

MAGYAR NYELVJÁRÁSOK XLVII

MAGYAR NYELVJÁRÁSOK

XLVII

SZERKESZTI

**HOFFMANN ISTVÁN
KIS TAMÁS
NYIRKOS ISTVÁN
TÓTH VALÉRIA**

DEBRECEN, 2009

**A DEBRECENI EGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE**

Lektorált folyóirat.

© Hoffmann István, Kis Tamás, Nyirkos István, Tóth Valéria, 2009
© Debreceni Egyetemi Kiadó, beleértve az egyetemi hálózaton belüli
elektronikus terjesztés jogát, 2009

Internet: <http://mnytud.arts.klte.hu/mnyj/47>

ISSN 0541-9298 (Nyomtatott)
ISSN 1588-7162 (Online)

Kiadja a Debreceni Egyetemi Kiadó, az 1975-ben alapított Magyar
Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének a tagja.
Felelős kiadó: Dr. Virágos Márta főigazgató

Technikai szerkesztő: Reszegi Katalin
Készült a Vider Plusz Bt. nyomdájában

Poliszémia és jelentéskiterjesztés*

Az elveszett kontextus nyomában

1. Poliszémia és kontextus. A poliszémia hagyományos és közismert nyelvészeti terminus: mindnyájan tudjuk, hogy vannak poliszém, azaz több jelentésű szavak, pl. az *alanyi szó* „mást jelent” az *alanyi költő*, az *alanyi jog* és az *alanyi mellékmondat* kifejezésben. A többjelentésűség természetesen a szónál nagyobb nyelvi egységek esetében is megfigyelhető: beszélhetünk tehát a kifejezések és szerkezetek poliszémiájáról is, vö. például a *Jó, hogy...* fordulat eltérő jelentéseit az alábbi két mondatban:

(1) *Jó, hogy nincs pénze, de legalább szereti a mi Mariskánkat.* ≈ 'bár'

(2) *Jó, hogy nincs pénze, mert úgyis egyből elkártyázná.* ≈ 'szerencsére'

Más példa: a mai beszélők számára az {X *létére* Y}-féle szerkezet tipikusan megengedő jelentésű, vö. pl. *Anita nő létére törkölyt iszik* (≈ *Anita annak ellenére, hogy nő, törkölyt iszik*). A szerkezet poliszém, mivel van magyarázó értelmű használata is, főként hipotetikus mondatokban: *Focista létére tudhatná, hogy egy csapatban védők is kellene.* A régebbi magyar irodalmi szövegekben a két használati mód aránya kiegyenlített: Eötvös József vagy Mikszáth Kálmán számára a magyarázó jelentés nem hipotetikus mondatokban is gyakori, vö. pl. *Ő maga nemigen emlegeti Óperencián-túli útját, hanem a tiszteletes úr, ki igaz lutheránus létére külső országba, világhírű burkus népek között szedte föl a tömérdek igét s bölcsességet...* (Mikszáth: Lapaj, a híres dudás).

A poliszémia szakirodalmát kritikailag összefoglaló elemzések száma több tucatnyi: ezek számát felesleges lenne most tovább szaporítani. Az alábbi dolgozatban a poliszémiának csak egyetlen aspektusával, a jelentéskiterjesztés kérdéssel foglalkozom, vagyis azzal a problémával, amelyet az eddigi publikációk alig érintenek.

Eddig a poliszémia jelenségét lényegében csak két módon közelítették meg. Egyrészt voltak, akik úgy vélték, hogy egy szónak vagy kifejezésnek csupán egy jelentése van, amely persze a kontextusokban igen változatos formában jelenik

* Előadásként elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság Debreceni Csoportjának ülésén 2009. szeptember 3-án.

meg, vö. például a *csak* szó kontextuális jelentéseit olyan mondatokban, mint az alábbiak:

- (3) *Csak egy örült hiheti azt, hogy a Föld hatszögletű.* ≈ 'kizárólag'
- (4) *Csak a fiam jött meg, ne zavartasd magad!* ≈ 'nem számít az, hogy...'
- (5) *Csak menj be nyugodtan!* ≈ 'semmivel se törődve'
- (6) *Csak beadta a kérvényt, pedig fogadkozott, hogy ő aztán soha.* ≈ 'mégis'
- (7) *Csak csalódott, de nem dühös.* ≈ 'csupán' [nem a várható helyzet áll fenn]

Nyilván képtelenség lenne elsorolni és rendszerezni a *csak* szó valamennyi lehetséges használati típusát, illetve ezek összefüggéseit. Lehet például érvelni amellett, hogy a (4) mondatban lévő *csak* magában foglalja a 'kizárólag' típust is, bár ez az elem itt nem prominens. A megkülönböztethető típusok száma elvileg nem véges: minden attól függ, hogy milyen leírási finomsággal (a londoni iskola terminusával: *delicacy*) választjuk el egymástól az egyes kontextuális változatokat.

A többjelentésűség másik hagyományos megközelítése szerint viszont a szavak nagy része poliszém (sőt talán minden szó az), és a beszélők agyában tárolt lexikonban (azaz: a mentális szótárban) adottak a nyelvi elemek (pl. a *csak* szó) alapvető „lényegi” jelentéstípusai, amelyek bizonyos invariáns elemeket tartalmaznak, és ilyen módon részlegesen átfednek egymással. Amikor persze a beszélők használni kezdik a szavakat, a tiszta deskriptív harmónia helyébe a rút káosz lép. Ekkor ugyanis a nyelven kívüli tényezők, a világról szóló ismereteink révén olyan szeszélyes értelmezések állnak elő, amelyek már nem a nyelvészet, hanem a pragmatika illetékességi körébe tartoznak, sőt még abba sem, mert a nyelven kívüli tudás rendszerezésével a pragmatika sem foglalkozik. A nyelvész tehát csak együttérzését fejezheti ki a nyelvtanulóknak amiatt, hogy például az angol *all over* kifejezésnek tucatnyi jelentése lehet: valaminek végérvényesen vége van (*It is all over now*), valami túl sok mindenről szól egyszerre (*His paper is all over*), valaki valakit molesztál (*He was all over her*) stb.

Az említett két hagyományos megközelítésben közös az, hogy megpróbálják kiiktatni azoknak a kérdéseknek a zömét, amelyekkel a nyelvi valóság szembesít minket. Ezen a ponton rekedt meg minden kutató. Úgy vélem, hogy talán túl sokáig és túl lelkesen bólogattunk, amikor azt tanították nekünk, hogy a nyelvész nem veszhet el a pragmatika setét erdejében, közben pedig elfeledkeztünk arról, hogy a szemantikának mint szellemi vállalkozásnak a célja nem más, mint megérteni, hogy miként képesek a beszélők a kontextusok elképesztő sokszínűségében jelentéseket létrehozni és azonosítani. Ebből az következik, hogy semmi más tárgynak nem lehet akkora relevanciája a jelentésstanban, mint a kontextuális jelentésnek. Ha pedig a kontextuális jelentések a nyelv beszélői számára elsajátíthatók, akkor azok nyilván le is írhatók, mégpedig — az esetek jelentős részében — egyszerűen a nyelvi interakció, például a diskurzuselemzés technikai

eszközeivel. A mondatnál nagyobb egységeket és a természetes diskurzust nem ismerő (vagyis szándékosan figyelmen kívül hagyó) nyelvészeti megközelítések hívei számára persze „mindez túl van a tulajdonképpeni nyelvtudomány illetékességi körén”. Úgy vélem azonban, hogy ez csak játék a szavakkal — vagy, ahogy angolul szokták mondani: *this is just semantics*.

Induljunk ki abból a kézenfekvő tényből, hogy a természetes diskurzus megnyilatkozásainak mindig van kontextusa (mivel éppen ez a „természetes diskurzusban előforduló megnyilatkozás” definíciója), míg a beszédhelyzet és szövegkörnyezet nélküli mondatoknak, például a nyelvtankönyvek példamondatainak a jelentését mindig úgy azonosítjuk, hogy gondolatban létrehozunk számukra egy minimális, illetve alapértelmezett kontextust (angol: *default context*). Ha tehát el akarjuk dönteni egy mondatról, hogy egyáltalán jelenthet-e valamit a nyelvben, akkor ehhez rekonstruálnunk kell egy helyzeteti sémát, amelyben bizonyos értékeket feltételelesen kitöltünk. Például egy olyan latin mondatnak, mint *I 'Menj!* csak akkor tulajdoníthatunk jelentést, ha megértettük, hogy a beszélő valakit helyváltoztatásra utasít, mégpedig olyanra, amely nem felé irányul (vö. *Veni 'Gyere!*), olyan mozgásra, amely nem feltétlenül gyalogos (*pedibus ~ equis ~ puppi-bus 'gyalog ~ lovon ~ hajóval' stb.*). Valamiféle alapértelmezett beszédhelyzeti kontextus és a mondat diskurzusbeli funkciójának rekonstrukciója nélkül semmiféle jelentésről nem lehet beszélni.

Ha összekapcsolunk két nyelvi elemet: mondjuk a *Mari* és a *járt* szavakat, a jelentés homályos, sőt a *Mari járt* mondat önmagában érthetetlen. Értelmessé csak azáltal válik, hogy kontextust tulajdonítunk neki, amelyben mintegy feltöltődik jelentéssel. A *Mari járt* kifejtett formája például a *Mari járt Pesten; Mari Debrecenben járt (egyetemre); Bár az orvosok már lemondtak róla, hat hónappal a baleset után ez a stramm kis Mari már járt; Mari álmában vízen járt; Mari Pistával járt, mielőtt férjhez ment Lajoshoz; Annyi szörnyű nőszemély után Mari járt szegény Lajosnak a sorstól* stb. Ha esetleg valaki azt állítja, hogy a *Mari járt* mondat igenis érthető, akkor nyilván arra gondol, hogy ezeknek a kontextusoknak valamelyikéhez képest az. Azaz: a *Mari járt* szerkezetet a megértés pillanatában mindig valamelyik konvencionális használati típushoz — beszédhelyzethez — rendeljük hozzá. A k o n t e x t u s f ü g g e t l e n j e l e n t é s (vö. az angol *literal meaning*) értelmetlen terminus. A poliszémia vizsgálatának első lépése tehát az, hogy a „kontextusfüggetlen jelentést”, ezt a szellemi kimérát formalinos üvegcsébe zárjuk, és elhelyezzük szertárunk egyéb preparátumai mellett.

Sokak számára már talán kézenfekvően adódik a következő kérdés: mi a helyzet akkor a „jelentés” és az „értelmezés” szokásos megkülönböztetésével? A naiv és spekulatív, de még ma is némi népszerűségnek örvendő elképzelés szerint, ha mindazokból az é r t e l m e z é s e k b ől, amelyeket a szavak a különböző beszédhelyzetekben kapnak, kivonjuk a „járulékos elemeket”, akkor

megkapjuk a Nyelvész vizsgálódásának igazi tárgyát, a vegytiszta j e l e n - t é s t . A nyelvi jelentés azonosítása tehát gyerekjáték — persze csak azoknak, akik eleve tudják, hogy mik is azok a „járulékos elemek”. Talán ilyen alkalmi, járulékos elemek lennének a diskurzusban előforduló helyzeti jellegű, ad hoc jelentéslevezetések és élő metaforák, vagyis mindaz, ami nem sorolható a bejáratott, konvencionális nyelvhasználat körébe. Mindazonáltal az alkalmi (élő) metafora működését és a konvencionális jelentéslevezetést megalapozó kognitív mechanizmus azonosnak látszik, az alkalmi levezetés, azaz a „szokatlanság” pedig megértési nehézséget általában nem okoz, vö. például a *nemzeti hagyományaink karbantartása* kifejezést, továbbá a beszélt nyelv olyan megnyilatkozása- it, mint *Na, most jól kisámfáztuk magunkat* (egy magyaros ebéd elfogyasztása után elhangzott mondat) vagy *Ez alsó hangon is lesz egy százas*, illetve *Kriszti nagyon rákattant erre a svéd filmre*. Az utóbbi fordulatokat én — élő metaforaként — az utóbbi hónapokban ismertem meg, bár sokak számára ezek talán már konvencionálizálódott köznyelvi (vagy szleng) kifejezések. A természetes diskurzus sok nem konvencionális és szellemes fordulatot tartalmaz, amelyeket a hallgató különösebb erőfeszítés nélkül képes értelmezni, például:

(8) A: *Szerinted lehet az, hogy egy ilyen alak diplomát kapjon?*

B: *Miért ne? Jézus vízen járt.*

Amennyiben „B” megérti „A” választát, akkor azt látja be, hogy „A” szerint a vízen járás nagyobb csoda, mint az, hogy egy fafejű diák diplomát kapjon, vö. *Nagyobb csodát is láttunk már annál, mint...* Nézetem szerint a kontextuális értelmezés (vagyis az interpretáció) és a konvencionális jelentés elválasztását semmi nem indokolja: célszerű tehát ezt a hagyományos distinkciót is elfelejtenünk, amennyiben a poliszémia jelenségét valóban meg akarjuk érteni. Újabb hagyományos kategóriát zárhatunk tehát formalinos üvegcsébe és helyezhetünk el a fentebb említett szellemi szertárunk polcán.

A kontextussal és általában a nyelvhasználattal kapcsolatban makacsul tartja magát az a hiedelem, hogy (szemben a nyelvtani szerkezet, jelesül a mondattan szabályaival) a kontextus és használat törvényei pusztán valószínűségi jellegűek, „merő tendenciák”. Ebből annyi igaz, hogy léteznek tendenciaszerű szabályok is. Hasonlítsuk össze például a következő két megnyilatkozást:

(9a) *Ha kell valami, akkor otthon vagyok.*

(9b) *Ha kell valami, akkor otthon leszek.*

Az első változat — gondolom, sokunk számára — inkább azt sugallja, hogy a beszélő mindenképp otthon tartózkodik majd, azaz nem csak a beszélő kedvéért marad otthon. Angol anyanyelvi beszélők egy kérdőíves vizsgálata, amelyet 1983-ban végeztem (a Minnesotai Állami Egyetemen) hasonló tendenciát igazolt a megkérdezettek 81%-ánál a megfelelő angol mondatpár esetében (*If you need something, I am at home / I will be at home*).

Belátható egyébként, hogy a „puszta tendenciák” sem mellékesek, azaz a tipikus és a marginális használat elválasztása is a nyelvi kompetenciánk része. A japánban például vannak tipikusan férfias, illetve tipikusan nőies mondatvégi partikulák, pl. *zo*, *ze*, *ka na*, illetve a *kashira* vagy a sztenderd japán *wa*. Az ilyen partikulák adekvát használata hozzájárul a beszélő identitásának és imázsának a megformálásához. Legtöbbször nem is általában a „női identitás” jelzéséről van szó, hiszen például a mondatvégi *koto* használata egy bizonyos női típust jelenít meg, vö. *Kono bara no iro no o-utsukushii koto* 'Hogy micsoda egy színe van ennek a kis rózsának!'. A partikulák lényegében a megformáláson keresztül a karaktert, illetve a legtöbbször tudatosan vállalt státust (szerepet) jelezhetik a diskurzusban, vö. például a topik utáni *de mo* ilyesféle használatát: *Eiga de mo mi ni ikimasen ka* 'Azért egy moziba már elmehetnénk'.

Ennél talán még fontosabb tény az, hogy az ún. „pragmatikai szabályok” némelyike teljesen általános, sőt ráadásul még túl is mutat az egyes nyelvek rendszereén. Ha például a 'Hány óra / Mennyi idő van most?' kérdést beágyazzuk a 'Mit gondol (maga)...?' jelentésű főmondatba a magyarban, az angolban (és feltehetően a nyelvekben általában), akkor olyan megnyilatkozásokat kapunk, amelyek nem használatosak az időpont iránti semleges érdeklődésre, hanem a beszélő ingerültségét jelzik:

- (10) *Mit gondol, hány óra van most?*
 angol: *What time do you think it is now?*
 japán: *Ima nanji da to omoimasu ka?* stb.

Ezen megnyilatkozás alapján (adott esetben) egy álmatlanságban szenvedő egyén megértheti, hogy nem mindenki szereti, ha éjfél tájban telefonálnak neki. Úgy látszik, létezik egy általános pragmatikai szabály, amely szerint ha a beágyazott kérdés evidens, „könnyen lehívható” információt tartalmaz, akkor a beágyazás sajátos jelentést közvetít: nem lehet a kérdést névértéken venni.

2. A jelentés működése. A poliszémia jelenségének releváns szakirodalmi elemzéseiben legalább három dolgot axiómának szokás tekinteni:

A p é l d á n y ~ m i n t a d i n a m i z m u s . A szavak és kifejezések jelentéstana mindig egy minta (típus) és a minta példányainak (realizációinak) dialektikus egysége (ha szabad ilyen kifejezéssel élnünk). A realizációk mindig az éppen érvényes mintához képest léteznek, ugyanakkor a minta a használat hatására változik. Így változott meg például az *alkalmasint* 'valószínűleg' > 'valószínűleg; alkalomadtán' és az *idejekorán* 'kellő időben' > 'kellő időben; túl korán' szavak jelentése. A *ment a játék* szókapcsolat egy mai magyar beszélő számára idiomatikus: talán egy szerencsejátékra, vagy valami manipulációra utal, de egy 1848-as feljegyzésben arra vonatkozik, hogy 'már folyt az előadás' (a Bánk báné a Nemzetiben, amikor Jókaiék megérkeztek).

A k i f e j e z é s e k é l e t l e n s é g e . Minden nyelvi elemnek van egy bizonyos fizikai körvonalatlansága, a használatban tetten érhető természetes

játéka, élettensége (angolul: *vagueness*), például a *meleg sör* és a *meleg leves* hőfoka eltérő lehet, vagy a *jár* ige eltérő mozgásokra utal különböző élőlények és járművek esetében. A *meleg* és a *jár* szavaknak a természetes élettenségük mellett különféle jelentései is vannak: a poliszémia és az élettenség nem ugyanaz.

A p a r a f r a z i z á l h a t ó s á g . Minden nyelvi elem jelentéstípusokra osztható, mégpedig kontextuális helyettesíthetősége, azaz szinonimái és parafrázisai alapján, pl. *jó nap* (\approx 'kellemes, szerencsés'), *jó fizetés* (\approx 'magas'), *jó férj* (\approx 'rendes'), *jó szerető* (\approx 'ügyes') stb. A jelentések különbségei a parafrázisok által ragadhatóak meg. Nem állíthatjuk, hogy ez lenne a *poliszémia* kimerítő fogalmi definíciója, amiként „a nyelvi jel használati szabálya” sem a *jelentés* fogalmi meghatározása. Operacionális értelemben viszont aligha vitatható, hogy a poliszémia a parafrázisok különbségeként, a jelentés pedig a jel használati szabályaként ragadható meg.

A poliszémia leírásának egyik módszertani csapdája az, hogy a szinonimák és parafrázisok egyfelől é r t e l m e z i k ugyan a vizsgált szó egyes jelentéseit, másfelől viszont o p p o z í c i ó b a n á l l n a k velük, például a *jó* melléknév a *jó nő* kifejezésben nem feltétlenül 'csinos' jelentésű (vö. 'erotikus' stb.), bár ezzel parafrázizálható. Ugyanígy a *valószínűleg* nem pontosan ugyanaz, mint a *feltehetően*, a *netán* vagy az *alkalmasint*. Be kell látni azt is, hogy a jelentések elkülönítése ad hoc jellegű, mert nincs „tudományos módszer”, vagy objektív mérce arra nézve, hogy mi minősül egy jelentésnek, mi egy másodiknak és mi harmadiknak. BERTRAND RUSSELL szellemes aforizmáját elorozva: tudni véljük, hogy mi a sok, pedig még azt sem tudjuk, hogy mi az egy.

Az a szemantikai megközelítés, aminek alapján a jelentés működését értelmezni próbáljuk, azon a klasszikus — végső soron a hellenisztikus kor Homérosz-filológiájából eredő — elképzelésen alapul, hogy a nyelvi elemek jórészt specifikálatlan szemantikai értékekkel a kontextusba lépő változók, amelyek ott egymást feltöltik és elemzik, például a *jó szerető* vagy a *jó vicc* szerkezetben a két tag többé-kevésbé korlátozza, azaz meghatározza egymás jelentését. Szamothrakéi Arisztarkhosz (i. e. 216–144) a szavak értelmezését — mint ezt ZSILKA JÁNOSTól megtanultuk — a homéroszi kontextusok alapján állapította meg: kimutatva például, hogy a *φέβομαι*; *φόβος* 'félelem; fél' (vö. *fóbia*) szócsaládjának jelentése Homérosznál 'megfutamodás; megfut, menekül', vö. például az olyan mondatkereteket, mint 'Nem ...-t, hanem ott maradt' (amelyekben a 'fél' jelentés egyértelműen kizárható).

A szavak valóban elemzik egymást, de természetesen a szerkezetek jelentése végső soron a diskurzusban konvencionálizálódik. Tekintsünk erre először angol példákat, mert az idegen nyelvek konvencióiról kevésbé vagyunk hajlamosak azt képzelni, hogy azok szükségszerűek („nem is lehetnek másként”). Az angol *out of* előljárószó esetében például a 'ból/-ből' és 'kívül' jelentés is lehetséges, de a *born out of wedlock* kifejezésben az utóbbi konvencionálizálódott ('házasságon kívül

született'). A *spoil* 'ront, romlik' ige jelentésspektruma alapján talán feltételezhető lenne például a *spoiled girl* 'megrontott leány' és 'elkényeztetett kislány' jelentése is, de csak az utóbbi jelentés létezik. A *fighting* 'harci, harcoló' szó jelentéseit sem egyszerűen a vele szerkezetet alkotó főnév határozza meg, vö. pl. *fighting knife* 'rohamkés', *fighting cock* 'harcikakas' stb. Az összetevő elemek jelentése alapján éppenséggel elképzelhető lenne az is, hogy mondjuk a *fighting word* kifejezés jelentése 'csatakiáltás' legyen (vö. *war cry*), de történetesen nem az, hanem 'verekedést provokáló, sértő kifejezés'. Végül egy magyar példa: az összetevők jelentése alapján az *elégge el nem ítéltető módon* kifejezés valami olyasmit is jelenthetne, hogy 'emberileg érthető módon', de nem ez a helyzet. Másként döntött az úzus, „mely legfőbb mérték, törvény, bíró a beszédben” (Horatius *De Arte Poetica* 72), és így a ma szokásos jelentés 'nem is lehet kellőképp éles szavakkal elítélni'. A nyelvi elemek jelentése tehát nem a komponensek mechanikus összejátekából áll elő: végső soron minden a nyelvhasználat szerint konvencionálódik.

Mindazonáltal a szavak jelentése valóban alulspecifikált, azaz kitöltetlen, határozatlan értékű változók halmaza, amely a beszédhelyzet *p r a x e o l ó g i a i k e r e t é b e n* (angolul: *frame, schema, script*) ölt formát. A változók működését különösen jól mutatja a *b i s z é m i a* jelensége, vagyis a poliszémiának azt a típusa, amelyben egy szónak úgymond „két ellentétes jelentése van”. Ennek a példája lehet a *szankció* szó, melynek jelentése egyfelől 'jövahagyás, szentesítés', másfelől viszont 'megtorlás, büntetés'. Ezek az ellentétesnek vélt jelentések azonban felfoghatók úgy, mint az 'elbírálás, intézkedés' általános fogalmának a szöveggörnyezet által specifikált változatai. Ha például a francia *emprunter* és *prêter* vagy az angol *borrow* és *lend* jelentéséből indulunk ki ('kölcsonvesz' és 'kölcsonad'), akkor a német *leihen* olyan igének tűnik, „mely önmagát s önmaga ellentétét is jelenti”, de szerintem inkább arról van itt szó, hogy az ige általános 'kölcsonöz' jelentése a kontextusban konkretizálódik:

(11a) *Ich habe den Wagen von meinem Freund geliehen.* 'Kölcsönvettem az autót a barátomtól.'

(11b) *Mein Freund hat mir den Wagen geliehen.* 'Kölcsönadta a barátom az autót.'

Ilyen „egzotikus” ige egyébként az angolban a *lease* 'kibérel; bérbe ad', vö.

(12a) *The company is leasing the building from the government.* 'A cég a kormánytól bérli az épületet.'

(12b) *The government is leasing the building to the company.* 'A kormány bérbe adja az épületet a cégnek.'

Más példa: a mai magyarban a *félelmetes* 'félelmet keltő' jelentésben használatos, de régen a kontextustól függően volt a *félelmetes* ~ *félelmes* szónak 'ré-mült, ijedt' jelentése is (vö. pl. JordK. 377: *Mire vattok ély félelmesek?* ← *Quid*

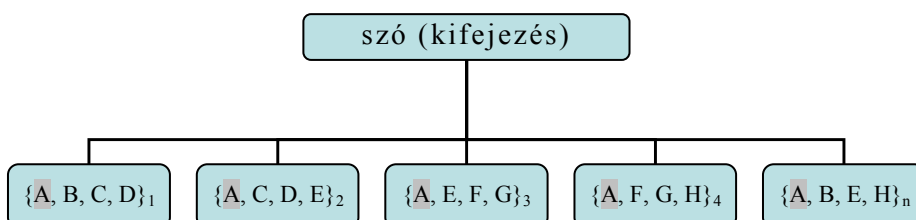
timidi estis?). Hasonló ehhez az angol *fearful* 'ijedt' melléknév, amelynek a formális (archaizáló) regiszterben ma is van 'félelmet keltő' jelentése (*fearful crime* 'félelmetes bűntett', *fearful death* 'a fenyegető halál'). Shakespeare Vihar című színművében Miranda arra kéri Prosperót, hogy ne ítéljen túlságosan hamar, mert Ferdinánd kedves, nem félelmetes — *gentle, and not fearful* (I. 2. 466).

Ha már az angol példáknál tartunk: a *sad* melléknév jelentése a régiségben leggyakrabban 'belefáradt, torkig van valamivel' (pl. *sad of mine sinnes* 'bűneimtől eltelve/megcsömörülve'), noha a ma szokásos 'szomorú' értelem már a 13. század óta adatolt. Shakespeare-nél a *sad* melléknév a mai 'szomorú' jelentésén túl igen széles jelentéstartományban használatos (bár műfordítóink szerették a *sad* szót konzekvensen az igen költőinek vélt *bús* szóval fordítani): 'szilárd', 'hűséges', 'komoly', 'komor, szomorú'. Marcus Antonius például azt kívánja, hogy jöjjenek már „hűséges tisztjei” — *sad captains* (Antonius és Kleopátra III. 13. 184, „bús tisztjeim”). Antonio az iránt érdeklődik, hogy miféle „komoly beszélgetés”, vagyis *sad talk* folyt a kolostorban (Két veronai nemes I. 3. 1). Benvolio pedig arra próbálja rávenni Romeót, hogy „igazából”, azaz *in sadness* és *sadly* mondja meg már, kibe is szerelmes (Romeo és Júlia I. 1. 205 és 207). A *sad* melléknév adott jelentését a szövegösszefüggés alapján lehet azonosítani, például a *bolondok* szó jelzőjeként (*sad fools*) 'megátalkodott' az értelem, vö. fent 'szilárd' (Pericles V. 1. 165), a *halotti tor* jelzőjeként (*sad burial feast*) a 'komor, szomorú, fájdalmas' jelentést veszi fel (Romeo és Júlia VI. 5. 87).

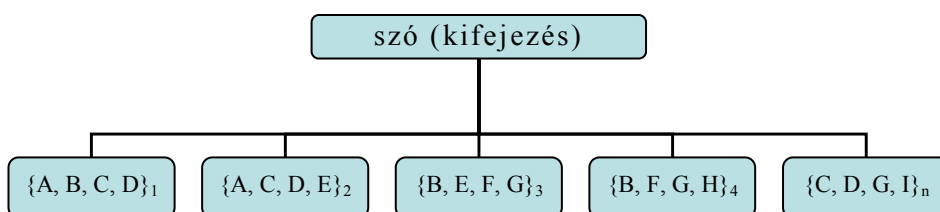
A *sad* melléknév 15–17. századi jelentésspektrumának szomszédos elemei közötti összefüggés kézenfekvő, az összes elem rokonsága pedig közvetett, **t r a n z i t í v v i s z o n y k é n t** érthető meg, azaz például a 'komor/szomorú' jelentés csak más jelentéseken keresztül függ össze a 'szilárd' jelentéssel. A mindennapi életben is találkozunk ezzel a jelenséggel. Amikor például az édesanyjuk láttán felismerjük két testvér virtuális hasonlóságát, akkor nem feltétlenül arról van szó, hogy az édesanya arcvonásai ráirányítják a figyelmünket valami olyan közös vonásra, amelyet addig nem vettünk észre. Előfordul az is, hogy a két testvér bizonyos eltérő vonásait ismerjük fel az anya arcában, azaz a hasonlóság benyomása nem a felismert **a f f i n i t á s b ó l**, hanem a **k o n t i g u i t á s b ó l**, azaz a folytonosságból ered.

Ezen a ponton visszatérhetünk arra a hagyományos doktrinára, hogy a szavak jelentéstani egységét a minden kontextuális használatban meglévő invariáns elemek adják, így például az *alanyi költő* és az *alanyi jog* kifejezések háttérben ott áll, mondjuk, a 'személyes, személyt illető' elem (vagy: 'elvont általános'). A jelentésinvariancián alapuló nyelvi kategorizációfelfogás egyik jelentős modern képviselője JERROLD J. KATZ (1932–2002), az MIT professzora volt, aki szerint a jelentés a kifejezés által jelölt dolog változó jegyeitől való elvonatkoztatás: egy szó jelentése csak azokat az invariáns jegyeket reprezentálhatja, melyek révén

egy dolog, helyzet, tevékenység, esemény vagy valami egyéb egy típusba tartozik. E felfogás szerint egy szó, illetve kifejezés kontextuális jelentésének jegyei (A, B, ...) között mindig van egy változatlan elemcsoport:

A koncepció szépséghibája az, hogy ilyen szótári egységekkel a gyakorlatban soha nem találkozunk, bár léteznek invariáns jelentéselemek. Tipikusnak az az eset nevezhető, amikor egy szó minden egyes jelentésének van számos más kontextuális jelentéssel közös jegye, de nincs egyetlen jegy (vagy jegycsoport), amelyik alapján a szót kielégítően definiálni lehetne. Ezt a viszonyrendszert valahogy így lehetne vizuálisan megjeleníteni:

A szójelentés ilyesféle, prototipikus felfogása — ELEANOR ROSCH (1938–, University of California, Berkeley) munkásságának köszönhetően — ma már közhelynek számít. A prototípuselméletet azonban LUDWIG WITGENSTEIN alapozta meg, rámutatván arra a tényre, hogy a kategorizáció nem egyszerűen a megkülönböztető jegyek meglétén vagy hiányán alapul. A *játék* szó például igen sokféle jelenségre utal: meg sem lehet állapítani, hogy ezekben mi a közös (1953: 66–71. §). A legtöbb kategória (így a *játék* fogalma is) olyan ismervek metszete, amelyek egyikének a megléte sem előfeltétele annak, hogy egy példányt a kategóriába soroljunk. Az ismervek halmaza a képzetes jellegű prototípus, bár persze a legjobb példányokban (*best exemplars*) az ismervek zöme megvan. A példányok egymással az ún. családi hasonlóság (azaz *Familienähnlichkeit*, *family resemblance*) viszonyában állnak. Az elmondottakból következően a kategóriához való tartozás nem vagylagos, hanem fokozati. Egy jól bevált példával élve: a galamb tipikusabb eleme a madár kategóriájának, mint a kolibri, a pingvin vagy a strucc.

A szójelentés prototipikus megközelítése megfelel a nyelvi tapasztalatunknak. Általában elmondható, hogy a szó egy-egy jelentése egymással a részleges

affinitás, a jelentések hálózata pedig a családi rokonság viszonyában áll. Ezért aztán a jelentések közti kapcsolatok szervesek, rendszeresek és szövevényesek.

Tekintsük most konkrét példaként éppen a *játék* szó jelentéseinek rendszerét! A szó centrális jelentései az „emberi tevékenység” kategóriájába tartoznak, bár nemcsak ilyen jelentések léteznek, vö. pl. *a csavar játéka* (‘valamely alkatrész lehetséges elmozdulásának tere’) vagy metonimikus „tárgyi” jelentések, mint *a csúzli a fiúk játéka* (‘játékszere’), illetve *az orgona húsz játéka* (‘regisztere’). Azt hiszem, hogy a *játék* szó különös, kitüntetett fontossága a fogalomkészletünkben éppen abban áll, hogy globálisan ragadja meg azt a kategóriát, amely eltér az emberi tevékenység jelöletlen és földhözragadt, azaz igazi, komoly, hasznos, felelősségteljes, konkrét célra irányuló, kiszámítható ideáltípusától. Schiller írja, hogy a *játék* bontakoztatja ki (*entfaltet*) az ember kettős — szellemi és anyagi — természetét: az ember csak akkor játszik, amikor a szó teljes jelentésében ember, és csak akkor egészen ember, amikor játszik („der Mensch spielt nur, wo er in voller Bedeutung des Worts Mensch ist, und er ist nur da ganz Mensch wo er spielt” *Über die ästhetische Erziehung des Menschen*... 15). Amikor a magyar *játék*, a latin *ludus* (*lusus*), a német *Spiel* vagy a japán *asobi* szót megfeleltetjük egymásnak, akkor ezzel azt állítjuk, hogy az adott szó a hasznos, komoly, értéktermelő cselekvés kategóriáján kívüli tevékenységeket összefoglalóan jelöli. A „*játék*” kategóriája összetett — az elemeit az alábbiakban a latin és görög nevekkkel jelölöm.

A „*játék*” nevű praxeológiai antikategória egyik alapeleme az ALEA (a latin szó egyben a játékkocka neve is), a kockázat a kiszámíthatatlan, szeszélyes jelleg, vö. *felelőtlen/veszélyes játék*, *szerecssejatek* stb., az emberi tevékenység kategóriáján túl, jelenségekre vonatkozva vö. *a természet/sors játéka* stb.

A „*játék*” másik lényeges eleme az ILLUSIO ‘gúnyos tréfa, illúzió’ (< latin *in-* + *lusus/ludus* ‘játék’) és a SIMULATIO ‘tettetés’, itt ugyanis lényegében kétféle polarizáció azonosítható:

- (a) „tréfa”: *játék volt csak az egész, vagy játékból úgy tett, mintha...*, valamint
- (b) „csalárdság”: *a politikus kettős játékot játszik vagy játékot üz csak a szeregény leánnyal és játék a szavakkal* stb. A tetetés eleme prominens a színlelő és szerepalakító játékokban, pl. *játszotta a hülyét* vagy *Tiborcot játszotta*. Talán ide is tartozik a *balhátvédet játszott* típusa (vö. még lent: csapatjáték). Belátható a művészi szerepalakítás fogalmi rokonsága egy hangszer értő megszólaltatásával: az európai nyelvek egy része ki is terjeszti ilyen irányban a *játék* fogalmi terét.

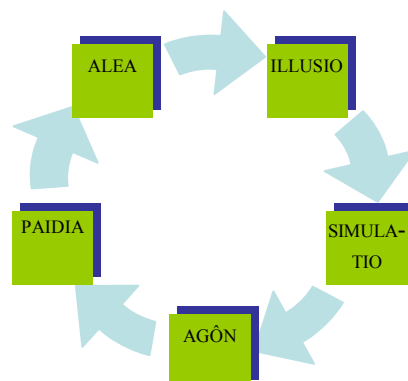
Érdemes itt egy kitérőt tenni, és utalni arra a tényre, hogy a hasonlóságok mellett látványos különbségeket is mutatnak a nyelvek a „*játék*” fogalmának lexikalizációjában. A kínaiiban, a japánban és sok más nyelvben a ‘játék/játszik’ kategória például nem foglalja magában a hangszer megszólaltatását. A bibliai héberben pedig a magyar *játszik* jelentését alapvetően két ige fedi le: *קחש* és *קחצ*. Az ószövetségi szövegekben az előbbi 17, az utóbbi 4 esetben fordul elő ‘játszik’

vetségi szövegekben az előbbi 17, az utóbbi 4 esetben fordul elő 'játszik' jelentésben (פעלpiel ragozásban), több tucat esetben azonban a két ige jelentése általában 'nevet, kigúnyol'. Bár az előbbi ige előfordul 'hangszeren játszik' jelentésben (II Sám. 6:5), erre a héberben általában más ige használatos (ניגן). A „játék” és a „gúny, nevetés” kategóriák lexikai átfedése más nyelvekben is ismert, vö. például a kínai 戏 (戲) xi jelentéseit. Egy harmadik fajta átfedés, a „játék” és a „tánc” közötti szintén jól dokumentálható (akár a héberben is — צחק), vö. szerb-horvát *igrati*, romani *khelel*: 'táncol' és 'játszik'.

A „játék” harmadik eleme a PAIDIA. A görög παιδιά 'játék' szó összefügg a παις 'gyermek' szóval, vö. még παιδία 'gyerekesség; gyermekkor'. Ez az önmagáért való, tipikusan gyermek által végzett, spontán (azaz belülről motivált), kötetlen (azaz korlátozottan szabályirányított), „komolytalan” egyéni vagy csoportos tevékenység, melynek közvetlen célja magából a tevékenységből eredő öröm. Talán fogalmilag a *szerelemi játék* is ide sorolható, és az emberi tevékenység kategóriáján túl, a természetben megfigyelt spontán, ritmikus, harmonikus mozgásfajta is: *a hullámok, a szél, a levelek játéka* stb. Az önmagáért való emberi játéknak van többé-kevésbé szabályok által formált változata, amely már nem tisztán az aktivitás örömeért végzett, spontán tevékenység, mert a célja valaminek elérése, létrehozása.

A „játék” negyedik eleme a küzdés: a küzdő játék, azaz a versenyjellegű (csapat)játék típusa, ennek a görög eredetű latin neve AGŌN.

Nyilvánvalóan nem lehet megadni egyetlen, kitüntetett jelentést, amelyből a többi levezethető, amely mintegy kiindulópontjául szolgálhatna a magyar *játék* (*játszik*) szó, illetve a „játék” fogalmának globális elemzéséhez. A kontextuális jelentéstípusok értelmes rendezése többféle módon is lehetséges, annál is inkább, mert az egyes nyelvek megfelelő szavainak jelentésszerkezete eltérő. Mégis: a prominens elemek, amelyek „játék”-ként azonosítanak egy-egy cselekvéssort, a fentebb már említett kategóriák összjátékából adódnak, ezért a fentiek a konkrét elemzések alapjául szolgálhatnak. Emlékeztetőül talán érdemes egy ábrában vizuálisan megjeleníteni a „játék” fentebb felsorolt összetevőit:

3. Mit is jelent a jelentés „felbontása”? Mindig kissé önkényes egy szó jelentéseleseit parafrázisokkal és szinonimákkal értelmezni: ugyan hogyan is lehetne igazolni vagy cáfolni, hogy mondjuk az *elhanyagolja a kertjét* kifejezés a *gondozza a kertjét* szerkezet és a *rosszul* határozó valamiféle kapcsolódásával áll elő? Úgy gondolom, hogy sehogy, vagy csak azzal, hogy számos ilyen, többé-kevésbé plauzibilis javaslat együttesen hasznos és jó meglátásokra vezető, koherens elemzést eredményez. Hadd emlékeztessenek itt arra, hogy a generatív grammatika ezüstkorában is volt egy olyan szakasz, amikor a mondattani leírás egy-egy jelentéstani összetevőkkel — elvont szemantikai mutatókkal (*markers*) és megkülönböztető ismérvekkel (*distinguishers*) — elemezték.

A parafrázisok és szinonimák módszeres alkalmazása már önmagában is eredményezhet érdekes elemzést, de ennek érvénye minőségileg is más lenne akkor, ha sikerülne megalkotni egy zárt metanyelvet, vagyis az *u n i v e r z á l i s j e l e n t é s t a n e l e m i r e n d s z e r é t*, amely lényegében bármely nyelv leírása során használható lenne, utat nyitva az emberi fogalomalkotás általános törvényeinek megismerése felé. Ez a lexikális szemantika kutatóinak régi álma. ROGER BACONnek, a 13. századi oxfordi ferences tudósnak az a sokat idézett passzusa juthat itt az eszünkbe, amely szerint a nyelvek lényege egy és ugyanaz, ami variálódhat bennük, az másodlagos (*secundum substantiam in omnibus linguis licet accidentaliter varietur*, idézi: NOLAN–HIRSCH 1902: 27). A nyelvek valóban tömegével mutatnak igen hasonló jelentéstani tagolásokat. Az etimológia és a történeti jelentéstani kutatói pedig már egy évszázada beszélnek például a világ nyelveiben bőségesen adatolt, tipikus, „párhuzamos” jelentésváltozásokról, modern terminussal élve: *i z o s z e m a n t i z m u s o k r ó l*. Ezeknek a motivációja sokszor homályos: miért is függ össze például tucatnyi nyelvben a ’lát’ és az ’akar’ jelentésű ige? Miért azonosak etimológiailag mintegy harminc egymástól lényegében független nyelvben a ’birkagyapjú’ és a ’tenger, hullám’, illetve a ’pupilla’ és ’gyermek’ szavak? Az európai nyelvek esetében még ki lehet a dolgot magyarázni: az indoeurópai **wel-* ~ **wol-* ’gyapjú’ és a **wel-na* ’tenger, hullám’ úgymond véletlenül hasonlítanak, a többi nyelv pedig „ezt követi”. Lehetséges, de például a kínai nyelvben is a *yáng* szó jelentése ’juh’, illetve ’óceán’ — az utóbbi szó írásjegye pedig az előbbi származéka (羊 → 洋, az utóbbi írásjegy tartalmazza a ’víz’ determinatívumot). Hasonlóképpen: Platón a görög *κόρη* ’pupilla, kislány stb.’ kettősségét magyarázandó utalt a szemünk mélyében ücsörgő emberkére (Alkibiadész 133a), akit talán csak én nem vagyok képes meglátni. A ’pupilla’ és a ’gyermek’ jelentésű szó egyébként a világ sok nyelvében összefügg, vö. pl. kínai *tóng*, azaz 童 ’gyermek’ és 瞳 ’pupilla’ (az utóbbi írásjegy tartalmazza a ’szem’ determinatívumot), továbbá japán *hito-mi* ’pupilla’ — etimológiailag ’bábu’.

Egy szovjet finnugrista, B. A. SZEREBRENNYIKOV rég elfelejtett könyvében (1974) és 1982-ben Japánban, egy kerekasztal-beszélgetés során azt a gondolatot

vetette fel, hogy az egyes nyelvekben, nyelvcsaládokban tetten érhető történeti jelentésváltozásokat, és — magától értetődően — szinkrón derivációkat, poliszém típusokat ideje lenne számba venni, osztályozni, illetve valószínűségi (gyakorisági) értékeket rendelni hozzájuk, ami segítené a történeti nyelvészek és a szótárszerkesztők munkáját. A nyelvészeket ennek a feladatnak az elvégzésétől nyilván az rettentette el, hogy nyelvek százainak, sőt ezreinek az anyagát kellett volna összehangolt munkával, azonos módszertani elvek alapján feldolgozni. Nem az érdeklődés hiánya volt az oka annak, hogy kezdeményezésének eddig nem volt folytatása. Érdemes megjegyezni, hogy a szerkezeti nyelvtipológiában már folyik ilyen globális rendszerező munka, vö. például az amsterdami Benjamins kiadó „Typological Studies in Language” című sorozatának csaknem száz kötetét és az Association for Linguistic Typology honlapját: <http://www.linguistic-typology.org/resources.html>.

A poliszémia nyelvészeti leírása mint gyakorlati lexikológiai kutatási program nézetem szerint több feladatot foglal magában. Ezek közül logikailag első a parafrázisok szerves rendszerének kidolgozása az egyes nyelvekben. A ma létező, nyomtatott szótárak csak a leírás segédeszközeként alkalmazzák a szinonimákat és a parafrázisokat: éppen csak annyit hoznak belőlük, amennyi egy-egy szócikk elemi megértéséhez szükséges. Ha viszont a leírás tárgya nem az (izolált) szócikk, hanem maga a szócikkeket összekapcsoló rendszer, akkor világos, hogy nem egyszerűen a nyomtatott szótárak töredékes keresztutalásait kell az elektronikus szótárak technikai szintjére emelni és felduzzasztani. A feladat az, hogy minden lexikológiai egységet több, egymással átfedő jelentésmezőben, szinonimák és kollokációk környezetében, illetve lehetőleg korpuszalapú példamondatok kontextusában értelmezzünk. Például a mozgást kifejező igéken belül az ugrás/ugrálás mezőjében számos ige van a japánban, illetve az angolban (pl. *haneru, tobu*, illetve *jump, skip* stb.), amelyek pontos jelentését, kontextuális használatát szisztematikusan értelmezni kell (ehhez vö. ANDOR 2001). Ennek során legalább három dologra figyelemmel kell lenni:

a) Egyrészt: rögzíteni kell magát a k o l l o k á l h a t ó s á g tényét. A magyarban és a japánban például a *becsuk, bezár* stb. jelentésmező vagy szinonimasor elemzése során a *Mária becsukta/bezárta az ablakot* és *Maria-wa doa-o tojita/shimeta*, illetve *Mária becsukta/?bezárta a szemét* és *Maria-wa me-o tojita/?shimeta* esetében fel kell figyelni arra, hogy a *becsuk* és *bezár*, illetve a japán *shimeru* és *tojiru* igék kollokációi hasonlóak.

b) Másrészt: explicit formában jelezni kell a s z i n o n i m i t á s k o r l á t a i t : *Mária becsukta/bezárta az ajtót* — az utóbbi nyilván történhet kulcsal is, amit a japán *shimeru* és *tojiru* igék nem implikálnak a *kagi de* 'zárral, lakattal' szó nélkül.

c) Harmadrészt: világosan fel kell tüntetni a kollokációk beszédhelyzeti valószínűségét, t i p i k u s s á g á t . Például az angol *Mary shut/closed her eyes*

mondhatnak természetesen „korrekt” magyar fordítása a ’Mária becsukta/behunyta/lehunyta a szemét’, de a korpuszok tanúbizonysága szerint markáns különbség van abban a tekintetben, hogy milyen okból is tette Mária ezt, vö. pl. a magyarban *Ha egyszer szegény Lajosunk lehunyja (?behunyja, ?becsukja) a szemét, mi lesz a kis Erzsikével?*

A vállalkozás nehézsége végső soron az, hogy minden szavunk sajátos praexológiai keretekhez (tipikus szituációkhoz és forgatókönyvekhez) kötődik, helyzeti beágyazottsággal rendelkezik, például a magyar *agglegény* prototipikusan idősebb, rigolyás, talán már nem is gondol a házasságra stb., az angol *bachelor* viszont a harmincas éveiben jár (s nincsenek tőle biztonságban a női szívek). Más példa: eléggé furcsa lenne az *özvegy* vagy az angol *widow* szót használni egy rendőrségi jelentésben arra az asszonyra, aki több baltacsapással végzett rabiátus férjével, hiszen a tipikus forgatókönyv szerint az „özvegy” a szeretett férfit hosszabb idő után elvesztő házastárs, a sors áldozata. Jogos a kérdés, hogy milyen mértékben kell és lehet az ilyen információt a nyelvésznek kezelni. Úgy gondolom, hogy erre a kérdésre több válasz lehetséges: az enyém az, hogy olyan mértékben kell a pragmatikai információt a nyelvi leírásba beépíteni, amilyen mértékben ez csak lehetséges. A hangtörténész számára is csupán egyetlen de facto áthághatatlan fal létezik: az a hangváltozás, ami nem rendszeres, tehát nem szisztematizálható, szükségszerűen kívül esik a vizsgálódása körén.

Végezetül játszani hívnám a tisztelt olvasót. A lélektan, azaz konkrétan a memória kutatói sok hasznos megfigyeléssel gazdagították a szavak, illetve fogalmak elsajátítására és előhívására vonatkozó ismereteinket. Afféle amatőr pszichológusként magam is többször elvégeztem egy kísérletet, amelyet azért tartok érdekesnek, mert nem bizonyos szövegkontextusba ágyazott szavak, hanem tulajdonnevek szerepelnek benne, vagyis olyan egységek, amelyek esetében a történet (azaz a „forgatókönyv”) elemei önmagukban, tehát a szavak szintagmatikai viszonyaira való tekintet nélkül vizsgálhatók. Az ilyen elemekről mond el valamit az a játék, amelyet kvízműsorokból valószínűleg mindenki ismer. Tekintsük például az alábbi tulajdonneveket:

Kirké Monte Christo Napóleon Robinson Crusoe

Természetesen számos asszociáció, ismeret és történet fűződik ehhez a négy névhez. Mi kapcsolja össze őket? Több megoldás is lehetséges, amelyek közül láthatóan a „sziget” elem a leginkább prominens (száliens): a különböző anyanyelvű adatközlőimnek (egyetemi hallgatóknak) általában mintegy háromnegyede választotta ezt. A sorba bele nem illő elem (a „kakukktójás”) kijelölése még érdekesebb: itt ugyanis már valóban nagyon sok elem jöhet szóba, bár ezek prominenciája ismét csak különböző mértékű, pl. csak Kirké nő, csak ő van önszántából a szigeten, illetve csak Napóleon valóságos történelmi személy, csak ő uralkodó stb. Amikor kijelöltem kettőt, illetve hármat az elemek közül, akkor az

adatközlők könnyedén megállapították, hogy milyen fogalmi vagy narratív kapcsolat létezik ezek között (pl. büntetés, hajótörés). Úgy tűnik, hogy ezeket a tulajdonneveket számos, egymással kapcsolódó információs egységgel együtt tároljuk az emlékezetünkben. Az egységeket a négy névhez tartozó történet egymásra vetítése, összehasonlítása és elemekre való bontása definiálja.

Az első megfigyelésem az volt, hogy a kiválasztás lehetséges kritériumainak felső határát nem lehet megállapítani, illetve az sem mondható, hogy a jegyek zöme a történet szempontjából döntően releváns lenne. Úgy gondolom például, hogy a „sziget” elem a Napóleon-történet egésze felől nézve teljesen esetleges és mellékes — egy kellőképpen unalmas történelemkönyvben az események akár a száműzetés helyének pontos megnevezése nélkül is elmondhatók. A második megfigyelés viszont izgalmasabb volt ennél: a válaszok mindig változatosak voltak ugyan, de az arányok sohasem voltak kiegyenlítettek. Amiként a válaszok döntő többségében a „sziget” elem jelent meg a négy nevet összekapcsoló közös elemként, ugyanúgy az egyes részkapcsolatokat is tipikusan egy (legfeljebb két) prominens elem alapján definiálták az adatközlők, és általában némi nevetés fogadta azt, amikor a kísérlet végén a *Kirké* és *Napóleon* szavakat mintegy két-három tucatnyi „szokatlan módon” kapcsoltam össze. Miért érdekes ez?

MARTIN JOOSnak (1907–1978), az amerikai deskriptív iskola mesterének ismert (és sokat bírált) aforisztikus állítása szerint a nyelvekben megfigyelhető variabilitás lényegében korlátlan. A fintorgó utókor ugyan nem cáfolta meg ennek az állításnak az igazát, de lényeges módon kiegészítette és minősítette a tézis jelentését. A variabilitás korlátait ugyan talán valóban nem lehet megadni, de a tipikus és releváns jelenségek köre korlátozott, illetve az ezen jelenségek közötti összefüggések alapvetően szisztematikusak. Nem meglepő tehát, hogy a poliszémia kutatói is szembesülnek azzal a problémával, hogy a nyelvekben tömegével léteznek sajátos lexikalizációk és jelentéstagolások. A klasszikus kínai nyelvben lexikalizálódott például a ’sárkány mozgásakor keletkező sajátos, surrogó hang’ (ennek írásjegyét az érdeklődő nagyközönség a MOROHASHI-féle szótárban 12251. sorszám alatt tekintheti meg), az angolban pedig létezik a *serendipity* főnév ’képeség értékes dolgok megtalálására ott, ahol ez kevéssé valószínű’. Mint tudjuk, van olyan egzotikus finnugor nyelv is, amelyben külön főnév jelöli az angol *love* vagy a német *Liebe* két típusát, a japán irodalmi nyelvben (jelesül a haikukban) pedig az *omou* ’gondol’ ige egyik tipikus jelentése ’szerelemmel szeret’. Mindazonáltal a dolog lényege nyilvánvalóan nem ez, hanem vélhetően az, hogy a nyelveken belül és azok között a szavak és kifejezések jelentésében is alapvetően szisztematikus és szerves kapcsolatok léteznek, amelyeket a ma rendelkezésünkre álló eszközökkel már korántsem lehetetlen felismerni és feldolgozni.

CSERESNYÉSI LÁSZLÓ

Irodalom

- ANDOR JÓZSEF (2001): Angol és magyar, ugrást kifejező igék lexikális szemantikai és pragmatikai vizsgálata. In: GECSÓ TAMÁS szerk.: *Kontrasztív szemantikai kutatások*. Budapest, Tinta Könyvkiadó. 7–24.
- NOLAN, EDMOND–HIRSCH, SAMUEL ABRAHAM szerk. (1902): *The Greek Grammar of Roger Bacon and a Fragment of his Hebrew Grammar*. Cambridge, The University Press.
- SZEREBRENNYIKOV, V. A. (1974) = СЕРЕБРЕННИКОВ, БОРИС АЛЕКСАНДРОВИЧ: *Вероятностные обоснования в компаративистике*. Москва, Наука.
- WITTGENSTEIN, LUDWIG (1953): *Philosophical investigations*. Oxford, Basil Blackwell.

A kognitív szemlélet lehetőségei a helynévkutatásban*

A metonimikus névadás

1. A kognitív jelző használata napjainkban nagyon divatos, egyre több tudományterület kapcsán előkerül, és egyetlen tudományterületen belül is különböző irányzatok megjelölésében említik. A hatvanas években a pszichológiából elinduló tudományos szemlélet mára a filozófia, a nyelvészet, az antropológia, a biológia, az idegtudomány, a matematika tudományos vizsgálataiban egyaránt jelen van. A kognitív tudomány(ok) tehát nem egységes diszciplína, hanem különböző tudományágak interdiszciplináris együttműködésének az eredménye, melyeknek azonban egységes módszertana és egységes alapelvei nincsenek. A kognitív szemlélet különböző megvalósulásait lényegében csupán a közös tárgy kapcsolja össze:¹ az emberi, gépi és állati megismerési rendszerekkel foglalkoznak, s a megismerést mint a világot leképező modellek kialakítását és kezelését fogják fel. A kognitív tudomány tehát ugyanazokat a problémákat kísérli meg empirikus eszközökkel megoldani, amelyek az emberiség története során elsősorban a filozófia és azon belül az ismeretelmélet központi kérdéseit alkották: a tudás természetével, összetevőivel, forrásaival, létrejöttével és alkalmazásaival foglalkozik. Minthogy az emberi megismerés kapcsán ezek a folyamatok közvetlenül nem vizsgálhatók, ezért az emberi kognícióval foglalkozó kutatások a folyamatok viselkedéses megnyilvánulásaikból próbálnak hipotéziseket alkotni arra vonatkozóan, hogy miféle mögöttes működés feltételezhető (GARDNER 1992: 17, 19, KERTÉSZ 2000: 402, PLÉH 2003: 11–57).

A kognitív tudomány egyik részdiszciplínája a kognitív nyelvészet, amely a nyelvészet azon területeként határozható meg, mely szerint a beszédhez szükséges tudásunk, a nyelv az emberi elme produktuma, ezért kognitív jelenségként tanulmányozandó, a kogníció részeként kell vizsgálni. Kiindulópontja, hogy a nyelv szétválaszthatatlanul összefonódik egész megismerő rendszerünkkel, összes kognitív funkciókkal (a fogalomalkotással, a gondolkodással és a világról való teljes enciklopédikus tudásunkkal), továbbá kulturálisan beágyazott. Ez az elmélet a

* Előadasként elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság Debreceni Csoportjának ülésén 2009. április 2-án.

¹ KERTÉSZ ANDRÁS ezek alapján KUHNra (1984) hivatkozva éretlen, fejletlen, fiatal, bizonytalan önképpel rendelkező diszciplínaként értékeli a kognitív tudományt (2000: 402).

természetes nyelveket olyan kognitív folyamatok segítségével írja le, mint például a kategorizáció, a prototípuselmélet vagy a fogalmi (konceptuális) metafora és metonímia. Szemléletéből következik, hogy a nyelvet, a nyelvhasználatot nem különíti el magától az embertől, aki beszél (vö. KERTÉSZ 2000: 408–410, KIEFER 2000: 120–125, SZILÁGYI N. 2004, BAŃCZEROWSKI 1999, TOLCSVAI NAGY 2005).²

2. A kognitív szemléletre jellemző megközelítési mód nem előzmény nélküli a névtudományban. A névkutatás (különösen a történeti névkutatás) mindig is nyitott volt a nyelvészet más területeinek, illetve a társtudományoknak a szemléletmódja és eredményei felé, s a nyelvi jelek magyarázatában mindig igyekezett figyelembe venni a nyelvi rendszeren kívüli jelenségeket is.

A pszichológiai nézőpont már LŐRINCZE LAJOS névlélektaninak nevezett kutatásaiban is felsejlik, ő ugyanis elsősorban a nevek keletkezéséhez, változásához kapcsolódó lélektani helyzet különbségeit igyekezett rekonstruálni (1947).³ Egy-egy jelenség magyarázatában ugyanakkor már ezt megelőzően is felhasználták a pszichológiai ismereteket: ezzel találkozhatunk például KERTÉSZ MANÓ elméletében a pusztai személynévi településnevek típusának kialakulására vonatkozóan (1939).

Újabban a kognitív vonatkozások még erőteljesebben érvényesülnek a névtani munkákban. Az alapvetően strukturalista szemléletű vizsgálatokban is egyre inkább az a jellemző, hogy törekednek a szűken értelmezett nyelvi jelenségek, folyamatok nyelven kívüli tényezőit is feltárni, s magyarázataikban a társadalmi vonatkozások mellett az emberi gondolkodás sajátosságait is igyekeznek figyelembe venni.

A kognitív szemléletmód jelen van HOFFMANN ISTVÁNNak a nevekkel való rendszerszerű foglalkozást napjainkban alapvetően meghatározó strukturalista helynévtipológiájában is. Véleménye szerint a névadási motivációk feltárása kapcsán szem előtt kell tartanunk, hogy a névadás maga is kognitív aktus. A helynévalkotás háttérében meghúzódó gondolkodásbeli kategóriák megállapításakor ugyanis abból indul ki, hogy ezek „alapvetően a megismerés formáival, általában pedig az emberi tudással függnek össze” (HOFFMANN 1993: 44).

² Maga a kognitív nyelvészet sem egységes azonban, alapvetően két fő irányzatát különíthetjük el: a nyelv modúláris, illetve holisztikus felfogását, melyek egészen ellentétesen ítélik meg a nyelv mentális működését, és magát az egész kognitív rendszert. A modúláris felfogás szerint a kogníció és annak részeként a nyelvtudás nem alkot egyetlen egységes rendszert, a komplex kognitív funkciók független, részben izolált komponensek (modulok) működéséből állnak össze. A holista felfogás ezzel szemben úgy véli, hogy a nyelvi képességek nem választhatók el a megismerés egyéb tényezőitől (így pl. az általános intelligenciától, az emberi test fizikai érzetétől stb.). A két irányzatot lényegében csak az kapcsolja össze, hogy egységesen kognitív jelenségeként vizsgálják a nyelvet.

³ A névlélektan által megfogalmazott elvekhez, valamint a kapcsolódó módszerekhez és eredményekhez a kognitív nyelvészet nézőpontjából HEINRICH ANDREA fűzött kritikai megjegyzéseket (2000).

HOFFMANN utal arra is, hogy a helynévfajták, akárcsak a helyfajták, „nem alkotnak egymástól mereven elválasztott fiókrendszer” (1993: 38). Ez a megállapítás összecseng a kognitív szemlélet prototípuselmélet felfogásával. A prototípuselmélet szerint az emberek a megismerési folyamatok eredményeképpen olyan kategóriákat hoznak létre, amelyet a legtipikusabb tárgy vagy annak tulajdonságai reprezentálnak. Ezek a kategóriák — szemben a klasszikus kategóriarendszerek, illetőleg az ezen alapuló tudományos kategorizáció felfogásával — a kognitív nyelvészet vizsgálatai szerint nem különülnek el élesen egymástól, valójában a köztük lévő határok gyakran elmosódtak. A kategóriához, fogalomhoz tartozást pedig az adott tárgy tulajdonságainak a kategória prototípusához való hasonlósága határozza meg (vö. ROSCH 1978, EYSENCK–KEANE 2003: 280–281, a magyar vonatkozású szakirodalomban BAŃCZEROWSKI 1999: 82, 2000: 37, TOLCSVAI NAGY: 2005: 6–17). A prototípuselmélet valóban jól alkalmazható az egyes helynévfajták kategorizálása terén megmutatkozó jelenségek magyarázatára (vö. RESZEGI 2008).

Az elmélet révén ugyanakkor nemcsak a fogalmi kategóriák és a szójelentések ragadhatók meg, a modell a nyelvi kategóriák, szóosztályok leírására is kiterjeszhető (vö. LADÁNYI 1998: 410). Vagyis a nyelvi kategóriáknak is vannak tipikus és periférikus elemei, attól függően, hogy rendelkeznek-e a kategória prototípusát jellemző morfológiai, szintaktikai és szemantikai stb. vonásokkal. Ezek alapján magam igyekeztem a jelentéshasadásnak nevezett névkeletkezési folyamatot új megvilágításba helyezni (RESZEGI 2009): a pusztai földrajzi köznévi helynevek — amint a megítélésük bizonytalansága is mutatja — nyilvánvalóan a helynévi kategória periférikus elemei, amelyek mintegy a tulajdonnevek (elnevezések) és a köznevek közötti átmenet elemeiként értelmezhetők.⁴ A prototípuselmélettel tehát áthidalhatóvá válik a tulajdonnevek és a közszavak elkülönítésének problémája.

A strukturalista nyelvészeti és névtani rendszerezések másik nehézséget jelentő tárgya a nevek szófaji besorolásának kérdése (a kérdéskör összefoglalását lásd HOFFMANN 2003: 41–50). A hagyományos besorolások tarthatatlanságát látva BARABÁS ANDRÁS, KÁLMÁN C. GYÖRGY és NÁDASDY ÁDÁM formális logikai gondolatmenet mentén haladva végül a tulajdonneveknek a nyelvi rendszerhez való tartozását is megkérdőjelezték (1977). A kognitív szemantika szerint azonban a kérdést csak az emberi megismerő rendszer működéséből kiindulva válaszolhatjuk meg. Az emberi megismerés a jelenségek egy csoportját a dolgok, entitások körébe sorolja. A dolog nyelvi kifejezésére használt szó pedig jobbra főnév, vagyis a dolgok prototipikus megnevezései a főnevek. A

⁴ A nevek prototipikus szerveződését a korábbiakban is átmeneti területekkel jellemezhető skaláris jelenségként írták le, vö. pl. J. SOLTÉSZ 1959: 461, 1979: 105–108; a tulajdonnevek és a köznevek határsávjának kérdésével foglalkozó szakmunkák összefoglalásához lásd VÁRNAI 2005: 38–47.

tulajdonnevek szintén megnevező szerepben gyakoriak. Szemantikai jellemzői és használati sajátosságai, funkciója alapján tehát a kognitív szemantika szerint (a hagyományos névtani besoroláshoz hasonlóan) a tulajdonnevek is a főnévi kategória elemeinek tekinthetők, főnévi szerepű nyelvi egységekként értelmezhetők (TOLCSVAI NAGY 2008: 31), melyek ugyanakkor speciális csoportot alkotnak a kategórián belül (erről bővebben lásd a 5.1. pontban írottakat). A kognitív szemléletű megközelítéssel tehát fel sem merülhet a tulajdonnevek nyelvi létének megkérdőjelezése: azáltal, hogy a neveket a használatukkal együtt vizsgálja, eliminálja magát a kérdést.

A helynevek szerepéről korábban úgy vélekedtek, hogy az ember elsősorban a tájékozódásának megkönnyítésére használja őket. A kognitív megközelítés szerint azonban a térben való eligazodás elsősorban nem a helynevek ismeretét (a hely és a név összekapcsolását) igényli, hanem számos más ismeret (tájékozási pontok, irányok, határvonalak, távolságok) tárolását feltételezi, tehát lényegében a kognitív/mentális térkép (a tér kognitív reprezentációja) felépítése irányítja a térbeli tájékozódást (vö. HEINRICH 2000: 5). A kognitív térkép működését azonban a beszéd is befolyásolja, a kognitív térkép szerveződésének feltárásában tehát a helynévhasználat is a segítségünkre lehet. HEINRICH ANDREA ebből kiindulva Szaniszló helyneveit vizsgálva igyekszik képet alkotni a szaniszlóiak kognitív térképéről (2000). Feltárja, hogy a kognitív térkép FENT–LENT, BENT–KINT viszonyai nem a valós vertikálitás szerint szerveződnek, hanem egy hierarchikus viszony (központ és periféria) szervezi ezek észlelését. Emellett rávilágít arra is, hogy a beszédnek nagyon fontos szerepe van abban, hogy az egyéni kognitív térképeket egymáshoz közelíti. HOCHBAUER MÁRIA a négyfalusi helynevek helyzetviszonyító elemeit vizsgálva (2008) szintén arra a megállapításra jut, hogy a tapasztalati világ térbeli dimenziói a nyelvi világban némileg más-képpen képződnek le: a nyelvi világ a horizontalitást is vertikálitásként érzékeli, a szemantikai korrelációk tehát tulajdonképpen két pólus köré tömörülnek: ALSÓ–BELSŐ–ELSŐ–BAL–KICSI–KÖZEL ↔ FELSŐ–KÜLSŐ–HÁTSÓ–JOBBA–NAGY–TÁVOL.

A kognitív térkép fogalma a történeti névtani vizsgálatokban is sikeresen alkalmazható. GYÖRFFY ERZSÉBET a folyóvizek korai ómagyar kori szakaszneveihez kapcsolódó névhasználati jellemzők feltárására használja fel (2009), s erre támaszkodva jut arra a megállapításra, hogy a szakasznevek egy-egy zárt közösségen belül voltak használatban. Így egyazon patak vagy folyó szakasznevei nem állnak szinonim viszonyban egymással.

A helynévkutatáson túl⁵ a névkutatás más területein is sikeresen alkalmazható a kognitív szemlélet. SLÍZ MARIANN a családnevek kialakulásának vizsgálatához

⁵ A fent említettekén túl idézhető helynévi szakmunkák jobbára egy adott névfajta elemeinek fogalmi jellemzése (pl. KUNA ÁGNES sziklamászó utak nevééről írott munkája, 2008), illetve keletkezési módjának megállapítása kapcsán (pl. VESZELSZKI ÁGNES helynévkörülírásokat tárgyaló tanulmánya, 2008) támaszkodnak a kognitív nyelvészet eredményeire.

használja fel a kognitív szemantika elveit és módszereit (2008, 2009). NEMESNÉ KIS SZILVIA (2006, 2008) az állatnevek jelentésszerkezetének vizsgálata kapcsán támaszkodik a kognitív szemantikára. BÁBA BARBARA a helynevek felépítésében is részt vevő 'erdő' jelentésű szavak jelentésföldrajzi vizsgálatával igazolta, hogy mivel a jelentésmódosulások háttérben jellemzően valamilyen kognitív motiváció húzódik, a jelentésváltozások leírására és magyarázatára a földrajzi köznevek esetében is alkalmasabb keretet nyújt a kognitív szemantika, mint a hagyományos formális szemantikák. Meglátása szerint a megfelelő módszertan kialakításával a kognitív szemantika révén — a jelenkori névanyag vizsgálata alapján — a történeti folyamatokat is magyarázni tudjuk (2009).

A kognitív szemlélet — amint ebből a töredékes áttekintésből látható — a névkutatás több területén is sikeresen alkalmazható, s megoldást jelenthet olyan névtani kérdések kapcsán, amelyek a hagyományos strukturalista kérdésfelvetés alapján nem válaszolhatók meg kielégítően.⁶ A megközelítés elméleti alapvetéseiből kiindulva a korábban megoldhatatlannak tekintett névtani problémák is átértelmeződnek, s gyakran maguk a kérdések is eliminálódnak. A kognitív szemléletet alkalmazva ugyanakkor a névhasználat olyan vonatkozásai is vizsgálhatók, amelyek korábban fel sem merülhettek a névtudományban.

3. Az áttekintett kutatásokhoz kapcsolódva írásomban egy újabb névhasználati jelenség, a metonimikus névadás–metonimikus névhasználat kapcsán igyekszem megvilágítani a kognitív megközelítés lehetőségeit a helynévkutatásban.

A metonimiát hagyományosan — már az ókori retorikák óta — olyan szóképként (trópus) értelmezik, amely „két fogalom közötti időbeli, térbeli, anyagbeli érintkezéssel vagy ok-okozati kapcsolaton alapul. A két fogalom között aszociációs kapcsolat létezik, s ennek eredményeképpen az egyik fogalomnak, a kifejezőnek a nevét átvisszük a másiknak, a kifejezendőnek a jelölésére, és annak értelmében használjuk” (FÓNAGY 1982, vö. még SZIKSZAINÉ 2007: 417). A helynevek leírására létrehozott elemzési modelljében HOFFMANN ISTVÁN hasonlóan határozza meg a metonimikus névadás fogalmát: a névátvitel egyik fajtájaként, egyfajta jelentésbeli névadásként értelmezi. A helynevek kapcsán ugyanakkor igyekszik konkrétan is meghatározni az eredeti és az új jelentés alapján az érintkezés lehetséges relációit. A metonimikus névadás során ezek alapján egy, az adott objektummal kapcsolatban álló, érintkező hely, növény, állat, személy, esemény vagy cselekvés közszoói vagy tulajdonnévi megjelölése vonódik át az illető hely megnevezésére (1993: 100–1).

A hagyományos strukturalista megközelítési mód révén azonban a metonimikus névhasználat bizonyos esetei nem értelmezhetők, illetőleg nem magyarázha-

⁶ A nyelvi elemek tulajdonnévként értelmezésének, s ezen belül egy bizonyos névfajtaként való kategorizálásának kérdését — amely szintén nehézséget jelentett strukturalista megközelítés számára — SLÍZ MARIANN járta körül kognitív szempontból (é. n.).

tók egyértelműen. Az ómagyar kori hegyneveknek a többi névfajtaival való kapcsolatát feltáró vizsgálataim során kitűnt például, hogy a hegynevek különösen szoros kapcsolatot mutatnak az erdőnevekkel. Erre korábban már KISS LAJOS is több ízben felhívta a figyelmet: a fakitermelésre, makkoltatásra alkalmas erdővel borított s ezért gazdasági szempontból különösen értékes hegyeink a latin nyelvű középkori okleveleinkben mint *silva* 'erdő' is szerepelhettek (vö. KISS 1996: 442, 1997: 166, ehhez lásd még BENKŐ 2002: 54): nagyobb hegységeink közül gyakran így említik például a *Vértess* (1228/1434: *silva Vertus*, Gy. 2: 322, 415), a *Pilis* (1187 Pp.: *silva Ples*, Gy. 2: 207), a *Mátra* ([1200 k.]: *silva Matra*, Gy. 3: 42), a *Börzsöny* (+1270: *silva Bersen*, Gy. 3: 150, 184, 241) nevét. S bár e nevek a *silva* fajtajelölővel állnak, mégis hegyek nevének tartjuk őket (vö. még KRISTÓ 2003: 36). Könnyen elképzelhető ugyanakkor, hogy az Árpád-korból fennmaradt oklevelekben a latin *mons* 'hegy' fajtajelölővel álló *Feketeerdő*, *Mogyorókereke*-féle névelőfordulások a latin megjelölés ellenére is erdőségek nevei voltak. Ám a jelenség tényleges mivoltát az egyes példák kapcsán a névrendszeren belül maradvány nem lehetséges megállapítani, a kétféle névhasználat a strukturalista névleírásban nem különül el egymástól. Nem lehet továbbá ilyen módon meghatározni azt sem, hogy mely helyfajtaik esetében számolhatunk valóban metonimikus névadással (vagyis jelentésváltozással), és mely esetekben gyanítható, hogy pusztán csak aktuálisan használnak egy adott névformát egy másik hely megjelölésére.

Ezek a kérdések már nem oldhatók meg a hagyományos strukturalista megközelítéssel, hiszen itt a névhasználatához kapcsolódó jelenségeket kell magyaráznunk. A kognitív szemlélet alkalmazása ugyanakkor hipotézisem szerint ígéretesnek tűnik ezeknek a problémaköröknek a tisztázására. Ahhoz azonban, hogy pontosan lássuk, mi a különbség a két megközelítés között, szükséges röviden kitérnünk a kognitív nyelvészet metonímiáfelfogására.⁷

4. A metonímia GEORGE LAKOFF és MARK JOHNSON által kidolgozott kognitív nyelvészeti megközelítése részben a hagyományos felfogáshoz hasonlóan értelmezi a jelenséget: a metonímiákban egy fogalmat vagy dolgot egy másik fogalom vagy dolog jelölésére használunk, vagyis ahelyett, hogy közvetlenül a második entitást említenénk, egy elsőn keresztül biztosítunk gondolati hozzáférést (vö. LAKOFF–JOHNSON 1980: 37, LAKOFF 1987: 78–79, KÖVECSES 2005: 147). Lényegi különbség viszont, hogy a kognitív megközelítés szerint a metonímia elsősorban a fogalmak és nem a szavak tulajdonsága, tehát olyan fogalmi természetű jelenség, amely áthatja a gondolkodásunkat és a mindennapi nyelvhasználatunkat. A metonímia alapját az adja, hogy a világról való tudásunkat kognitív tartományokba, LAKOFF kifejezését használva: idealizált kognitív modellekbe szervezzük. A tapasztalat alapján a világban együtt jelentkező dolgok

⁷ E megközelítésekről BENCZE ILDIKÓ munkájában kaphatunk átfogó képet (2006).

feltehetően a fogalmi térben is „közel” helyezkednek el egymáshoz, vagyis valamiféle kapcsolatban állnak egymással, ugyanabban az idealizált kognitív modellben kapnak helyet. A metonímia tehát olyan kognitív folyamatként értelmezhető, amelyben egy fogalmi entitás, az ún. közvetítő entitás mentálisan hozzáférhetővé tesz egy ugyanabban a kognitív tartományban vagy idealizált modellben szereplő másik entitást, a célentitást (KÖVECSES 2005: 149). A folyamat alapja a fogalmi kontiguitás (fogalmi érintkezés). A metonímia fogalmi természetét támogatja, hogy nemcsak a nyelvben, hanem a nyelven kívül is találkozhatunk a megvalósulásaival. A mágia különböző formái, például az ember részeinek a felhasználása a rontások előidézésére ugyanezen a mechanizmuson alapulnak (vö. FÓNAGY 1999: 234).⁸ A kognitív nyelvészek felfogásában tehát mindezek alapján a metonímia az emberi megismerés, a gondolkodás jellegzetes (ősi) eljárása, melynek feltehetően a nehezebben hozzáférhető célentitás mentális elérése a fő funkciója. Jellemző ugyanis, hogy egy konkrétabb, inkább szembeszökő entitást alkalmazunk egy elvontabb, kevésbé szembeszökő entitás eléréséhez (testrész az ember helyett: *erősebb kéz kell erre a munkára*, alkotó a mű helyett: *Shakespeare-t olvasok*, úti cél a mozgás helyett: *idén is indult a maratonin*, stb.).⁹

A nyelvi formában megvalósuló metonímiák mögöttes kognitív folyamatában e felfogás szerint tehát a közvetítő entitásnak megfelelő nyelvi elem biztosítja a hozzáférést a célentitáshoz, a célentitásnak megfelelő nyelvi elem aktiválásán keresztül. A nyelvi metonímia értelmezését pedig a nyelvi kontextus és a mindennapi ismereteink alapján tesszük meg, s az értelmezés alapfeltétele a szemantikai összeférhetetlenség, a hallgató ugyanis ebből kiindulva kezdi el keresni a hallottaknak egy másik értelmezését. A *vettem egy Picassót* kifejezés megfelelő értelmezéséhez tehát tudnunk kell, hogy a) Picasso festő volt, valamint hogy b) venni nem embert szoktunk, hanem tárgyat. Ezek alapján tehát létrehozható a kifejezés tényleges mondanivalója: 'egy Picasso által festett képet vettem' (KIEFER 2007: 101).

⁸ Az olyan rész-egész viszonyhoz tartozó metonimikus kifejezések, amelyekben az ember egészének a megnevezése helyett a nemi szerv nevét használják, szintén biológiai alapú, öröklött viselkedésformákra vezethetők vissza. „A fallikus fenyegetés igen jól ismert a főemlősöknél, az agresszív hímek merev péniszükkel fenyegetik a rangsorban alattuk állókat. (...) A modern társadalomban számtalan verbális megfelelője van a fallikus fenyegetésnek, a magyar nyelv is gazdag az ilyen kifejezésekben” (CSÁNYI 2003: 24). A pszichotikus és neurotikus zavarok egy része szintén a kontiguitáson alapul (ehhez lásd FÓNAGY 1999: 236–237).

⁹ KÖVECSES és RADDEN szerint a közvetítő entitások megválasztását olyan kognitív elvek határozzák meg, amelyek az emberi tapasztalatokat (főleg a világ antropocentrikus szemléletét), a perceptuális szelektálást, valamint a kulturális preferenciákat foglalják magukban, emellett olyan kommunikációs elvekkel is számolhatunk, mint a világosság (érthetőség) és a fontosság elve. A meghatározó („alapértelmezés szerinti”) kognitív és kommunikációs elveket azonban esetenként különböző szociális-kommunikációs vagy retorikai hatások felülírhatják (vö. 1998: 63, BENCZE 2006: 27).

Az amerikai kognitív nyelvészek, illetve a nyomukban járó szakemberek tehát a nyelvi működést közvetlenül a fogalmi működés megnyilvánulásának tartják. Ezért a nyelvhez kapcsolódó kérdések, köztük a metonímia működésmódjának a megvilágítását is a kognitív struktúrák megismerésének az eszközeként használják fel, vagyis a nyelvi összefüggések alapján rögtön következtetni próbálnak a kognitív struktúrák szerkezetére. A szintén kognitív szemléletű SZILÁGYI N. SÁNDOR ezzel szemben ezeket a nyelvhez kapcsolódó problémákat nem fogalmi, hanem nyelvi kérdésként próbálja meg értelmezni. Ő is úgy véli, hogy az ember fogalmi és nyelvi rendszere a kognitív rendszeren belül szoros összefüggésben áll egymással, ugyanakkor megítélése szerint nem feltétlenül a fogalmi struktúrák az elsődlegesek a nyelvhez képest. Az „ember jól kidolgozott szemantikai struktúrák közvetítésével viszonyul a környezetéhez (...), amelyek egy sajátos értelmezési hálóként vetülnek ki a kimondandó világra”, vagyis rendelkezünk egy sajátos elmélettel a világról, amely implicit módon magába a nyelvbe van beleszerkesztve. Ez a nyelvspecifikus nyelvi világmodell megszabja, hogy beszéd közben, a nyelvi észlelés során mindent csak a nyelvben társadalmi érvénnyel meghatározott perspektívából észlelhetünk. Ebből az előfeltevésből kiindulva SZILÁGYI N. szerint a nyelvi jelenségeket elsőként a nyelven belül érdemes vizsgálni, hogy tisztán láthassuk a nyelv elemzéséből megállapítható valamennyi összefüggést, ezáltal ugyanis nagyobb biztonsággal tudunk majd hipotéziseket alkotni arról, hogy miféle kognitív struktúra feleltethető meg leginkább a megismert nyelvnek (1997: 7–9, 58–59).

SZILÁGYI N. SÁNDOR a metonimikus kifejezéseket is a nyelvi kategorizáció felől közelíti meg, ennek megfelelően csak a metonímia nyelvi megvalósulásával foglalkozik, s úgy véli, hogy a metonímia semmiképpen nem tekinthető névátvitelnek, ahogyan a hagyományos megközelítés gondolja, vagyis azért, hogy egy szó egy metonimikus kifejezésben szerepel, nem változik meg a jelentése. Az *ég a pipa* kijelentést ugyanis mindenki egységesen úgy értelmezi, hogy valójában 'a dohány ég a pipában', még ha a kifejezésből a *dohány* szó el is maradt. A *pipa* szó pedig nem veszi fel a 'dohány' jelentést, még akkor sem, ha gyakran szerepel efféle kifejezésekben (vö. még: *pipára gyűjt, kialszik a pipa*). Vagyis ha meglátunk az asztalon egy csomag dohányt, nem fogjuk *pipá*-nak nevezni. A jelenség tehát csak kontextushoz kötötten jelentkezik.

Az efféle kontextusok SZILÁGYI N. SÁNDOR szerint csak úgy jöhetnek létre, hogy a mentális nyelvben van egy olyan szabály, mechanizmus, amely lehetővé teszi a félreértés veszélye nélküli rövidítést, és ezt a szabályt a beszélő és a hallgató egyaránt ismeri. A metonímia tehát egy szemantikai-grammatikai törlő, illetve a hallgató oldaláról visszaállító szabályként, ellipszisként írható le, amelynek alkalmazási feltétele — a lakoffi modellhez hasonlóan —, hogy ennek eredményeképpen a mondatban szemantikailag összeférhetetlen szavak kapcsol-

lata jöjjön létre.¹⁰ A pipa szemantikai attribútumai (a. normál körülmények között maga nem ég, b. rendeltetésszerű használatakor dohány ég benne) ismeretében fel sem merül, hogy az *ég a pipa* kifejezésben a *pipa* szó jelentése változott volna. A metonímia tehát a szemantikai attribútumokra épít, és nem érinti a szavak jelentését (1997: 49–53).

SZILÁGYI N. ugyanakkor hangsúlyozza azt is, hogy a metonimikus mondatoknak általános szintaktikai szabálya, hogy az elhagyott elem mondatbeli viszonyító eleme (ragja vagy névutója) megőrződik, és ahhoz az elemhez járul, amelynek valamelyik attribútuma lehetővé tette az ellipszist, például „most éppen *Rejtő*[regényé]t olvasom”, „sem mire sem *maradt időm az iskola*[i munka] miatt”.

BENCZE M. ILDIKÓ pszicholingvisztikai kísérleti eredményekre is támaszkodva úgy véli, hogy a metonímia meglehetősen összetett mechanizmus, így valójában a kétféle kognitív megközelítés együttes alkalmazásával juthatunk közelebb a metonimikus jelenségek magyarázatához (vö. 2009a, 2009b, különösen: 685, lásd még 2006). A metonímia alapvetően egy általános kognitív képességnek tekinthető, melynek révén képesek vagyunk az egymással valamilyen módon kontiguitásban lévő dolgok, fogalmak között asszociációkat alkotni, és egyikből következtetni a másikra. A nyelvi szinten megvalósuló metonímiának ugyanakkor különböző típusai különíthetők el, amelyek egy skálán helyezhetők el aszerint, hogy értelmezésükhöz milyen mértékben van szükség nyelvi (szemantikai és szintaktikai), illetve nyelven kívüli tényezők, a világról való tudásunk bevonására. Közös vonásuk azonban — s ebben az egymással szemben álló elméletek is egyetértenek —, hogy működési feltételük a két érintett elem (helyettesítő és helyettesített/elhagyott és megtartott elem) mentális reprezentációja közötti összeférhetetlenség.

A metonímia nyelvi megvalósulása mindezek alapján nem jár jelentésváltozással, a metonimikusan használt szó szemantikai struktúrája ugyanis ezt nem engedi meg. Nem zárható ki azonban, hogy hosszabb és megterhelt együtt-

¹⁰ SZILÁGYI N. ugyanakkor azt is igyekszik feltárni, hogy mivel magyarázhatjuk a szemantikai összeférhetetlenséget: meglátása szerint ezt a szavak szemantikai attribútumai biztosíthatják. Ennek értelmezéséhez szükséges utalni arra, hogy SZILÁGYI N. szerint a szavak szemantikai struktúrája két részre osztható: észlelési feltételekre, illetve szemantikai attribútumokra. Észlelési feltételeknek nevezi „azoknak az ismérveknek az együttesét, amelyek alapján el tudjuk dönteni, hogy mi melyik nyelvi kategóriába tartozik, vagyis mi a neve” (1997: 39). A *pipa* szó esetében az észlelési feltételek a tárgy alakjára (görbe, csőszerű), illetve használati körülményeire (az ember a szájába veszi, füstöl) vonatkoznak (SZILÁGYI N. 1997: 43). A kategória prototípusaiban az észlelési feltételek mindegyike megvan, a kategóriához tartozáshoz azonban elég, ha ezeknek csak egy része teljesül. Ezek teszik lehetővé a nyelvi kategória metaforikus kiterjesztését (pl. *pipa* ’írásjel’). A szemantikai attribútumok közé ezzel szemben a megnevezett dolog (és nem a szó) olyan jellemzői vagy tartozékai sorolhatók, amelyek a nyelvi minősítésben nem játszanak ugyan szerepet (vagyis nem a dolog észlelési feltételei), de beletartoznak a szó szemantikai struktúrájába, és meghatározóak a szó kontextusbeli viselkedése szempontjából.

használat esetén az összeférhetetlenséget biztosító attribútumok már kevésbé erőteljesen érvényesülnek az emberek tudatában, s a kontextusból adódó jelentést a helyettesítés/ellipszis eredményeként a mondatban szereplő szó jelentéseként kezdik értelmezni. A gyakori, konvencionizálódott metonimikus használat tehát motiválhatja, előidézheti a szó használati szabályainak a megváltozását, azaz metonimikusan motivált poliszémia kialakulásához vezethet. Ez azonban már nem tekinthető metonímiának, a metonímia mint kognitív folyamat pusztán csak elindítja ezt a változást. A *toll* 'madártoll' szónak bizonyára ilyen módon (az eszköz anyaga > az eszköz séma alapján) alakult ki az írásbeliség egy bizonyos fázisában az 'íróeszköz' jelentése.¹¹ Más esetekben feltehetően látszólag maguk a sémák értékelődnek át, és válnak a poliszém jelentések kialakulásának alapjaivá.¹² KIEFER FERENC szerint az *iskola* szó magának az 'intézmény'-nek a megnevezése mellett ilyen módon használható 'az intézmény épülete', 'az intézményben folyó tevékenység' és 'az intézményben tevékenykedő emberek' megjelölésére (2007: 134–138).¹³

A kognitív megközelítések közös vonása a fentiekén túl, hogy jobbra csak a köznevekhez kapcsolódóan tárgyalják a jelenséget. Legfeljebb arra találunk példát, hogy egy tulajdonnév áll egy köznévi helyett, például: „*Amerika* nem akar egy újabb *Pearl Harbort*”; „*Washington Moszkvával* tárgyal”; „*Dickenst* olvasok”. Ám ezekben a mondatokban a név mindig valamilyen esemény (háborús vereség), intézmény (amerikai és orosz kormány), műalkotás vagy más fogalmi entitás helyettesítője. Vagyis efféle szerkezetekben a tulajdonnevek mindig helyettesítő/megtartott elemként állnak, és csak olyan nevek szerepelnek, amelyek denotatívumaihoz a beszélőközösségben valamilyen jelentős esemény, intézmény vagy más hasonló kapcsolható (vö. KÖVECSES 2005: 148–149, ehhez lásd még SIMON 2008).¹⁴

¹¹ A *toll* esetében azonban kérdéses, hogy a két jelentés között a mai nyelvhasználók érznek-e még kapcsolatot.

¹² A poliszémia és a metonímia viszonyához lásd még PETHÓ 2003: 108–110, 2004: 137–138.

¹³ KIEFER szerint ezekben az esetekben egy alapjelentés bizonyos sémák alapján történő metonimikus kiterjesztéseit láthatjuk. E metonimikus kiterjesztések alapját a mindennapi ismereteinken alapuló konceptuális sémák adják, pl. a 'ha x intézmény, akkor x-nek épülete van' séma alapján az *iskola* mellett az *egyetem*, az *akadémia*, a *posta* stb. is jelöli az intézmény épületét is (2007: 135–136). Eszerint tehát elkülöníthetők a metonímia alapjául szolgáló sémák, illetve a metonimikusan motivált poliszémia alapjául szolgáló sémák. Kérdéses ugyanakkor, hogy ez utóbbiak milyen viszonyban vannak a metonímia lehetséges relációival: azok átértékelésével jöttek-e létre a poliszém jelentések kialakítására. A pszicholingvisztikai kísérleti eredmények alapján a fenti sémák közül csupán a *hely-intézmény* típus különösen gyakori, konvencionálisan használt eseteinél számoltunk azzal, hogy a metonimikus használat a mentális lexikonban is rögzült (BENCZE M. 2009b: 692).

¹⁴ A pszicholingvisztikai kísérletek tanulsága szerint ugyanakkor már egyetlen kontextusmondat is elegendő ahhoz, hogy a kísérleti személyek akár teljesen ismeretlen nyelvi formák metonimikus használatát megakadályozás nélkül feldolgozzák. Háttérismeret és kontextusmondat híján viszont nem tudják értelmezni a tulajdonnévi metonimikus kifejezést (BENCZE M. 2009b: 689).

5. Kérdéses azonban, hogy miként alkalmazható ez a metonímiáfelfogás, illetve általában a kognitív szemlélet a tulajdonnevek esetében. Elképzelhető-e, hogy a fent vázolt folyamat mindkét érintett eleme tulajdonnév, és amennyiben igen, akkor hasonló jellegű folyamatokkal számolhatunk-e a tulajdonnevek és a közszók esetében? Kérdéses továbbá az is, hogy magyarázza-e ez a megközelítés a dolgozatomban elejtett problémákat.

5.1. Az előbbi kérdéskör megválaszolásához elsőként meg kell vizsgálnunk a tulajdonnevek szemantikai sajátosságait. A metonímia nyelvi megvalósulásának alapja a közszók esetében a fogalmi érintkezés, s feltétele a (szemantikai attribútumok által biztosított) szemantikai összeférhetetlenség. A köznevek és a tulajdonnevek között ugyanakkor jelentős jelentésbeli különbség mutatkozik. Míg ugyanis a köznevek kategóriába sorolják, vagyis nyelviileg minősítik a környezet elemeit, addig a tulajdonneveknek a hagyományos strukturalista megközelítések, illetve egyes kognitív nyelvészek (pl. SZILÁGYI N. SÁNDOR) szerint nincs fogalmi jelentésük¹⁵ abban az értelemben, hogy nem egy fogalmi kategóriának, illetőleg a kategóriába tartozó dolgoknak a megnevezésére használatosak, hanem csupán egyetlen objektumot jelölnek meg, mégpedig úgy, hogy pusztán csak azonosítják azt (vö. 2004, 2000: 108–110).¹⁶ Gyakran persze valamit még ezen túlmenően is megtudunk a név viselőjéről, például ha egy helynév földrajzi köznevet tartalmaz, akkor az objektum fajtájáról is szolgáltat információt, csak hogy ez nem jellemző minden egyes névre, és nem is mindig tekinthető megbízható jelzésnek (vö. például *Sárospatak* városnév). Az efféle információ tehát SZILÁGYI N. felfogásában inkább a név járulékos többleteként értelmezhető. Ez a különbség az amerikai típusú kognitív szemantika nézőpontjából úgy ragadható meg, hogy a köznévi típus egy típust vagy annak egy megvalósulását nevezi meg, a köznévi jelölt dolog konkretizálása (fogalmi lehorgonyozása) ugyanakkor mindig a szövegben történik. Ezzel szemben a tulajdonnév szemantikai szerkezetében egyszerre érvényesül a típus és a megvalósulás, ilyen módon a tulajdonnév által jelölt entitás alapvetően egyediként azonosítható a beszédben résztvevők számára, nem igényel az azonosításhoz viszonyítást. A tulajdonnevek e felfogás szerint tehát főnévi szerepű nyelvi egységek, vagyis a főnevekhez hasonlóan en-

¹⁵ A szavak s különösen a tulajdonnevek jelentésével és mentális reprezentációjával kapcsolatos nyelvfilozófiai és elmefilozófiai elméleteket áttekintve NÁRAY BENCE úgy véli, hogy a fentiekhez hasonló megközelítések, melyek szerint a tulajdonnévnek nincs jelentése, csak referenciája, nem tudják magyarázni azt, hogy miként vagyunk képesek megtanulni olyan tulajdonneveket, mint *Arisztotelész*. JOHN SEARLE írásaira támaszkodva inkább amellel érvel, hogy a tulajdonneveknek van jelentésük, ám az nem rögzített: a tulajdonnévhez tartozó tulajdonságokból áll össze, de közelebbről nem határozható meg, hogy melyek ezek a tulajdonságok, és hogy hány ilyen van (1997: 809–811).

¹⁶ KIEFER FERENC megfogalmazásában a strukturalista megközelítés szerint a tulajdonneveknek nincs alapjelentése: „a lehetséges értelmezések nem alkotnak egy jól körülhatárolható halmazt, mint a köznevek esetében” (2007: 141).

ciklopédikus, fogalmi jellegű jelentésük van, mely kognitív tartományokban számon tartott absztrahált tulajdonságok hálózatából áll, s amely az adott beszélők számára lehet teljesen sematikus, és lehet teljesen kidolgozott, sok közbenső változattal (TOLCSVAI NAGY 2008, LANGACKER 1991: 59).¹⁷ Ez utóbbi jelentés-felfogás révén meglátásom szerint a tulajdonnevek használatához kapcsolódó jelenségek egy része jobban magyarázható, így például a tulajdonnevek köznevesülésének folyamata¹⁸ vagy éppen a vizsgálni kívánt metonimikus használat esetei, a továbbiakban ezért erre támaszkodom.

A tulajdonnevek ilyen módon felfogott jelentésszerkezete alapján körükben is számolhatunk fogalmi érintkezéssel, s az egyes nevekhez kapcsolódó ismereteink az összeférhetetlenséget is biztosítják. Ezek alapján a helynévhasználat azon eseteit, amikor egy helyet aktuálisan (vagy akár gyakrabban is) egy vele kapcsolatban lévő és feltehetően szembeötlőbb, de legalábbis a közösség szempontjából valamilyen oknál fogva fontosabb hely nevével jelölünk meg, a metonímia nyelvi megvalósulásainak tekinthetjük. Erről lehet szó például a *felmegyünk az Urasági-erdőbe* típusú mondatok esetében, hiszen ez valójában úgy értelmezhető, hogy 'felmegyünk a kiemelkedésre, ahol az Urasági-erdő található'. Névhazsnáló kompetenciánk alapján ugyanis tudjuk, hogy gyakran csupán nézőpont kérdése, mi alapján határozzuk meg egy adott helyet. Ha a hegy környékén lakók felmennek a hegyet borító erdőségbe, bár egyúttal a hegyen is tartózkodnak, helyzetük meghatározására mégis elsősorban az erdő nevét használhatják, az ad ugyanis pontosabb helymeghatározást. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az erdőnév egyben a hegy megjelölésére is szolgál. Ez alapján talán a metonimikus szemlélet érvényesülését láthatjuk az ómagyar kori *mons* fajtajelölővel álló *Feketeerdő*, *Mogyorókerek*-féle névelőfordulások mögött is.

A tulajdonnevek körében is értelmezhető tehát a metonímia jelentésváltozással járó folyamata. Számolnunk kell ugyanakkor azzal, hogy a metonímia a jelentésszerkezetük különbségei miatt máshogyan (más sémák mentén, esetleg más szövegbefoglalási módokkal) érvényesül a közzók és a tulajdonnevek körében. A helynevek körében azonban a metonímia nyelvi megvalósulásait, a folyamat jellegzetességeit még nem vizsgálták, ezért nincs ismeretünk arra vonatkozóan, hogy milyen sémák irányítják a tulajdonnévi megvalósulásokat. Egy erre irányuló vizsgálat azonban túlmutat e tanulmány keretein, ezért ez alkalommal csak utalok a jelenség megismerésének fontosságára.

¹⁷ A kétféle kognitív jelentésfelfogás különbségében valójában a nyelvi jelentés eltérő megítélése húzódik: SZILÁGYI N. sokkal szűkebben értelmezi a nyelvi jelentést, mint a holista megközelítésű nyelvészek. Utóbbiak felfogásában a szavak jelentésébe nemcsak a — SZILÁGYI N. kifejezésével — észlelési feltételek, hanem a szó használatához tartozó egyéb információk is beletartoznak (vö. pl. TOLCSVAI NAGY 2008).

¹⁸ A tulajdonneveket éppen a típusra utaló jelentésmozzanatuk révén tudjuk egy kategória megnevezésére, azaz köznévként használni (vö. SLIZ é. n.).

5.2. A tulajdonnevek körében sem ritka ugyanakkor, hogy a metonimikus szemlélet, illetőleg a gyakori használat nyomán a név jelentése is megváltozik, s többjelentésűvé válik. A helynévkutatás szempontjából ezen belül leggyakrabban két folyamattal számolhatunk: egyrészt amikor egy helynév az elsődlegesen jelölt hely mellett egy másik hely megnevezésére is szolgál, másrészt amikor személynév válik hely nevévé. Ezt a folyamatot azonban a tulajdonnevek körében is el kell különíteni a metonímia nyelvi megvalósulásától. A kontiguitás ugyanis a helyek megnevezései esetében is inkább pusztán motiválja a poliszém jelentések kialakulását, ahogy a közszóknál is láttuk. A kognitív szemléletű névtani kutatásban tehát külön kell választanunk a strukturalista névtipológiában metonimiaként megnevezett, poliszém jelentést eredményező névadási módot a jelentésváltozással nem járó metonímiától, és a kognitív nyelvészet terminushasználatához igazodva szerencsésebbnek tűnik metonimikusan motivált névadásnak (esetleg rövidebben és a korábbi megjelöléshez is igazodva: metonimikus névadásnak) nevezni, s mint ilyent, a metonimikusan motivált poliszém közszavak kialakulásával állíthatjuk párhuzamba.

Az így keletkezett nevek, illetőleg a hozzájuk kapcsolódó kognitív sémák azután további névadás alapjául szolgálhatnak.¹⁹ Ilyen módon magyarázható, hogy a metonimikusan motivált névadás jobbára egyetlen névadási aktushoz köthető, és a név nem lassan vonódik át egy másik hely megjelölésére. S az sem jelent problémát, hogy a helynevek körében nem ritkán a metonimikusan motivált névadási folyamat eredményeképpen egy korábban külön névvel nem illetett helyet jelölnek meg, amennyiben a névadás alapja valóban az érintkezés.

5.2.1. A metonimikus névadás jellegzetes formája az, amikor egy hely megjelölésére egy vele kapcsolatban lévő másik hely nevét kezdik el használni. Meg kell azonban vizsgálnunk, hogy ezek az azonos megjelölések valóban metonimikus névadás eredményeként jöttek-e létre, ahogyan azt a hagyományos megközelítések vélik, vagy valami más alakulásmóddal kell számolnunk az esetükben.

Efféle változás (névátvonódás) a szemantikailag nem áttetsző vagy elhomályosulóban lévő névalakulatok esetében elvileg igen könnyen végbemehet. A névhasználók szempontjából azonban a név jelentéséhez — másodlagosan — hozzátartozik a név részeinek az esetleges köznyelvi jelentéstartalma is. Egy *Nyíres*-féle erdőnév esetében például ebből a szempontból látszólag nincs akadálya annak, hogy átvonódjon annak a kiemelkedésnek a megjelölésére, amelyen az erdő található, a hely növényvilága ugyanis mindkét objektumfajta esetében gyakran szolgál névadási indítékként. A földrajzi köznevet tartalmazó névformák azonban feltehetően jobban ellenállnak ennek a névadási módnak, a való-

¹⁹ KIEFER FERENC szkeptikusan vélekedik a metonimikusan motivált tulajdonnévi poliszémiák háttérben meghúzódó sémákról: „nem állíthatók fel olyan konceptuális sémák, amelyeknek az alapján a különféle értelmezések előre jelezhetők lennének” (2007: 141).

ságban azonban, amint azt például nagy számban előforduló *Sárospatak*-, *Hegyeshalom*-féle településnevek mutatják, ez nem jelent akadályt. Az egyes névelemek jelentéstartalma tehát nem feltétlenül meghatározó abból a szempontból, hogy a metonimikus névadásban részt vehet-e egy adott névalakulat vagy sem.²⁰

A megismerő rendszerünk sajátosságaira támaszkodva azonban talán pontosíthatjuk ezt a kérdést. Úgy tűnik ugyanis, hogy az észlelési, megismerő folyamatoknak köszönhetően a különböző típusú helyek kapcsolatát másként dolgozzuk fel, másként értelmezzük, s ennek nyilvánvalóan hatása van a megnevezésben is. Ez alapján az esetek egy részében egyértelműen megállapítható a metonimikus névadás, más esetekben viszont inkább más magyarázatot tarthatunk valószínűnek.

Az észlelési, megismerési folyamatok alapján kevésbé szorosan összetartozó helyek azonos megnevezései a metonimikusan motivált névadás egyértelmű eseteinek tekinthetők, például a természeti névből alakult településnevek (pl. *Sárospatak*, *Hegyeshalom*). E nevek szemantikai tartalma egyértelműen megváltozott, hiszen egy másik objektum azonosítására is felhasználják őket. És minthogy ez a névadási mód nem ritka, mintaként szolgálhat(ott) újabb nevekhez, más helyfajták kapcsolatában is.

A másik végpontot (a szorosan összetartozó helyeket) jól szemléltetik az erdő- és a hegynevek. A két névfajta kapcsolatának a mai névhasználatban való realizálódását az abaúji Hegyköz KOVÁTS DÁNIEL által közreadott névanyagában vizsgálva úgy tűnik, hogy a mai névhasználók igen gyakran nem tesznek különbséget a kiemelkedés és az azt borító erdőség megnevezésében. A legtöbb esetben egyetlen névalakulat szolgál mindkét helyfajta jelölésére: a *Halyagos* (2000: 78), *Pajna* (164), *Nagy-Milic* (122) egyszerre jelöli tehát a hegyet és a rajta lévő erdőt. Különösen gyakoriak e kettős funkcióban a *-hegy* utótagú helynevek: a *Farkas-hegy* (184), *Ór-hegy* (272), *Fekete-hegy* (78), *Kánya-hegy* (78), *Konc-hegy* (79), sőt a *Korom-hegy* (137, 292), *Lengyel-bérc* (186) neveket a névhasználók ma már csak a kiemelkedésen lévő erdők megnevezésére használják. Nyilván ebből adódóan az 'erdő' utótagú nevek lényegesen ritkábbak ezen a vidéken, körükben is jellemző azonban, hogy azt a kiemelkedést is jelölik, amelyen az erdő található: *Urasági-erdő* (127), *Erdő* (91), *Kossuth-erdő* (69). Azokban a ritka esetekben pedig, amikor a hegynek és a rajta lévő erdőnek saját, önálló neve külön is van, azt általában egy földrajzi köznévnél az elsődleges névhez

²⁰ Emögött a kognitív szemantika szerint feltehetően az áll, hogy a tulajdonnév nyelvi egység, melyet a beszélő és a hallgató elemző feldolgozást nem igénylő szerkezetként kezel, az egység szerinti feldolgozáshoz ugyanakkor másodlagosként hozzájárulhat az elemző feldolgozás is (TOLCSVAI NAGY 2008: 32). TÓTH VALÉRIA is úgy véli, hogy amikor egy helynév létrejön, önálló lexikális egységként rögzül a névhasználó közösség tudatában, így bizonyos értelemben elszakad esetleges községi előzményétől. A függetlenedésből fakadóan azután elkülönülten fejlődhet tovább a községi és az eredetileg belőle származó név hangalakja (2004: 204, vö. még KENYHERCZ 2008: 179–180).

történő kapcsolásával hozzák létre: az erdőt és hegyet is jelölő *Szár-hegy* (83) név mellett szerepel például az erdő megnevezésére a *Szárhegy-erdő* (83) névforma is. Ez a jelenség azonban a névátvonódás helyett talán inkább azzal magyarázható, hogy a két helyfajta sem különül el élesen az adott közösség nyelvi tudatában. Saját gyűjtésem eredményei is azt erősítik, hogy a Hegyközben egy-egy névvel a kiemelkedés egészét jelölik meg, a rajta lévő erdővel, tisztással stb. együtt. Nem is igen merül fel a hegy és a rajta lévő erdő más-más névvel való elkülönítésének az igénye (vö. RESZEGI 2007).

A névadás-névhasználat e vonása könnyen magyarázható a kognitív nyelvészet nézőpontjából. A helynevek ugyanis — a közsékhöz hasonlóan — a kognitív folyamatok leképeződéseinek nyelvi megvalósulásai, ennek megfelelően magukon viselik a megismerő folyamat mögött meghúzódó osztályozó, rendszerbe illesztő mozzanatok jellemző vonásait. A megismerési folyamat eredményeképpen pedig a kiemelkedést és az azt borító erdőséget az egyén nem választja el élesen egymástól, a két objektumot valójában egyazon denotátumként dolgozza fel. Ezt a szemléletet pedig a névhasználat maga is támogatja, vagyis a viszony kölcsönös: nincs elkülönült neve az összetartozó helyeknek, ezért nem is tekintik külön objektumoknak őket. Metonimikusan motivált névhasználatról tehát esetükben a jelen kori állapotot tekintve nemigen beszélhetünk. Alaposabb vizsgálatot igényelne azonban, hogy feltárjuk, ezek a nevek a névadás pillanatától egy-egy esetben használatosak voltak-e az összetartozó helyek megjelölésére, vagy ez történetileg alakult ki, metonimikus névadással, ahogy az elemzések általában gondolják. Mindez persze nem jelenti azt, hogy a szorosan összetartozó helyek esetében egyáltalán nem is számolhatunk a metonimikus névalkotással. Ennek a megállapításához azonban az egyes nevek kapcsán nélkülözhetetlen az emberek, a névhasználók ismereteinek a feltárása.

A metonimikus viszony kognitív hátterének a megvilágításában segíthet, ha a neveket a nyelvi környezetükkel együtt vonjuk vizsgálatba. Amennyiben egy név kétféle objektumot is jelöl, ez hatással lehet a név ragozására, illetve a településnév és természeti név viszonyában a névelőhasználatra is.²¹ Vizsgált példánk, az erdő- és a hegynevek viszonyának a tisztázása jól szemlélteti a megkö-

²¹ Jól szemléltetik e módszer hatékonyságát a HEINRICH ANDREA által feltárt eredmények: az idősebb szaniszlóiak a *Karoly* és *Liget* neveket, noha települések nevei, névelővel használják, a két betelepített lakosságú helység ugyanis számukra „nem minősül igazi, prototipikus településnek”. A fiatalabb generáció azonban már nem tesz különbséget, amint a nyelvhasználatuk is mutatja: névelő nélkül használják a két nevet, hasonlóan a többi szomszédos település nevéhez (2000: 9, vö. még 10–12). A nyelvi környezet mellett természetesen maguknak a beszélőknek a kognitív rendszerére, ismeretire is tekintettel kell lennünk. A nyelvi rendszerből nem magyarázható például, hogy a Szaniszló határában lévő földterületek neveihez mi alapján járulnak belső vagy külső helyviszonyragok. A végződések megoszlását külső körülmény: a beszélőknek a földterületek minőségére vonatkozó ismeretei befolyásolják: a „külső helyviszonyranggal használt nevek által jelölt területek jobb minőségűek, a belsővel használtak pedig rosszabbak” (HEINRICH 2000: 10).

zelítés hasznosíthatóságát, a helyviszonyt ugyanis a kiemelkedések esetében a „rajta” viszonyal fejezzük ki, míg az erdők esetében „benne” viszonyal minősítjük. A nevek ragozása tehát egyértelműen megmutathatja, hogy végbement-e a jelentésváltozás, vagyis hogy a névhasználók melyik objektum jelölésére használják az adott tulajdonnévi formát.

A Hegyköz hegy és erdő megjelölésére is használt nevei részben ezt a feltevést látszanak igazolni, nem ritka ugyanis, hogy egy névhez mindkét végződés járulhat, talán annak megfelelően, hogy épp melyik helyfajtára akar utalni vele a beszélő, pl. *Hátulsó-hegy*, *-be*, *-re* (KOVÁTS 2000: 92); *Remete-hegy*, *-be*, *-re* (125). A *Páska-hegy* (81), *Szár-hegy* (83), *Szemlő-hegy* (83) nevekhez azonban, noha erdőt is jelölnek vele, az adatok szerint mégsem kapcsolják hozzá a „benne” viszony végződéseit. Ugyanakkor például a *Korom-hegy* névvel az adattár szerint Füzérkajátán már jobbra csak a rajta lévő erdőre utalnak, s hozzá kapcsolódóan a helyviszonyt a névhasználók mindig „benne” viszonyként fejezik ki, másrészt viszont a dombos erdőt megnevező *Kossuth-erdő* formához mégis a *-re* végződést kapcsolják. Ezek az adatok azonban megint csak magyarázhatók olyan módon is, mint a szorosán összetartozó helyek nyelvi észlelésének a megnyilvánulásai. Amennyiben nem különülnek el a helyek a tudatunkban, akkor nem is várható, hogy a szövegbefoglalásuk módjában szabályosságot találunk.²²

A bemutatott két típus (természeti név > településnév, erdő- és hegynév) valójában egy skála két végpontjaként értelmezhető. A névadás további esetei a skála végpontjai között helyezhetők el. Érdemes lenne egy erre vonatkozó vizsgálat alapján feltárni, hogy miként is szerveződhet ez a skála, illetve, hogy e téren vannak-e egyéni különbségek. Ilyen módon a történeti adatok megítéléséhez is fogódzót kaphatnánk. Mindebből ugyanakkor az is látható, hogy a kognitív szemlélet érvényesítésével elkerülhető az érintkező helyek megnevezésében megjelenő metonimikusan motivált névadási mód különböző eseteinek az egybemosása.

5.2.2. Az érintkező helyek esetében jelentkező névátvitel mellett a metonimikus névadás jellegzetes típusát alkotják a puszta személynévi helynevek is. A puszta személynévi helynévvé válásának gyökerei a szakemberek szerint a nomadizáló életformába nyúlnak vissza, amikor csak személyeket lehetett felkeresni, és nem a személyek állandó lakhelyét, ezért a helyeket az éppen rajta tartózkodó ember után volt célszerű megnevezni (vö. MOÓR 1936: 110). KERTÉSZ MANÓ lélektani indítékokat keresett a névadás háttérében. A puszta személynévi névadás szerinte az „ősregi, prelogikus tudatállapot csökevénye” lehet, melyben „az azonos név embernek és földnek a lélekben való tökéletes azonosítását jelenti” (1939: 33, 76–77).²³

²² A ragozásnak a komplex volta a helyekre vonatkozó említőnevek esetében is megmutatkozik (az említőnevek terminushoz lásd RESZEGI 2009: 39).

²³ Az antropológiában prelogikusként jelölt gondolkodásmódot újabban a pszichológiában inkább tranzlogikusnak nevezik, úgy tűnik ugyanis, hogy nem a „normális” gondolkodásmódot meg-

A kognitív rendszer szempontjából ugyanakkor a névtípus keletkezése logikus gondolkodásmód esetén is elképzelhető olyan módon, hogy a fogalmi rendszerben a két entitás, a személy és a föld között szoros, érintkezésen alapuló kapcsolat van, noha ez a kapcsolat nem jelenti a két entitás azonosítását. A fogalmi érintkezés lehetővé teszi a metonímia nyelvi megvalósulását a kommunikációban. Ez azután (ahogy a helynév > helynév alakulásmód esetében is) elvezethet a poliszém jelentések, s ezáltal a metonimikus névadás kialakulásához. Amint ugyanis megjelenik ez a névtípus — bizonyos szemantikai feltételek teljesülése mellett —, újabb nevek létrehozásához szolgál mintaként. E nevek esetében pedig az érintkezés mellett már a beszélők nyelvi tudatában tükröződő helynévmodell hatása is meghatározónak tekinthető.²⁴ A világról való tudásunkhoz ugyanis hozzátartozik az is, hogy a tulajdonneveket is tipikalitás szerint szerveződő kategóriákba soroljuk (vö. SLÍZ é. n.): vannak tipikus és kevésbé tipikus településnevek, hegynevek, víznevek (vö. RESZEGI 2009: 38). Ezeknek a kategóriáknak a kiépülését az egyes típusok, illetőleg az adott nevek megterheltsége határozza meg.²⁵

Ez a fajta metonimikus szemlélet, metonimikus mechanizmus nyilvánvalóan nem csupán a pusztai személynévből alakult helynevekre jellemző, ugyanez húzódik meg a személynévből valamiféle képzőelem vagy lexikális elem hozzákapcsolásával létrehozott helynevek mögött is. Esetükben azonban a névjelleget (a használati szabályok ártértekeltése mellett) a szerkesztés révén alakítja ki a névadó.

5.2.3. Kognitív szempontból hasonló módon magyarázható a pusztai népnévi, a pusztai törzsnévi, illetve a személyt jelentő köznévből alakult helynevek létrejötte is, s efféle mechanizmusokat tételezhetünk fel a növény- és állatnévből formai változtatás nélkül keletkezett névalakulatok esetében is. Jelentős különbség azonban, hogy ekkor egy addig köznévként, vagyis kategóriajelölő elemként használt szót kezdenek el egy bizonyos denotátum megjelöléseként, azonosító funkcióban, tulajdonnévként is használni.²⁶

6. A kognitív szemlélet alkalmazásával megítélésem szerint eredményesen magyarázhatók a metonimikus névadás kapcsán felvetődő kérdések. Ugyanak-

előző fejlődési fokról van szó, hanem olyan kognitív mechanizmusról, amely a mai hétköznapi gondolkodásunkban is jelen van, s „a formális logika szokásos útjai számára nem hozzáférhető területeit teszi elérhetővé” (MÉRŐ–VARGA 2000: 192, MÉRŐ 2001: 30).

²⁴ A névmodellek szerepének felismerése az analógia fogalmához kapcsolódóan a hagyományos névtani megközelítésekben is gyakorta megjelenik, e munkák áttekintéséhez lásd HOFFMANN 1993: 21.

²⁵ A kategóriák természetesen egyénenként, sőt az egyén életében is változóak, ugyanakkor a nyelvhasználat közelíti egymáshoz egy adott nyelvközösség beszélőinek a kognitív kategóriáit.

²⁶ A népneveknek és a törzsnemeknek a köznevek közé sorolása nem egyértelmű, kultúránként is változó eljárást mutat, a vonatkozó szakmunkákról jó áttekintést nyújt VÁRNAI 2005: 41–42, 43.

kor talán azt is sikerült érzékeltetnem, hogy a kognitív közelítésmód, illetőleg a hozzá kapcsolódó módszertan általában véve megoldást jelenthet a hagyományos strukturalista kérdésfelvetés alapján kielégítően nem megválaszolható névtani jelenségek értelmezésében. A metonímia és a metonimikus névadás elkülönítése továbbá arra is rávilágít, hogy a kognitív szemlélet alkalmazása olyan újfajta kérdéseket is felvet, melyek korábban fel sem merül(het)tek a névtudományban. A vizsgálat során ugyanakkor kitűnt, hogy a tulajdonnevek speciális szemantikai és funkcionális sajátosságaiból fakadóan a kognitív nyelvészet eredményei nem minden esetben ültethetők át közvetlenül a névkutatásba, aktualizálnunk kell őket, s ez nem mindig egyszerű feladat. Pedig erre igen nagy szükség van, a kognitív megközelítés ugyanis azáltal, hogy visszahelyezi a nevet abba a közegbe, amelyben működik, lehetővé teszi, hogy a névhasználatot a maga komplexitásában vizsgáljuk.

A kognitív szemlélet lehetőségeit felvázoló és szemléltető írásban mindemellett arról sem feledkezhetünk meg, hogy ennek a megközelítésnek is vannak korlátai. Ez pedig éppen maga a kogníció. A kognitív folyamatok ugyanis közvetlenül nem tanulmányozhatók, csupán a megfigyelhető jelenségekből, a viselkedésből következtethetünk rájuk (modellálhatjuk őket). Ezért különösen fontos, hogy a helyneveket a tényleges használatuk alapján vizsgáljuk, mert hipotéziseink csak így lesznek kognitív szempontból megalapozottak.

RESZEGI KATALIN

Irodalom

- BAÁBA BARBARA (2009): Néhány lehetőség és módszer a földrajzi köznevek jelentésföldrajzi vizsgálatában. In: HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA szerk.: *Helynévtörténeti tanulmányok 4.* Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke. 73–83.
- BAŃCZEROWSKI JANUSZ (1999): A kognitív nyelvészet alapelvei. *Magyar Nyelvőr* 123: 78–87.
- BAŃCZEROWSKI JANUSZ (2000): A kategorizáció és a jelentés a kognitív nyelvelméletben. *Magyar Nyelv* 96: 35–44.
- BARABÁS ANDRÁS–KÁLMÁN C. GYÖRGY–NÁDASDY ÁDÁM (1977): Van-e a magyarban tulajdonnév? *Nyelvtudományi Közlemények* 79: 135–155.
- BENCZE ILDIKÓ (2006): *A metonímia értelmezései a kognitív nyelvészetben.* (Szakdolgozat). Kolozsvár.
- BENCZE M. ILDIKÓ (2009a): Amikor kólát iszik még a „mozi” is. Dúsított kompozíció a HELY–INTÉZMÉNY–EMBEREK metonímia megértésében. URL: http://www.cogsci.bme.hu/~ktkuser/KURZUSOK/PHD_cikkiras/PhD. (2010. 01. 03.).
- BENCZE M. ILDIKÓ (2009b): Mi a metonímia? Elméletek és kísérletek a metonímiakutatásban. *Magyar Pszichológiai Szemle* 64: 677–696.

- BENKŐ LORÁND (2002): *Az ómagyar nyelv tanúságtétele. (Perújítás Dél-Erdély korai Árpád-kori történetéről)*. Budapest, MTA Történettudományi Intézete.
- CSÁNYI VILMOS (2003): *Az emberi természet*. Budapest, Vince Kiadó.
- EYSENCK, MICHAEL W.–KEANE, MARK T. (2003): *Kognitív pszichológia*. Második kiadás. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- FÓNAGY IVÁN (1982): Metonímia. In: KIRÁLY ISTVÁN főszerk.: *Világirodalmi lexikon* 8. Budapest, Akadémiai Kiadó. 343–345.
- FÓNAGY IVÁN (1999): *A költői nyelvről*. Budapest, Corvina Kiadó.
- GARDNER, HOWARD (1992): *Dem Denken auf der Spur. (Der Weg der Kognitions-wissenschaft)*. Stuttgart, Klett-Cotta.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY (1963–1998): *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. 1–4. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- GYÖRFFY ERZSÉBET (2009): A többnevűség és a szakasznevek folyóvízneveink körében. In: HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA szerk.: *Helynévtörténeti tanulmányok 4*. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke. 105–113.
- HEINRICH ANDREA (2000): *Szaniszló helynevei kognitív nyelvészeti megközelítésben*. (Szakdolgozat). Kolozsvár.
- HOCHBAUER MÁRIA (2008): Helyzetviszonyító elemek a barcasági Négyfalu helynévrendszerében. In: BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ szerk.: *Név és valóság. (A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai)*. A Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai 1. Budapest. 164–169.
- HOFFMANN ISTVÁN (1993): *Helynevek nyelvi elemzése*. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 61. Debrecen. Újraközlése: Budapest, Tinta Könyvkiadó, 2007.
- HOFFMANN ISTVÁN (2003): *Magyar helynévkutatás 1958–2002*. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- KENYHERCZ RÓBERT (2008): Helynévkutatás és hangtörténet avagy a helynevek forrásértéke. In: BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ szerk.: *Név és valóság. (A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai)*. A Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai 1. Budapest. 175–182.
- KERTÉSZ ANDRÁS (2000): A kognitív nyelvészet lehetőségei és korlátai. *Magyar Nyelv* 96: 402–418.
- KERTÉSZ MANÓ (1939): A magyar helynévadás történetéből. *Magyar Nyelvőr* 68: 33–39, 67–77.
- KIEFER FERENC (2000): A kognitív nyelvészet: új paradigma? In: PLÉH CSABA–KAMPIS GYÖRGY–CSÁNYI VILMOS szerk.: *A megismeréskutatás útjai*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 120–144.
- KIEFER FERENC (2007): *Jelentélmélet*. Második, bővített és javított kiadás. Budapest, Corvina Kiadó.
- KISS LAJOS (1996): A Kárpát-medence régi helynevei. *Magyar Nyelvőr* 120: 440–450.
- KISS LAJOS (1997): Hegynevek a történelmi Magyarországon. *Magyar Nyelv* 93: 154–168.
- KOVÁTS DÁNIEL (2000): *Az abauji Hegyköz helynevei*. A Sátoraljaújhelyi Kazinczy Ferenc Múzeum Füzetei 4. Sátoraljaújhely.

- KÖVECSES ZOLTÁN (2005): *A metafora. (Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe)*. Budapest, Typotex Kiadó.
- KÖVECSES ZOLTÁN–RADDEN, GÜNTER (1998): Metonymy: Developing a cognitive linguistic view. *Cognitiv Linguistics* 9: 37–77.
- KRISTÓ GYULA (2003): *Tájszemlélet és térszervezés a középkori Magyarországon*. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely.
- KUHN, THOMAS S. (1984): *A tudományos forradalmak szerkezete*. Budapest, Osiris Kiadó.
- KUNA ÁGNES (2008): A sziklamászóutak neveinek kognitív szemantikai elemzése. In: BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ szerk.: *Név és valóság. (A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai)*. A Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai 1. Budapest. 195–203.
- LADÁNYI MÁRIA (1998): Jelentésváltozás és grammatikalizáció — kognitív és szerves nyelvészeti keretben. *Magyar Nyelv* 94: 407–423.
- LAKOFF, GEORGE (1987): *Women, Fire and Dangerous Things. What Categories Reveal about the Mind*. Chicago–London, The University of Chicago Press.
- LAKOFF, GEORGE–JOHNSON, MARK (1980): *Metaphors We Live By*. Chicago–London, The University of Chicago Press.
- LANGACKER, RONALD W. (1991): *Foundations of Cognitive Grammar 2. Descriptive Application*. Stanford, Stanford University Press.
- LŐRINCZE LAJOS (1947): *Földrajzineveink élete*. Budapest, Néptudományi Intézet.
- MÉRŐ LÁSZLÓ (2001): *Új észjárások. (A racionális gondolkodás ereje és korlátai)*. Budapest, Tercium Kiadó.
- MÉRŐ LÁSZLÓ–VARGA KATALIN (2000): Transzlogika transz nélkül. In: PLÉH CSABA–KAMPIS GYÖRGY–CSÁNYI VILMOS: *A megismeréskutatás útjai*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 178–192.
- MOÓR ELEMÉR (1936): Magyar helynévtípusok. *Népünk és Nyelvünk* 8: 110–117.
- NÁNAY BENCE (1997): Szavak és reprezentációk. *Magyar Filozófiai Szemle* 41: 805–826.
- NEMESNÉ KIS SZILVIA (2006): Lovakról. *Magyar Nyelvőr* 130: 214–230.
- NEMESNÉ KIS SZILVIA (2008): Állatnévcsoportok kognitív névszemantikai vizsgálatának tanulságai. In: BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ szerk.: *Név és valóság. (A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai)*. A Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai 1. Budapest. 577–587.
- PETHŐ GERGELY (2003): A főnevek poliszémiája. In: KIEFER FERENC szerk.: *Igék, főnevek melléknevek. (Előtanulmányok a mentális szótár szerkezetéről)*. Budapest, Tinta Könyvkiadó. 57–124.
- PETHŐ GERGELY (2004): *Poliszémia és kognitív nyelvészet. (Rendszeres főnévi poliszémiatípusok a magyarban)*. (Doktori disszertáció). Budapest.
- PLÉH CSABA (2003): *Bevezetés a megismeréstudományba*. Budapest, Typotex Kiadó.
- RESZEGI KATALIN (2007): A hegynevek és más helynévfajták kapcsolata. In: HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ szerk.: *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói*. Debrecen–Budapest, Nemzetközi Magyarágtudományi Társaság. 37–43.

- RESZEGI KATALIN (2008): A hegynév terminus definiálása. In: BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ szerk.: *Név és valóság. (A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai)*. A Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai 1. Budapest. 240–246.
- RESZEGI KATALIN (2009): A jelentéshasadás mint helynévalkotási mód. In: HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA szerk.: *Helynévtörténeti tanulmányok 4*. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke. 35–45.
- ROSCHE, ELEANOR (1978): Principles of categorization. In: ROSCH, ELEANOR–BARBARA B. LLOYD eds.: *Cognition and Categorization*. New York, Halsted Press. 27–48.
- SIMON ESZTER (2008): Nyelvészeti problémák a tulajdonnév-felismerés területén. In: SINKOVICS BALÁZS szerk.: *LingDok 7. (Nyelvész-doktoranduszok dolgozatai)*. Szeged, JATEPress. 167–182.
- SLÍZ MARIANN (2008): Melyiket a négy közül? A családnevek kialakulásának kérdése kognitív szemantikai keretben. In: BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ szerk.: *Név és valóság. (A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai)*. A Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai 1. Budapest. 468–474.
- SLÍZ MARIANN (2009): Kognitív történeti névtan? A családnevek kialakulásának kérdése kognitív szemantikai keretben. In: KUNA ÁGNES–VESZELSZKI ÁGNES szerk.: *3. Félúton Konferencia*. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság. 228–241.
- SLÍZ MARIANN (é. n.): Tulajdonnév és kategorizáció. Megjelenés előtt.
- J. SOLTÉSZ KATALIN (1959): Tulajdonnév és köznév határterülete. *Magyar Nyelv* 55: 461–470.
- J. SOLTÉSZ KATALIN (1979): *A tulajdonnév funkciója és jelentése*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- SZIKSZAINÉ NAGY IRMA (2007): *Magyar stilisztika*. Budapest, Osiris Kiadó.
- SZILÁGYI N. SÁNDOR (1997): *Hogyan teremtsünk világot? (Rávezetés a nyelvi világ vizsgálatára)*. Második kiadás. Kolozsvár, Erdélyi Tankönyvtanács.
- SZILÁGYI N. SÁNDOR (2000): *Világunk, a nyelv*. Budapest, Osiris Kiadó.
- SZILÁGYI N. SÁNDOR (2004): A jelentésvilág szerkezete. Elhangzott Kolozsvárt 2004. november 18-án a Mindentudás Egyeteme előadássorozat keretében. URL: <http://www.mindentudas.hu/szilagyi/index.html>. (2010. 01. 03.).
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR (2005): A nyelvi kategorizáció kognitív nyelvészeti keretben. In: ZIMÁNYI ÁRPÁD szerk.: *Acta Academiae Paedagogicae Agriensis. Sectio Linguistica Hungarica 32*. Eger, Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola. 5–20.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR (2008): A tulajdonnév jelentése. In: BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ szerk.: *Név és valóság. (A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai)*. A Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai 1. Budapest. 30–41.
- TÓTH VALÉRIA (2004): Archaizmusok és neologizmusok a magyar helynevekben. In: HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA szerk.: *Helynévtörténeti tanulmányok 1*. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke. 183–207.
- VÁRNAI JUDIT SZILVIA (2005): *Bárhogy nevezzük... (A tulajdonnév a nyelvben és a nyelvészetben)*. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- VESZELSZKI ÁGNES (2008): Térkonstrukciók. Földrajzi nevek parafrázisai kognitív keretben. *Névtani Értesítő* 30: 55–65.

Adalékok személynévi eredetű településneveink nyelvi kérdéseihez*

1. A fenti címet látva bizonyára sokakban megfogalmazódik a kérdés, hogy vajon mi újat lehet még mondani arról a névtípusról, amelynek — lévén a legősibbnak tartott névadási mód — túlzás nélkül állíthatjuk, könyvtárnyi szakirodalmi van. A pusztai személynévi névadás jellegzetességeit több neves kutatónk is összefoglalta már (lásd pl. MELICH 1925–1929, KNIEZSA 1943, BÁRCZI 1958 több helyén), majd többen is újragondolták, kiegészítették további adalékokkal (KRISTÓ 1976, KISS 1997), és az újragondolások, kiegészítések eredményeinek fényében aztán frissebb összegzések is születtek e névadási eljárásról (TÓTH 2001a: 32–37, RÁCZ 2005: 90–104). Mégis: úgy vélem, a személynévi eredetű névadás kérdéseiről még mindig nem tudunk eleget, s a névtípusnak bőven vannak még feltáratlan sajátosságai.

A pusztai személynévi névadás kétségkívül igen régóta foglalkoztatja a magyar helynévtörténet kutatóit, és valóban számos vonását a legapróbb részletekig, megnyugtatóan sikerült is tisztázni az eddigi kutatásnak, míg másokról pedig — a kérdés egyfajta lezárásának a szándékával — kimondták, hogy azok aligha deríthetők fel valaha is a több évszázad vagy még inkább egy évezred távlatából. Mivel ezekről a kérdésekről, a névkutatás e téren ezidáig felmutatott eredményeiről jól tájékozódhatunk a szakirodalomban, az alábbiakban ezeket csupán röviden, mindössze a főbb gondolatokra kitérve foglalom össze.

A pusztai személynévi névadásról azt tartja a szakirodalom, hogy ez a legrégebbi és egyben a legtipikusabb magyar névadási mód, amely Közép-Kelet-Európában egyedülállóan csak a magyarság névadásában található meg, a környező népeknél ismeretlen. Ez pedig azt is jelenti egyúttal, hogy a személynévből mindenféle formáns nélkül alakult helynevekről akkor is bizton állítható a magyar névadóktól való származásuk, ha a személynévi alapszó idegen eredetű. A pusztai (vagy pontosabb megfogalmazásban: formáns nélküli) személynévi helynevekből tehát etnikai tekintetben — függetlenül az alapjául szolgáló személynév szláv, német vagy éppen latin eredetétől — egyetlen, de annál lényegesebb következtetés adódik: a névadóknak a magyar nyelvű etnikumhoz való tartozása.

* Előadásként elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság Debreceni Csoportjának ülésén 2009. december 10-én.

A névtípus a leginkább eleven a 11–13. század időszakában volt, ám — mint névadási modell — produktivitása lényegében mind a mai napig nem szűnt meg teljesen. A nyilvánvaló háttérbe szorulásában ugyanakkor bizonyosan szerepet játszott az, hogy az általa hordozott szemantikai tartalom kifejezésének funkcióját (a hely birtokosának vagy használójának a megjelölését) idővel egy másik lexikális-morfológiai modell vette át: a személynévvvel alkotott összetett nevek típusa. Ezt a névadási modellekben bekövetkező eltolódást pedig a nyelvünkben működő általánosabb tendenciák is minden bizonnyal befolyásolták: a névtípusok produktivitásának módosulása ugyanis természetesen tágabb nyelvi kontextusban értékelendő, attól aligha lehet bármely korban is független.

A puszta személynévi névadásnak előkerültek a szakirodalomban olyan kérdései is, amelyek a helynevek nyelvi jellemzőit kevésbé érintik, és elsősorban történettudományi vagy szociológiai (esetleg névszociológiai) problémákat hoznak a felszínre. Inkább csak elvi szinten ragadható meg többek között például az a kérdés, hogy az efféle településnevek vajon az adott személy (a névadó) életében vagy annak halála után jöttek-e létre. Annak ellenére, hogy e tekintetben igen súlyos, helyenként a személyeskedésektől sem mentes vita zajlott le a szakirodalomban, úgy vélem, a kérdésre esetlegesen megfogalmazódó válasz (leginkább persze az, hogy az esetek túlnyomó többségében az illető személy életében, sőt leginkább általa, de olykor a halála után is alakulhattak efféle névstruktúrák) nemigen visz közelebb bennünket a névtípus megértéséhez. És alább azt is látni fogjuk, hogy amennyiben a névadás névszociológiai körülményeibe mélyebben betekintünk, ez a kérdés valójában értelmezhetetlenné is válik.

Ugyancsak kevés nyelvi természetű hozadéka lehet annak a felvetésnek is, hogy milyen okok állhatnak a névtípus egyedeinek létrejötte mögött. Az e téren előhozott magyarázatoknak egy közös (és valóban lényeges) tanulsága azért mégis van: a névtípus keletkezéséről annyit bizonyosan állíthatunk, hogy a személynévi helynevek alapja mindenképpen a személy és a nevével jelölt hely valamilyen kapcsolata lehetett.

A névadó személy megállapításának és a településhez fűződő viszonyának az ügye más megközelítésben ugyancsak többeket foglalkoztatott, ám ez a kérdés az első pillanattól kezdve magában hordozta a bizonyos mértékig eleve megválaszolhatatlan voltát is. Az oklevelek csak a legritkábban tudósítanak ugyanis a névadó kilétéről és a névadás aktusáról — igaz viszont, hogy ezek a csekély számú példák feltétlenül megbízható analógiákat szolgáltatnak arra, hogy a településnév-adás eseménye az Árpád-kor időszakában minden bizonnyal általában véve is hasonlóképpen zajlott le. (A puszta személynévi névadás ide vágó részletekérdéseiről lásd összefoglalóan TÓTH 2001a: 32–37, RÁCZ 2005: 90–104; mindkét helyen bőséges szakirodalom is található.)

Az efféle névszociológiai jelenségek, azaz régi településneveink névadóinak kérdése az utóbbi években fontos tudományos problémává lépett elő nem csupán

a személynévi eredetű településnevek, hanem általában a településnév-adás terén is. Az már más kérdés, hogy a névadás aktusát leginkább éppen a minket most közelebből érdeklő személynévből származó névformák esetében lehet tetten érni az írásos dokumentumokban (az oklevelekben és az elbeszélő kútfőkben egyaránt). Több fórumon érintette a névadók ügyét az utóbbi időben például HOFFMANN ISTVÁN, s látva az érdekérvényesítő törekvések helynevekben is kifejezésre jutó szándékát, konklúzióként annak a meggyőződésének adott hangot, hogy a tudatos névadói tevékenység főképpen a települések neveinek létrehozásában az Árpád-korban jóval nagyobb fokú lehetett, mint azt a szakirodalom általában feltételezi (2005: 121–123). Nem egy olyan oklevélrészletet ismerünk ugyanis, amelyekben a birtokosoknak a névadásban, a névváltoztatásban játszott szerepe szövegszerűen is nyomon követhető.¹ (A birtokosoktól induló névadási aktusokhoz lásd még példákkal együtt KRISTÓ 1976: 13–14 és MEZŐ 1982: 31–33.) Ilyen szempontokat mérlegelve pedig a korábban a szakirodalomban felvetett és nagy vitát kavart kérdés, az tudniillik, hogy a személynévi helynevek a névadó életében vagy halála után keletkeztek-e, okafogyottá is lesz egyúttal, hiszen az általános(nak gyanított) névadási aktussal szemben felmutatható néhány ellenpélda inkább különlegessége miatt érdemel figyelmet, semmint úgy, mint amely a kor névadási szokásait képviselné. A fenti gondolatmenet alapján ugyanis nagy valószínűséggel kijelenthetjük, hogy a birtokos halála után a nevének felhasználásával realizálódó névadási mód semmiképpen nem lehetett szokványos eljárás.

2. Ebből a csupán dióhéjba sűrített összefoglalásból is világosan látható két dolog. 1. A történeti helynévkutatást a személynévi helynevek kapcsán elsősorban a névadás háttere, illetve bizonyos történeti kérdések érdekelték, és kevésbé kerültek elő az olyan témakörök, mint például a helynevek és az alapjukul szolgáló személynévi nyelvi alkata. 2. A személynévi helynévadás kérdéseit boncolgató írásokban egyúttal nagyfokú aránytalanságot is tapasztalhatunk: a szakemberek csaknem kizárólagosan a személynévből formáns nélkül alakult helynevekre összpontosítottak, a névformánsokkal alakultak alig kaptak számottevő

¹ Azt pedig, hogy a birtokosoknak a személynévi (közte a pusztai személynévi) névadásban meghatározó szerepük lehetett, egy sajátos érveléssel is meg támogathatjuk: Anonymus gesztájának helynevekből kreált személynévi tanulságaival. Amennyiben ugyanis Anonymus korában nem lett volna élő gyakorlat egy-egy előkelő (vagy csupán egy-egy birtokos) részéről az az eljárás, hogy megszerzett birtokát magáról elnevezze, és már pusztán ezzel az aktussal is a földre mintegy jogot formáljon, valószínűleg gesztáírónk sem fordított volna oly nagy gondot arra, hogy saját maga által (éppen a helynévkincs felhasználásával) életre keltett hőseit a nevükkel megegyező várakba, földekbe „iktassa be”. És BENKŐ LORÁND sem kaphatta volna rajta olyan turpisságokon, amelyek elsődleges (ám mélyen a szöveg mögé rejtett) célja az volt, hogy saját korának valamilyen szempontból fontos (vagy hozzá közel álló) nemzetségeinek — akár a honfoglalás koráig visszavezetett — birtoklását helynevekkel is alátámassza. (Anonymus személynévkutatásairól, az érdekérvényesítő törekvéseknek a gesztában tetten érhető eseteiről BENKŐ LORÁND több írásában is szót ejt, vö. pl. 1998, 2003, 2009 egyes helyei.)

figyelmet. Ez a fajta egyoldalúság persze valamelyest érthető, ha — mint tudományos motivációs tényezőt — a névtípus különleges helyzetét tekintjük, de korántsem indokolható a helynév-tipológia egészének szempontjából.

Meggyőződésem, hogy a pusztai személynévi névadás előbb említett és oly sokakat foglalkoztató névszociológiai természetű annak fényében világosodhat meg az eddigieknél jobban előttünk, ha a nyelvi természetét illető kérdések alapjaiban tisztázódnak. És mivel ez a névadási mód nem „légüres” térben született meg és funkcionált, tanulmányozni is teljes kapcsolatrendszerében, azaz legszűkebben véve is a személynévből való településnév-alkotás valamennyi típusával (a képzővel és az összetétellel alakultakkal) együtt célszerű.

3. Az, hogy a személynévi eredetű településnévek kutatásában jó ideig a személynévi alapszó kérdése nemigen került a vizsgálatok homlokterébe, tulajdonképpen érthető. A személynévek elemzésének fontosságát (sőt nélkülözhetetlen voltát) hangsúlyozták ugyan kutatóink, ám összefoglaló források, kompendiumok híján kevés esélyt láttak arra, hogy a személynévek problematikáját eredményesen bekapcsolhassák a helynévtörténeti kutatásokba. Elsőként KNEIÉZSA ISTVÁN figyelmeztetett arra, hogy mindaddig, míg a régi személynévek összegyűjtése meg nem történik, ez áthághatatlan akadályként tornyosul a névtípust tanulmányozni szándékozók elé, minthogy személynévszótár híján számos helynév személynévi eredete nem deríthető fel megnyugtató módon (1943: 127). Bő harminc év elteltével KRISTÓ GYULA lényegében még mindig csak megismételni tudta KNEIÉZSA gondolatát, azt is hangsúlyozva egyidejűleg, hogy a pusztai személynévi helynevek vitás kérdéseiben nem lehet anélkül állást foglalni, hogy a személynévekre is ki ne terjeszteni a vizsgálatot (1976: 17). A kniezsai tétel KRISTÓTÓL való megerősítését követően is eltelt aztán újabb majd harminc év, míg végre napvilágot látott a hön áhított kézikönyv: FEHÉRTÓI KATALIN Árpád-kori személynévtára (ÁSz.). Kutatóink kívánsága végül tehát teljesült, és azt remélhettük, hogy a személynévtár meghozza a fordulatot nemcsak a személynévek, hanem a személynévi helynevek kutatásában is. A fordulat azonban mind ezidáig elmaradt. FEHÉRTÓI KATALIN szótárát a szakemberek messze nem használják fel lehetőségei és érdemei szerint, legfeljebb annyit történik, hogy ha egy-egy helynév személynévi származtatását igazolni óhajtjuk, felütjük a szótárt a megfelelő személynévi alapszó után kutatva. Pedig FEHÉRTÓI szótára az utóbbi idők magyar történeti névkutatásának egyik legfontosabb kézikönyve, amely évszázados hiányokat pótol, és hatalmas lehetőségeket rejt magában elsősorban a személynévi-, de a szoros összefonódások miatt a helynévkutatás számára is.

A szótár megjelenését követő öt év tanulságaként ezért úgy módosíthatjuk KNEIÉZSA megfogalmazását, hogy mindaddig esélyünk sincs a személynévi településnév-adást (és ezen belül a pusztai személynévi településnév-adást) az eddigieknél biztosabb alapokra helyezni, amíg maga a régi magyar személynévi névadás, az Árpád-kori személynévek rendszere monografikus feldolgozásban nem részesül.

A továbbiakban — ezt a megállapítást is igazolandó — azt igyekszem bemutatni, miként is függ össze a személynévi eredetű helynevekről való tudásunk magukról a személynévekről való ismereteinkkel. Valójában egyetlen régi személynév névrajza szolgál ehhez keretül: ezen kívánom érzékeltetni, miféle segítséggel (és egyúttal miféle nehézségekkel) szolgálhatnak a helynevek kutatójának a személynévek. Egy ilyen célkitűzéshez nyilvánvalóan olyan személynévet érdemes kiindulási alapul választanunk, amelynek személynévként is és helynévként is gazdag a névbokra, vagy másként fogalmazva: sokszínűek a rendszerkapcsolatai. Az efféle, nagy frekvenciájú nyelvi elemek ugyanis vélhetően a felszínre hozzák mindazokat a problémákat, amelyekkel a személynévi helynevek feltérképezése során általánosságban véve is szembe kell néznünk. A személynév megválasztásában azt is fontosnak tartottam, hogy az adott névforma lehetőleg idegen eredetű (leginkább egyházi latin személynév) legyen: az ilyen nevek kapcsán ugyanis módunkban áll azt is tanulmányozni, hogy milyen megoldásokat alkalmazva illesztette be azt a nyelvünk a személynévek rendszerébe. A latinból érkező személynévek jó lehetőséget biztosítanak továbbá a latin–magyar névformák használati különbségeinek a felderítésére is, vagyis annak megállapítására, hogy a személynév használatában a nyelvi presztízviszonyok miképpen tükröződnek. Megítélésem szerint ugyanis mindezek a tényezők a személynévek helynévi szerepben való feltűnését nem csekély mértékben befolyásolhatták. A fentiek alapján az egyházi latin névformák közül több is alkalmas lehetne ugyan egy átfogó vizsgálat kiindulási alapjaként, a szóba jövő lehetőségek közül a *Péter* személynév mellett döntöttem: ennek Árpád-kori névtörténetén keresztül mutatom tehát be a személynévek és a helynevek nyelvi összefüggéseit.

4. Mielőtt azonban erre a fő csapásra kanyarodnánk, egyfajta mellékösvényen haladva néhány jellemző példán azt is célszerűnek látom szemléltetni, hogy a puszta személynévi helynevek magyarázataiban milyen típusú ellentmondásokra vezetett a megfelelő személynévi alapszó Árpád-kori történetének, etimológiai és morfológiai kapcsolatrendszerének hézagos ismerete. Ezek az ellentmondások ugyanis egyúttal azokra a kérdésekre is ráirányítják a figyelmet, amelyeket tisztázva érdemes aztán a személynévi névadás terén új utakat keresnünk.

A helynevek magyarázataiban, etimológiájuk felderítésében érthető módon meghatározó szerep jut a morfológiai szerkezet azonosításának. Ez sok esetben azért okoz gondot, mert a helynévi alakon felismerhető morféma az Árpád-korban a helynevek és a személynévek alkotásában egyaránt funkcionáló képzőelem volt. A Földrajzi nevek etimológiai szótárában KISS LAJOS a helynévképző fogalmát nem használja ugyan, mégis jól elkülöníthetők munkájában azok az etimológiák, amelyekben a képzőt a helynévvé válásban szerepet játszó elemnek tekinti, illetőleg azok, amelyekben a morféma általa feltételezett szerepe egyértelműen a személynévképzés. Arra ugyanis, ha az adott képzőelemet kicsinyítő-

becéző szerepűnek, azaz személynévképzőnek gondolja, minden esetben utal. Ennek ismeretében aztán néhány névpár szócikkét áttekintve KISS LAJOS e tekintetben alkalmazott (etimológiai) alapelveit nagy vonalakban meg is ragadhatjuk. A *Peterd* — *Petri*, *Páld* — *Pályi*, *Miháld* — *Mihályi* helynévpárok kapcsán például úgy tűnik, hogy a FNESz. szerzője a *-d* képzőelemet kicsinyítő-becéző formánsnak (azaz személynévképzőnek) tartja, az *-i* képzőt pedig olyan, birtoklást kifejező képzőnek, amely a helynévvé válásban játszott szerepet (tehát a mi fogalmaink szerint helynévképzőnek tekintendő).

A fent idézett szótárban azonban találunk mindkét itt kikövetkeztetett alapelvnek ellentmondó helynév-etimológiákat is. Az *Ádánd* településnév *-d* elemét — az előzőekkel összhangban — személynévképzőként elemzi ugyan a szótár, az ezzel azonos morfológiai struktúrával bíró (személynév + *-d* szerkezetű) *Acsád* nevet viszont úgy magyarázza, mint amely az *Acsa* személynévből alakult *-d* képzővel (azaz helynévképzővel). Az általa az *-i* képzővel azonos morfémának (valójában annak alakváltozatának) tartott *-j* képzős nevek kapcsán szintén ilyen kettősséget találunk: míg az *Uraj*, *Ohaj* településnevek *-j* eleme (az *Ura*, *Aha* személynévhez járuló) birtoklást kifejező képző, az *Apaj -j-je* (az *Apa* személynévhez kapcsolódva) kicsinyítő-becéző elemként jelenik meg nála. Ezeknél a magyarázatoknál jól láthatóan egy másik (valóban nem elhanyagolható) szempont vezette az etimológust: adatolható-e személynévként a képzős variáns vagy sem (az előbbi esetben személynévképző a morféma, az utóbbi esetben a helynévvé válást segíti elő) — ám ez a kritérium sem érvényesül következetesen.

KISS LAJOS etimologizáló tevékenységében körvonalazódni látszik tehát néhány alapelv (amelyek azonban olykor keresztezik is egymás érvényességi körét), de sok esetben inkább — a tudományos kutatásban egyébként nem elhanyagolható — intuíció szerepét láthatjuk a képzők vonatkozásában megnyilvánulni, máskor pedig a pontatlan fogalmazás okozhat félreértéseket.

És ha már a helynév-etimológiák ellentmondásait hozzuk elő, említsünk meg néhány példát a FNESz. utáni kutatónemzedék tolla alól kikerült magyarázatok közül is! Nevezetesen azt illusztrálandó, hogy efféle hibákat például én magam is elkövettem annak ellenére, hogy az általam alkalmazott megközelítésben a helynévképző fogalmának jól megragadható kritériumai vannak. Az *Abaúj és Bars vármegyék Árpád-kori helyneveit bemutató szótár* (TÓTH 2001b) megírása során a FNESz.-hez képest differenciáltabb megfogalmazásokra törekedtem, s ezekben igen nagy hangsúlyt kapott a többek által is sokszor hangoztatott alaptétel: az „így is lehetett, úgy is lehetett” elv alkalmazása. Jól tükröződik ez a megközelítés például *Csobád* település nevének szócikkében. A *Csobád* névforma létrejöttében eszerint két lehetőséggel számolhatunk: alakulhatott a *Csaba* személynévből *-d* helynévképzővel (azaz morfematikai szerkesztéssel) éppúgy, mint a *Csabád* személynévből metonimikus névadás eredményeképpen. Személynévszótár és településtörténeti körülmények ismerete híján úgy látom, effé-

le kettősséggel számolva, több lehetőséget felvetve festhetjük a leginkább reális képet egy-egy név keletkezéséről.

Ez az alapelv is sérül azonban bizonyos helynevek magyarázata során, amikor is alaposabb indoklás nélkül határozottabb állásfoglalást találunk a név-alakulási folyamat kérdésében. A morfológiai szerkezetüket tekintve azonos felépítésű *Fügöd* és *Karácsond* településnevek esetében például az előbbit egyértelműen puszta személynévi névadással keletkezettnek, az utóbbit pedig személynévből képzéssel alakultnak tekintetem. *Zsupcs* és *Kemecs* példája még szemléletesebben mutatja ezt a jelenséget. Mindkét névforma olyan, amelynek csupán *-cs* nélküli változata adatolható személynévként (*Zsup*, *Keme*), mégis eltérő származtatásukat olvashatjuk a szótárban: *Zsupcs* esetében a *-cs*-t helynévképzőnek, *Kemecs* esetében pedig személynévképzőnek minősíttem.

Mindezek fényében jól látható az egyik fontos kérdéskör, ami mellett nem lehet szó nélkül elmenni, ha a személynévi helynévadásról nyilatkozni kívánunk: bizonyos, a helynevek és a személynévek alkotásában egyaránt szerephez jutó képzőelemek funkciójának megítélési nehézségei ugyanis például a puszta személynévi helynevek gyakorisági mutatóit alapjaiban érintik. Ezzel a kérdéssel ezért véleményem szerint részletesebben is foglalkozni kell, mégpedig a kérdést olyan összefüggések felé is kitérítve, hogy a személynéveken található képzőelemnek az Árpád-kor időszakában milyen funkcióját tétélezhetjük fel.

A személy- és helynévképzői funkció elkülöníthetősége mellett a szótárakban tapasztalható ellentmondások a személynévi névadásnak egy másik, ugyancsak kulcsfontosságú tényezőjére is ráirányítják a figyelmet. A helynevek elemzői bizonyos esetekben igyekeznek a neveket „bokorban” vizsgálni: a FNESz. *Apa* — *Apaj* — *Apagy* településnévi szócikkei között etimológiai vonatkozásokban kapcsolatot és ráadásul „harmóniát” is tapasztalunk. Mindhárom névforma puszta személynévi eredetűnek minősül ugyanis, s az *Apaj*, *Apagy* névformákban az *Apa* személynév kicsinyítő-becéző képzős származéka ismerhető fel a helynévhez alapul szolgáló névként. Más esetekben azonban a nyilvánvaló személynévi kapcsolat ellenére is egészen más körbe tartozónak ítéltetnek a névalakok: a *Bag* ugyan puszta személynévi helynév csakúgy, mint a *Bagod*, ám arra, hogy a kettő kapcsolatban lenne egymással, nem történik utalás; a *Bagos* pedig egyenesen más etimológiai rétegbe (a szláv jövevényelemek közé) sorolódik át.²

Ezek a példák megítélésem szerint azzal a lényeges tanulással járnak, hogy a személynévi helynevek vizsgálatát érdemes névbokrokra koncentrálni végezni, s ezeket a névbokrokat ráadásul nem csupán a helynevek között kell együtte-

² Nem gondolom persze, hogy az efféle személynévek között okvetlenül lennie kell etimológiai összefüggésnek. Csupán azt kívánom hangsúlyozni, hogy az egyes személynévek közötti esetleges kapcsolat kizárását nem tartom minden megokolás nélkül követendő eljárásnak. Különösen azt látva nem, hogy a régi személynévrendszerben a nevek kapcsolatai milyen rendkívül sokszálúak lehettek.

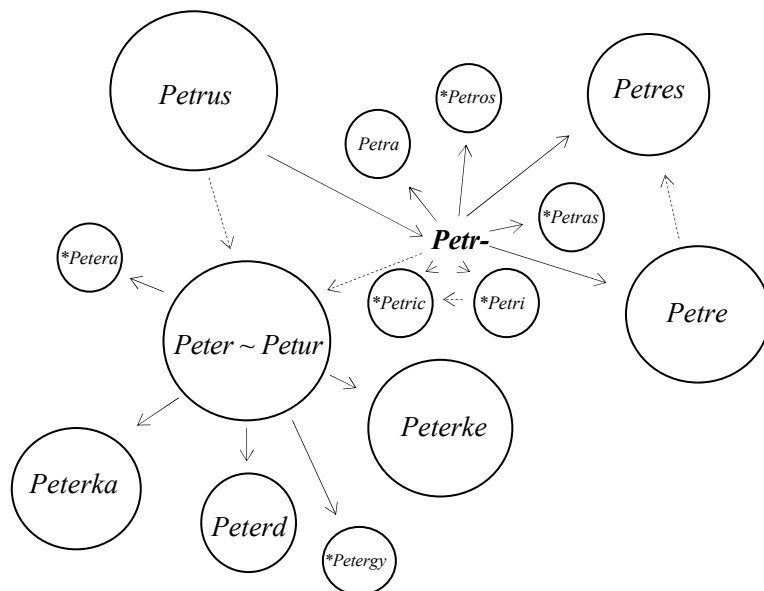
sen kezelni, hanem előzetesen a feltehető alapként szolgáló személynév kapcsolatrendszerét is célszerű — a lehető legteljesebb kört meghúzva — feltárni. Ezt a módszert alkalmazom a továbbiakban magam is.

5. A latin *Petrus* átvételeként a magyarban gyökeret vert *Péter* személynév nyelvünkben már igen korán az egyik leggazdagabb névbokorral bír. A magyar személynévrendszerbe történő beilleszkedése jószerével — a továbbiakban a l a p n é v k é n t tekintett *Péter* kivételével — képzőelemek segítségével történt (e képzők sokféleségéhez lásd többek között pl. SZEGFÜ 1991: 251–253, KÁLMÁN 1989: 63–64, D. BARTHA 1958: 103–118 stb.). A magyar képzőmorfémák a *Petrus* csonkított alakjához járultak, mégpedig kétféle kapcsolódást mutatva: a névcsonkítás realizálódhatott ugyanis egyrészt az *-us* végződés elhagyásával (*Petr-* tövet eredményezve), de éppoly tipikusnak mutatkozik a második szótag elhagyása (azaz a *Pet-* tö létrehozása) is. A *Péter* alapnévvel genetikus kapcsolatban álló, a *Pet-* ~ *Petr-* tövekből különböző képzőelemekkel alakult személynévi formákat s z á r m a z é k n e v e k n e k nevezem. Egyáltalán nem szokatlan ugyanakkor, hogy utóbb aztán maguk a származéknevek is alapul szolgálnak további képzésekhez, azaz újabb származéknevekhez.

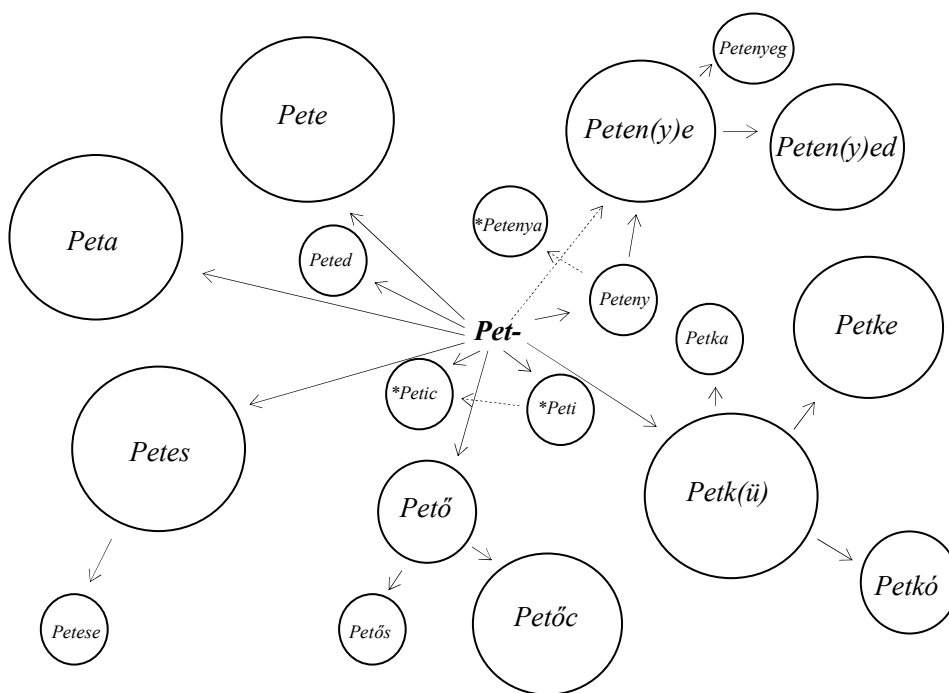
Amint azt az 1. és 2. ábrán (amelyek egyrészt a *Petr-*, másrészt pedig a *Pet-* töből képzett személynévi formákat ábrázolják) láthatjuk, a latin *Petrus* személynévnek, illetve a magyar megfelelőjeként tekintett *Péter* alapnévnek az Árpád-kor magyar nyelvében 33féle személynévi származéka dokumentálható FEHÉRTÓI KATALIN névtárában.³

Az 1. ábrán szerepeltettem a latin *Petrus* névformát is, mégpedig nem csupán úgy, mint a névbokor kiindulópontját, hanem mint olyan személynevet is, amely az Árpád-kor írott forrásaiban igen gyakran fellelhető. Azt, hogy ez a névalak milyen névhasználati szereppel bírhatott a korban, a későbbiekben még érinteni fogom. A *Péter* alapnév ugyancsak szerepel az 1. ábrán mint több származéknev közvetlen előzménye. Az ábrák *-gal jelölt alakjai egyedi előfordulásúak az adott korszakban, és több tekintetben is kétséges a nyelvi realitásuk, a tényleges személynévi szerepük. Ezen túlmenően pedig általában is hangsúlyoznunk kell, hogy az egyes névformák között gyakoriságuk tekintetében eleve igen szembe-tűnő különbségek jelentkeznek. Amíg ugyanis a *Pete*, *Peta*, *Petes*, *Petk(ü)* vagy a *Péter*, *Petre* személyneveket számosan viselték az ómagyar kor első évszázadaiban, a *Peti*, *Peted* vagy a *Petra* névalakok alig egy-két adattal dokumentálhatók. Az egyes származéknevek Árpád-kori gyakoriságát az ábrákon a körök nagyságával igyekeztem jelezni.

³ Ez a hallatlan gazdagság persze nem kell, hogy meglepjen bennünket, hiszen elég analógia-ként csupán a mai nyelvünkre gondolni: a személyek megnevezésében (nevezetesen a becézés terén) ma is hasonló nyelvi sokszínűséget találunk. Semmi okunk sincs kételkedni abban, hogy ugyanazok a hatóerők, amelyek a mai magyar nyelvben ezt a fajta gazdagságot eredményezik, másként működtek volna a régiségben.

1. ábra. A Péter alapnév személynévi származékai 1.: a Petr- tő

2. ábra. A Péter alapnév személynévi származékai 2.: a Pet- tő

A személynévi formák Árpád-kori gyakoriságával összefüggésben egy fontos megszorítás is ide kívánkozik, ami az ábrák által közvetített képet egy vonatkozásban tovább differenciálhatja. Az előfordulási gyakoriság megállapításakor nem voltam ugyanis tekintettel a „névelőfordulás — személy” viszonyának a meghatározására, vagyis nem szűrtem ki azokat a névadatokat, amelyek egyazon személy nevének különböző okleveles említéseit képviselik. Ilyen értelemben tehát az itt látott kép — az egyes származéknevek megterheltségét illetően — valamelyest torzítva adhatja vissza a valóságot. (A valóságot persze az okleveles forrásanyag — a dokumentumok fennmaradásának esetlegességei folytán — már önmagában is meglehetősen nagy vonalakban tükrözheti csupán.)

Anélkül, hogy a személynévi formák megterheltségi különbségeit e helyütt részletesen elemeznénk, az egyes személynévek használati értékével kapcsolatos néhány kérdést röviden mégis érintenünk kell.

Szükségszerűen vetődik fel például az Árpád-kor hapaxainak, egyedi előfordulásainak megítélési bizonytalansága: az tudniillik, hogy mennyiben tekinthetők a *Peti*, *Peten(y)a*, *Petergy*-féle névalakok reálisan élő nyelvi elemeknek, vagy mennyiben kell őket inkább téves, romlott alakoknak tekintenünk. Ezt a dilemmát kétségkívül igen nehéz lenne eldönteni, egy viszonylag megnyugtató fogódzóra azonban e kérdésben bátran számíthatunk. Amennyiben ezek az Árpád-korban szórványosan (vagy éppen egyedi jelleggel) feltűnő névformák a későbbi korokban (például a családnévek között) jelen vannak, nagy biztonsággal ítéelhetjük meg a korai adatokat is valós személynévekként. A *Peti* Árpád-kori létét például akár meg is erősíthetné az, hogy a későbbi századokban családnévként szerepel (a RMCsSz. 20 ilyen adatot említ), a bizonytalan értékelését azonban mégis fenn kell tartanunk, minthogy ezek a családnévi alakok a *Pet* ~ *Pét* helynévből valók ugyancsak lehetnek (lásd ehhez KÁZMÉR MIKLÓS magyarázatát a szótár megfelelő szócikkében). A családnévszótárral való egybevetés ezen túlmenően arra is kitérő lehetőséget nyújt, hogy egy-egy személynévi forma „karrierjét” végigkísérjük. Tágabb kronológiai határok között aztán kiderülhet például az is, hogy az Árpád-korban közepes vagy inkább csekély megterheltséggel (alig 8 adattal) álló *Pető* személynév családnévként a *Péter* névbokrába tartozó variánsok közül a 14–17. század időszakában a legnagyobb gyakoriságot érte el.

Az Árpád-kori adatok értékelésében nehézséget jelentenek továbbá az olyan névvégek, amelyekben egyrészt szláv képzőelemet is felismerhetünk (pl. *Petric*, esetleg *Petrik*), másrészt pedig a *Petrus* latin forma esetragjait is gyaníthatjuk (pl. *Petro*), ám ezt az oklevél megszövegezéséből nem egyértelműen következtethetjük ki. Ezek megítélését az bonyolítja még tovább, hogy az adott névvég egyúttal magyar személynévképző formánssal (a *-c* ~ *-k* és *-ó* képzővel) is egybeesik, azaz a névforma (a szláv vagy a latin alak mellett) magyar képzésnek éppúgy gondolható. Nyilvánvaló, hogy az efféle kérdéses személynévek ügyében döntést hozni vagy legalább némileg határozottabban állást foglalni többnyi-

re nem egyedileg lehet, hanem csakis úgy, ha az adott névformánssal alkotott személynévi származékokat együttesen tanulmányozzuk. Ám még ebben az esetben is bőven maradhatnak előttünk nyitott kérdések.

Nem könnyű végül eredményre jutni abban a kérdésben sem, hogy ezekben a személynévi származékokban mi lehet a képző funkciója: kicsinyítő-becéző vagy általánosabb, személynévképzői szerepben áll-e. Minthogy ez a probléma alaposabb mérlegelést igényel, és a végeredménye nemcsak a személynév-, hanem a helynévkutatásra is kihatással van, feltétlenül érdemes vele bővebben is foglalkoznunk — ám majd csupán egy másik írás keretében.

6. A *Péter* személynév gazdag személynévhalózatát nagy vonalakban megismerve jogosan várhatjuk, hogy a helynévi rendszerkapcsolatainak a feltérképezése során is fontos tanulságokra akadhatunk. Az önként adódó kérdés nyilvánvalóan az lehet: melyek azok a személynévi származékok, amelyek helynevekben is felbukkannak, és főképpen, befolyásolják-e a személynév gyakorisági mutatói azt, hogy milyen helynévstruktúrában látjuk viszont? Egyetlen összefüggésben különösebben mélyreható analízis nélkül is biztosak lehetünk, abban tudniillik, hogy minél gyakoribb egy személynév, annál nagyobb eséllyel kerül elő helynevekben is. A *Péter* személynévvel pontosan így áll a helyzet: nagy frekvenciájú személynév lévén (a *Mihály*-hoz, *Pál*-hoz, *Márton*-hoz hasonlóan) igen gyakori helynévalkotó elemnek tűnik.

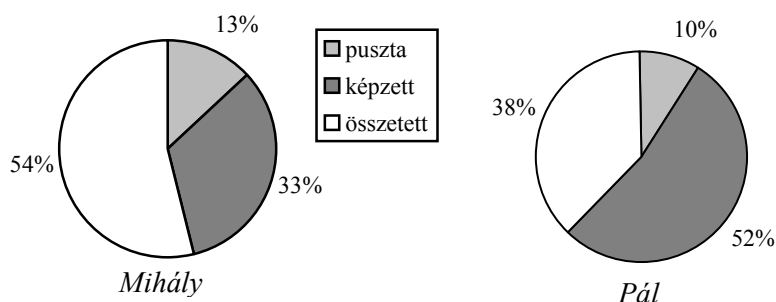
Igencsak feltűnő viszont, hogy a számos személynévi származék közül szinte kizárólagosan az alapnév, a *Péter* jelentkezik helynevekben, a képzős formák jóval ritkábban találhatóak meg településnevek alkotórészeiként: a *Pete* és a *Petelaka* (< *Pete* szn.), a *Petény* és a *Petend* (< *Peteny*), a *Petőfalva* és a *Petőháza* (< *Pető*), a *Petenyed* (< *Peteny* vagy *Peteny*),⁴ a *Petk* és a *Petegd* (< *Petk*), a *Petre* (< *Petre*), valamint a *Petresfalva* (< *Petres*) neveken kívül másoknak nem is nagyon akadunk a nyomára (az itt említett településnevek adatait lásd a FNESz. megfelelő szócikkeiben). Az alapnév, a *Péter* helynévi előfordulásai viszont gyakoriságuk folytán ragyogó lehetőséget kínálnak annak a kapcsolatnak az elemzésére, amit a személynév megterheltsége és a vele alkotott helynév struktúrális jellemzői között feltételezünk.

A FNESz. névállományát alapul véve azt találjuk, hogy a *Péter* — talán éppen a személynévként való nagyfokú lefoglaltsága okán — nemigen alkalmas

⁴ A *Petenyed* helynév morfofonológiai szerkezete valószínűbbé teszi a *Peteny* személynévből való alakulás lehetőségét, mivel a *-d* helynévképző előtt az alapalakjukban rövid magánhangzóra végződő lexémákban a magánhangzó megnyúlik: *alma* > *Almád*, *Acsa* szn. > *Acsád* stb. Amennyiben a településnév a *Peteny* személynevet tartalmazza, esete arra is példát szolgáltat, hogy a helynévképzők olykor azonos lexikális egység különböző (teljes, illetve csonka) tövéhez járulva is alkothattak helynévi származékot: *Peteny* szn. > *Petenyed* ~ *Petend* helynév. A helynévképzők efféle kettős kapcsolódásával más névpároknál is találkozhatunk: pl. *Beled* ~ *Beld*, *Bagod* ~ *Bagd* (a jelenséghez lásd még BÉNYEI 2009: 99).

arra, hogy formáns hozzátoldása nélkül helynévvé váljon: mindössze egyetlen ilyen településnevet ismerünk, az is *Péder* alakban él, vagyis hangtanilag elszakadva a személynévi alapszótól. Nagy számban alakultak ugyanakkor a *Péter* személynévből képző hozzákapsolásával helynevek: *-i* képzővel álló *Petri* névformák (pl. az idővel jelzővel kiegészült *Gálospetri*, *Hernádpetri*, *Lövőpetri*, *Mezőpetri*, *Nagypetri*, *Pócspetri*, *Sajópetri*, *Szinpetri*; a települések összeolvadásával életre keltett *Petrikeresztúr*, *Petrivente*), illetve *-d* képzős *Peterd*-ek (pl. *Peterd*, valamint a jelzős szerkezetű *Bakonypéterd*, *Botykapéterd*, *Felsőpéterd*, *Középpéterd*, *Magyarpéterd*, *Mezőpéterd*, *Nagypéterd*; *Peterdpuszta*).⁵ A másik névszerkezet, amelyben a *Péter* személynév jellegzetes névalkotó elem, a földrajzi köznévvvel összetett nevek típusa, ahol a 'lakott hely' jelentésű földrajzi köznévi utótagok sokfélesége tűnik szembe: *Péterfa*, *Péterfalva*, *Péterlaka*, *Péterháza*, *Péterhida*, *Péterréve*, *Pétervására* stb.

Annak további illusztrálására, hogy a személynév gyakorisága és a helynév-struktúra megválasztása között összefüggés van, gyakori használatú személynévekből alakult településnevek szerkezeti jellemzőit mutatom be az alábbi két diagramon.

3. ábra. A Mihály és a Pál személynévből lett településnevek szerkezeti típusai

A *Péter* előzőekben taglalt sajátosságait látjuk megisméltódni a *Mihály* és a *Pál* személynévet névalkotó összetevőként felhasználó helynevek szerkezeti típusaiban is: közöttük legfeljebb abban mutatkozik (akár jelentősebb) különbség, hogy egy-egy névnél éppen a képzéssel vagy az összetétellel való névadás szerepe a dominánsabb. Ez azonban a lassan alaptétellé szilárduló megállapításunkat, miszerint a gyakori személynévek — a személynévi megterheltségükkel

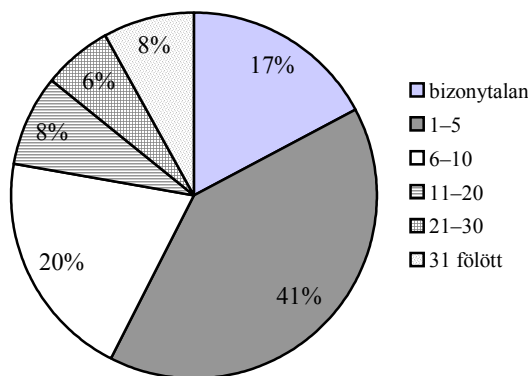
⁵ Azt, hogy ezekben a nevekben vélhetően nem a *Petri*, illetőleg a *Peterd* személynév áll, részben e variánsok kis személynévi előfordulása valószínűsíti, de főként az a körülmény, hogy az egyes településnevek adatsorában olykor képzős és képzőtlen, valamint különböző képzős alakok váltakozását is megfigyelhetjük. Nem is szólva arról, hogy az *-i* és a *-d* egyaránt tipikus morféma helynévképzői szerepben.

összefüggésben — kevésbé alkalmasak arra, hogy önmagukban állva helynévi szerepet tölthessenek be, lényegében nem érinti.

E tétel igazságtartalma pedig a puszta személynévi (és általában a személynévi) eredetű helynevek nyelvi jellemzői kapcsán éppen nem mellékes, és mivel ennek a megfigyelésnek tágabb érvényű következményei lehetnek, érdemes a jelenséget más oldalról is szemügyre vennünk, és lehetőség szerint tovább mélyítenünk a vizsgálatot.

7. Egyfajta kontrollvizsgálat keretében arra voltam kíváncsi, vajon mutatkozik-e az itt tapasztalt összefüggés ezúttal nem a személynév, hanem a helynevek irányából közelítve: például egy-egy terület személynévi eredetű településnevei körében. Abaúj vármegyében személynévből az Árpád-korban 145 település neve alakult, s közöttük a puszta személynévi névadás elsöprő dominanciáját tapasztalhatjuk: a személynévből lett helynevek 86%-a alakult ilyen módon. A képzett nevek aránya ezzel szemben olyan elenyésző (2%), hogy — mivel érdemi hozadékuk aligha lehet — a továbbiakban (e helyütt legalábbis) nem kívánok ezzel a réteggel foglalkozni.

Úgy gondolom, hogy amennyiben van valamiféle rendszerbeli kapcsolat az egyes személynévek megterheltsége és a helynévi felhasználásuk módja között, annak a vármegye puszta személynévi és a személynévvvel összetett helyneveit — az alapul szolgáló személynév vonatkozásában is — összevetve a felszínre kell kerülnie. A következő diagram (az egyes körcikkelyek által) azt ábrázolja, hogy a puszta személynévből lett településnevek hány százaléka milyen gyakoriságú személynévi alapszóból származik.

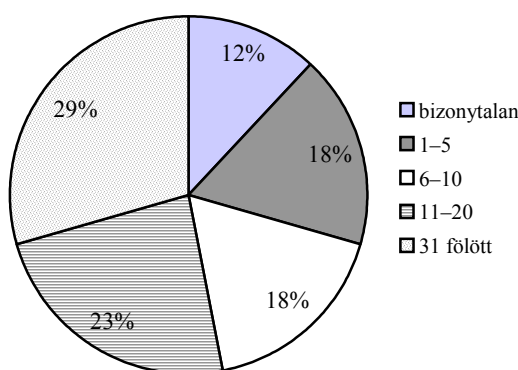

4. ábra. A személynév gyakorisága és a puszta személynévi helynevek számának összefüggése az Árpád-kori Abaúj vármegyében

Eszerint Abaúj vármegye puszta személynévi eredetű településneveinek 41%-a alakult olyan személynévből, amely adatainak a száma az Árpád-korban az ÁSz. szerint 5 alatt van (pl. *Méra, Tuzsa, Vilmány*), 20%-ához pedig 6–10 kö-

zötti előfordulási gyakoriságú személynév szolgált alapul (pl. *Gönyű, Szala, Toka*). A nevek 17%-ának személynévi alapszava bizonytalan (ezt az ábrán „bizonytalan” gyakorisággal jelöltem meg), mivel a feltételezett személynév magyarországi oklevelekben nem adatolható, csupán más nyelvek (pl. szláv, német) személynévszótáraiban jutunk a nyomára. A viszonylag gyakori személynévekből átlagosan a településneveknek mindössze 6–8%-a alakult a vármegye területén (pl. *Bénye, Szolnok, Szemere*).

A helynévi összetétel részeként szereplő személynévek kapcsán egészen más arányokat tapasztalunk (lásd a következő diagramon).

5. ábra. A személynév gyakorisága és a személynévvvel összetett helynevek számának összefüggése az Árpád-kori Abauj vármegyében

Ami az előző névtípusban mindössze 6%-os megterheltségű (vagyis a 31 fölötti adattal dokumentálható személynévből alakult településnevek kategóriája), az ebben a szerkezeti típusban 29%-ot tesz ki; ami a puszta személynévi névadásnál 8%-ot képvisel (azaz a 11–20 közötti értékkel álló személynévből lett nevek csoportja), az itt 23%. A ritka személynévi alapszóból származó településnevek száma ugyanakkor az összetett névstruktúrában jóval kisebb (18%), mint a puszta személynévi névadás esetében (41%). Úgy vélem, ezeknek az egybevetéseknek a fényében immáron aligha lehet kérdéses, hogy egy-egy személynév gyakorisága bizonyos mértékig előírja a vele alkotott helynév strukturális felépítését is.

E rövidke kitérő után térjünk vissza ismét a *Péter* és származékainak helynevekbeli előfordulásából lesűrhető tanulságokhoz! Itt ugyanis egy fontos kérdés még megválaszolásra vár. Mi állhat annak a háttérében, hogy a *Péter* személynévvvel kapcsolatba hozható személynévi származékok közül csupán néhány vett részt helynevek alkotásában? A személynévi forma gyakori vagy ritka volta önmagában erre nyilvánvalóan nem lehet elegendő indok, hiszen míg bizonyos gyakori személynévi alakok (mint például a *Petes, Peterke*) nem találhatók meg helynevekben, egyes ritkább elemek (mint a *Peteny*) viszont igen. A gyakoriság

bizonyos fokig természetesen magyarázatot nyújt erre, de a jelenség megértéséhez véleményem szerint további tényezők mérlegelésére is szükség van.

Felvethetjük például azt a lehetőséget, hogy e személynevek státusában (személynévi szerepében) különbségek lehettek. Azok a személynevek, amelyek a *Péter* becéző származékaiként éltek a korban, aligha kerülhetnek elő a helynevekben, minthogy ebben a tulajdonnévcsoportban nem szokás becézőneveket alkalmazni.⁶ a helynevek részeként a becéző névformák helyett magától értetődően az alapnevet (tehát a *Péter* névalakot) találjuk meg. Amely névformák viszont a *Petrus* névből különféle névcsonkítási eljárásokkal és képzőelemek hozzákapcsolásával mint a magyar személynévrendszer tagjaivá váló alapnevek születtek meg, a *Péter*-rel egyenértékű elemek lévén alkalmasak voltak helynévi szerep betöltésére. Ha a gondolatmenetet megfordítjuk, mindez némileg sarkítottan fogalmazva azt is jelenthetné, hogy azok a *Péter* személynévvel etimológiai kapcsolatban lévő névformák, amelyek helynevekben előfordulnak, önálló (vagy önállósodott) személynévnek tartandók, míg azok, amelyeket nem találunk meg helynevek részeként, őrzik a kapcsolatukat a *Péter* névvel, attól nem különültek el, annak becéző származékai lehetnek.⁷ Ahhoz azonban, hogy e feltételezés fölött teljes meggyőződéssel (akár pozitív, akár negatív) ítéletet mondhassunk, előzetesen a becéző képző — személynévképző kérdésében kellene állást foglalnunk.

Az, hogy a puszta személynévi névadás bizonyos, a nyelvi realizációt is érintő vitás területein megnyugtató eredményekre tudunk-e jutni, részben azon áll vagy bukik, hogy tudjuk-e tisztázni a személynevek strukturális kérdéseit: leginkább persze azt, hogy a személynevekben oly gyakran előforduló képzőelemeknek milyen funkciója volt az Árpád-kor időszakában. Különösen fontos ez a kérdésfelvetés az olyan képzők kapcsán, amelyek a személynévképzésen túl a helynévképzésben is aktív szerepet tölthettek be (ilyen például a *-d* képző).

A személyneveken található névformánsok funkcionális alkatának tisztázása, vagy legalábbis az ebben figyelembe vehető fő szempontok mérlegelése megítélésem szerint mindenképpen olyan horderejű kérdés, amelynek részleteibe e tanulmány keretei között aligha van módunk belemerülni. E helyütt csupán annyit jegyzek meg, hogy több körülményt is mérlegre téve afelé hajlok, hogy a személyneveken fellelhető képzőelemeknek nem elsősorban kicsinyítő-becéző, hanem sokkal inkább általános, személynévképzői szerepét tételezhetjük fel.

⁶ Másként gondolkozik a kérdésről BÁRCZI GÉZA, aki szerint a névadó közösség nemegyszer nem a birtokos alapnévének, hanem a becéző származékának felhasználásával alkotott településnevet, a „hizelgő-kedveskedő” elnevezéssel is igyekezve a birtokos jóindulatát megnyerni (1958: 159). A régi magyar településnév-adás alapvető sajátosságainak fényében e kijelentéssel aligha érthetünk egyet, de cáfolatát majd csupán a későbbiekben igyekszem megadni.

⁷ Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy a nyelvtudat esetleg más *Pet-* töveket is összekapcsolhatott — a fentebb részletezett etimológiai kapcsolattól teljesen függetlenül is — a *Péter* személynévvel.

Anélkül tehát, hogy ennek a részletkérdéseibe itt most belemélyednénk, egy fontos felvetést meg kell fogalmaznunk, amely esetleg magyarázatot nyújthat a *Péter* személynév névbokrával kapcsolatba hozható helynevek sajátos megoszlására is. Megítélésem szerint ugyanis az Árpád-kor oklevelezési gyakorlatában a személyek megnevezésének rögzítésében a *Petrus* formák nagy gyakoriságát részben az okozza, hogy a *Péter* alpnév valamennyi származéknevét ezzel a formával latinosították. (Az emellett felhozott érvekre itt azonban ugyancsak nincs mód kitérni.)

Talán efféle „standardizálást” tapasztalhatunk a *Péter* személynévvel összetartozó származéknevek helynévvé válása kapcsán is azzal az eltéréssel, hogy a helynevek részeként sohasem a személynév latinosított változata jelentkezik, hanem a *Péter* alpnév mint egyfajta ugyancsak standard névvariáns.⁸ Megítélésem szerint ez magyarázhatja a *Péter* igen sűrű helynévi előfordulásaival szemben a származéknevek szórványos, szinte egyedi jelleggel való feltűnését helynévi szerepben.

Végezetül pedig mindebből az a kézenfekvő tanulság adódik a személynévi helynevek kutatója számára, hogy a személynévi eredetű helynevek vizsgálatát maguknak a személyneveknek a — nem elszigetelt, hanem nagyon is rendszeres — vizsgálatával kell kezdenünk.

TÓTH VALÉRIA

Irodalom

- ÁSZ. = FEHÉRTÓI KATALIN (2004): *Árpád-kori személynévtár. (1000–1301)*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BÁRCZI GÉZA (1958): *A magyar szókincs eredete*. Második, bővített kiadás. Budapest, Tankönyvkiadó.
- D. BARTHA KATALIN (1958): *A magyar szóképzés története*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- BENKŐ LORÁND (1998): *Név és történelem. (Tanulmányok az Árpád-korról)*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BENKŐ LORÁND (2003): *Beszélnek a múlt nevei. (Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről)*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BENKŐ LORÁND (2009): *A Szovárd-kérdés. (Fejezetek egy ómagyar nemzetség történetéből)*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BÉNYEI ÁGNES (2009): Még egyszer a *-d* helynévképzőről. In: HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA szerk.: *Helynévtörténeti tanulmányok 4*. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke. 85–103.

⁸ Nemegyszer tapasztaljuk például, hogy az oklevél szövegében egy-egy birtokos neve latinosítva szerepel ugyan, de ugyanez a személynév a település nevében magyarul áll, pl. 1279: v. Neugrad (...) quam quondam *Marcellus* nomine suo *Marcelfoluua* nuncupavit (NÉMETH 2008: 176).

- FNESz. = KISS LAJOS (1988): *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. 1–2. Negyedik, javított és bővített kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- HOFFMANN ISTVÁN (2005): Régi helyneveink névadóinak kérdéséhez. *Névtani Értesítő* 27: 117–124.
- KÁLMÁN BÉLA (1989): *A nevek világa*. Negyedik, átdolgozott kiadás. Debrecen, Csokonai Kiadó.
- KISS LAJOS (1997): Korai magyar helynévtípusok. In: KOVÁCS LÁSZLÓ–VESZPRÉMY LÁSZLÓ szerk.: *Honfoglalás és nyelvészet*. Budapest, Balassi Kiadó. 177–185.
- KNIEZSA ISTVÁN (1943): Keletmagyarország helynevei. In: DEÉR JÓZSEF–GÁLDI LÁSZLÓ szerk.: *Magyarok és románok I*. Budapest, Athenaeum. 111–313.
- KRISTÓ GYULA (1976): *Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához*. Acta Historica. Tomus 40. Szeged, József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara.
- MELICH JÁNOS (1925–1929): *A honfoglalás kori Magyarország*. Budapest.
- MEZŐ ANDRÁS (1982): *A magyar hivatalos helységnévtudás*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- NÉMETH PÉTER (2008): *A középkori Szatmár megye települései a XV. század elejéig*. A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Kiadványai 60. Nyíregyháza.
- RÁCZ ANITA (2005): *A régi Bihar vármegye településneveinek nyelvészeti vizsgálata*. A Magyar Névtudományi Kiadványai 12. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- RMCsSz. = KÁZMÉR MIKLÓS (1993): *Régi magyar családnevek szótára. (XIV–XVII. század)*. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- SZEGFÜ MÁRIA (1991): A névszóképzés. In: BENKŐ LORÁND főszerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. (A korai ómagyar kor és előzményei)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 188–255.
- TÓTH VALÉRIA (2001a): *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban*. A Magyar Névtudományi Kiadványai 6. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- TÓTH VALÉRIA (2001b): *Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára*. A Magyar Névtudományi Kiadványai 4. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.

Helynévhasználat Bél Mátyás Heves megye-ismertetésében

1. A korai ómagyar korból idegen nyelvi szövegekben ránk maradt szórványemlékeink különös jelentőséggel bírnak az akkori magyar nyelvállapot megismerésében és tulajdonneveink jellegzetességeinek a feltárásában egyaránt. A későbbi évszázadok hasonló típusú írott dokumentumai azonban elsősorban a tulajdonnévfajta történeti vonatkozásainak a kutatásához szolgálnak a másféle nyelvemlékekből hiányzó fogódzókat. Nagy valószínűséggel igaz lehet e megállapításunk a történeti Magyarország egészének, egyes régióinak, közigazgatási egységeinek stb. a latin nyelvű földrajzi leírásaira is, amelyek tömegesen tartalmazták az adott vidék legkülönbözőbb objektumainak a neveit. Ennek feltételezésével választottam dolgozatom forrásául az egyik, a 18. század első harmadának vége táján elkészült, de kéziratban maradt Bél Mátyás-féle megyeleírást.

Bél Mátyás a törökök kiűzése utáni, megváltozott Magyarország leírására, sokoldalú bemutatására vállalkozott megyénként. Művének címe *Notitia Hungariae novae historico geographica* (Az új Magyarország történeti és földrajzi ismertetése). A hat kötetre tervezett munkából Bél Mátyás életében négy jelent meg Bécsben 1735–1742 között. A megyék többségének az anyaga kéziratban maradt fenn, így az elemzésem adatait tartalmazó köteté is.

Mivel a 18. század elején az egyik tényleges közigazgatási és bíraskodási-törvényhatósági egységnek Heves és Külső-Szolnok vármegye egésze számított, ezért Bél Mátyás is egységként kezelte e régiót, s együtt mutatja be őket, „*comitatus Hevesiensis*” megnevezéssel. A latin nyelvű kézirat több (részben eltérő) változatban maradt fenn. Ezek kritikai összevetése alapján jelent meg BÁN PÉTER szerkesztésében a Heves Megyei Levéltár Forráskiadványai 8. köteteként Bél Mátyás: Heves megye ismertetése, 1730–1735, illetőleg Matthias Bel: *Notitia Comitatus Hevesiensis, 1730–1735* címmel Egerben 2001-ben. A forrásközlés alapelvei szerint a szerkesztő és munkatársai az említett két vármegye betűhív latin nyelvű leírását a magyar nyelvű fordítással kiegészítve egyetlen kötetben adták ki, mégpedig az eredeti latin nyelvű szövegrészeket a páros, ezek lefordított magyar nyelvű változatait pedig a páratlan oldalakon közölve. (Példáim az eredeti latin szöveg betűhív nyomtatott oldalairól származnak.) A kiadványhoz BÁN PÉTER és B. PAPP GYÖRGYI írt bevezető tanulmányokat (BÁN 2001: 7–27).

Az 1730–1735 között elkészített megyeleírás a történeti névtan számára több-féle tanulással szolgál. Számba veszi a régió belül az adott időszakban létező jelentősebb vízrajzi, domborzati képződményeket, lakott helyeket, a nagyobb települések közterületeit, építményeit nevükkel együtt, ezáltal megismerteti az akkor létezett, általánosabban ismert helynevekkel, mintegy bizonyítja akkori létüket és használt változataikat. E nevek mindegyikét lokalizálja, igyekszik minél pontosabban megadni a denotatív jelentésüket; esetenként utal a névadás motívumaira, az idegen nyelvi megfelelőkre; közli az egyes nevek hangalakját, jelölésével rávilágít a korabeli helyesírásukra stb. Bél Mátyás a kiválasztott vármegye mellett gyakran utal leírásában a szomszédos (kunsági és jászági) területekre és más (Borsod, Nógrád, Pest stb.) vármegyék földrajzi objektumaira, s megemlíti a különféle helyfajták névegyedeit.

Dolgozatomban a lehetséges vizsgálati szempontok közül csupán Bél Mátyás és adatközlői névhasználati jellegzetességeinek a bemutatását tűztem ki célomul.

Erre a kötet bevezető tanulmányaiban (15–22) olvasható Bél Mátyás-féle adatgyűjtési módszer felvázolása irányította rá a figyelmemet. A megyeleírások összeállítója az adatgyűjtés különböző formáit alkalmazta az írásban fellelhető történeti források felhasználásától a kortársak (tudós barátai, tanítványai és döntően a megyét igen jól ismerő helyi lakosok) szóbeli tájékoztatásainak és saját megfigyeléseinek a feljegyzéséig. A térséget jól ismerő megyebeli személyek és a városi, falusi lakosok adatközlései valószínűsítik, hogy a kéziratba a 18. század eleji mindennapi magyar beszédben általánosan használt és többnyire a helyi dialektust tükröző helynevek kerültek be, vagy azok is, illetőleg ezeket tükrözik vissza a latin(os) változatok is. Ennek feltételezésével választottam dolgozatom fő céljaként a korszak helynévhasználatának a vizsgálatát, annak kiderítését, hogy Bél Mátyás korában az akkor létező, valami miatt fontosabb helyeknek mely névváltozatait használták, miféle szerkezeti típusok fordultak elő közöttük, illetőleg létezett-e, s ha igen, mely objektumok esetében lehetett jellemző a szinonímia (többnevűség) és a homonímia; miféle nyelvjárási vonásokat őriznek a számba vett helynevek.

Mindemellett nem kerülhető meg a kézirat szerzője, Bél Mátyás által a magyar nevek mellett vagy helyett gyakran használt latin vagy latinos megfelelők számbavétele, illetőleg ezekből közvetetten a magyar névhasználatra vonatkozóan levonható, valószínűsíthető tanulságok megfigyelése sem. Az áttekintésből kitűnik, hogy a korai ómagyar kortól latin nyelven készült oklevelekben és egyéb földrajzi leírásokban stb. a helynevek közlésében tapasztalható latinizáló módok hogyan érvényesülnek Bél Mátyás gyakorlatában (vö. HOFFMANN 2004; SZŐKE 2008).

A latin és a magyar nyelvű adatok megfejtéséhez viszonyítási alapként az egyes természetföldrajzi képződményeknek, emberek alkotta objektumoknak, lakott helyeknek stb. a korábbi forrásokból, illetőleg a későbbi századokból vagy

korunkból ismert helynevei szolgálnak (vö. FARKAS 1986; PELLE 1970, 1975, 1980, 1988). A nevek minősítésében alkalmazott fogalmak és műszavaik HOFFMANN ISTVÁN (1993) kategóriáit követik. A névegyedek forrásbeli előfordulásait a köznyelvi(esített) változatok után (többnyire zárójelben) betűhíven közlöm, az oldalszám jelzésével. A helynevek alanyesetű, magyaros használatú említésén kívül idézem a (szövegben alanyként vagy egyéb mondatrészként szereplő) latin (toldalékos) alakokat is a 18. század eleji élő magyar névhasználati mód igazolására vagy cáfolására.

A Bél Mátyás-féle megyeleírás névanyagának áttekintését helynévfajták szerint (vö. HOFFMANN 1993: 33–41) végzem el, hogy az esetleges névhasználati eltérések, jellegzetességek tagoltabban felszínre kerülhessenek.

2. A vizek közül elsősorban a vízfolyások fontossága tűnik ki a leírásból, s ebből adódóan azok nevét, névvariánsait használja a szerző. Rajtuk kívül néhány forrást említ még név szerint. Az egyes *v í z n e v e k e t* különbözőképpen közli a leírás készítője. Egyrészt a szöveg nyelvezetével egyező módon: latinul, illetőleg latinosan, másrészt az adatközlők nyelvhaznátának megfelelően: magyarul.

a) Csak latinul használja legnagyobb, Európa-szerte általánosan ismert folyóink nevét: a Dunáét (*Danubium* 30, 36; *Danubio* 152), a Tiszáét (*Tibisco* 28, 30; *Tibiscum* 30; *Tibiscus* 36; *Tibisci* 38) és a Marosét (*Marusio* 152). Ugyanígy a Körösét is (*Chrysius* 40; *Chrysii* 28; *Chrisio* 28; *Chrysio* 152) és ennek ágaiét: a Fehér-Körösét (*Chrysius... Albo* 40), a Fekete-Körösét (*Chrysius... Nigro* 40) és a Sebes-Körösét (*Chrysius... Veloci* 40). Az utóbbi jelzős szerkezetű, víznévi főtagú elemek elő- és utótagja egyaránt latin nyelvű. A szövegben az említett hét latin név egyike mellett sem szerepel a vízfajta jelölő latin nyelvű földrajzi köznévi, így közvetve igazolva láthatjuk, hogy a korszakban is mindegyiket a mai szerkezeti formájában használhatták elődeink.

b) A kisebb, Magyarország jelentős részén ismert folyóvizek esetében vagy a latinos vagy a magyar névvariánsok szerepelnek, de többnyire váltakozva. A Gyöngyös víznévnek feltűnik latin megfelelője is. Latinos változataik előfordulásai alapján jellemző e csoport tagjaira, hogy vagy minden felbukkanásukban hiányzik mellőlük a latin vízrajzi köznévi, vagy pedig többféle is szerepel mellettük. Az arányokat tekintve pedig lényegesen gyakrabban fordulnak elő önmagukban állva, mint vízrajzi köznévi kiegészülve. Ebből következően és az újabb magyar megfelelők miatt is (fő variánsaik) egyrészes vízneveknek számíthattak a megyeleírás korában. A csoport tagjai: a *Berettyó* (*Beretyó* 40, 172; *Beretyone* 28; *Berethone* 28; *Beretyonem* 38, 40; *Beretyoni* 40), a *Galga* (fluvius *Galga* 42, rivus *Galga* 42), a *Gyöngyös* (*Gyöngyös* 46; *Gemmeus* 46; in *Gemmeum* 46; rivulo *Gyöngyösiensi* 210; in fluvio *Gyöngyös* 216; *Gemmeo* 216), a *Kakat* (mai: *Kakat-ér*) (ramus *Kakat* 38, 40, 182; *Cacatum* 36; rivum *Kakatum* 36; *Kakatti* 38; in ripa *Kakat* 182; ramo *Kakat* 182), a *Sajó* (*Sajonem* 166), a *Tápió* (rivulo *Tapju* 42), a *Tarna* (*Tarna* 44, 48, 52, 186; in *Tarnam* 46, 50; fluvium

Torna 30; fluvio *Tarna* 42; *Tarnam* rivum 42; in fluvium *Tarnam* 46; a rivo *Tarna* 50; *Tarnam* 50, 76; ad fluvium *Tornam* 52; *Torna* 52) és a *Zagyva* (rivo *Zagyva* 28; fluvius *Zagyva* 40; *Zagyvam* fluvium 30; *Zagyva* fluvio 28; *Zagyva* 28, 32, 40, 44, 48 162; in *Zagyvae* 42; *Zagyvam* 32; fluvio *Zagyva* 38). A kisebb folyóvizek nevei közül egyedül az *Eger* (ma: *Eger-patak*) fordul elő kétféle latin nyelvű vízrajzi köznévvé mellett minden felbukkanásában latin nyelvű víznévi variánsokkal (rivo *Agria* 28, 188; fluvio *Agria* 36; *Agrius* 50; ad *Agriam* fluvium 50; ad *Agriam* rivum 52; fluvii *Agriensis* 58; *Agriam* 76; rivo *Agriensi* 122; rivus... *Agriae* 186; *Agria* fluvius 188).

Magyar és latin változataik alapján korszakunkban csak három vízfolyásnév tűnik kétrészes szerkezetűnek: a *Csörsz árka* (*Csuzárka* 52; *Cserszarka* 52, 216; *Csersii fossa* 52; *Csersarka* 54, 216), a *Szikszó-patak* (*rivulus Sixo* 52; penes *rivulum Szixo* 52; *rivum Szixo* 52; *rivos Sixo* 186) és a *Tarjáni-patak* (ad *rivulum Tarjanensem* 216). Az utóbbi kettőben a vízrajzi köznévvé csak latinul jelentkezik.

c) A még szűkebb területen ismert vizeket elsősorban magyar nevükkel említi Bél Mátyás. Így fordul elő a *Csík(os)-tó* (*Csiktó* rivulus 48), a *Mély-ér* (*Mélyér* 36, 174) és a *Kis-Tisza* (*Kis-Tisza* 36, 174; *Kisebb Tisza* 36). (Az utóbbit mindkét tagjával latinul is értelmezi: *minorem Tibiscum* 36.) Mindegyik kétrészes szerkezetű volt.

Forrásunk latin és magyar variánsainak a tanúsága szerint valószínűleg (hasonlóan, mint napjainkban, vö. PELLE 1988) többféle magyar szerkezeti változatban, egy- és kétrészesként volt használatos a *Bene* ~ *Bene-patak(csa)* ~ *Bene vize* (*aqua Bene* 192; *Bena* 48; *Benam* 48, 50; *rivus Bena* 48; *Bena rivulus* 48; *Benevize* 48; *rivos Bene* 186; *rivo Bene* 192; *rivuli Bene* 194; *Bene rivulus* 198; *rivulo Bena* 218; ad *Benam fluviolum* 218).

d) Bél Mátyás kiemeli a gyógyhatású források jelentőségét a régióban, az ismertebbeket név szerint is említi. Ilyen a *Recski-forrás* (*Fons Recskensis* 56), a *Parádi-víz* ([fons] *Paradiensis* 56), a *Timsó-víz* (*Timsóviz* 56) és a *Sós-víz* (*Sosviz* 56; *Sós-víz* 226). Mindegyik forrásnév kétrészes szerkezetű. A helynévi előtagúak latin formájúak, a közszóiak pedig magyar nyelvűek.

Az előzőekből kitűnik, hogy Bél Mátyás a vizeknek (a valós hatásuknak, az emberi életet meghatározó vonásuknak megfelelően) kiemelkedően fontos szerepet tulajdonított, ebből következően többnyire nem csupán egyszer említette őket név szerint, hanem leírása több helyén is. Ugyanezt nem mondhatjuk el a vízkörnyéki helyekről. Az efféle természeti képződményeket, vízparti helyeket természetesen szintén leírja, de csupán egyet említ név szerint. A Tisza melletti, vízfolyások alkotta félsziget, zug kétrészes magyar neve: *Cserő-köz*. A leírásban ez eltorzult alakjában tűnik fel: *Csorökő* (36).

3. A bemutatott régió északi sávjának domborzata hegyes-völgyes, ennek megfelelően szép számmal szerepelnek a leírásban **h e g y - é s v ö l g y n e v e k**. A víznevekhez hasonlóan magyar és latin nyelvű, valamint latin variánsaikkal állnak.

A mai magyarral azonos alakban (és latinosan is) használja Bél Mátyás a térség kiemelkedő hegységének, a Mátrának az egyrészes nevét (*Matra, Matrae* 30). (Ugyanígy két távolabbi hegységét: a Fátráét és a Tátráét: *Fatra* (30), illetőleg *Tatra* (30) alakban.)

A kétrészesek közül a jelzős szerkezetű nevekben a helynévi előtagokat latinos, a földrajzi köznévi alaptagokat pedig latin nyelvű megfelelőikkel adja vissza. A *Sár(i)-hegy: mons Saáriensis, mons Sárensis* (34), *montis Sariensis* (210), *ex monte Sári* (218); a *Vécsei-szőlőhegy* pedig *promontorium Vecsiense* (124) alakú.

Az egyéb, többnyire magyar közszavakból keletkezett kétrészes hegyneveket döntően magyar elemeikkel említi, esetleg a *halom, hegy* és a *kő* földrajzi köznevek latin megfelelőivel külön is utal a hely fajtájára. A *Bél-kő* a leírásában: *montis Bélkő* (50); a *Kékes-hegy* variánsai: a *Kékes hegy, Kékeshegy* (32), *Kék-hegy* (32) és *montis Kékő* (198); a *Sas-kő* *mons Saskő* (32); a régió alföldi részén található *Kettős-halom* pedig *Kettéshalom* (36) formában fordul elő. Úgy tűnik, két egri hegynevet Bél Mátyás nem tekintett tulajdonnévnek, hiszen csak latinra fordított és kis kezdőbetűvel írt szerkezetekben közli őket. A(z egyrészes) *Királyszéke* nála: *sedem regiam* (146), a *Vár-hegy* pedig: *in monte arcis* (146; vö. PELLE 1988).

A hegyek közötti mélyebb fekvésű területek nevei kétrészesek, a közöltek mindegyikének a *völgy* lehetett az alaptagja a magyar változatban (vö. PELLE 1970, 1988). A minőségjelzős szerkezetűekben ez csak latin nyelven jelentkezik, az előtagok pedig településnevekből képzett latin, de többnyire inkább csak latinos változatú melléknevek. Ilyen völgynevek: az *Egri-völgy (Agriensis vallis* 102; *vallis Agriensis* 102), a *Siroki-völgy (convallibus... Sirokiensis* 220), a *Szarvaskői-völgy (valle... Szarvaskőensi* 50), a *Szuhai-völgy (convallibus... Szuhensis* 220; *vallis Szuhensis* 226). Két völgy neve kétféle, minőség- és birtokos jelzős szerkezetben egyaránt feltűnik, az utóbbi esetben a helynévi (településnévi) előtag alapalakjában szerepel, és mindkét adatban magyarul. Az alaptag is magyar és jelölt a *Szenterzsébet völgye (Szent Erzsébet Völgye* 220) névben, az alaptag latinul fordul elő az *Istenmezeje völgye* esetében (*vallium... Istenmezeje* 226). Az előbbi előtagjának a redukcióval rövidített változatait (*Erzsébet völgye, Erzsébeti-völgy*) is használhatták, ezt valószínűsíti a többi, latinos előfordulás: *convallibus... Elisabethana* (220), *vallium... Elisabethani* (226). Az utóbbi pedig feltehetőleg inkább minőségjelzős szerkezeti felépítésű, vagyis *Istenmezei-völgy* formájú (*convallibus... Isten mezei* 220) lehetett.

A régióból a sokféle mondattani szerkezetben említett, latin nyelvű vagy latinos toldalékolású, másrészt magyar nyelvű domborzati nevek közül nagy valószínűséggel következtetni tudunk a 18. század elején használt névvariánsokra, magyar nyelvű névváltozatokra, s igazolni tudjuk a 20. századi névgyűjteményekben meglévő, általánosan kevésbé ismert nevek majd 300 évvel ezelőtti meglétét és akkor használt alakjait.

Tájnevek közül csak néhányat említ Bél Mátyás e megyeleírásában. Három névviseelő objektum a régióhoz tartozik, vagy azzal közvetlenül érintkezik, kettő pedig igen nagy kiterjedésű, országgrésznyi történelmi tájunk. Közös bennük, hogy megnevezéseik csak magyarból fordított, latin nyelvű alakjaikban szerepelnek a szövegben. A *Jászság*: *Jazygum* (28), *Jazigiam* (42); a *Nagykunság*: *majoris Cumaniae* (28), *Cumania majore* (38), *Cumanorum major* (28); a *Tiszántúl*: *trans Tibiscum* (64), *Transtibiscanis* (152) alakokban bukkan fel. *Erdély* nevünk *Transylvaniae* (30), a *Dunántúl* pedig *Transdanubiani* (82), *Transdanubianis* (152) formában áll a szövegben. E tükörfordítással keletkezett latin megfelelők azt igazolják, hogy a 18. század elején is a maihoz hasonló vagy azzal egyező magyar névvariánssal nevezték meg e tájakat elődeink (vö. JUHÁSZ 1988).

Bár ismertetésében Bél Mátyás több helyen is részletesen kitér a föld megművelésére, hasznosítására, a különféle növények termesztésére, a megművelt határ egyetlen darabját sem említi név szerint. Ennek következtében egyetlen határnév sem fordul elő a szövegben sem latin, sem magyar nyelvű változatával.

4. A szántók, kertek, gyümölcsösök, legelők, rétek neveinek mellőzésével elmentésben annál nagyobb figyelemmel volt az építmények megnevezésére. Elsősorban a nagyobb települések: Eger (E), Gyöngyös (G), Heves (He), Hatvan (Ha) jelentősebb épületeinek: templomainak, várainak, városkapuinak, útjainak a megismertetésére törekszik az író (40 építményt 42 néven említi).

A templomok, egyházi épületek (15) neveinek (17) említésekor azonos módon járt el a kézirat szerzője. A kétrészes neveknek mind az alaptagját, mind a bővítményi részét latinul közli. E változatok azonban teljesen párhuzamos szerkesztésűek az ismert magyar megfelelőikkel, így nemcsak a nevek akkori meglétét igazolják, hanem közvetve a maihoz hasonló szerkezetek használatát is.

A latin nyelvű adatok alapján a következő templomnevek éltek Heves megye nagyobb településein a 18. század első harmadában: *Boldogságos Szűz Mária-templom* (G: *Templum Beatae Mariae Virgini* 208), *Boldogságos Szűz Mária-templom*, másképp *Nagyboldogasszony-templom* (E: *templis... Beatae Mariae Virgini* 142), *János evangélista temploma* (E: *templis... Joannis evangelistae* 142), ez utóbbi másképpen: *János úr temploma* (E: *templum Divi Joannis* 146) vagy *Szent János-templom* (*templo... Sancti Joannis* 144), *Páduai (Szent) Antal-templom* (E: *Antonio de Padua templum* 130), *Szent Bertalan-templom* (G: *Templum... Divi Bartholomaei* 208), *Szentháromság-templom* (E: *templum... Sanctae Trinitatis* 128), *Szent István-templom* (E: *templis... Sancti Stephani* 142; *templum... Sancti Stephani* 146), *Szent János-templom* (He: *templi Sancti Joannis* 190), *Szent Mihály arkangyal temploma* (E: *templum Sancti Michaelis archangeli* 126), *Szent Orbán-templom* (G: *templum... Sancti Urbani* 210), *Szent Péter-templom* (E: *templis... Petro* 142; *templum... Sancti Petri* 146). Alaptagként többnyire a *templom* szerepel, egy-egy névben azonban az *ispotálytemplom*,

illetőleg a *kápolna* áll: *Szent Erzsébet ispotálytemplom* (G: *Xenodochiale Divae Elisabethae* 210), *Krisztus teste-kápolna* (G: *capella Corporis Christi* 210). A latin alakból nem lehet egyértelműen visszakövetkeztetni a magyar szerkezetre és annak névalkotó elemeire az egyik gyöngyösi rendház elnevezésében: magyarul lehetett *Ferencesek monostora* ~ *Ferencesek kolostora* vagy a napjainkban használt *Ferenc-rendi-zárda* stb. is (vö. PELLE 1988) a *monasterium patrum Franciscanorum* (208), illetőleg *claustrum Franciscanorum* (210).

A *v á r n e v e k* (6) szintén kétrészesek, jelzői előtagjuk településnév, illetve ebből képzett melléknév. A magyar megfelelőik többféle változatban (minőség- vagy birtokos jelzős szerkezetekben, az utóbbiak jelölt és jelöletlen alappal egyaránt) élhettek (vö. PELLE 1988). Alaptagjuk egy kivétellel (*Bene-vár*) csak latinul szerepel, bővítményi részük viszont, szintén egy kivétellel (*arce Agriensi*), a települések magyar neve. Névegyedei: a *Benei vár* ~ *Bene-vár* ~ *Bene vára* (*Arx Bene* 198; *Benevár* 48; *Benevára* 210), *Eger vára* ~ *Egri vár* (*arce Agriensi* 142; *arx Agriensis* 144), *Hatvan vára* ~ *Hatvani vár* (*Castrum Hatvan* 198), *Markaz vára* ~ *Markazi vár* (*Arx Markasz* 198), *Sirok vára* ~ *Siroki vár* (*Arx Sirok* 222), *Szarvaskő vára* ~ *Szarvaskői vár* (*Arx Szarvas Kő* 222).

A várak közül az egrinek egyes ismertebb, fontosabb épületeit, vagyis egyes bástyáit (3) említi név szerint is Bél Mátyás. Az ide tartozó kétrészes nevek alaptagja latin nyelvű, a bővítményei pedig magyar személyek (egykori építetők, megerősítők) neveiből alkotott latinos alakok. Magyar változataik korunkig fennmaradtak, így a *Bebek-bástya* (*propugnaculum... a Bebekiano* 150), a *Csábi-bástya* (*propugnaculum... Apud Cyabianum* 150) és a *Sándor-bástya* (*a mole Alexandrina* 150; *Alexandrinum propugnaculum* 150).

A középületnevek mellett néhány, az adott településen ismertebb *l a k ó - h á z n e v é t* (7) is hasonlóan örökítette meg forrásunk. A latin szerkezetek (s bennük a bővítményi részként álló magyar személynevek latinos alakjai) alapján valószínűsíthetjük, hogy az efféle magyar helynevek egyedeit hasonló módon szerkesztették elődeink, mint napjainkban, vagyis a tulajdonos személynevét és a *ház* utótagot használták fel a névalkotásra, és így e nevek birtokos jelzős szintagmákból épültek fel. Gyöngyösön ilyenek voltak: az *Almássy-ház* (*domocilia nobilium ... Almássii* 210), a *Dévay-ház* (*domicilia nobilium ... Devaii* 210), a *Haller-ház* (*domicilia nobilium ... Hallerii* 210), a *Kada Pál háza* (*domicilia ... Pauli Koda* 210), az *Orczy-ház* (*domicilia nobilium ... Orczii* 210). Hevesen pedig: a *Csala-ház* (*domus possessoris nobilis Csala* 190) és a *Popovics-ház* (*domicilium Popovicsii* 190).

Az *ú t n e v e k* (3) valószínűleg a napjainkban is használt kétrészes, minősítő jelzős szerkezetűek voltak. Előtagjuk településnévi előzményű *-i* képzős melléknév, amely az út irányát jelzi, az alaptagjuk pedig leginkább az *út* köznév lehetett. Az utóbbi csak latinul szerepel a leírásban, az előbbieket pedig magyar

helynevek latinus alakjaikkal. Mindegyik Egerből kivezető útra vonatkozott, így a *Felnémeti út* (*Felnemetiensi* [via] 126), a *Hatvani út* (*via Hatvanum* 126) és a *Maklári út* (*Maklariensi via* 126) is.

Hajdani jelentőségüknek megfelelően nem hagyta ki Bél Mátyás az egykori egri városhatár a városból kivezető utakra nyíló kapuit sem. A *k a p u n e - v e k* (5) szintén kétrészesek, s magyar nyelvi előtagjuk részben ugyanaz, mint az útneveké, hiszen a kapuk azokat az utakat kötötték össze a várossal. Latin nyelvi szerkesztésük is hasonló az útnevekéhez. A későbbi századokhoz hasonlóan használhatták tehát Eger lakói a *Felnémeti kapu* (*portae... Felnemetiensi* 126), a *Hatvani kapu* (*ex porta Hatvaniensi* 122; *portae... Hatvaniensis* 126), a *Maklári kapu* (*ante portam Maklariensem* 124; *portae... Maklariensis* 126) neveket. A *Rác kapu* névben a bővítményi rész a szomszédos, külső városrész nevének, a *Rác hóstyának* az előtagját őrzi (szintén az irány kifejezésére szolgált; *versus portam Rascianam* 126). Nemcsak a városhatár részeként léteztek kapuk, hanem az egri városhatárban is: a *Varkocs kapu* ~ *Varkoch Tamás kapu* (*eidem Thomae Varkoczii portae* 152) név előtagja a vár egykori kapitányára utal.

Az egyéb építménynevek közül egy Abasár határában, a Bene-patakon létező malomnak a *Török-malom* alakú kétrészes nevét valószínűsíthetjük a latin nyelvű névrészek alapján (*pone molam... Turzianam* 48). Ennek az előtagja a birtokosra vonatkozhatott.

5. Az összes helynévfajta közül a legnagyobb számban a *l a k o t t e r ü - l e t e k n e v e i* kerültek be Bél Mátyás leírásába. Bár a régió helynévhasználatának a megismeréséhez nem járulnak hozzá, megemlítem, hogy közel száz ország- és tartománynevet sorol fel, kivétel nélkül mindegyiket a latin megfelelőjével, pl. *Austriae* (98), *Bohemiae* (98), *Bulgariaeque* (98), *Burgundiae* (98), *Carinthiae* (98), *Croatiae* (98), *Cumaniae* (98), *Dalmatiae* (98), *Galliciae* (98), *Germaniae* (98), *Hispaniarum* (100), *Hungariam* (30), *Luxemburgi* (98), *Moravia* (30), *Pannoniae* (146), *Polonia* (30), *Silesia* (30), *Slavoniae* (98), *Tyrolis* (98) stb.

5.1. A *m e g y é k* (10) és *j á r á s o k* (4) kétrészes nevének alaptagjai minden adatban latinul szerepelnek, a bővítményi részek viszont kettő kivételével (*comitatus Neogradiensis* 28; *processus... Tibiscanus* 94) magyar tövel és latin toldalékkal illeszkednek a mondatokba: *Békésiensis comitatus* (28), *comitatum Borsodiensem* (28), *comitatus Szabolcensis* (36), *Csongradinum* (38), *Gömörienses* (30), *Hevesiensis* (30), *Mármarosiensis* (30), *Pestiensis* (28), *Zemplinensi* (224), *processus... Gyöngyösiensis* (94), *processus Matrensis* (94), *processus... Tarnensis* (94). A latin(os) alakok azt jelzik számunkra, hogy e nevek 18. század eleji magyar változatai ugyanolyan szerkezetűek lehettek, mint napjainkban.

5.2. Heves megye két nagyobb városának, Egernek és Gyöngyösnek a jelentősebb belterületi részeit és utcáit név szerint is számba veszi a kézirat szerzője. Több esetben ugyanazokkal az előtagokkal állnak, ame-

lyek az útnevekben is előfordulnak. Egerben a városrészek közül csak kettő tűnik fel név szerint: a *Hatvani hóstya* és a *Rác hóstya*, az alaptagok latin nyelvű, a bővítményi részek pedig latin(os) alakban mutatkoznak: *in vico Hatvaniensi* (130), illetőleg *ante suburbium Rascianicum* (78).

A leírás alapján a gyöngyösi városnegyedek egyikének több élő névváltozatát — *Benevár(a) ~ Bene ~ Bene(i) negyed* — valószínűsíthetjük. Az egykori vár nevéből metonimikus névátvitellel keletkezett egyrészes *Benevár(a)* magyar nyelven szerepel: *in parte Benevára* (210), a kétrészes változatokban található latinos *Bene* bővítményi rész a hajdani, ilyen nevű falura utal, illetőleg a várra (*in vicis... Bennensis* 208; *finem vici oppidani Bennensis* 210). A csoportba sorolható egyéb kétrészes településrésznevekben az alaptagok latin nyelvűek, az előtagok pedig latin(os) toldalékolásúak. Ilyen szerkezetű a Gyöngyössolymos felőli rész neve (e falura utalva, annak nevét előtagként felhasználva): *Solymosi negyed* (*in vicis... Solmosiensis* 208). A harmadik városrészt az ott lakókra utaló latin nyelvű népnévnek a bővítményi részként való felhasználásával *Tót negyed*-nek nevezték (*vicus Slavicus* 208; *in vico Slavico* 210), a negyediket pedig, szintén az ott lakó(k)ra utalással, személynévvel vagy foglalkozásnévvel *Csapó negyed*-nek (*in vicis... Csaposiensis* 208). (Megjegyzem, hogy a gyöngyösi városrésznevekben alaptagként szereplő *negyed* köznevet a forrásként használt kiadvány magyar nyelvű fordítása használja, az újabb helynévgyűjteményekben nem találkoztam vele. Egerben a *hóstya* terjedt el a régebbi városrésznevekben. Bár Gyöngyösön is előfordul hasonló szerepben a *hóstya*, emellett a *város* is használatban volt, de az előzőekben említett négy névnek nincs olyan adata, amely ezzel a földrajzi köznévvvel állna.) A leírásból egyébként úgy tűnik, hogy a város központjából, a piactérről négy irányban kiágazó szélesebb utcák nevét is ugyanezekkel az előtagokkal szerkesztették, ennek megfelelően lehetett *Bene utca*, *Solymosi utca*, *Csapó utca* és *Tót utca* Gyöngyösön.

Részben hasonló volt a helyzet Egerben is: a régi városmagból kivezető, a külső városrészekbe tartó, illetőleg azokon áthaladó széles utcák ez utóbbiak nevét, illetőleg nevének a bővítményi részét viselik előtagként. Így az Almagyar felé tartó az *Almagyar(i) utca* (*in platea Almagyari* 120), a Hatvani hóstya főutcája a *Hatvani utca* (*in plateas... Hatvaniensem* 126), a Rác hóstyáé a *Rác utca* (*in plateas... Rascianam* 126). Ide számíthatjuk az *Újváros utcát* is (*platearum... Ujvaros* 110). Az alaprészek ezekben is latin változataikkal, a bővítményiek pedig egy kivétellel (*Újváros utca*) latin(os) formában szerepelnek. Templomnév (*Szent Miklós-templom*) előtagja rejtőzködik a *Szent Miklós utca* bővítményi részében, szintén az irány, illetőleg a közelség érzékeltetésére (*platearum... Sancti Nicolai* 110). A 16–17. században Egerben megtelepedett olaszok lakta városrészeiről vagy olaszokkal kapcsolatos történelemről kaphatta a nevét az *Olasz utca* (*platearum... Olaszi* 110).

A lakott helyek közül a tanyák nevére csak egy példa tűnik elő a leírásban, egy hevesvezekényi kétrészes majornév: *Nagy Miklós majorja*, amelynek előtagja a tulajdonos személyneve, alaptagja pedig a birtokos személyjeles *major* köznév lehetett (*villas Nicolai Nagy* 188).

5.3. A lakott helyekre vonatkozó nevek között, de a Bél Mátyás-féle megyeleírás összes helynévéhez képest is a legnagyobb számúak, a legtöbbször említett és a névhasználat vizsgálata számára legtöbb tanulsággal járó nevek a t e l e p ü l é s n e v e k . Bél Mátyás ugyanis sorra vesz minden, a régióban található települést, általában többféle földrajzi, történelmi összefüggésben mutatja be őket, így többször is említi nevüket. Másrészt nem csupán a régió helységneveit veszi sorra, hanem a korabeli Magyarországnak a Heveshez közelebbi, ritkán tőle távolabbi (többnyire általánosan ismert) helységeinek a nevét is.

A távolabbi települések nevei ritkábban, több helység esetében csak egyszer fordulnak elő, használatuk így is igen változatos képet mutat. E nevek a régió helyneveinek a megismeréséhez kevésbé, Bél Mátyás helynévhasználatának a megfigyeléséhez inkább hozzájárulnak.

Csak latin nyelvű alakban fordul elő két, történelmi eseményeiről igen jól ismert város neve: Székesfehérváré (*Albam Regalem* 206) és Esztergomé (*Strigonium* 166). Latinosan, ún. hangalaki módosítással történő latinizálással, illetőleg latin végződéssel (vö. HOFFMANN 2004: 24, SZŐKE 269) szerepelnek az egyéb, szintén országos jelentőségű települések jól ismert, egyrészes nevei: *Debrecen* (*Debrecinensium* 36), *Gyula* (*Gyulaiensis* 202), *Kassa* (*Cassoviae* 30), *Komárom* (*Comaromium* 162; *Comaromienses* 182), *Lippa* (*Lippam* 30), *Nógrád* (*Nogradum* 200), *Szendrő* (*Sendrone* 200), *Tokaj* (*Tokaini* 200), *Visegrád* (*Visegradum* 200). Az utóbbi csoport tagjaihoz hasonló módon, latin toldalékokkal épülnek be a mondatokba azok a 18. század elején még egyrészes településnevek, amelyeket a 19–20. századi hivatalos érintkezésben már kétrészes változatukban használtak: *(Abaúj)szina* (*Sinanum* 202), *(Balassa)gyarmat* (*Gyarmatum* 164), *(Hont)nádas* (*Nádasdum* 206), *(Ipoly)ság* (*Ságum* 164), *(Nagy)kálló* (*Calone* 200), *(Nagy)várad* (*Varadino* 206). A latin toldalékolású alakok mellett magyar alapalakjában is szerepel három általánosan ismert településnév: *Buda* (*Buda* 208; *Budensibus* 200; *Budae* 200), *Pest* (*Pest* 198; *Pestiensi* 28; *Pestio* 170; *Pestino* 170; *Pestum* 198) és *Vác* (*Vác* 198; *Vaciam* 198). Az utóbbiak azonban jóval gyakrabban tűnnek fel latinos formában, mint magyarul. A Heves megyétől távolabb fekvő települések közül csak magyar változatával három, kevésbé közismert, kisebb helynek a neve fordul elő: Borosjenőé (*Boros Jenő* 30), Dömsödé (*Dömsöd* 54; *Demsöd* 52) és Murányé (*Murány* 162).

A vizsgált régiónak és közvetlen környékének a településnévi előfordulásai megtalálhatók a kötet különböző fejezeteiben és többnyire jóval nagyobb számban, mint a távolabbi helyekéi. A megye városainak, falvainak és pusztáinak a magyar nevét minden járás bemutatásakor alanyesetű alapalakjukkal (is) említi

Bél Mátyás, a természetföldrajzi fejezetekben ellenben többféle mondatrész szerepében is használja őket, s igen gyakran latinus toldalékolású névalakkal.

A 18. század eleji magyar településnév-használatnak a tanulmányozása egyébként azért is fontos feladat, mivel épp ez az időszak az, amely a hivatalos helységnévadás s azon belül az ún. rendszertelen névadás első korszaka kezdetének tekinthető (vö. MEZŐ 1982: 49–74). Valószínűleg közel járunk az igazsághoz, amikor úgy véljük, Bél Mátyás feltehetőleg még döntő mértékben az ún. népi (közösségi) településneveket gyűjtötte össze: azokat, amelyeknek többsége a természetes névadás terméke, elvéve pedig olyan korai mesterséges névadásé, amelyeket az adott beszélőközösség befogadott, esetleg újraalkotott. E neveket a helyi lakosok és a településeket ismerő, térben egymáshoz közel lakó emberek az egymás közötti szóbeli érintkezésben, a mindennapi beszédhelyzetekben használták (vö. MEZŐ 1982: 42). Mivel ők csak az általuk rendszeresen használt névváltozatokat ismerték, ezért ebben a formában említhették a formálisabb beszédhelyzetekben is, így bizonyára az adatgyűjtő Bél Mátyás és munkatársai előtt is. Ebből következően feltételezhetjük, hogy választott forrásunk híven tükrözi a (mesterséges alkotással létrehozott neveket megelőző) hivatalos névhasználat előtti állapotokat, így általa hű képet nyerhetünk a térség akkori településnév-használatáról.

Viszonyítási formaként az alábbiakban az egyes lakott helyeknek a későbbi századokból, illetőleg korunkból ismert településnevei szolgálnak.

5.4. A továbbiakban a településnév-szerkezeti típusokat mutatom be. Egy-egy időszakban a névhasználat egyes szintjein különösen jellemzők lehetnek a főbb névszerkezeti típusok arányai. Épp ezért a következőkben áttekintem a térség 192 településének a neveit, pontosabban a legalább morfémányi eltérést mutató névváltozatait (így együttesen 202-t) az alkotó névrészek száma alapján, hogy e vizsgálattal kiderüljön, a 19–20. századi hivatalos helységnevekhez képest az egy- vagy a kétrészes helységnevek voltak-e elterjedtebbek, és létezett-e az utóbbi századokban jellemző kettősség: a népi használatban a rövidebb egyrészes, a hivatalosban pedig a hosszabb kétrészesek alkalmazása.

5.4.1. A Heves megyei hivatalos névhasználatban az egyrészes településnevek magas számaránnyal vannak jelen napjainkban is. Az efféle szerkezetűek a Bél Mátyás-féle régióleírásban is — két mai Szolnok megyei név (*Karcag-újszállás*, *Kolbászszerék*) kivételével — mindegyik előfordulásukkal ugyanilyen szerkezeti formában szerepelnek; egyszerű és összetett, jelölt és jelöletlen kettősségek nincsenek közöttük. A csoport tagjainak a száma 85 (42,07%).

E szerkezetileg egységes csoportnak a névegyedeit igen változatos formákban építi be mondataiba a kézirat szerzője. Többségüket csak magyarul, mai főváltozatukkal egyező (esetenként kisebb hangtani és helyesírási különbséget mutató) alakban említi: *Adács* (*Adács* 216), *Átány* (*Atany* 188), *Atkár* (*Atkár* 46, 216), *Báb* (*Báb* 44), *Bátor* (*Bator* 52; *Bátor* 228), *Bekölce* (*Bekölcze* 28; *Beköcse*

50, 224), *Boconád* (*Boczonád* 192), *Bodony* (*Bodony* 226), *Csány* (*Csán* 52; *Csány* 216), *Cegléd* (*Czégled* 124), *Domoszló* (*Domoszló* 194), *Ecséd* (*Ecséd* 214), *Ellész* (*Ellész* 40, 184), *Erk* (*Erk* 192), *Fancsal* (*Fancsal* 214; ma: *Rózsaszentmárton*), *Fegyvernek* (*Fegyvernek* 36, 184), *Fedémes* (*Fidémes* 224), *Gyüger* (*Gyikér* 40), *Hasznos* (*Hasznos* 30, 214), *Heves* (*Heves* 28, 190), *Hort* (*Hort* 216), *Kakat* (*Kakat* 184; *Kákat* 184), *Kál* (*Kály* 44, 192; *Kaly* 44, 52), *Karácsond* (*Karácsond* 192), *Kenderes* (*Kenderes* 180, 184), *Kerecsend* (*Kerecsend* 52, 194), *Kocs* (*Kocs* 52, 194), *Kompolt* (*Komput* 44, 192), *Ludas* (*Ludas* 48, 194), *Maconka* (*Maczanka* 40; *Maczonka* 226), *Maklár* (*Maklar* 52; *Maklár* 96, 188), *Martfű* (*Márfő* 184), *Markaz* (*Markasz* 194), *Ördögberke* (*Ördög berke* 224), *Pély* (*Pély* 174), *Pázmánd* (*Posznod* 194), *Sarud* (*Sarud* 36, 174), *Szajol* (*Szajol* 180; *Szajos* 38), *Szakállas* (*Szkalos* 36; *Szakalos* 184), *Szelevény* (*Szelevény* 40), *Szentpéter* (*Szent Péter* 50, 194), *Szentiván* (*Szent-Iván* 36; *Szent-Ivány* 38; *Szent Iván* 174), *Szücs* (*Szucs* 52, 224), *Szuha* (*Szuha* 40, 42, 226), *Szücsi* (*Szücsi* 214), *Tatári* (*Tatári* 40; *Tatari* 40), *Terpes* (*Terpes* 228), *Tószeg* (*Tószegh* 38), *Tihamér* (*Tyhamér* 50, 194; *Tyhamir* 122), *Váraszó* (*Varaszó* 226; *Várástó* 44), *Varsány* (*Varsány* 184; *Varsan* 38; ma: *Rákóczi*), *Vécs* (*Vecs* 194), *Verpelét* (*Verpeléd* 192; *Verpeled* 44), *Vezseny* (*Veseny* 38, 176; *Vesen* 176), *Visonta* (*Visenta* 48; *Visonta* 48), *Visznek* (*Visznek* 44, 46, 192), *Zaránk* (*Zaránk* 50).

Néhány egyrészes településnév a mai változattal összevetve egy morfémányi többletet mutat, valamiféle jelöltség jellemzi őket: vagy birtokos személyjelet, vagy képzőt tartalmaznak. Ide tartozik az *Akolhát* (*Akolhata* 180; *Akolhata* 182) és a *Demjén* (*Damjénd* 194; *Demjénd* 52) név. Az *Istenmezeje* birtokos személyjeles tőnek a változatait mutatja a szövegbeli használat: *Istenmezeje* (44, 224), *Isten mezei* (220).

Más helynévfajtákhoz hasonlóan bizonyos egyrészes településnevek igen gyakran magyar változatú alapalakkal és latin morfémaszerkezettel egyaránt beépültek a megyeismertetés mondataiba: *Alattyán* (*Alatyán* 42; *Alattyán* 174; *Alatyanum* 42), *Csépa* (*Csépa* 40; *Csepae* 40; *Csepa* 178), *Detk* (*Detk* 48, 194; *Detkum* 48), *Dormánd* (*Dormand* 52, 188; *Dormandum* 52), *Hatvan* (*Hatvan* 28, 198, 212; *Hatvania* 198; *Hatvaniensem* 28; *Hatvanium* 42, 198; *Hatvaninum* 32, 198 stb.), *Kápolna* (*Kapolna* 44, 192; *Kápolnam* 44), *Nagyrev* (*Nagyrev* 38, 178; *Nagyrevium* 38), *Parád* (*Parad* 44, 52; *Parás* 44; *Paradiensis* 52; *Parád* 226), *Pásztó* (*Pasztó* 42; *Pastonem* 42; *Pásztó* 212), *Pétervására* (*Péter Vására* 44; *Pétervására* 226; *Pétervásárum* 44; *Péter Vasara* 44; *Petervasáriensi* 220), *Poroszló* (*Poroszló* 28, 52, 172; *Poroszlo* 36; *Poroszloensem* 28; *Poroslonem* 36), *Recsk* (*Recsk* 44, 226; *Recskensis* 52), *Sirok* (*Sirok* 30, 44, 222, 228; *Sirokum* 32; *Sirokiensis* 220), *Szarvaskő* (*Szarvas Kő* 222; *Szarvaskőensi* 224; *Szarvaskő* 184, 224), *Szolnok* (*Szolnok* 42, 184; *Szolnokum* 72), *Tar* (*Tar* 40, 214; *Tarrum* 42). Csak latin végződéssel fordul elő *Tura* (*Thuram* 200).

E csoport egyik tagja, az *Apc* valószínűleg eredetibb, két szótagú hangsorával is felbukkan *Apác* (42) alakban az egy szótagúak mellett (*Apcz* 214; *Aptzum* 42). A *Jánoshida* pedig birtokos személyjelének, illetőleg tövének másik változatával (*Janoshidja* 42; *Jánoshidjam* 42; *Janoshidiensem* 44) szerepel.

Jellegzetes megoldást választott Bél Mátyás az egyrészes patrocíniumi nevek közlésében, mivel az ide tartozó nevek megegyeznek abban, hogy latin nyelven szerepelteti őket, de ezeken kívül egy kivétellel az általános használatú magyar változatot is megadja: *Szentdomonkos* (*Szent Domonkos* 224; *Sancti Dominici* 44), *Szentistván* (*Szent Istvány* 36; *Szent Istvan* 184; *Sancti Stephani* 36; *Sancti Stephani* 40); *Szenttamás* (*Sanctus Thomas* 184).

Legváltozatosabban Heves megye két legnagyobb városának a névváltozatait használja. Az *Eger*-t — háromszori említést leszámítva — csak latin hangalaki megfelelőjével helyezi mondatokba (*Agriam* 28; *Agriae* 28; *Agrius* 50; *Agriensem* 50 stb.), magyarul csak kétszer, egy teljesen magyar nyelven fogalmazott mondatban írja le (*Egerhez* 198), illetőleg a városnév etimológiai magyarázata, a névadás motivációjának mérlegelése kapcsán (*Eger* 146), s ugyanekkor megadja a német nyelvű változatot is (*Erlau* 146).

A másik városnak, Gyöngyösnek lényegesen gyakrabban emlegeti a magyar nevét, de ennek a latinos toldalékolású variánsait is, és csupán egyszer használja a latin változatát (*Gyöngyös* 32, 48, 212, 218 stb.; *Gyöngyessum* 32, 218, *Gyöngyösium* 46, *Gyöngyesiensia* 62 stb.; *Gemmeum* 208).

A csoport névegyedeinek az áttekintése után megállapíthatjuk, hogy azokra sem a többnevűség, sem a homonímia nem jellemző, vagyis a Bél Mátyás-féle adatközlés nem nyújt példákat sem a legalább egymorfémányi különbséget mutató névváltozatokra — a *Bánhalma* ~ *Bánhalom* jelölt és jelöletlen névelőzményének (*Bankhalom* 38; *Panhalma* 184) a váltakozását leszámítva —, sem az azonos alakú településnevek ismétlődésére.

5.4.2. A településnév-állomány másik jellegzetes csoportját azok a nevek alkotják, amelyek a későbbi századokban hivatalosan kétrészesek lettek, a megyeleírásban azonban vagy csak egyrészesként szerepelnek, vagy pedig egy- és kétrészes változatukkal egyaránt. Számuk alig marad el az előző csoportétól (84; 41,58%). Közülük 71 csak egyrészesként jelentkezik (esetükben > jel után megadom a későbbi időszakban ezeket hivatalosan felváltó kétrészes alakokat is).

A csoport jelentékeny hányada csak magyar alapalakjában (többnyire ritka vagy egyszeri előfordulással) tűnik fel, de mindenképpen igazolódik ezeknek az egyszerű szerkezeteknek a valós léte és (nagy valószínűséggel kizárólagos) használata. Ilyenek: az *Abád* (*Abád* 36, 18; *Abad* 184 > *Tiszaabád*), *Abony* (*Abony* 52, *Abany* 188, 194 > *Füzesabony*), *Aranyos* (*Aranyos* 228 > *Hevesaranyos*), *Balla*¹ (*Balla* 226 > *Mátraballa*), *Balla*² (*Balla* 36 > *Ballapuszta*), *Bátony* (*Batony* 40, 42, 226 > *Nagybátony*), *Besenyő* (*Besenő* 188 > *Besenyőtelek*), *Bocs* (*Bocs* 52, 224 > *Egerbocs*), *Bod* (*Bod* 192 > *Tarnabod*), *Bura* (*Bura*

184, *Bara* 36 > *Tiszabura*), *Csász* (*Csász* 190 > *Pusztacsász*), *Csege* (*Csege* 52 > *Tiszacsege*), *Csehi* (*Csehi* 224 > *Egercsehi*), *Debrő* (*Debrő* 44, 192 > *Feldebrő*), *Derecske* (*Derecske* 226 > *Mátraderecske*), *Derzs* (*Ders* 36, 182 > *Tiszaderzs*), *Farmos* (*Farmos* 50, 52, 188 > *Egerfarmos*), *Földvár* (*Földvar* 72; *Földvár* 176, 184 > *Tiszaföldvár*), *Füred* (*Föred* 36; *Füred* 182 > *Tiszafüred*), *Füged* (*Füged* 192 > *Nagyfüged*), *Gyalu* (*Gyalu* 40, 178 > *Kungyalu*), *Gyenda* (*Gyenta* 184 > *Tiszagyenda*), *Halmaj* (*Halmaj* 48; *Halmai* 194 > *Gyöngyöshalmaj*), *Ivánka* (*Ivánka* 174; *Ivanka* 186 > *Borsodivánka*), *Jákóhalom* (*Jakohalom* 44 > *Jászjákóhalma*), *Lelesz* (*Lelesz* 44, 224 > *Tarnalelesz*), *Lövő* (*Lövő* 52 > *Egerlövő*), *Méra* (*Mera* 192 > *Tarnaméra*), *Mindszent* (*Mindszent* 40, 42; *Mintszent* 226 > *Mátramindszent*), *Oroszi* (*Oroszi* 46, 218 > *Gyöngyösoroszi*), *Örs*¹ (*Örs* 182 > *Tiszaörs*), *Örs*² (*Örs* 44; *Oers* 190 > *Tarnaörs*), *Réde* (*Réde* 216 > *Nagyréde*), *Rékas* (*Rékas* 42 > *Zagyvarékas*), *Ság* (*Ságh* 38 > *Ságpusztá*), *Szikszó* (*Sixo* 52; *Szikszó* 194 > *Pusztaszikszó*), *Szanda* (*Szada* 184 > *Szandaszölős*), *Szalók*¹ (*Szalok* 124 > *Tekeszalók*), *Szék* (*Szék* 228 > *Bükkszék*), *Szentimre* (*Szent Imre* 182 > *Tiszaszentimre*), *Szőlős* (*Szőlős* 182 > *Tiszaszőlős*), *Tárkány*¹ (*Tarkan* 50 > *Felsőtárkány*), *Tárkány*² (*Tárkány* 52, 188 > *Mezőtárkány*), *Tas* (*Tas* 46 > *Tassipusztá*), *Tomaj* (*Tomai* 184 > *Pusztatomaj*), *Túr* (*Tur* 40; *Túr* 40, 172 > *Mezőtúr*), *Túrtó* (*Türtó* 40; *Turtó* 40 > *Túrpásztó*), *Ványa* (*Vanya* 180 > *Dévaványa*), *Várkony* (*Varkany* 38; *Várkony* 176 > *Tiszavárkony*), *Vezekény* (*Vezekény* 188 > *Hevesvezekény*), *Zsadány* (*Sadany* 44, 52; *Sadány* 52, 192 > *Tarnaszadány*).

A magyar mellett nem ritkán a latinos változatok is feltűnnek, az utóbbiak is az egyrészes szerkezetek valóságát igazolják, hiszen általában hiányzik a településfajta utaló földrajzi köznévi a településnév mellől a mondatokból. Így fordul elő: a *Bakta* (*Baktha* 194; *Baktam* 52; *Bakta* 228 > *Egerbakta*), *Dózsa* (*Dosa* 44; *Dosae* 190 > *Jászdózsa*), *Halász* (*Halasz* 46; *Halasum* 46; *Halász* 216 > *Gyöngyöshalász*), *Inoka* (*Inoka* 38, 178; *Inokam* 38 > *Tiszainoka*), *Körű* (*Körö* 174; *Köriensi* 36 > *Nagykörű*), *Kövesd* (*Kövesd* 226; *Kövesdum* 44 > *Erdőkövesd*), *Kürt* (*Kürth* 38, 178; *Kürthum* 38 > *Tiszakürt*), *Roff* (*Roff* 36, 180; *Roffiensi* 184 > *Tiszaroff*), *Sas* (*Sas* 38; *Sassum* 38; *Sass* 178 > *Tiszasas*), *Solymos* (*Solmos* 44, 208; *Solmoso* 210; *Solmosiensi* 218 > *Gyöngyössolymos*), *Szalók*² (*Szalok* 52; *Szalnokiense* 124 > *Egerszalók*), *Tarján* (*Tarján* 212, 216; *Tarzon* 46; *Tarian* 212; *Tarjano* 210 > *Gyöngyöstarján*), *Taskony* (*Taskony* 36, 182; *Taskon* 184; *Tasconem* 36; *Taskonum* 38; *Tasken* 38 > *Pusztataskony*), *Ug* (*Ugh* 38, 178; *Ugham* 38 > *Tiszaug*), *Ugra* (*Ugra* 48, 194; *Ugram* 48; *Ugrum* 48 > *Hevesugra*).

E csoport patrocíniumi neveire is jellemző (a már említett *Szentimre* kivételével), hogy a magyaron kívül latinul is előfordulnak: *Szenterzsébet* (*Szent Erzsébet* 224; *Sancta Elisabetha* 44 > *Bükkszenterzsébet*), *Szentjakab* (*Szent Jakab* 42, 214; *Sancti Jacobi* 42 > *Zagyvaszentjakab*), *Szentmária* (*Szent Mari* 194;

Sanctae Mariae 44 > *Tarnaszentmária*). A *Szentgyörgy* azonban ezektől némileg eltérően magyar és latinos végződésű változataival tűnik fel (*Szent György* 42, 174; *Szent Györgyensem* 42, 44; *Szent Györgyinum* 44 > *Jászsós-szentgyörgy*).

Magyar és német nyelvű névváltozattal szerepel a *Fényszaru* (*Fejszaru* 42; *Fényszaru* 42; *Feisgarn* 42 > *Jászfényszaru*) településnév.

A későbbi századokban ezeket az egyszerű szerkezetű formákat a hivatalos használatban felváltották az összetett nevek, az eredeti egyszerűek ezekben az újabbakban többnyire alaprészként (utótagként, mintegy csupán megnevező funkcióban) őrződtek tovább. A népi, informális használatban többségük változatlanul, az eredeti egyszerű szerkezetével él napjainkig. Hogy a hivatalos érintkezésben mennyire szükséges volt a megváltoztatásuk, azt szépen példázzák a megyei településnév-állományban szereplő homonimák: a két-két *Balla*, *Örs*, *Szalók*, *Tárkány*.

Egy falunak a párhuzamosan használt helynévképző nélküli és képzős magyar névváltozatát mutatja a megyeleírás: *Sár* ~ *Sári* (*Sáár* 34, *Sár* 48, 218; *Sáári* 48, *Sari* 210; *Sáriensibus* 34 > *Abasár*).

A csoport hat tagját egy- és kétrészes szerkezettel egyaránt használta Bél Mátyás, talán ugyanúgy, ahogyan az adatközlői is. Csak magyarul jelenik meg az *Almagyar* (*Magyar* 124; *Almagyar* 122), *Gyöngyöspata* (*Pata* 46; *Gyöngyös Pata* 212), *Tiszapüspöki* (*Püspöki* 36; *Tisza Püspöki* 180). Latin végződéssel is a *Kistálya* (*Tályam* 96; *Kis Talyán* 52), *Tiszaszalók* (*Szallok* 36; *Tisza-Szalók* 36; *Szaloco* 36; *Tisza-Szálók* 182), *Vámosgyörk* (*Györk* 46; *Vámos Györk* 216; *Eörkum* 46). E települések tehát már Bél Mátyás korában is többnevűek voltak, a hivatalos használatban és a megyét kevésbé ismerő személyek előtt feltehetőleg inkább az összetett formában említették őket, a helybeliek, illetőleg a környék lakosai mindennapi kommunikációjuk során pedig inkább az egyszerűbb alakokat használhatták (amelyek egyúttal történetileg többnyire régebbiek is voltak). A megkülönböztető szerepű bővítményi részre a távolabbi környezet számára, sőt néha már megyén belül is feltétlenül korán szükség volt, hiszen a létező azonos nevűség zavaró is lehetett a nyelvi érintkezésben. Emiatt jött létre az azonos alaprésű, de más-más bővítményi résszel álló településnevek sora: így a *Tiszaszalók* mellett a *Tekeszalók* és az *Egerszalók*, a *Kistálya* mellett a *Nagy-tálya*, a *Tiszapüspöki* mellett a *Gyöngyöspüspöki* és a *Szurdokpüspöki*, a *Vámosgyörk* mellett a *Hévízgyörk* és a *Galgagyörk*, a *Gyöngyöspata* mellett a *Vágpatta* stb.

5.4.3. A vizsgált településnév-állomány legkisebb, egyúttal legheterogénabb csoportját (33; 16,33%) azok a nevek alkotják, amelyeknek közös szerkezeti vonása a forrás alapján az, hogy mindegyikük kétrészes (összetett) alakú. A megyeismertetőben a magyar nyelvű változatuk mellett csak elvétve jelenik meg a latinos. Alcsoportjaik a további életükben bekövetkezett változásaik, illetőleg korabeli használatuk alapján különülnek el.

Jó részük napjainkig változatlan szerkezetben, ugyanolyan bővítményi és alaprésszel él tovább: *Cibakháza* (*Czibakháza* 38, 176), *Cselőháza* (*Cselaháza* 44), *Csudabala* (*Csudaballya* 40), *Dorogháza* (*Dorogháza* 42, 226), *Erdőtelek* (*Erdőtelek* 188), *Gyöngyöspüspöki* (*Gyöngyös Püspöki* 210, 218), *Jászberény* (*Jazberin* 44; *Jász Berinium* 42; *Jászberénium* 44; *Jazberinum* 198), *Kisköre* (*Kisköre* 36; *Kis-Köre* 36; *Kis Köre* 174), *Kisújszállás* (*Kis Ujszálaso* 180), *Kőtelek* (*Kőtelek* 174; *Vőtelek* 36), *Kunhegyes* (*Kunhegyes* 38, 184; *Kunhegyesum* 38; *KunHegyesso* 38), *Kunszentmárton* (*Kun Szent Márton* 40, 184; *Kun Szent Mártony* 40), *Kunszentmiklós* (*Kun Szent Miklos* 178), *Mikófalva* (*Mikofalva* 224), *Szurdokpüspöki* (*Szurdok Püspöki* 42; *Szurdok Püspököm* 42; *Szurdok-Püspöki* 214), *Tiszabő* (*Tiszabő* 36, 180), *Tiszanána* (*Tiszanana* 174, *Tiszananam* 36), *Törökszentmiklós* (*Török-Szent-Miklos* 180), *Túrkeve* (*Turkevi* 38).

Eredetibb kétrészes alakjukban fordulnak elő, amelyek később újabb bővítményi résszel váltak még testesebbekké: az *Apátfalva* (*Apátfalva* 50 > *Bélapátfalva*) és az *Árokszállás* (*Arokszálás* 52; *Árokszálásum* 46; *Árokszállasum* 46 > *Jászárokszállás*).

Egyes nevekben más bővítményi előtag szerepelt a 18. század elején, mint később: *Felsőnána* (*Felső Nana* 194; *Felső Nánam* 194 > *Kisnána*), *Hevesimonostor* (*Hevesiensi Monostor* 42; *Monostor Hevesiensem* 42 > *Pusztamonostor*). Látszólag ugyanilyen a *Mihálytelek* (*Mihálytelke* 42, 174; *Mihálytelkam* 42; *Mihálytelkensem* 44 > *Jásztelek*) is, e név esetében azonban többféle változás történt, mivel *Mihálytelke* ~ *Mihálytelek* > *Jásmihálytelek* > *Jásztelek* fejlődéssel számolhatunk (vö. FNESz.).

Az elsődleges településnév földrajzi köznévi alaptagja cserélődött fel szinonim megfelelőjével a bővítményi rész változatlansága mellett a *Mesterháza* (*Mesterháza* 40 > *Mesterszállás*) névben.

Kérdéses, hogy mennyire lehetett elterjedt használatú a három névelemet tartalmazó *Tótújfalu* (*Totújfalu* 44, 192; *Totújfalu* 192) településnév. Történetileg ugyanis a *Tótfalu* alak már az ómagyar korból dokumentálható (vö. FNESz. *Tófalva*). Feltehetőleg új megtelepedésre szándékoztak utalni a másodlagos névvel, de az *új* jelzőt nem az eredeti *Tótfalu* név elé illesztették, hanem az önállóan is igen elterjedt *Újfalu* településnevek, illetőleg kétrészes, *-újfalu* utótagúak mintájára bővítették *Tótújfalu*-ra. Ez a későbbi századokban szerkezeti változással *Tótfalu*-ra redukálódott, majd pedig névrészcserével *Tófalva*-ra módosult.

Az előző (5.4.2.) alcsoport néhány adatához hasonlóan a többnevűség megjelölését példázzák az *Újfalu* ~ *Nádújfalu* (*Nádújfalu* 40; *Ujfalu* 42; *Nadújfalu* 226) kétrészes településnevek. Közülük hivatalossá az utóbbi, testesebb és bonyolultabb szerkezetű lett. A *Felnémet* ~ *Felnémeti* (*Felnémet* 124; *Felnémeti* 50, 96; *Felnémet* 224) jelölt-jelöletlen kettősből pedig az egyszerűbb szerkezetű állandósult.

Az áttekintett településnév-anyagban mindössze két olyan névegyed fordul elő, amelyek a forrás tanúsága alapján az adott korszakban kétrészes (összetett) szerkezetűek voltak, azóta viszont ellipszissel egyrészessé rövidültek: a *Karcag-újszállás* (*Kartzag-Új-Szállás*um 40 > *Karcag*) és a *Kolbászszerék* 'Kolbászszállás' (*Kolbászszerék* 40 > *Kolbász*).

A névállomány egyetlen tagja, amely egyébként a forrás alapján áttetsző kétrészes szerkezetű név, bizonytalan azonosíthatósága miatt nem szerepel a fenti alcsoportok egyikében sem: az *Újszállás* (*Ujszálásiensem* 44) a leírás alapján elképzelhető, hogy *Újszász*-nak feleltethető meg.

A forrás településnévi adatai között elkülöníthető főbb szerkezeti típusok áttekintése után összességében az tűnik ki, hogy a 18. század első felében a meghatározó kategóriát még az egyrészessé nevek jelentették (169), amelyeket (hat kivételt leszámítva) csakis ebben a formában használtak a kommunikáció mindegyik színterén.

5.4.4. A későbbi századok kétrészes magyar településneveiben olyan gyakori bővítményi részek többnyire hiányoztak Bél Mátyás adatközlőinek a névhasználatából: így a megvizsgált helységnévállományból is kiderül közvetett módon az újmagyar kori településnév-alkotás egyik jellemző eljárása, amelynek során (többnyire a mesterséges névalkotás) az újabb, összetett településnevek létrehozására elsősorban az ismertebb települések, vizek, hegyek, megyék nevét használta föl.

A forrás adatainak a tanúsága szerint a 18. század eleji népi településnév-használatban nem testesedtek még az *Eger* helynévvel a *Bakta*, *Bocs*, *Csehi*, *Farmos*, *Lövő*, *Szalók*; a *Gyöngyös*-sel a *Halász*, *Halmaj*, *Oroszi*, *Solymos*, *Tárján* (kivételek: a *Gyöngyöspata*, *Gyöngyöspüspöki*); a *Heves*-sel az *Aranyos*, *Ugra*, *Vezekény* (kivételek: *Hevesmonostor*); a *Tarná*-val a *Bod*, *Lelesz*, *Méra*, *Örs*, *Szentmária*, *Zsadány*; a *Tiszá*-val az *Abád*, *Bura*, *Csege*, *Derzs*, *Földvár*, *Füred*, *Gyenda*, *Inoka*, *Kürt*, *Örs*, *Roff*, *Sas*, *Szentimre*, *Szőlős*, *Ug*, *Várkony* (kivételek: *Tiszabő*, *Tizsanána*, *Tizsapüspöki*, *Tizszalók*); a *Zagyvá*-val a *Rékas*, *Szentjakab*; a *Bükk*-kel a *Szék*, *Szenterzsébet*; a *Mátrá*-val a *Balla*, *Derecske*, *Mindszent*; a *Borsod*-dal az *Ivánka* elsődleges településnevek.

A jellegzetes előtagi helyzetű közszók közül hasonlóan hiányzik még a *nagy*-a *Bátöny*, *Füged*, *Körű*, *Réde*; a *fel(ső)* a *Debrő*, *Tárkány* (kivételek: *Felnémet*); a *pusztá*-a *Csász*, *Szikszo*, *Taskony*, *Tomaj*; az *erdő*-a *Kövesd* (kivételek: *Erdőtelek*); a *mező*-a *Tárkány*, *Túr*; a *fűzes*- az *Abony* elől. (A *kis*-ellenben egyszer sem hiányzik, jelen van a *Kisköre*, *Kisújszállás* nevekben.)

Szembetűnő különbséget mutat két népnév, a *jász* és a *kun* a hasonló helységnévi helyzetben. A *jász*-többnyire nincs ott bizonyos nevek bővítményi részeként, így az *Árokszállás*, *Dózsa*, *Fényszaru*, *Jákóhalma*, *Alsószentgyörgy* elsődleges nevekhez még nem társították; a *Berény*-hez igen. A *kun*-viszont csupán a *Gyalu*-hoz kapcsolódhatott később, a *Kunhegyes*, *Kunszentmárton*, *Kunszentmiklós* nevekben ellenben általános használatú lehetett.

A többnevűség, illetőleg egyazon településre két névváltozat megléte a megyeleírás alapján mindössze 11 helység esetében tapasztalható. E névpárok: az *Istenmezeje/Ördögberke*, *Szenttamás/Tomaj*; *Almagyar/Magyar*, *Gyöngyöspata/Pata*, *Kistálya/Tálya*, *Tiszapüspöki/Püspöki*, *Tiszaszalók/Szalók*, *Vámosgyörk/Györk*; *Sár/Sári*; *Felnémet/Felnémeti*; *Nádújfalu/Újfalu*.

A településnevek körében megfigyelt azonos alakúság mellett a 18. század elején még elvétve előfordult más helynévfajtaival való alaki egyezésük is. Elsősorban a településekkel érintkező vizekre vonatkozott ugyanaz a név, így többjelentésű volt e korszakban az *Eger*, a *Gyöngyös*, a *Kakat* és esetleg a népi használatban a *Szikszó* is.

6. A szorosabban vett névtani jellegzetességek mellett a helynévi szórványok egyéb nyelvi vonásokról is árulkodhatnak, nyelvjárástörténetit a n u l s á g o k k a l is szolgálhatnak. Bár a Bél Mátyás-féle megyeleírásban viszonylag nem nagy számú helynév jelentkezik, azonban ennek ellenére néhány korabeli nyelvjárási, elsősorban hangtani jelenség felismerhető bennük. Mint a régi írott források esetében általánosan, a vizsgált latin nyelvű kéziratban is nehezítik az efféle vizsgálatot a helyesírás és hangjelölés következtelenségei, hiányosságai. Az utóbbiak miatt több esetben csupán valószínűsíthetjük némely nyelvjárási jelenség meglétét.

A bemutatott terület egyébként zömmel a palóc nyelvjárási régió közép-, déli és Eger vidéki csoportjával esik egybe, illetőleg az ezektől délre és keletre fekvő szomszédos határsávval (vö. Kiss 2001). Bél Mátyás helyi adatközlői is nagy valószínűséggel e régióból származó s ott élő személyek voltak, tehát a helynevek ejtésében is saját nyelvjárásuk használatát tükröztették vissza. A hangtani vonások közül legszembetűnőbbben a fonémagyakoróságok, a fonémák előfordulásainak az eltérései mutatkoznak meg.

A magánhangzós jelenségek közül az *i*-zés nyomainak bukkannak fel az Eger melletti *Tihamér*-nak a *Tyhamir* (122) és *Jászberény*-nek a *Jazberin* (44), *Jászberinium* (42), *Jazberinum* (198) formájú említések. Meg kell azonban jegyezni, hogy mindkét településnév adatai között szerepel az *é*-ző alak is: *Tyhamér* (50), *Jászberénium* (44). Szintén zártabb magánhangzót, rövid *i*-t feltételezhetünk a *Túrkeve* végén (*Turkevi* 38) és a *Fedémes* első szótagjában (*Fidémes* 224). Hasonló ejtést eredményezett a *-je* birtokos személyjel hangtani változatának a használata az *Istenmezeje* név végén: *Isten mezei* (220), bár emellett mai alakjában is előfordul (*Istenmezeje* 44, 224).

Az ellenkező jelenségre, a nyíltabb magánhangzó előfordulására is adódik példa a leírásban, az *o* helyén *a* áll az *Abony* (*Abany* 188, 194; de: *Abony* is, 52), a *Macconka* (*Maczanka* 40; de: *Maczonka* is, 226), és a *Várkony* (*Varkony* 38; de: *Várkony* is, 176) nevekben. Az ellentéte, lényegében az *á* utáni *o*-zás mutatkozik a *Szakállas* helynév *Szakalos* (36), *Szakálos* (184) említéseiben.

Kérdés, mennyire valós ejtést tükröz a *Füred*-nek a *Föred* (36) és a *Körű*-nek a *Körö* (174) írott megfelelője. Ha az első valóságos, akkor ide tartozó adat. A második esetleg hosszú *ő*-vel a végén is hangozhatott. Csak a nyiltabb megfelelővel a végén fordul elő a *Martfű: Márfő* (184) alakban.

A labiális magánhangzóval szemben az illabiális párjának a használatára csupán egyetlen adat vonatkozhat: a *Gyüger* helyett álló *Gyikér* (40).

Magán- és mássalhangzós jelenséget egyaránt mutat két helynév. Az *-l* kiesésével együtt járó magánhangzónyúlást valószínűsíthetünk a *Bekölce* falunév *Beköcze* (50, 224) írásmódja mögött, *Bekőce* ejtést feltételezve (de: *Bekölce* is, 28). A *Kompolt* mindegyik szövegbeli említése *Komput* (44, 192), második magánhangzója felső nyelvtől záródott és feltehetőleg hosszú *ú* (is) lehetett.

A mássalhangzós jelenségek közül legszembetűnőbb a nazális alveoláris *n*-nek és palatális párjának, az *ny*-nek a későbbi századok köznyelvi megfelelőjétől való eltérő használata, illetőleg váltakoztatása. Egyrészt a *Besenyő: Besenő* (188); a *Csány: Csán* (52) és *Csány* (216); a *Jászberény: Jazberin* (44), *Jász Berinium* (42), *Jászberenum* (44); a *Tárkány¹: Tarkan* (50); a *Taskony: Taskon* (184), *Tasken* (38) és *Taskony* (36, 182); a *Varsány* pedig *Varsan* (38) és *Varsány* (184) formában szerepel. Másrészt a *Kunszentmárton: Kun Szent Mártony* (40) és *Kun Szent Márton* (40, 184); a *Szentistván: Szent Istvány* (36) és *Szent Istvan* (184); a *Szentiván: Szent-Ivány* (38) és *Szent Iván* (174), *Szent-Iván* (36) változatokkal fordul elő.

A palatalizáció más esetei közül teljesen bizonyosnak látszik a *Kál ly-s* ejtése, ugyanis minden előfordulásában az utóbbi hang betűjével jelölték: *Kály* (44, 192), *Kaly* (44, 52). Ugyanez vonatkozhat a *Csudabala* korabeli megfelelőjére is: *Csudaballya* (40).

7. A dolgozat vizsgálataiból igazolódni látszik az a bevezetőben említett vélemény, hogy bár régi írásbeliségünk forrásai több tudományág számára is lényeges ismereteket rejtenek, a 18. század első feléből származó Bél Mátyás-féle latin nyelvű megyeleírásból kigyűjtött magyar helynevek elsősorban a történeti névtan számára nyújtanak lényeges bizonyítékokat. Napjaink olvasóját meggyőzik arról, hogy a 18. század elején már létező objektumok (mind a jelentős vízfolyások, mind a települések, mind az egyéb, valami miatt fontos földrajzi képződmények és emberek alkotta létesítmények) többsége máig őrzi az akkori nevét vagy annak valamely változatát. Mind a magyar, mind a latin(os) variánsok megmutatják a 18. század eleji nevek szerkezetét (névrészeit és névelemeit), használatát, helyi kiejtését.

A vizsgált forrásban legnagyobb számban sorakozó településnevek típusai jól elkülönülnek a rajtuk a későbbi századokban végbement változási tendenciák szerint. Kiténik, hogy abban az időszakban még a későbbi kétrészes szerkezetű nevek döntő többsége is az eredetibb, egyszerűbb, egyrészes változatában élt, illetőleg a lokális viszonyokat jól ismerő személyek elsősorban azokat használhat-

ták. Másrészt az is igazolódott, hogy a helyi adatközlők névejtésében nagy számban érvényesültek a regionális vagy a helyi nyelvjárás bizonyos (elsősorban a valószínűleg legjellemzőbb hangtani) sajátosságai. Bél Mátyás latin nyelvű kéziratának helynévhasználatára pedig általánosan jellemző, hogy az országosan ismert, jelentősebb objektumok nevét elsősorban latin nyelvi formában vagy latinosan foglalta mondatba, a kisebb területen ismert és elsősorban a megyei lakosok számára fontosabb földrajzi alakulatok nevét pedig magyar változatukkal (is) rögzítette ismertetésében.

BÍRÓ FERENC

Irodalom

- BÁN PÉTER szerk. (2001): *Bél Mátyás, Heves megye ismertetése. (1730–1735). Matthias Bel, Notitia comitatus Hevesiensis. (1730–1735)*. A Heves Megyei Levéltár Forráskiadványai 8. Eger.
- FARKAS FERENC (1986): *Szolnok megye földrajzi nevei 1. (A jászberényi járás)*. Jászberény, Jászberényi Tanítóképző Főiskola.
- FNESZ. = KISS LAJOS (1988): *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. 1–2. Negyedik, javított és bővített kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- HOFFMANN ISTVÁN (1993): *Helynevek nyelvi elemzése*. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 61. Debrecen. Újra-kiadása: Budapest, Tinta Könyvkiadó, 2007.
- HOFFMANN ISTVÁN (2004): Az oklevelek helynévi szórványainak nyelvi hátteréről. In: HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA szerk.: *Helynévtörténeti tanulmányok 1*. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke. 9–61.
- JUHÁSZ DEZSŐ (1988): *A magyar tájnévadás*. Nyelvtudományi Értekezések 126. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KISS JENŐ szerk. (2001): *Magyar dialektológia*. Budapest, Osiris Kiadó.
- MEZŐ ANDRÁS (1982): *A magyar hivatalos helységnévadás*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- PELLE BÉLÁNÉ (1970): *Heves megye földrajzi nevei 1. (Az egri járás)*. Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 125. Budapest.
- PELLE BÉLÁNÉ (1975): *Heves megye földrajzi nevei 2. (A füzesabonyi járás)*. Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 144. Budapest.
- PELLE BÉLÁNÉ (1980): *Heves megye földrajzi nevei 3. (A hevesi járás)*. Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 145. Budapest.
- PELLE BÉLÁNÉ (1988): *Heves megye földrajzi nevei 4. (A gyöngyösi járás. Hatvan és környéke. Eger)*. Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 181. Budapest.
- SZŐKE MELINDA (2008): Régi helyneveink latinizálása. In: BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ szerk.: *Név és valóság. (A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai)*. A Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai 1. Budapest. 267–271.

Nyugati népek megnevezéseinek változásai a magyar nyelvben*

Egyik, e dolgozattal egy időben megjelenő írásomban az ómagyar kori településnevek létrehozásában szerepet játszó törökségi népek elnevezéseinek vizsgálatával foglalkozom (vö. RÁCZ 2010). Elsődleges célom annak a bemutatása, hogyan változott a fentebb említett népeket megnevező etnonimák jelentése az ómagyar kortól napjainkig. Mostani munkám szervesen kapcsolódik a másik íráshoz, mivel e helyen az ómagyar korban a Kárpát-medencében megjelenő újlatin és germán népek elnevezéseinek szemantikáját vizsgálom meg. A két írás elvi és módszertani alapjai azonosak, így ezek ismételt bemutatásától eltekintek.

1. oláh ~ román

Anonymus a Gesta Hungarorumban a honfoglalás kori Kárpát-medence egyik népcsoportját a latin nyelvben használatos *Blacus* (*Blachii*, *Blasii*, *Blacorum*) néven említette. Ez a *vlach* népnév francia helyesírású alakja, amely a Kárpát-medence 9. századi frank népességét jelölte, s a korabeli német és szláv forrásokban egyaránt a rómaiakra vagy egyszerűen romanizált lakosságra vonatkozott (KMTL. *blakok*), sőt a bizánci kútfőkben nem is kizárólag etnikumot, hanem pásztor foglalkozást jelentett, s tudjuk, hogy a románság az egész középkorban ezt a foglalkozást üzte (vö. MAKKAI 1943: 356). Anonymus a Gesta Hungarorum 9. fejezetében a honfoglalás előtti és a honfoglalás korának pannóniai lakói között a szlávok és a bolgárok mellett egy *blach* (*vlach*) nevű, illetve egy „rómaiak pásztorá”-nak (*pastores Romanorum*) nevezett népcsoportot is említ tudatosan megkülönböztetve őket egymástól.¹ VESZPRÉMY LÁSZLÓ Anonymus munkájához fűzött jegyzeteiben megállapítja, hogy „Vlachokon a románok értendők, akik azonban a szöveg szerint nem azonosak a rómaiak pásztoraival. Magyarországot több, egymástól független nyugati forrás is a rómaiak legelőjének mondja.” (1999: 56). A *vlach* népcsoportot Anonymus Erdélybe helyezte,

* A tanulmány megjelenését a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatta.

¹ Anonymus elbeszélése szerint az orosz vezérek arra kérték Álmost, hogy „Pannónia földjére szálljanak alá (...) Elmondták ugyanis, hogy itt a Duna, a Tisza és más jóféle halakban bővelkedő nevezetes folyók vizei folynak össze. A földet szlávok, bolgárok és vlachok, v a l a m i n t a rómaiak pásztorai lakják, mert Pannónia földjét Attila király halála után a rómaiak legelőjének nevezték, mivel nyájai ott legelésztek.” (VESZPRÉMY 1999: 16; a ritkítás tőlem: R. A.).

mert abból indult ki, hogy a honfoglaláskor az ország területén az egyes népek ott éltek, ahol az ő idejében, a 12–13. század fordulóján is, s az ország mindazon népekkel volt szomszédos, akikkel az ő korában is. DEÉR JÓZSEF hangsúlyozta, hogy „a korai középkorban a *vlach* népnév nem szükségképpen és kizárólagosan a mai románság ősére vonatkozik, hanem értelme sokkal általánosabb” (1943: 96). Véleménye szerint „a *blachi* tehát az erdélyi oláhságra, míg a *pastores Romanorum* egy dunántúli és latin jellegű népelemre vonatkozik, mely még a magyarok bejövetele idején is közvetlen »római« vezetés alatt áll. E következetes és így nyilvánvalóan tudatos megkülönböztetés célja csakis az lehetett, hogy a királyi jegyző más népek tekintette a régi Gestában szereplő *vlach* római pásztorokat és a velük azonos nevű erdélyi oláhokat. Az előbbieket a rómaiakkal hozza kapcsolatba, az utóbbiakat nem.” (i. m. 98).

JAKÓ ZSIGMOND a Bihar megyei Tótalmás település 1421-ből származó *possessio walachalis Tothalmas* névadatára hívta fel a figyelmet, amelyben a név és a latin leírás közötti feltűnő ellentmondást véleménye szerint csak egyetlen módon lehet feloldani: „a *vlach* elnevezés alatt nem feltétlenül szükséges román nemzetiségű lakosságot keresni. Szlávok, esetleg románok is települtek itt rá a magyarságra, s ezt a különböző nemzetiségű, de azonos módon pásztorokodó népséget foglalta egybe a *vlach* elnevezés.” (1940: 194). Ez a példa is alátámasztja tehát azt, hogy a korabeli *vlach* megnevezést nem tarthatjuk minden esetben egyenértékűnek a később használatos ’román’ jelentésű *oláh* névvel. KRISTÓ GYULA Bereg, Gömör, Ung és Zemplén vármegye néhány oklevél által *vlach*-nak nevezett betelepülőinek rutén voltát hangsúlyozza, s a hasonló, sajátos „jelöléskeveredés” magyarázatoként azt a jelenséget is megemlíti, hogy a szláv népek (így a rutének) élére megtelepedésük szervezésének feladatát ellátva gyakran álltak *vlachok* (románok), mivel így a szlávok is részesültek mindazon kedvezményben, ami a *vlachok*at megillette. Ezért is okozhat sokszor komoly nehézséget annak a megállapítása, hogy nyelvi-etnikai értelemben *vlach* (oláh, azaz román) vagy rutén népeiségről szól-e egy-egy forrás (2003: 103–104, 107). A fent említett Tótalmás esetén túl szép példája mindennek a Szatmár megyei Oroszfalu is, amelynek az 1491-ből származó *Orozfalwa* adata az oklevél szövegében szintén a *possessio wolachalis* minősítéssel jelenik meg: tehát a névbeli *orosz* etnonima és a latin nyelvű minősítésbeli *vlach* egyaránt rutén lakosságot takar (Cs. 1: 482, MAKSAI 1940: 185, NÉMETH 2008: 205).

A történeti irodalom szerint a vándorló román juhászok korán megjelenhettek a Duna mentén, s beilleszkedtek a besenyők politikai és gazdasági rendjébe. Amikor azonban a besenyő törzsszövetség más nomád népek támadása következtében felbomlott, jelentős besenyő népség érkezett Magyarországra, akik a 12. század elején sodorhatták magukkal azokat a románokat, akiket Anonymus a fentebb említett okok miatt mint erdélyi őslakosokat említett a század végén (vö. MAKKAI 1943: 338). Ennek a Kárpát-medence keleti részén meg-

jelenő román etnikumnak volt a neve a kezdeti időszakban az *oláh*, amely nyelvünkben déli szláv eredetű: a *vlach* alakra vezethető vissza, ennek forrása pedig az ósszl. **volch* (vö. KNEZSA 1955: 359, MAKKAI 1987: 241). A magyar névalak **bolah* > *olah* hangváltozással alakulhatott ki. A RMGL. az *olah* első köznevi adatközlését a Budapesti kódexből idézi 1456 körülről. A lexéma végső soron germán, s eredetileg a keltákat, majd a romanizált keltákat, illetve valamennyi újlatin nyelvű népet jelölte (vö. TESz. *olasz*). Az olaszok első szórványos nyomainak tehát a 13. század elején észlelhetők, de jelentősebb román lakossággal egész Erdély déli peremén a 13. század közepétől számolhatunk (vö. KRISTÓ 2003: 192–194, illetve KMTL. *román–magyar kapcsolatok, románok*).

Besenyőkkel együtt tűnik fel a 13. század elején a románság az elsőnek ismert dél-erdélyi szállásterületein, Fogaras és Hátszeg vidékén. Településnévben a *blach* forma legkorábban az ország keleti részén fekvő Fogarasföldön jelenik meg egy 1222/1280-as datálású *terram Blacorum* névadatban, illetve ugyanez a település neve [1285]-ben *Olachi* formában adatható (Gy. 2: 450). Azon a vidéken, ahová Anonymus helyezi őket: a Kolozsvár és Nagyváradi közti erdős hegységben találjuk a Magyarországon ismert legkorábbi román telepet is 1283-ban (*Olahteluk*, Bihar vm.; vö. RÁCZ 2005: 81), közelében pedig számos besenyő szállásnak maradt helynévi nyoma. Személynévként esetleg ide vonható lenne egy 1258-ból származó oklevél *Ola* (ÁSz.) névformája,² amelyre csupán ezt az egyetlen előfordulást tudja idézni FEHÉRTÓI, s a bizonytalanságot ráadásul az is erősítheti, hogy a korban a névvégi *h* (bár nem kizárólagosan, de) az esetek túlnyomó többségében jelen volt, ami erről a formáról viszont hiányzik.

Az *oláh* népnév az ómagyar kori névanyagban 78 település 258 adatában szerepel, s a települések földrajzi elhelyezkedését tekintve nyilvánvaló tömbösödést figyelhetünk meg: az ország keleti vidékén az egymás szomszédságában lévő Kolozs (29), Torda (9), Bihar (8), Erdélyi Fehér (6), Küküllő (4), Hunyad (4) vármegyékben vannak jelen nagyobb számban, s az összes többi hasonló elnevezésű település a Tisza vonalának É–D-i meghosszabbításától K-re található.

A szintén ezt az etnikumot jelölő, a helynevekben ugyancsak kései adatlású *román* népnév a magyarban román eredetű jövevényszó (rom. *român*, TESz.). Településnevekben a 14. század első harmadában jelent meg, de ahogyan az *oláh*, úgy a *román* is kizárólag csak jelzői névrész szerepében állt (1326: *Romanfolde* ~ *Rumanfeuldy*, 1331: *Romanfeulde*, Baranya vm.; 1330: *Rumantheleke*, Abaúj vm.; illetve lásd még KMHsz. 1: 233), s nagyon valószínű, hogy esetükben személynévi áttételről van szó. Ezt a lehetőséget erősíti e nevek jelölt birtokos jelzős szerkezete is, de emellett azt is hangsúlyoznunk kell: e lexémák személynévvé válásának feltétele közszóként való előzetes használatuk kellett, hogy legyen. Éppen ezért a fentebb említett, legkorábbinak mondott névalakok

² A személynév másféle magyarzatához lásd FNESz. *Ola*, valamint az ott hivatkozott további irodalom is.

mellett esetleg még idevonhatók a 13. század első harmadától adatható Szatmár megyei *Román* ~ *Románd*³ település, illetve Veszprém megyei *Román*⁴ települések adatai is. Ezek előzménye a *Roman* (1227, ÁSz.), esetleg a latin *Romanus* 'római ember' (1221/1324: *Romanum* filium Georgii, ÁSz.) személynév is lehetett, de végső soron maga a népnév is erre az eredetre megy vissza (TESz., illetve vö. FNESz. *Románd*). (Igaz ugyanakkor, hogy a TESz. a *román* lexéma főnévi 'újlatin nyelvet beszélő délkelet-európai nép tagja' jelentésére egy nagyon kései, 1705-ből származó *rumuj* alakot említ.) Amennyiben a fenti esetekben népnévi származást feltételezünk, az idézett adatok egyedülállóak lennének a népnév településnévbéli nem jelzői szerepű megjelenéseként. A *román* lexéma az ómagyar időszak 11 településének 25 névalakjában szerepel, de ezek a települések nem mutatnak olyan csoportos földrajzi elhelyezkedést, mint amelyet az *oláh* esetében megfigyelhettünk. Ebből arra következtethetünk, hogy a népnév személynévi használata kétségkívül bizonyítja magának a népnévnek a meglétét, de az adott etnikum elterjedtségére, földrajzi elhelyezkedésére a szó helynevekben való előfordulása aligha utalhat.

Családnévi használatban az *oláh* legkorábbi adata 1418-ból való (Stephanus *Olah*, RMCsSz.). Napjainkban a tízmilliónyi magyar állampolgár közül 38 570 viseli az *Oláh* ~ *Olah* stb.⁵ családnevet (HAJDÚ 2010: 354). A *román* ebben a funkcióban a RMCsSz. szerint 1478-ból adatható először (Andrea *Roman*), s KÁZMÉR megjegyzi, hogy a „*román* népnévből aligha származtatható: a köznévre csak a 18. sz. elejéről vannak adatok” (RMCsSz., de lásd a korábbi megjegyzésemet). Igen figyelemre méltó, hogy ez ma csupán 2132 személy családneve *Román* ~ *Roman* stb. alakban (HAJDÚ 2010: 400). A kiveszett és a ma is használatban lévő népnévi alakok családnevekben való megjelenésének arányairól megállapítható, hogy a közsóként kiavulóban lévő *oláh* a családnevek között jóval nagyobb arányban van jelen, míg a mai sztenderd nyelvhasználatban alkalmazott *román* ugyan szintén létezik a családnevek között, de jóval csekélyebb használatúnak látszik. Mindez arra utal, hogy e két etnonimának a magyar nyelvbeli szerepe a családnevek kialakulásának idején a mai használatához képest éppen ellentétes lehetett.

Az *oláh* és a *román* népnevek közszóji használatának nyomait régi szótárainkban keresve azt látjuk, hogy SZENCZI MOLNÁR ALBERT (1611), PÁPAI PÁRIZ FERENC (1801) és KRESZNERICS FERENC (1831) munkája az *oláh* lexémát 'Valachus'-ként, népnévi jelentésű közsóként adja meg, míg a szerkesztők a *román* szócikket nem vették fel szótárukba. A CZUCZOR–FOGARASI-szótárban (1862) viszont már mindkét etnonimát megtaláljuk. Az *oláh* a „Római gyarmatoktól, il-

³ 1231: *Romad* (ComSzat. 143, ÁÚO. 11: 232, Maksai 203), 1338: *Romad* (Cs. 1: 484), 1393, 1397: *Roman* (ComSzat. 143, Zs. 1: 3182), 1397: *Ruman* (Cs. 1: 484; Szatmár vm.).

⁴ 1234–1270, 1452, 1488: *Roman* (Cs. 3: 249, ÁÚO. 2: 9; Veszprém vm.).

⁵ A mai családnévalakokat előfordulásuk számának megfelelően, csökkenő rendben közlöm.

letőleg ezekkel vegyült népektől származott román nyelvű nép neve, Magyarország keleti oldalán, Erdélyben, és ezzel határos Oláhországban, Moldvában és Bukovinában”. A leírás arra is felhívja a figyelmet, hogy ez a népnév szinonimája a *román*-nak, ennek ellenére bizonyos nyelvi alkalmazásukban mégsem cserélhetők fel. „Az *oláh* név a magyar nyelvben oly divatszerű, mint a *deutsch* helyett a *német*, *szlovák* h. a *tót*, *polyák* h. a *lengyel*, *taliano* h. az *olasz*. Nagyszámu helynevek jelzője, s mint olyat zavar nélkül nem lehet »román« névvel felcserélni épen úgy, mint a »német«, »tót«, »olasz« helynevek helyett Deutsch, Szláv, Taliano neveket használni.” A *román* kapcsán a CZUCZOR–FOGARASISZÓTÁR utal az eredeti ’újlatin népek’ jelentésre: „tulajdonképpen am. római (romanus) vagyis római eredetű; milyenek az olaszok, spanyolok, portugálok, francziák (együtt: nyugoti románok), oláhok (keleti románok)”, de az újabb, jelentésszűküléssel alakult szemantikai tartalom is megjelenik a szócikkben: „a keleti román, közönségesen: *oláh* értetik alatta”. Az *oláh*-val kapcsolatban hasonló meghatározást olvashatunk BALLAGI MÓR szótárában (1873): ’a dákok és a római gyarmatoktól származott népből való’, míg figyelemre méltó a *román* szócikk jelentésmegadása, amely a főnév szemantikai tartalmának változására is utal. Elsőként mint melléknevet adja meg „általában” megszorítással ’a latin fajhoz tartozó’-ként, majd mint főnevet „különösen” megjegyzéssel az ’oláh’ jelentését írja le. A mai nyelvhasználatban az ÉrtSz. szerint a *román* közszó ’tömegében Románia területén lakó, latin eredetű nyelvet beszélő délkelet-európai nép’ jelentésű, az *oláh* használata kapcsán viszont a II. világháború utáni időszakról sovíniszta érzületről beszél, azaz pejoratív szemantikai tartalomra utal.

A két népnév az ómagyar kor második felében szinonimaként élhetett együtt, ám az *oláh* lassan visszaszorult a használatban, s a kérdéses etnikum megnevezésére a magyar nyelv a *román* lexémát egyre fontosabb szerephez juttatta. E nyelvi változásnak bizonyára nyelven kívüli okai lehettek. Az *oláh*-nak nevezett népcsoport tagjaiból talán éppen nomád, vándorló pásztorkodó életmódjukból következően hiányozhatott az összetartozás érzése, az ún. „mi-tudat”, s miután a 15–16. században nagyjából sikerült e népcsoport nagyobb részét helyhez kötni (az egész folyamat a középkor végéig eltartott),⁶ az eredeti pásztorkodó életmód lassacskán eltűnt, pedig ez az *oláh* népnév használatában meghatározó jelentőségű lehetett.⁷ Mindezen külső, nyelven kívüli folyamatok okozhattak a nyelvhasználatban, névhasználatban is bekövetkező változást: az *oláh* lexéma egyre inkább a szókincs perifériájára került, és napjainkra csupán valamiféle gúnynev-

⁶ Még a XVI. században is találhatunk olyan hivatalos jelentést, amely arról szól, hogy a románok a hegyekben és az erdőkben pásztorkodnak (MAKKAI 1987: 313, illetve 314–316, 341).

⁷ MAKKAI LÁSZLÓ Erdély népességi viszonyait vizsgálva állapítja meg egy helyen a magyar nyelvben használatban lévő *oláh* névforma kapcsán, hogy bár az erdélyi „Nyaláb vár tartozékai közt 1378-ban 4 magyar és 6 »oláh« falut sorolnak fel, az »oláh« elnevezés azonban ez esetben nem népiséget, hanem pásztorfoglalkozást jelent, mert a 6 falu közül 4 bizonyíthatólag rutén lakosságú volt” (1943: 395).

ként, sértő megnevezésként maradt meg (vö. OSVÁTH 2003: 55). Mindemellett pedig a *román* volt a népcsoport önelnevezése is, s ez a tény szintén erősíthette a magyar nyelvben lezajló folyamatot.

2. *olasz, francia*

A korai latin nyelvű források által *Latinus* vagy *Gallicus*, a német kútfőkben *Wallen* (német birodalmi, francia nyelvű alattvalók) néven említett népességet az ómagyar kori magyar nyelvhasználók az *olasz* megnevezéssel illették. Ennek eredete ugyanarra az összl. **volchъ*, déli szláv *vlachъ* töre megy vissza, mint az *oláh* népnév. Nyelvünkben eredete a névvégi *sz* hangból következtethetően valamely déli szláv nyelvre vezethető vissza, közvetlen forrása a szerbhórvát vagy szlovén többes számú *Vlasi* forma lehetett (vö. TESZ., KNIEZSA 1955: 359, 360, MAKKAI 1987: 241). A szó a magyarba eredetileg *β* kezdőhanggal kerülhetett át.

A népnév korabeli szemantikai tartalma tehát eltér a maitól, mivel a szó öszszefoglaló értelmű volt, és a 'nyugati újlatin nyelven beszélő' (TESZ., BÁRCZI 1938: 6, KNIEZSA 1943: 192, Adatok 30) etnikumokat értették rajta. A lexéma tehát nem jelzi egyértelműen, hogy egy adott településnév kapcsán melyik neolatin nyelvet beszélő népről lehet szó, de mivel nagyobb számban vallonok érkeztek a Kárpát-medencébe, a magyar nyelvű *olasz* jelző többnyire rájuk utalhat. Az etnonima által jelölt újlatin népcsoport pontosabb felderítése azonban nem feltétlenül reménytelen vállalkozás. Az idegen lakosság betelepülésének vagy betelepítésének történeti forrásokban megjelenő részletes leírásán túl segítséget nyújthatnak például a település lakosságának személynevei is: a hozzájuk kapcsolott, mellettük jelzőként gyakran megjelenő *gallicus*, maguk a *Jaan, Jahan, Gyan, Gyaan* személynevek, valamint az, hogy a *franca* szó vallon, a *lombard* jelző pedig olasz népességre vall.

A történeti kútfők alapján Magyarországon az *olasz*-nak mondott etnikummal a 11. század végén már biztosan számolhatunk. Feltűnő, hogy a kereskedő és kézműves foglalkozást űző csoportjaik zömmel azokban a városokban telepedtek meg, amelyek a tatárjárás előtt játszottak fontos szerepet (Eger, Esztergom, Nagyvárad, Óbuda, Pécs, Székesfehérvár), míg hiányoznak a tatárjárás után felemelkedő, jelentőssé váló városokban (Buda, Kassa, Nagyszombat, Pozsony, Sopron), amelyek kialakításában és felvirágoztatásában a németségnek volt döntő szerepe. A tatárjárást követő időszakban e népcsoportoknál is a magyarságba való beolvadás volt a jellemző, ez alól kivételt jelenthettek az Eger környéki *olaszok*, akik a középkor végéig őrizték etnikai hovatartozásuk tudatát (vö. KRISTÓ 2003: 167–177).

Az *olasz* lexéma anyagom nagyjából félszáz településének több mint két és fél száz névadatában van jelen. Előfordulása igen koránról adatolható: elsőként Baranya vármegyében, 1181-es datálással bukkan fel *Olasz (Uloz)* falu nevében (Gy. 1: 352, Adatok 30: 31). Földrajzi tekintetben kirívó sűrűsödési pontokat nem talál-

lunk, az időbeli viszonyokat figyelve viszont azt láthatjuk, hogy vizsgált népnevünk a tatárjárás előtt Baranya, Bihar, Esztergom, Küküllő, Szerém és Zemplén megyék településneveiben jelenik meg. Szepes, Beszterce és Erdélyi Fehér vármegyék néhány településének neve vagy teljes egészében, vagy egyik névrészében *Walldorf ~ Wallendorf* formát mutat, ami egyértelmű vallon lakosságra vall (vö. KRISTÓ 2003: 176). Szintén ezt jelzi Baranya megye *Olaszárpád* településének egyik, a pápai összeírásban (1332–5/Pp.Reg.) olvasható *Arpad Gallico* névalakjának második névrésze is (Gy. 1: 271). A szerémségi *Nagyolaszi* nevének latinosított *Franca uilla* (1193) alakjában megjelenő *franca* viszont francia népességre utal (Adatok 30: 40).

A latin eredetű 'francia ember' jelentésű, a magyarban elterjedt *franc* népnév a középkori hazai latinban használt *Franci* [t. sz.] 'frankok; franciák' jelentésű névalak végén álló többes számú nominatívuszi *-i* toldalék helyére illesztett magyar többesjellel alakult ki: lat. *Frances, Franci* > *francok* (TESz.).⁸ A szintén magyar nyelvű használatban megjelenő, településneveinkben azonban hiányzó *francus* a *dánus, gótus* mintájára kapta meg a latin *-us* végződést (i. m.). Első előfordulása az 'itáliai ember' jelentésűvé lett *olasz*-hoz képest egy jó évszázaddal későbből mutatható ki személynévi használatban (1484: *Philippus Franczus*, TESz. *franc¹*). A mai *francia* 'francia ember' szemantikai tartalmú lexémáról viszont etimológiai szótárunk csupán a 17. század elejéről (1602–1605, TESz.) tud, s Franciaország nevéből történt elvonással magyarázza. Etonimaként való használatát hátrálthatta a korábbi, a 15. század elejéről adatolható, jelentéstapadással kialakult 'franciák betegsége' > 'vérbaj' szemantikai tartalmú lexéma megléte (1413: *Benedictus dictus ffranchias*, TESz.). SZENCZI MOLNÁR ALBERT szótára (1611) még nem tartalmazza a népnévet, benne kizárólag a 'Gallico morbo infectus', azaz a 'francia fertőző betegség' jelentésű *frantzus* szócikk olvasható. A PÁPAI PÁRIZ-szótárban (1801) emellett egy másik, a *frantzuz* címszó is megtalálható, amely alatt már a 'Gallus, Francus' népnévi jelentést találhatjuk. Lényegében ugyanezt láthatjuk KRESZNERICS művében (1831) is, amely a *francz* és a *francia* lexémákat két önálló szócikkben közölve tesz különbséget. Az előbbi mutatja a fentebb említett betegség, a 'Morbus gallicus' magyar elnevezésének, míg az utóbbinak a népnévi használatát jelzi 'Gallus' szemantikai tartalommal. BALLAGI (1873) a *francia* lexémát egyértelműen etnonimaként értelmezi: 'gall és latin származású nép, mely Franciaországban lakik'.

Megjegyzendő, hogy 'francia ember' jelentéssel a latin eredetű *gall ~ gallus* szó is előfordult nyelvünkben, amelynek az első adata a 18. század közepéről való (1756: *Gallus*, TESz.), tehát jóval későbbi, mint az előbb mondott *francia*. A *gall* önálló címszóként azonban egyik fentebb mondott 19. századi szótárunkban

⁸ A magyar *frank* 'frank ember' szemantikai tartalmú népnév etimológiailag összetartozik a *franc* szóval, a latinos m. R. *frankus* alak *-us* névvégének elhagyásával jött létre (TESz.).

sem szerepel, a korban tehát a magyar nyelvben népnévként nemigen lehetett szokásosan használatban. Mára ennek a jelentéstartalma is megváltozott, hiszen inkább a történelemtudomány szaknyelvi szavaként az ókori Gallia területén élő kelta nyelvet beszélő és a népvándorlás korában a római birodalom más népeibe beleolvadt lakosokra használják. E mellett pedig az irodalmi nyelvben is megjelenik, de esetleg gúnyos használatban is előfordulhat (vö. ÉrtSz.).

Az *olasz* etnonima személynévként korai adatolású: az ÁSz. legkorábbi előfordulásaként a 12. század első harmadának környékéről (1138/1329) idézi az *Vlos ~ Wlos* névformákat (vö. TESz.). A *francia* népnév ebből a korai időből közszói előzmény híján természetesen nem adatolható, de a *Frank, Franc, Franch, Franck*, illetve a *Franco, Franko, Francu* és a *Franca* névformák (ÁSz.) bizonyára a *francia* előzményének tekinthető, korábban már említett *franca* megfelelésének tarthatók.

Családnévi használatban az *olasz* legkorábbi adatát KÁZMÉR 1374-ből idézi (*Olaz*, RMCsSz.), s a szótár az általa felölelt négy évszázadból másfél hasábon át még számos további adatot közöl. Napjainkban a tízmilliónyi magyar állampolgár közül 2561 viseli az *Olasz ~ Olász* stb. családnévet (HAJDÚ 2010: 354). A nyelvünkben közszóként is későn megjelenő *francia* etnonima családnévként is későn, csak 1720-ban jelentkezik az írott forrásokban (Franciscus *Franczia*, RMCsSz.), ráadásul ezen a néven kívül a szótár mindössze egyetlen adatot tud felmutatni. Ma ennél azért gyakoribbnak látszik a 413 magyar személy által viselt *Francia ~ Franczia ~ Francia-Kis* családnév.⁹

Régi szótáraink jól mutatják, hogy az *olasz* népnév jelentésváltozásának folyamata a 17. századra már teljesen lezárult. A század elején született SZENCZI MOLNÁR-műben (1611), illetve a későbbi PÁPAI PÁRIZ-féle munkában (1801) és a KRESZNERICS-műben (1831) 'Italus'; a CZUCZOR-FOGARASI-szótárban (1862) 'Itáliának földére való, vagy anyai nyelvére nézve annak lakóihoz rokon'; BALLAGI MÓRNÁL (1873) pedig 'Itáliából származott személy' jelentéssel szerepel. Az ÉrtSz. pedig az etnonima mai szemantikai tartalmát a következőképpen határozza meg: 'tömegében az Appenini-félszigeten és attól északra az Alpokig élő, újlatin nyelvet beszélő nép'.

Az etnonima mai közszói használatában az ómagyar kori állapothoz képest tehát jelentésszűkülés figyelhető meg, s e változás bizonyára a különböző újlatin etnikumok egyértelmű megnevezésének igénye miatt mehetett végbe, azzal párhuzamosan, hogy a magyar nyelv újabb lexémákat kezdett használni a többi ide tartozó népre vonatkozóan. Az *olasz* etnonima ma csupán 'olaszországi (itáliai) ember' jelentéssel bír. Ezt a szűkebb jelentést a TESz. legkorábban a 14. század utolsó harmadából származó Jókai-kódex (1372 u./1448 k.: *olaz*) szövegéből

⁹ Dolgozatomnak a népnevek mai családnévekként való használatára vonatkozó azon adatait, amelyek nincsenek benne HAJDÚ MIHÁLY 2010-es enciklopédiájában, HAJDÚ MIHÁLY szíves közlése alapján adom meg, ez úton is köszönöm a segítségét.

mutatja ki. A RMGL. legkorábbi előfordulását *olaz* alakban a Schlägli Szójegyzékből 1405 k.-ról adatolja a *gallicus* megfelelőjeként, majd a Soproni Szójegyzékből 1435 k.-ról idézi a *Galic* magyar alakjaként, s Murmellius 1533-as lexikona jelzi az *Italus* magyar fordításaként az *Olas* névformát.

3. német, szász, bajor, sváb

3.1. A *német* népcsoport már a honfoglalás előtt is jelen volt a Kárpát-medencében, de nagy részük közvetlenül a magyarok megérkezése előtt kivonulhatott onnan. A 10. századtól azonban — főleg István király felesége, Gizella kíséretében — számos német bevándorlóval számolhatunk, akik zömmel a Dunántúlon és a Felvidék nyugati területein telepedhettek meg. Jelentősebb betelepülés azonban a 12. század elejére valószínűsíthető, s ettől kezdve folyamatosan, az egész középkoron át számolhatunk e népcsoport beáramlásával. Nagyobb csoportjaik az ország területének gyéren lakott keleti és északi vidékein, Erdélyben és a Felvidéken, illetve az Alföld peremterületein vertek gyökeret (vö. KRISTÓ 2003: 121–165, MAKKAI 1987: 247, KMTL. *németek*). E népesség összefoglaló neve a *német* volt.

Német etnonimánk szláv eredetre vezethető vissza, vö. bolg. *нѣмѣцѣ*, szb-hv. *Némac*, szln. *Némec*, szlk. *Nemec*, or. R. *нѣмѣцѣ*. A régi oroszban 'idegen', a többi szláv nyelvben 'német' jelentéssel éltek. A feltehető ősszl. **němьсь* vagy a **němь* 'beszélni nem tudó' melléknév származéka, vagy egy kelta törzsnév átvétele (TESz.), bár ez utóbbi elképzelést KNIEZSA földrajzi okok miatt nem tartja elfogadhatónak (1955: 355). A közvetlen átadó nyelv nem határozható meg, az átadás idejét pedig arra a korszakra tehetjük, amikor hangrendszerünkben még hiányzott a *c* hang, ezért a lexéma végére hanghelyettesítéssel *t* került (vö. *marót* ~ *maróc*). Első előfordulását etimológiai szótárunk helynévből idézi, legkorábbi közszoói említését pedig 1372-ből *nemet* formában adatolja (TESz.).

A *német* lexéma településneveinkben gyakori előfordulása, az általam összeállított ómagyar kori névkorpuszban több mint száz település nevében több mint nyolc és fél száz adatban van jelen. Legkorábbi előfordulását egy +1086-os datálású hamis oklevélben olvashatjuk a Veszprém megyei Németi (*Nemti*) elnevezéseként. Az első eredeti oklevélből származó s bizonyosan ide vonható adat a 13. század közepéről való, s a Nyitra megyében található Nemcsény ~ Németi (1235: *Nemchen*, 1283: *Nympty*), a későbbi Nyitranémeti település megnevezése. A népnév településnevekben való megjelenésének sűrűsödése a 13. század második felétől tapasztalható, de a legtöbb első előfordulással a 14. század első felében találkozhatunk.

Személynévként a korai időktől fogva alkalmazzák. Legkorábbi megjelenését az ÁSz. *Nemty* alakban 1240/1244/1325-es datálással mutatja ki. Ehhez kapcsolódóan meg kell azonban jegyezni, hogy az Árpád-korból a *Nemti* csakis nemzetségnévként adatható, más személynévi használata nem mutatható ki. Csa-

ládneveink között a névfajta megjelenésétől kezdve folyamatosan jelen van, a RMCsSz. 1364-től (*Nemetgywrghfeld*, 1367: Nyklinus *Nemeth*) két hasábon keresztül sorolja az ide tartozó névadatokat. A mai magyar állampolgárok közül 97 943-an viselik ezt a családnevet *Németh* ~ *Német* ~ *Nemeth* stb. alakban (HAJDÚ 2010: 347).

Korai szótáraink közül a SZENCZI MOLNÁR- (1611), a PÁPAI PÁRIZ- (1801) és a KRESZNERICS-féle munka (1831) a *német* lexémát 'Germanus, Teuton, Alemannus' jelentéssel mint közszót, népnevet említi, BALLAGI munkája (1873) pedig 'németországi születésű, odavaló lakos, onnan származott személy' jelentését közli. A CZUCZOR–FOGARASI-szótár (1862) a magukat *Deutsch* néven nevező nép jelölőjének mondja a lexémát. A *német* etnonima jelentését a mai magyar nyelvben az ÉrtSz. szűkebb és tágabb értelemben is megadja. Szűkebb jelentése szerint 'tömegében a mai Németországban élő, az egyik legelterjedtebb germán nyelvet beszélő nép', tágabban pedig az 'e nyelvet beszélő és a történelem folyamán különféle államokat alkotó, manapság is több európai államban élő népcsoportok közül vmelyik, ill. ezek együttvéve'. Tehát közszóként összefoglaló jelentése ma is használatban van: földrajzi helyzettől és nyelvjárási eltérésektől függetlenül a német nyelven beszélőket nevezzük meg vele.

3.2. A 12. század első harmadára a német birodalom különböző területein jelentősen felduzzadt népfélesleg egy részét II. Géza hívta be és telepítette le Dél-Erdély ritkán lakott vidékeire, legkorábban a mai Nagyszeben környékére és attól keletre az Olt völgyébe. Ez volt az első olyan nem magyar néptömeg, amely ezen a vidéken nagyobb, zárt területen telepedett le (vö. MAKKAI 1943: 339, 1987: 296). Ezt a népséget jelölte a korai történeti kútfőkben a latin nyelvű *hospes* és a *teuton*, illetve a *flandrenses* és a *latinus* név. Adatbázisom egyetlen helyén találkozhatunk a *hospes* lexémával (1273: *hostes de Nymty*, Németi, később Szatmárnémeti, Szatmár vm; ComSzat. 150, RegArp. 2287), amely azonban a településnévnek nem része, névalkotó szerepe nincs, csupán a lakosság idegen etnikumára utal, s valójában nem is tekinthető népnévnek. Meg kell ugyanis jegyeznünk, hogy a *hospes* 'vendég' lexéma általában is használatos volt a külföldről betelepülők megjelölésére (vö. KMTL. *hospes*, *németek*). A *teuton* (vö. KMTL. *német lovagrend*) viszont már névalkotó lexémaként is szerepel a *német* népnév latinra fordításának eredményeként, a beszélt nyelvben tehát a *német* etnonima állt mögötte. A 13. század elejétől egyetlen Szatmár vármegyei helynévben (1216/XVIII., 1216/1391>1391: v. *Theutonicorum*, NÉMETH 199, ComSzat. 150, Németi, később Szatmárnémeti), illetve az ország északi megyéi közül a 14. század elejétől Szepes (1320: *Gargou Theutonicalis*, AOkl. 5: 352/916, 1342: *Nemetgorgow*, AOkl. 26: 161/190, Németgörgő; 1326: *villa Theotonicalis*, AOkl. 10: 79/84, *Thewtum*, *villa Teutonicalis*, AOkl. 10: 227/362, Németfalu), Hont (1331: *Domanik Theutonicali*, Gy. 3: 191, A. 2: 534–535, AOkl. 15: 108/191, Németdomanyik) és Zemplén (1363: *Vykanyo teuthonicalis*,

Cs. 1: 351, 1474: *Nemethkanyo*, Cs. 1: 351, Német(új)kányó) egy-egy településének a nevében van jelen.

Korai szótáraink közül SZENCZI MOLNÁR műve (1611), PÁPAI PÁRIZ könyve (1801), KRESZNERICS munkája (1831), a CZUCZOR–FOGARASI- (1862) és a BALLAGI-féle szótár sem tartalmaz ilyen szócikket. Az ÉrtSz. e lexémát a történettudomány szakszavának mondja, s 'eredetileg a mai Németországnak Dániával határos részén élt ókori germán néptörzs' jelentését adja meg, illetve a mai köznyelvben a 'német' jelentéstartalmú használatát gúnyosnak mondja. Magam azt gondolom, hogy a *teuton* lexéma nem tartozott sem az ómagyar nyelv, sem a későbbi magyar köznyelv népnévi elemei közé. A korai okleveleinkben említett településnevekbe a *német* etnonima latin nyelvű megfelelőjeként, mintegy „hivatalos” nyelvi formaként került be. Ezt támaszthatja alá a belőle kialakult személy- és családnevek teljes hiánya mind a régiségben, mind a mai névrendszerben. Személynévi használatát sem az ÁSz., sem a RMCsSz. nem regisztrálja, és mai névkincsünkben sincs nyoma.¹⁰

3.3. A fentebb már említett *hospes*, *teuton*, *flandrenses* és *latinus* (vö. KMTL. *hospes*, *németek*, *szászok*, *flamandok*) nevekkel jelölt népcsoportok elnevezésére a későbbiekben a *szász* lexéma válik általános használatúvá, amely KRISTÓ szerint a forrásokban 1206-ban bukkan fel először, majd 1231-től meghatározó nevékké válik. Ugyanakkor hangsúlyozza, hogy a szó nem a vele jelölt népesség eredetére utal, hanem sokkal inkább a kiváltságolt jogi státusukra, amelyet az 1224-es Adreanum foglalt írásba (2003: 125). Ez a népcsoport nagyobb tömegben Dél-, majd Észak-Erdély vidékén telepedett le kezdetben nem összefüggő területen, később azonban a folyamatos betelepülések következtében a 13. század második felében kialakult a két területen egy-egy összefüggő szász tömb, a déli vidéken a Királyföld, a tulajdonképpeni Szászföld (KÓSA–FILEP 1975: 129). Az eredetileg sokféle németből álló népesség itt válik azután egységessé nyelvében (nyelvjárásában), kultúrájában és etnikai identitástudatában. Hasonló jelentős betelepülés figyelhető meg a 13. század első harmadától kezdve, de még a 14–15. század folyamán is a Felvidéken (vö. MAKKAJ 1987: 299). A betelepülés mértéke a tatárjárás után kiemelkedő jelentőségű a szepességi területen (KÓSA–FILEP 1975: 177), ahol azonban az erdélyihez hasonló összefüggő szász tömb nem alakult ki.

A *szász* népnév eredete vitatott. Egyes vélemények szerint a német nyelvből származik, vö. aln. *Sasse*, *Sass*, középaln. *Sasse*, ir. ném. *Sasche* 'Szászország lakója, szász férfi'. Ez pedig a latin *Saxo*, *Saxon* 'szász' népnévvel függ össze. Hangtani érvek alapján (a magyar nyelv régi német jövevényszavaiban a német *s*-nek mindig *zs* és *s* felel meg, soha nem *sz*) azonban KNIEZSA ISTVÁN (1955:

¹⁰ A mai magyar népességben 12 *Teutsch* családnevű személy él. Nevük a *teuton*-nal azonos töre visszavezethető *Deutsch* alakváltozata.

492) és a TESz. is inkább szláv eredetűnek mondja, vö. szb-hv. *Säs*, szln. *Sás*, cseh, szlk., le. *Sas* 'szász férfi'. Etimológiai szótárunk a *szász* első megjelenését helynévből idézi, első köznévi előfordulását pedig 1405 körülről adatolja „saxo: *zaz*” formában a Schlägli Szójegyzékből (TESz.).

Ennek a lexémának korszakunk több mint félszáz településének több mint háromszáz névadatában van névalkotó szerepe. Közülük legkorábban egy Torda megyei helynévben történik utalás latin megnevezésével a *szász* népeiségre, amikor egy 1177 körülről származó oklevél *Saxoniauara* nevű helyről beszél (Cs. 5: 702, Adatok 29: 20). A *szász* lexéma névanyagunkban három vármegye településneveiben látszik jelentősebbnek, mégpedig Torda, Küküllő és Erdélyi Fehér megyékben, amelyek egymás mellett, Erdély déli részén fekszenek. A nevek (egyetlen kivétellel) a 13. század második felétől adathatók, de nagyjából kiegyenlített arányban tűnnek fel a 13., a 14. és a 15. században, ami a népeiség folyamatos betelepülésére utalhat.

Személynévi használatát illetően az ÁSz. adatai nem látszanak kellően megnyugtatónak, ugyanis a *Zaz* címszó alatt csupán egyetlen helynévi adatot találunk (1287: ad metam *Zaz*), s egy másik, a *Sas* címszóhoz utal minket a szótár. Itt azonban kizárólag *Sas* és *Saas* adatokat találunk, amelyek a *szász* lexéma korabeli helyesírását, valamint a korabeli helyesírási gyakorlatot tekintve inkább más tőből származó neveknek tűnnek. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a kor írásossága alapján a hely- és személynevekben általában is gondot okozhat az összességében gyakran megjelenő *szász*, *sas*, *sás* és *szász* szavak elkülönítése. A fent idézett példánál meggyőzőbbnek tűnik viszont a FNESz. által 1328/1329-ből idézett „Nicolaus dictus *Zaaz*” forma (FNESz., *Szász*). Családnévként a RMCsSz. először 1366–1377-es dátummal adathatja (Jacobi *Zaaz*), ez után pedig még további két hasámban sorakoznak a nevek. Napjainkban a tízmilliónyi magyar állampolgár közül 7555 viseli a *Szász* ~ *Szasz* családnevet (HAJDÚ 2010: 453).

Korai szótáraink közül PÁPAI PÁRIZ munkája (1801) a *szász* etnonima jelentését 'Saxo'-ként adja meg. KRESZNERICS műve (1831) ezt a szemantikai tartalmat a népcsoport lakhelyére történő utalással toldja meg SZENCZI MOLNÁR ALBERT-re (1611, 1621, 1708) hivatkozva: 'Saxo transylvanus', eszerint tehát a 17. századtól az erdélyi szászok megjelölésére használták. A CZUCZOR-FOGARASI-szótárban (1862) 'A német nemzet egyik ágának neve, mely a felső német-birodalomban, nevezetesen az úgy nevezett szász tartományokban honol. Innen származtak azon szászok is, kik Erdélyben a tizenkettedik század folytán telepedtek le.' Szinte ugyanezt a jelentésmeghatározást olvashatjuk BALLAGI MÓR munkájában (1873) is. Mint önálló etnikai csoport a szászság Magyarország területéről történelmünk során eltűnt, így a *szász* lexéma mai jelentését az ÉrtSz. mint „a németiségnek egykor önálló államot alkotó, ma már csak nyelvjárásában elkülönülő, a poroszoktól délre és nyugatra lakó csoportja”-ként határozza meg.

Etnonimaként a történettudomány használja „a középkor elején élt nyugati germán néptörzs (...) A frank uralom alá került szászok”, illetve az erdélyi, szepeségi, illetve besztercei, brassói és lipcsei szászok jelölőjeként (ÉrtSz.). A köznapi nyelvhasználatban etnikumjelölőként tehát kiveszett, hisz eltűnt a nép, amelyet vele a magyar nyelv megnevezett.

3.4. A Dél-Németország keleti részéről származó *bajorok* elnevezése korai településneveinkben nemigen van jelen. Az ómagyar korban csupán egyetlen Beszterce vidéki település, Németi (1332–1336/Pp.Reg.: *Nempty*, Királynémeti) 1332–1336. évi pápai összeírásban található három latinositott névalakja (*Bauarica*, *Bavarica*, *Bananta*),¹¹ illetve ennek német nyelvű változata (*Bayersdorf* ’bajor falu’, Gy. 1: 562) tartalmazza e népcsoport nevét. Ebben az időben a magyarban a *bajor* etnonima nem szerepel ugyan névalkotó lexémaként, de a fenti névalakok miatt ezt a népnévet is vizsgálat alá veszem. A TESz. a ’bajor ember’ szemantikai tartalmú közszo első biztos előfordulásának egy 1538-as *païor* alakot tart. A népnév a magyar nyelvben német, valószínűleg bajor-osztrák eredetű (vö. baj.-osztr. *baer*, *bajjer* ’bajor ember’, TESz.). A *b* és a *p* kezdetű alakok ugyanannak a középfelnémet kori bajor-osztrák szónak felelnek meg, s a magyarban való kétféle megjelenésének okát a felnémet kiejtésben kereshetjük, tudniillik az ottani zöngétlen media a magyar *p* és a *b* hang között hangzik (TESz.).

Személynévi előfordulását az ÁSz. nem regisztrálja, a TESz. azonban a 13. század elejéről — igaz, kérdőjellel — bizonytalanul ide tartozónak tekintve adatozza *Bayr* alakban (1213/1550). Családnévként legkorábban 1369-ben fordul elő (Herman *Paÿor*, RMCsSz.),¹² ezen kívül a KÁZMÉR által vizsgált korszakból még néhány (nagyjából fél hasábnyi) adat elősorolható. Ma Magyarországon összesen 4578 *Pajor* ~ *Bajor* ~ *Bayor* stb. családnévviselő él (HAJDÚ 2010: 44). Az alakváltozatok közül a zöngétlen mássalhangzóval kezdődő forma a legjellemzőbb, s szintén ennek az alaknak a döntő fölényét mutatják a RMCsSz. szócikkének adatai is.

A *bajor* korai szótáraink közül a SZENCZI MOLNÁR-munkában (1611), illetve a PÁPAI PÁRIZ-műben (1801) hiányzik, KRESZNERICS munkájában (1831) viszont már ’Bavarus’ jelentéssel szerepel. A CZUCZOR–FOGARASI-szótár (1862) zárójelben szintén megemlíti ezt a névformát, pontos jelentését pedig a ’a német nemzet egyik ága’-ként fogalmazza meg. Az etnonima jelentését BALLAGI MÓR (1873) is hasonlóképpen írja körül. A *bajor* lexéma szemantikai tartalma a mai magyar nyelvben az ÉrtSz. szerint ’a németségnek egykor önálló államot alkotó,

¹¹ A népnév korai használatban lévő latinos alakja a *bavar* ~ *bavarus* volt.

¹² A név alapjaként a *pajor* ’különféle bogarak, különösen a cserebogár puha testű lárvája’; ’háztalan csiga’ jelentésű lexéma aligha jöhet számításba, mert ezt az etimológiai irodalom későbbi átvételük mutatja, első előfordulását 1759-ből adatozza *pajod* formában, s a szlovák *pajed* ’lárva, pöndrő’ lexemával összevethető jövevényszónak mondja (vö. TESz.).

ma már csak nyelvjárásában elkülönülő, Dél-Németország keleti részén lakó csoportja'. Tehát a közszó lényegében máig változatlan jelentésben él.

3.5. A *sváb* népnév német, közelebről valószínűleg bajor-osztrák eredetű, vö. ném. *Schwabe*, baj.-osztr. *schwab*, ném. T. *schwab* 'Svábország lakója' (TESz.). Alapja összefügg a lat. *Suevus* 'egy germán néptörzs tagja' főnévvel, de etimológiája a TESz. szerint nem egyértelmű. Etimológiai szótárunk első adataként 1414-ből idézi a Szepes megyei Sváb ~ Svábfalva *Zoap* névalakját (ennek azonban korábbi adata is van, lásd később), első köznévi előfordulását pedig 1538-as dátummal közli *Suab* alakban. E köznév elsődleges jelentése 'a németek egyik csoportjához tartozó személy' volt, később azonban jelentésbővülés eredményeként (nem csupán a magyar, de a környező nyelvekben is) 'német telepes, magyarországi német' szemantikai tartalmú szóvá lett.

A török hódoltság utáni időszakban újabb jelentős német betelepedés figyelhető meg. Az újonnan érkezők a Német Birodalom legkülönbözőbb részeiről származtak. Az első, még a 17. század végén érkezett telepesek túlnyomórészt a svábok lakta tartományokból, Schwabenből és Württembergből jöttek (vö. BINDORFFER 2001).

Ismereteim szerint az ómagyar korban a *sváb* lexéma egyetlen település névének létrehozásában vett részt. A fentebb már említett Szepes vármegyei Sváb ~ Svábfalva több mint 20 adata közül a legkorábbi *Suap* alak 1317/1327-es dátummal szerepel (AOkt. 4: 236/624, A. 1: 445–448). Ez a korai megjelenés esetleg azzal magyarázható, hogy e településnévben a népnévből személynévvé lett lexéma szerepel. A személynévi használatra az ÁSz. 1274-ből közöl adatot ugyancsak *Suap* formában.

A *sváb* népnév családnévben későn adathozható, legkorábbi előfordulását KÁZMÉR 1715-ből idézi (Laurentius *Svab*, RMCsSz.), amit talán a név viszonylagos ritkasága magyaráz: a szótár által átfogott négy évszázadból ezen kívül mindössze öt másik névadatot ismerünk. Ma a tízmilliónyi magyar közül mindössze 690 személy viseli a *Sváb* ~ *Schjváb* ~ *Schwáb* ~ *Schwab* ~ *Schvab* családnevet.

A *sváb* címszó korai szótáraink közül a SZENCZI MOLNÁRÉBAN (1611) és a PÁPAI PÁRIZÉBAN (1801) még nem szerepel, de a KRESZNERICS által összeállított munkában (1831) már megtalálhatjuk, ahol a lexéma 'Svevus' jelentésben szerepel, azaz egy Germániában élő néptörzs vagy népegyesület (vö. FINÁLY 1884) neve. A CZUCZOR–FOGARASI-szótár (1862) a 'Svábföldön született, vagy onnan érkezett német', illetve a 'külföldről bevándorolt, Magyarországon megtelepedett német' jelentését adja meg, s megjegyzi, hogy ez az etnonima szolgált az újonnan beköltöző németeknek a régtől fogva az országban élő németségől (a szepességi és erdélyi szászoktól) való megkülönböztetésére. A népnévnek a magyar nyelvben történt meggyökeresedését tehát ez indokolhatta. BALLAGI MÓR (1873) a lexéma általában használt összefoglaló jelentését írja le az elsőként a 'minden német nemzetiségű egyén, aki Magyarországon lakik' jelentés megadá-

sával, de speciálisabb szemantikai tartalmat is ismer, amelyet 'a Svábföldön lakó, vagy ottszületett német egyén' formában fogalmaz meg. Az ÉrtSz. 'a német-ségnek a bajoroktól nyugatra, Svájc határától északra lakó, délnémet nyelvjárást beszélő csoportja', illetve 'a török hódoltság után Buda és Pest környékére, a Bakonyba, Tolna és Baranya megyébe, Szatmár vidékére, a Bácskába és a Bán-ságba különféle vidékekről telepített németek' jelentést adja meg. Ugyanakkor ez a szótár az etnonima kapcsán már „barátságatlan érzületet kifejező szóhasználat”-ról is beszél az általában a magyarországi németek, illetve a magyarrá vált leszármazottaikkal kapcsolatos alkalmazáskor. Hasonló mellékjelentésre OSVÁTH a lexéma további jelentéstágulásáról szólva utal: a svábság a szászokénál kisebb társadalmi presztízssú népcsoport volt, ami azért alakulhatott ki, „mert a város-lakó szászokkal ellentétben többségükben földművelő falusiak, parasztok voltak. A *sváb* szó a mai magyarban esetenként pejoratív színezetű, ilyenkor jelentésbővítéssel a németországi németeket is magában foglalja. A hazai falusi németek ezt a szót önelnevezésként használják, s csökkent önértékelésükre utal az a tény, hogy idősebbjeik az általuk használt nyelvjárást nem tartják igazi németnek, »csak« svábnak.” (2003: 61).

RÁCZ ANITA

Irodalom

- A. = *Anjoukori okmánytár*. 1–6. NAGY IMRE szerk. Budapest, 1878–1891. 7. TASNÁDI NAGY GYULA szerk. Budapest, 1920.
- Adatok = KRISTÓ GYULA–MAKK FERENC–SZEGFÜ LÁSZLÓ (1973): *Adatok „korai” hely-neveink ismeretéhez 1*. Acta Historica Szegediensis Tomus 44. Szeged, József Attila Tudományegyetem.
- AOkt. = KRISTÓ GYULA szerk. (1990–): *Anjou-kori oklevéltár*. 1–. Budapest–Szeged.
- ÁSz. = FEHÉRTÓI KATALIN (2004): *Árpád-kori személynévtár. (1000–1301)*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- ÁÚO. = WENCZEL GUSZTÁV (1860–1874): *Árpádkori új okmánytár*. 1–12. Pest, [később] Budapest.
- BALLAGI MÓR (1873): *A magyar nyelv teljes szótára, melyben az egyes szók különböző értelmének körülírás általi szabatos meghatározásán kívül különös figyelem van fordítva azoknak szójárásos, közmondási, irodalmi stb. használatára, valamint a szak-tudományi és iparbéli műszókra is*. 1–2. Pest. Hasonmás kiadás: Budapest, Nap Kiadó, 1998.
- BÁRCZI GÉZA (1938): *A magyar nyelv francia jövevényszavai*. Budapest.
- BINDORFFER GYÖRGYI (2001): A magyarországi németek hazaképe. *Barátság* 8/2: 3151–3153.
- ComSzat. = GEORG HELLER (1981): *Comitatus Szathmariensis*. Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie A, Die historischen

- Ortsnamen von Ungarn 14. München, Finnisch-Ugrisches Seminar an der Universität.
- CZUCZOR GERGELY–FOGARASI JÁNOS (1862–1874): *A magyar nyelv szótára*. Pest, [később] Budapest.
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ (1890–1913): *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. 1–3., 5. Budapest.
- DEÉR JÓZSEF (1943): A románság eredetének kérdése a középkori magyar történetírásban. In: DEÉR JÓZSEF–GÁLDI LÁSZLÓ szerk.: *Magyarok és románok 1*. Budapest, Athenaeum. 94–110.
- ÉrtSz. = BÁRCZI GÉZA–ORSZÁGH LÁSZLÓ főszerk. (1959–1962): *A magyar nyelv értelmező szótára*. 1–7. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- FINÁLY HENRIK (1884): *A latin nyelv szótára*. Budapest.
- FNESz. = KISS LAJOS (1988): *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. 1–2. Negyedik, javított és bővített kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY (1963–1998): *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. 1–4. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- HAJDÚ MIHÁLY (2010): *Családnevek enciklopédiája. (Leggyakoribb mai családneveink)*. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- JAKÓ ZSIGMOND (1940): *Bihar megye a török pusztítás előtt*. Település- és népiségtörténeti értekezések 5. Budapest.
- KMHsz. = HOFFMANN ISTVÁN szerk. (2005): *Korai magyar helynévszótár. 1000–1350. 1. (Abauj–Csongrád vármegye)*. A Magyar Névtudományi Társaság Kiadványai 10. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- KMTL. = KRISTÓ GYULA főszerk. (1994): *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KNIEZSA ISTVÁN (1943): Keletmagyarország helynevei. In: DEÉR JÓZSEF–GÁLDI LÁSZLÓ szerk.: *Magyarok és románok 1*. Budapest, Athenaeum. 111–313.
- KNIEZSA ISTVÁN (1955): *A magyar nyelv szláv jövevényszavai*. 1–2. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KÓSA LÁSZLÓ–FILEP ANTAL (1975): *A magyar nép táji-történeti tagolódása*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KRESZNERICS FERENC (1831): *Magyar szótár gyökérrenddel és deákozattal*. 1–2. Buda.
- KRISTÓ GYULA (2003): *Nem magyar népek a középkori Magyarországon*. Budapest, Lucidus Kiadó.
- MAKKAI LÁSZLÓ (1943): Erdély népei a középkorban. In: DEÉR JÓZSEF–GÁLDI LÁSZLÓ szerk.: *Magyarok és románok 1*. Budapest, Athenaeum. 314–440.
- MAKKAI LÁSZLÓ (1987): Erdély a középkori Magyar Királyságban (896–1526). In: KÖPECZI BÉLA főszerk.: *Erdély története*. 1–3. Második kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó. 235–408.
- MAKSAI FERENC (1940): *A középkori Szatmár megye*. Budapest.
- NÉMETH PÉTER (2008): *A középkori Szatmár megye települései a XV. század elejéig*. A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Kiadványai 60. Nyíregyháza.

- OSVÁTH GÁBOR (2003): Ország- és népnevek problémái a kultúraközi kommunikációban. *Szakmai Füzetek* 12: 55–69.
- PÁPAI PÁRIZ FERENC (1801): *Dictionarium Ungaro-Latino-Germanicum*. Pozsony.
- RÁCZ ANITA (2005): *A régi Bihar vármegye településneveinek nyelvészeti vizsgálata*. A Magyar Névtudományi Társaság Kiadványai 9. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék. 113–127.
- RÁCZ ANITA (2010): Törökségi népek elnevezései régi magyar tulajdonnevekben. In: HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA szerk.: *Helynévtörténeti tanulmányok* 5. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- RegArp. = *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke*. I–II/1. SZENTPÉTERY IMRE szerk. Budapest, 1923–1943. II/2–3. SZENTPÉTERY IMRE–BORSA IVÁN szerk. Budapest, 1961. II/4. BORSA IVÁN szerk. Budapest, 1987.
- RMCSz. = KÁZMÉR MIKLÓS (1993): *Régi magyar családnevek szótára. (XIV–XVII. század)*. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- RMGL. = BERRÁR JOLÁN–KÁROLY SÁNDOR szerk. (1984): *Régi magyar glosszárium. (Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára)*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- SZENCZI MOLNÁR ALBERT (1611): *Dictiones Ungaricae, summo studio collectae et Latine conversae*. Hanau.
- SZENCZI MOLNÁR ALBERT (1621): *Dictionarium Ungarico-Latinum innumeris vocibus Ungaricis formulisque loquendi Latine redditis, cui inspersa sunt usitatiora proverbia Ungarica, cum aequipollentibus Adagiis Latinis*. Heidelberg.
- SZENCZI MOLNÁR ALBERT (1708): *Dictionarium Ungarico-Latino-Germanicum, innumeris vocibus ungaricis Formulisque loquendi Latine redditis, Nunc quarta vice locupletatum. Cui inspersa sunt usitatiora Proverbia Ungarica, cum aequipollentibus Adagiis Latinis: Quae omnia sub initiali, vel praecipua Adagionis Ungaricae voce facile reperiuntur*. Noriberg.
- TESz. = BENKŐ LORÁND főszerk. (1967–1984): *A magyar nyelv történeti etimológiai szótára*. 1–3., 4. Mutató. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- VESZPRÉMY LÁSZLÓ ford. (1999): Anonymus: *A magyarok cselekedetei*. Budapest, Osiris Kiadó, 1999.
- Zs. = MÁLYUSZ ELEMÉR összeáll. (1951–2007): *Zsigmondkori oklevéltár*. 1–10. Budapest, Akadémiai Kiadó.

A szókezdő mássalhangzó-torlódások vizsgálatának néhány kérdéséről*

1. Egyik előadásában PAIS DEZSŐ a nyelvtörténeti forrásokról a következőképpen fogalmaz: „A tényekhez fűzött magyarázatok, elméletek elavulhatnak, téveseknek bizonyulhatnak, a tények azonban (...) megmaradnak, új — eredményesebb — feldolgozás alapjaivá lehetnek” (1975: 13). Egy korábbi írásomban ennek szellemében azt mutattam be, hogy a több mássalhangzóval kezdődő szavakat, illetve a bennük lezajló hangalaki változásokat különféleképpen lehet értelmezni, és az eltérő értelmezések mentén haladva aztán egészen másként ítéltetjük meg ugyanazt a hangváltozási tendenciát (vö. KENYHERCZ 2007). Most elsősorban a páisi gondolat másik oldaláról, magukról a nyelvi tényekről kívánok szólni. A nyelvtörténeti adatok megközelítése és értelmezése sem teljesen független tudniillik attól, hogy milyen hipotézissel fordulunk a nyelvtörténeti folyamatokhoz.

2. A szókezdő mássalhangzó-kapcsolatok, pontosabban azok feloldása már szinte a magyar nyelvtudomány megszületésétől kezdődően magára vonta a nyelvészek figyelmét. A jelenség mind a nyelvek rokonsága iránt érdeklődő történeti-összehasonlító nyelvészet, mind pedig a nyelvi változások törvényszerűségeit leírni próbáló újgrammatikus iskola számára egyaránt hasznos vizsgálódási terepnek bizonyult. A kérdés hangtörténeti vonatkozásai — természetesen nem előzmények nélkül — elsőként azonban csak BÁRCZI GÉZA Magyar hangtörténetében kristályosodtak ki (1958b), majd BÁRCZI elméleti állásfoglalása — alig egy évtizeddel később — KESZLER BORBÁLA A szókezdő mássalhangzó-torlódások feloldása korai jövevényszavainkban című monografikus igényű munkájában filológiai alátámasztást is nyert (1969). Újabban — az inetimologikus mágnhangzók vizsgálata kapcsán — NYIRKOS ISTVÁN foglalkozott tüzetesebben a szó elején előforduló mássalhangzó-kapcsolatok feloldásának módjaival (pl. 1993, 1996, 1997).

* Témabemutató előadásként elhangzott a Debreceni Egyetem Nyelvtudományok Doktori Iskola Magyar Nyelvészeti Alprogramjának felolvasó ülésén 2008. május 31-én.

2.1. A 19. század végén megfogalmazódott tételből adódóan, miszerint két mássalhangzó kapcsolata szó elején a magyarban szokatlan (vö. MUNKÁCSI 1882: 553), VÁMBÉRY ÁRMIN szavaival „hallatlan, sőt lehetetlen” (1882: 229), természetesnek tűnik, hogy a kérdést központi témaként tárgyaló munkák elsősorban azzal foglalkoztak, hogy mind teljesebb szóanyagra támaszkodva feltárják azoknak a feloldási módoknak a szabályait, hangtani jellegzetességeit, amelyek megszüntették a magyar nyelv hangszerkezetének szempontjából szokatlan szó eleji mássalhangzó-kapcsolatokat (vö. KESZLER 1969: 3, vö. még NYIRKOS 1993: 29–109). Egészen ritkák az olyan írások, amelyek a változás másik oldalát próbálják bemutatni, mégpedig azt, hogy melyek azok a torlódások, amelyek megmaradtak a magyarban (vö. PROHÁSZKA 1928, részben pedig NYIRKOS 1997). Azt gondolom, hogy a korábbi munkáknak ez a fajta irányultsága jól tükrözi a hangtörténet elvi álláspontját a szó eleji mássalhangzó-kapcsolatokat illetően, miszerint az érintett lexémákban a feloldási tendencia már-már hangtörvényszerű következetességgel végbemegy. A kérdésnek az efféle megközelítése azt sugallhatja a nyelvtörténettel foglalkozók számára, hogy a jelenség kapcsán az egyedüli vizsgálati tárgy az a feloldási mód lehet, ahogyan a mássalhangzó-kapcsolat megszűnik, s az a — sokszor több évszázadon keresztül adatolható (vö. BÁRCZI 1958b: 139, KESZLER 1969: 5) — torlódásos fok, amin keresztül ez a változás bekövetkezik, továbbá a megmaradó hangkapcsolatok időben egyre szaporodó száma lényegében csak másodlagos kérdés.

Úgy vélem, ha pusztán arra helyezük a hangsúlyt, hogy adott hangtani felépítésű jövevényszavakat milyen módokon integrált fonotaktikai rendszerébe a magyar nyelv, a nyelvi változásnak egy nagyon lényeges elemét figyelmen kívül hagyhatjuk. Azt a kérdést ugyanis szinte minden szerző felveti, de nem tisztázza megnyugtatóan, hogy a feloldás tendenciájának ereje csökkent-e az idők során, vagy pedig a magyar nyelv továbbra is ellenáll az idegen szerkezeti mintának (vö. pl. BÁRCZI 1958b: 139). NYIRKOS ISTVÁN, aki a torlódásban érintett közsavakat a legrégebbi adatoktól kezdve feldolgozta, a példák egyértelmű vallomása ellenére írása végén meglehetősen óvatosan fogalmaz ezzel kapcsolatban (1997). Pedig közismert, hogy egy hangtani változásnak nemcsak oka, hanem legtöbbször következménye is van a nyelvben, s NYIRKOS dolgozatából is kiolvasható, hogy a jövevényszavak hatására a magyar nyelv ősi fonológiai-fonotaktikai jellege fokozatosan átalakult, s így egy idő után többek között már nem volt szükségszerű a szó eleji mássalhangzó-kapcsolatok megszűnése. Igaz, gyakran megemlítik, hogy egyes nyelvjárásokban újabb jövevényszavak esetében a mai napig bekövetkezik a torlódás feloldása, én azonban — egyetértve TÖRKENCZY MIKLÓS ezirányú fonológiai érvelésével (1994: 293–294) — az eddigi vizsgálataim alapján úgy vélem, ma ez már semmiképpen nem tekinthető a magyar nyelv fő törekvésének, csupán egy hangváltozáshoz gyakran kapcsolódó regresziós jelenségről lehet szó.

Készülő disszertáciomban én tehát arra próbálok kísérletet tenni, hogy a mássalhangzó-kapcsolatok szó eleji történetét ne abból a napjainkig általánosnak mondható nézőpontból tárgyaljam, hogy története során a magyar nyelv miként küzdött a torlódások ellen.¹ Azt igyekszem inkább megmutatni, hogy a minden kétséget kizáróan idegen fonotaktikai minta hogyan vált idővel a magyar hangszerkezeti rendszer részévé. Ennek a hangtörténeti folyamatnak a vizsgálatát első lépésként a tendencia legaktívabb időszakában, az ómagyar kor időkeretei között tartom érdemesnek lefolytatni. Ahhoz azonban, hogy ne csak a változás fő íve és végeredménye, hanem annak kronológiai és areális vonatkozásai is minél pontosabban leírhatóvá váljanak, elengedhetetlen az eddigieknél alaposabb filológiai feltáró munka.

2.2. Ami a vizsgált korszakot és a feldolgozott nyelvi anyagot illeti, munkám legfontosabb előzményének KESZLER BORBÁLA már említett dolgozata tekinthető. A szerző az ómagyar kori helynevek és köznevek szókezdetének hangszerkezeti változásait bemutató munkájához írt előszavában célkitűzéseit illetően úgy fogalmaz, hogy részben az addigi kutatások eredményeire, részben *m i n é l t e l j e s e b b s z ó a n y a g r a t á m a s z k o d v a* kívánja újra megvizsgálni a mássalhangzó-kapcsolatok kérdését a korai jövevényszavak kapcsán. Ennek érdekében KESZLER adatgyűjtése során minden olyan hozzáférhető forrást feldolgozott, amely a torlódásokat érintő változás korai történetéhez közszavakat, illetve tulajdonneveket szolgáltatott (1969: 3). Az értekezés megjelenése óta eltelt több mint negyven évben azonban olyan alapvető forráskiadások és szótári feldolgozások láttak napvilágot, amelyeknek a nyelvtörténeti kutatásokban betöltött kiemelkedő szerepét nem is szükséges különösebben hangsúlyoznom. KESZLER ugyanis a közszavak etimológiai vizsgálatában A magyar nyelv történeti-etimológiai szótárának csak az első kötetét használhatta.² Rendszeres helynévi adatokhoz pedig csak CSÁNKI DEZSŐ történeti földrajzából, illetve GYÖRFFY GYÖRGY Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza című munkájának első kötetéből juthatott. A további GYÖRFFY-kötetek, az ehhez kapcsolódó Helynévi adatok a korai ómagyar korból, illetve Korai magyar helynévszótár csak jóval később jelentek meg, akárcsak a szintén etimológiai alaplúnak számító Földrajzi nevek etimológiai szótára — hogy csupán a legfontosabbakat említsem. Természetesen az, ha egy munka megírásának idejéből adódóan nem tartalmazza a kutatások során ma rendelkezésre álló összes adatot, önmagában még nem jelenti azt, hogy elavultnak vagy pláne rossznak kell tartanunk. Joggal me-

¹ Elég, ha csak egy pillantást vetünk a témával kapcsolatos könyvfejezetek, tanulmányok, könyvek címére.

² A közzői elemek feldolgozásának hiányát egyébként NYÍRKOS ISTVÁN 1993-as munkája a nyelvi adatok szempontjából mára már kiküszöbölte.

rül fel tehát a kérdés, van-e értelme egy filológiai szempontból egyszer már feltárt nyelvi változást még nagyobb anyagon újból megvizsgálni? Bírhat-e jelentősebb hozadékkal a szókezdő mássalhangzó-kapcsolatoknak egy minden eddiginél részletesebb filológiai feldolgozása, vagy pusztán a nyelvi tények öncélú felhalmozása lesz a munka eredménye?

Úgy látom, hogy — elméleti háttértől függetlenül — egy szempontból mindenképpen van helye egy újabb korpuszvizsgálaton alapuló leírásnak. Ha végignézzük, hogy a jelenséggel foglalkozó irodalom milyen adatok felhasználásával ismertette a mássalhangzó-torlódásokat megszüntető tendenciát, akkor azt láthatjuk, hogy KESZLER munkáján kívül alig találunk olyat, amelyik nagyobbreszt ne közzavakon vizsgálta volna a kérdéses hangkapcsolatokat és azok feloldását. Részben ez mutatkozik meg abban, hogy a feloldási tendencia kapcsán általánosan idézett példák is mindig közzóiak: *brat* > *barát*, *skola* > *iskola*, s közöttük nem nagyon vannak *Bratka* > *Baratka*, *Szkornya* > *Iszkornya*-félék. A dolgok háttérében természetesen nem valamiféle elvi állásfoglalás áll, miszerint a közzavak elsőseget élveznének a hangtörténeti leírásban, hanem vélhetően az, hogy számos, ma már alapvetőnek számító helynévi anyagot tartalmazó forráskiadvány csak a legutóbbi években, évtizedekben jelent meg, s vált viszonylag rendezett formában is hozzáférhetővé a kutatás számára. Az ebből adódó lehetőséget kihasználva, úgy vélem, egyenesen szükségesnek is tűnik a kérdéskör filológiai háttérének újbóli feldolgozása. Nem új gondolat ez, BÁRCZI GÉZA fél évszázaddal korábban egy helyütt már megjegyezte, hogy a helynévi szórványok feldolgozása és a kutatásokba való beépítése forradalmasítani fogja az egész magyar nyelvtörténetírást (1958a: 144). Egy korábbi tanulmányomban már részletesen szóltam arról, hogy nyelvünk ómagyar kori történetének vizsgálatára vonatkozóan mekkora jelentőséggel bír az oklevelek helynévi szórványanyagának a kutatásba való bevonása (vö. KENYHERCZ 2008).³ Így dolgozatom hátralévő részében csupán a helynévi adatok gyűjtését és feldolgozását alapvetően meghatározó gyakorlati kérdésekkel kapcsolatban kívánom eddigi tapasztalataimat elmondani.

3. A szókezdő mássalhangzó-torlódásokhoz kapcsolódó hangtörténeti változás korai szakaszának vizsgálata során alapvető elvi és módszertani kérdésként merül fel, hogy a gyűjtésbe milyen adatokat érdemes és szükséges bevonni. Nyilvánvalóan olyan adatok jöhetnek szóba, amelyek valamilyen módon — feloldás vagy megőrzés révén — érintettek a szókezdő mássalhangzó-kapcsolatokkal összefüggésben. Első hallásra talán triviálisnak tűnhet ez a megállapítás, a gyűjtés során azonban éppen az bizonyul az egyik legnehezebben eldönthető

³ Ezt demonstrálja TÓTH VALÉRIA Inetimologikus magánhangzók a magyar helynevekben című 2003-as tanulmánya is, melyben a szerző elsőként vizsgálja nagyobb helynévi anyagon a szó eleji mássalhangzó-torlódások felbomlásának a kérdését.

kérdésnek, hogy milyen adatok kerüljenek be az elemzés alapját képező korpuszba. A korábbi munkákban nem nagyon vetődött fel, vagy legalábbis nem tematizálódott problémaként az adatgyűjtés mikéntje. Azt gondolom azonban, hogy a felállított korpusz már eleve tükrözi a változásnak egyfajta képét, s így részben meg is határozza az adatokból levonható következtetéseket. A dolgozatom elején idézett páisi megfogalmazást továbbgondolva akár azt is mondhatnánk, hogy az adatok nemcsak alapjai lehetnek az újabb és újabb elméleti feldolgozásoknak, hanem az elmélet már az adatok értelmezését, sőt gyűjtését is befolyásolja.

3.1. A legfőbb problémát a vizsgált korszak nyelvemlékei kapcsán felmerülő számos bizonytalanság eredményezi. Közismert például az adatok fennmaradásának esetlegessége, aminek következtében az oklevelek szórványai alapján csak hozzávetőlegesen lehet következtetni egy-egy név teljes életére. Az általam tárgyalt változásban talán érintett abaúji *Berencs* első fennmaradt adata például 1318-ból való *Barach* formában, s a további előfordulások szókezdete sem mutat torlódást. Nem tudhatjuk biztosan tehát, hogy a név eleve ebben a formában került-e be a névrendszerbe, vagy pedig egy torlódásos fokon keresztül. Ez a bizonytalanság különösen akkor jelent problémát, ha a szabályos hangfejlődés mellett az átvételkori hangtani adaptáció lehetőségét is fenntartjuk a torlódások feloldásával összefüggésben. A hagyományos felfogásban ugyanis másodrangú kérdés, hogy van-e a lexéma történetében adatolható torlódás, vagy pedig nincs, a lényeg, hogy az valamikor feloldódott. A változás lefolyásának megítélése szempontjából azonban egyáltalán nem mindegy, hogy az említett név esetében közvetlen átvételkor, vagy pedig csak később, torlódásos fokon keresztül oldódott-e fel a mássalhangzó-torlódás szó eleji pozícióban (vö. KENYHERCZ 2007: 53). Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy a név etimológiája meglehetősen bizonytalan: törzsnévi, személynévi és szláv helynévi előzmény egyaránt szóba jöhet (vö. TÓTH 2001: 27–28). Tehát még abban sem lehetünk biztosak, hogy az etimonban egyáltalán volt mássalhangzó-torlódás, így könnyen előfordulhat, hogy tévedünk, amikor ezt a nevet felvesszük azok közé a lexémák közé, amelyekben a nyelv megszüntette a szó eleji két mássalhangzó kapcsolatát.

3.2. Az efféle etimológiai és adatolási bizonytalanságok egy részét egyébiránt segíthet áthidalni a mássalhangzó-kapcsolatok körül kibontakozó változás fonológiai jellegének ismerete. Az eddigi hangtörténeti kutatásokból tudjuk ugyanis, hogy egyes fonémakapcsolatok más-más módokon oldódtak fel. S ha ehhez a filológiai tapasztalathoz a modern fonológiai ismereteket is hozzákapcsoljuk, óvatossan bár, de arra is tudunk következtetni, hogy melyek azok a lexémák, amelyekben egyáltalán feltehető szókezdő mássalhangzó-torlódás.⁴ Az ugyanis a

⁴ Egy 2006-ban megjelent írásomban még ennél sokkal merészebben fogalmaztam, de azóta számos forrást feldolgozva úgy látom, hogy biztos jóslásokra nem alkalmas semmiféle fonológiai

hangtörténeti adatokból kitűnik, s a mai elméletek szótagra vonatkozó ismeretei révén magyarázni is tudjuk, hogy előtét hangzó tipikusan *s/sz* + zöngétlen zárhang hangkapcsolat előtt fejlődött ki (vö. NYIRKOS 1993: 37, SZIGETVÁRI 1998: 202–204, TÖRKENCZY 1994: 287–293). Ezek alapján aztán feltételezhető, hogy a zalai *Szpetnek* — etimológiai elképzelésektől függetlenül — nincs érintve a szó eleji mássalhangzó-torlódások körüli nyelvi változásban, mert akkor egy szláv **Szpotnuk* ~ **Szpotnik* formából a mai alak vagy **Szpotnok-*, vagy pedig **Izspotnok*, esetleg **Izpetnek* lenne. Így a név kapcsán — noha ezt a konkrét adatok nem cáfolják, de nem is támasztják alá — nem szükséges feltételezni a szó eleji mássalhangzó-kapcsolatot.

A Hont vármegyei *Iszkornya* víznév esetét megvizsgálva az ilyenfajta hangtani etimologizációba vetett bizalom azonban rögtön meg is inog. Ebben az esetben ugyanis azt látjuk, hogy a torlódás feloldásának a módját valójában nem lehet teljes biztonsággal megjósolni. A név egy 1270-es oklevélben a szláv eredeti hangszerkezetét tükröző *Scorna* (Gy. 3: 151) formában szerepel, egy 1331/1394-es okiratban viszont már *Zakarna* (Gy. 3: 151) alakban, azaz nem a várt előtét hangos, hanem egy bontóhang betoldódásával kialakult formában. Ugyanezt mutatja az abaúji *Eszkáros* helynév is: 1270/1272: *Skarus* (Gy. 1: 83), illetve [1304–1311]: *Zakarus* (Gy. 1: 149).⁵ A hangtani megfontolások kapcsán nem szabad tehát figyelmen kívül hagynunk, hogy némely esetben többféle módon is feloldódnak a torlódások. Igaz, hogy az efféle eltérések egészen elenyésző részét képezik az általam eddig feltárt anyagnak — egy-két névalakról van csupán szó —, mégsem árt az óvatosság, s mivel az analógia ebben az esetben is keresztezheti a tendenciaszerűnek tűnő fonológiai változást, az efféle hangtani érveket nem lehet kizárólagos döntő érvként felhozni egy-egy adat megítélése során.

Mindezek alapján automatikusan nem zárható tehát ki a beregi *Ignéc* azon szláv eredeztetése (vö. cseh. *Hnojnice*, FNESz. *Ignéc*), amely a közvetlen etimonban egy szókezdő *gn-* kapcsolatot tételez fel. Igaz, hogy ez egyrészt adatokkal nem igazolható, másrészt tudjuk, hogy egy efféle fonémakapcsolat rendszeren bontóhanggal szűnt meg a régiségben, mint ahogy azt a szláv név közszoói párhuzamának magyar fejlődése is mutatja (vö. szlk. R. *gnoj* 'trágya' > m. *ganěj*, TESz. *ganěj*). Viszont talán az ómagyar nyelv szótagszerkezeti sajátosságainak, valamint a hasonló szerkezetű, szó elején etimologikus *e*-t vagy *i*-t tartalmazó *egres*, *igríc*, illetve *Egregy*, *Egres*, *Egresd*, *Iglava*, *Igló*, *Igrám*, *Igrice* stb. közszavak és nevek analógiás hatásának köszönhetően a beregi *Ignéc* esetében még-

elmélet, hiszen a nyelvi változásokat ebben az esetben sem egyetlen, szabállyal jól körülírható módon mentek végbe.

⁵ További példák: *Zsadány* — 1224: *Ysdan*, 1275/1336/1366/1399: *Sadan* (FNESz. *Sárazsadány*); *Izbugya* — 1235–1270/1409: *Zbugya*, 1301/1371: *Zubugya* (FNESz. *Izbugya*). Zétény — 1357: *Zethun*, 1233/1446: *Izdeten* (FNESz. *Zétény*).

is előtétthanggal történő feloldással kell számolnunk. Ez a feloldás természetesen más, mint a szabályos előtétthangok kifejlődése, s éppen ezért különösen érdekes a vizsgálat szempontjából. Ennek a megítélésében óriási segítséget nyújt majd a helynévi anyag mind teljesebb feldolgozása.

4. A töredékes adatokon és etimológiákon túl további problémát jelent az összegyűjtött anyag nyelviségének meghatározása. Az adatgyűjtés során ugyanis könnyen abba a hibába eshetünk, hogy nem magyar adatokból vonunk le következtetéseket a magyar nyelvre vonatkozóan. A szó eleji mássalhangzó-torlódások feloldása pedig tipikusan olyan jelenség, amely a jövevényszavak és jövevénynevek hatására kezdődött el a magyarban, azaz azokon a területeken, ahol a magyaron kívül olyan nyelvű népek is éltek, amelyek hangtani rendszerében előfordultak mássalhangzókapcsolatos szókezdetek. HOFFMANN ISTVÁN egy tanulmányában utal arra, hogy többnyelvű területeken pusztán fonológiai kritériumok alapján többnyire lehetetlen megállapítani, hogy az adott helynévi lexémát milyen etnikumhoz tartozók használták (2005: 119). Azt gondolom, hogy ez a körülmény nagyban megnehezíti a munkámat, ugyanis a változásban érintettnek tűnő helynévi lexémák számbavétele során egyáltalán nem lehetek biztos abban, hogy adott esetben nem éppen egy másik nyelv hangszerkezeti jellegzetességeit próbálom-e ómagyar fonológiai jelenségként értelmezni. A borsodi *Isztring* település 1319-es datálású *String* előfordulását például — legalábbis fonológiai szempontok alapján — ugyanolyan joggal tekinthetjük szláv és magyar adatnak egyaránt, s majd csak az 1324-es *Isztreng* lesz biztosan magyar, hiszen a szláv nyelvekben nem történt meg a több mássalhangzóból felépülő hangkapcsolat feloldása szó elején. Véleményem szerint megkerülhetetlen kérdés, hogy ilyen esetekben miként értelmezzem az 1319-es *String* adatot. Azt gondolom, hogy éppen az olyan hangtörténeti változások esetében, mint amilyen a szókezdő mássalhangzó-kapcsolatok feloldása, egyáltalán nem mindegy, hogy az adott lexéma mely nyelv korabeli állapotát tükrözi. Míg bizonyos minőségi változások vonatkozásában a paleográfiai és helyesírási problémák azok, amelyek bizonytalanná teszik egy-egy hangváltozás lefolyásának pontosabb leírását, egy szókezdő mássalhangzó-torlódásokról szóló munka egyik Achilles-sarka az adatok nyelvi hovatartozásának a meghatározása lehet. A különböző etnikumhoz tartozó névhasználóknak feltehetőleg ismerniük kellett egymás neveit. Enélkül az átvétel elképzelhetetlen is lett volna. De pusztán ettől egy szláv név még nem vált a magyar névrendszer, s így a magyar hangszerkezet részévé, csupán hatással volt rá. Ezért a sok bizonytalanság ellenére is mindenképpen szükséges keresni azokat a pontokat — legalább ott, ahol ez lehetséges —, amelyekről kezdődően egy név már ténylegesen a magyar fonotaktikai rendszer elemeként értelmezhető.

Szerencsére vannak olyan esetek, amikor valamilyen magyaros elem jelenléte a helynévi lexémában egyértelművé teszi, hogy az adott név már a magyar

nyelv hangszerkezeti rendszerét tükrözi. Ilyen „magyaros elem” többek között az, ha a torlódást tartalmazó név pusztá személynévből alakult helynévvé, amely névadási mód a környező népekre nem volt jellemző. Ha az etimológiákban megbízunk, ez alapján a kritérium alapján számos, főként korai keletkezésű név esetében el tudjuk dönteni a nyelviség kérdését. Az abaúji *Golop* településnév 1258-as *Glup* alakjáról (Gy. 1: 87–88) — ha a szláv *Hlúp* < *Glúp* ’ostoba’ jelentésű személynévből való eredeztetése helyes (vö. FNESz. *Golop*) — például kijelenthető, hogy a magyar nyelv része volt, s így más adatokkal összevetve a magyar fonotaktikai rendszer ómagyar kori állapotára lehet belőle következtetni. A Fejér megyei *Baracska* település esetében azonban még a névadási módnak az ismerete sem vezet eredményre. Akárcsak a *Golop*, ez is pusztá személynévből keletkezett, ám a helynévre vonatkozóan csak torlódásmentes adatok maradtak fenn (1212: *Boroksa*, 1370: *Barachka*, FNESz. *Baracska*). Az biztosnak tűnik, hogy a település neve végső soron visszavezethető egy torlódásos formáig, közvetlen érintettsége viszont a mássalhangzó-torlódást megszüntető tendenciában adatok hiányában kimutathatatlan. Az előzményéül szolgáló személynévben ugyanis egyaránt adatható a szó eleji *br-* hangkapcsolat (1163: *Broccha*, FNESz. *Baracska*, 1200: *Brucsa*, *Brugsa*, ÁSz. *Brucsa*), illetve annak feloldott formája is (1211: *Boroccha*, *Borocsa*, ÁSz. *Borocsa*). Ebben az esetben tehát — hacsak időközben nem kerül elő egy mássalhangzókapcsolattal kezdődő helynévi adat — eldönthetetlen, hogy a település egy torlódásos, vagy pedig egy torlódást már nem mutató személynévből keletkezett-e. Így tehát ismét nem lehetek biztos abban, hogy ennek a Fejér megyei névnek az adatait a gyűjtés során fel kellennem az olyan lexémák közé, amelyek feloldották a torlódást, hiszen lehet, hogy a feloldás már az előzményként szolgáló személynévben végbement, s így a helynév maga már nem vett részt a tendenciában.

Az olyan adatok esetében is találhatunk fogódzókat, amelyeknek nem csupán a keletkezésében, hanem magukon a lexémákon is felfedezhető valamilyen magyar helynévrendszerre jellemző elem, mint például a Zala megyei *Istvánd* esetében, amely a 14. század közepén még *Stephand* formában szerepel az oklevelekben (Cs. 3: 63–64), ám a szó eleji torlódás mellett magyar helynévképző is található benne, azaz esetében kétségtelenül magyar adatról van szó. A Bars vármegyei *Körmöcbánya* 1328-as *Cremnychbana* előfordulása esetében (Gy. 1: 454–455) ugyancsak feltételezhetjük, hogy a magyar köznévi utótag már magyar, nem pedig német vagy szláv névre utal. Sokal gyanúsabb az említett kétrészes névváltozat előzményeként szolgáló *Kremnic* 1331-es datálású *Kremnicia* formájú említése. A FNESz. szerint ugyanis a magyar név végső soron egy hasonló szláv *Kremnica* névre megy vissza, viszont a közvetlen előzmény a német *Kremnic* (FNESz. *Körmöcbánya*). Ezért ha a magyar név tényleg a németből származik, akkor a *Kremnicia* adat — szláv végződést sejtető latinos alakja miatt

— esetleg a település szláv nevének tekintendő, s ilyen módon a konkrét előfordulást ismét csak figyelmen kívül kell hagynunk.

Ezekén túl megemlíthető még néhány további, ritkábban használható szempont is, amely alapján a helynévi szórvány nyelviségére lehet következtetni. Kétségtelen, hogy a szepesi *Lassúpatak* ~ *Stillbach* párhuzamos névalakok közül az utóbbi nem volt magyar elem (Cs. 1: 262), tehát a benne található szókezdő *st-* hangkapcsolat nem a magyar fonotaxis része. Ugyanígy nyilvánvalóan csak a hivatalos, írásbeli névhasználatban élt az erdélyi *Tövis* helynév latinra lefordított *Spinarium Villa* változata (Gy. 2: 188). Érdeemes viszont elgondolkodni azon, hogy a barsi *Prisztuc* esetében miként járjunk el: a patak nevét egy 1347-re datálható oklevél *Pristuc fl. vulgo Perecz* (KMHSz. 1: *Pris(z)tuc*) formában közli, ami alapján a szakirodalom az előbbi a víz szláv, az utóbbi pedig a magyar elnevezésének tekinti. Ha ezt elfogadjuk, akkor kérdéses, hogy a *Pristuc* része-e az ómagyar hangszerkezeti rendszernek. S mivel a két elem között nincs közvetlen hangtani kapcsolat, azaz a *Perec* nem vezethető le a *Prisztuc*-ból, mint a korábban említett *Isztreng* a *Sztring*-ből, érdemes végiggondolni, hogy a 11. század végétől adatolható *Prisztuc* névforma volt-e valaha is magyar név, vagy csak a 14. század közepétől előforduló *Perec* tartható a magyar névrendszer elemének.

Az adatok többségében azonban még ilyen kiegészítő jellegű kritériumok sem állnak a rendelkezésünkre: így például az ismeretlen etimológiájú, egyetlen ómagyar előfordulással bíró Bars megyei *S(z)tahojn* folyó 1329/1520-as *Stahojn* adata (Gy. 2: 465) pusztán nyelvi érvek alapján egyaránt tekinthető magyar és szláv helynévnek is. A nyelvtörténet mai módszertani és elméleti keretei között a probléma megoldhatatlannak tűnik. Az egyetlen lehetőség, hogy elkerüljük a téves általánosításokat, a kérdések nyitva hagyása. Úgy vélem, disszertációm elméleti megközelítéséből adódóan — BENKŐ LORÁND szavaira utalva (vö. 1980: 64) — a biztosnak vélt illúzióknál célravezetőbb a források afféle válogatása és feldolgozása, mint amire jelen írásomban megpróbáltam példát mutatni. Azt remélem, hogy a mássalhangzó-kapcsolatok szó eleji történetét pontosabban láttatja majd egy olyan feldolgozás, amely a hangtani változások összetettségét, valamint a nyelvi tények sokoldalúságát az eddigi munkáknál határozottabban állítja előtérbe.

KENYHERCZ RÓBERT

Irodalom

- BÁRCZI GÉZA (1958a): *A magyar szókincs eredete*. Második, bővített kiadás. Budapest, Tankönyvkiadó.
- BÁRCZI GÉZA (1958b): *Magyar hangtörténet*. Második, bővített kiadás. Budapest, Tankönyvkiadó.
- BENKŐ LORÁND (1980): *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegeimlékei*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ (1890–1913): *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. 1–3., 5. Budapest.
- FNESz. = KISS LAJOS (1988): *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. 1–2. Negyedik, javított és bővített kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY (1963–1998): *Az Árpád-kori Magyarország történelmi földrajza*. 1–4. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- HOFFMANN ISTVÁN (2005): Régi helyneveink névadóinak kérdéséhez. *Névtani Értesítő* 27: 117–124.
- KENYHERCZ RÓBERT (2006): Az *s, sz* kezdetű szó eleji mássalhangzó-kapcsolatok a régi helynevekben. In: HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA szerk.: *Helynévtörténeti tanulmányok 2*. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke. 195–206.
- KENYHERCZ RÓBERT (2007): Hangváltozás, adaptáció, analógia. *Magyar Nyelvjárások* 45: 51–61.
- KENYHERCZ RÓBERT (2008): Helynévkutatás és hangtörténet avagy a helynevek forrásértéke. In: BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ szerk.: *Név és valóság. (A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai)*. A Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai 1. Budapest. 175–182.
- KESZLER BORBÁLA (1969): *A szókezdő mássalhangzó-torlódások feloldása korai jövevényiszavainkban*. Nyelvtudományi Értekezések 63. Budapest.
- KMHsz. = HOFFMANN ISTVÁN szerk. (2005): *Korai magyar helynévszótár. 1000–1350. 1. (Abauj–Csongrád vármegye)*. A Magyar Névtudományi Kiadványai 10. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- MUNKÁCSI BERNÁT (1882): A magyar nyelv eredete. *Magyar Nyelvőr* 11: 550–563.
- NYIRKOS ISTVÁN (1993): *Az inetimologikus magánhangzók a magyarban*. Debrecen.
- NYIRKOS ISTVÁN (1996): A szóeleji mássalhangzó-torlódások feloldásának egymáshoz viszonyított megoszlásáról. In: TERTS ISTVÁN szerk.: *Nyelv, nyelvész, társadalom. (Emlékkönyv Szépe György 65. születésnapjára barátaitól, kollégáitól, tanítványaitól)*. 2. Pécs, Janus Pannonius Tudományegyetem. 203–206.
- NYIRKOS ISTVÁN (1997): A szóeleji mássalhangzó-torlódások feloldásának módjairól. *Folia Uralica Debreceniensis* 4: 113–156.
- PAIS DEZSŐ (1975): Pais Dezső megköszöni Zalaegerszeg város tanácsának, hogy díszpolgárává választotta. In: SZATHMÁRI ISTVÁN–ÖRDÖG FERENC szerk.: *Pais Dezső*

- tudományos emlékülés Zalaegerszezen*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 140. 11–14.
- PROHÁSZKA JÁNOS (1928): Szókezdő mássalhangzócsoportok. *Magyar Nyelvőr* 57: 106–109.
- SZIGETVÁRI PÉTER (1998): Kormányzás a fonológiában. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 19: 165–213.
- TESZ. = BENKŐ LORÁND főszerk. (1967–1984): *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. 1–3., 4. Mutató. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- TÖRKENCZY MIKLÓS (1994): A szótag. In: KIEFER FERENC szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia*. Budapest. 273–392.
- TÓTH VALÉRIA (2001): *Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára*. A Magyar Névtudományi Társaság Kiadványai 4. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- TÓTH VALÉRIA (2003): Inetimologikus magánhangzók a magyar helynevekben. *Magyar Nyelvjárások* 41: 627–640.
- VÁMBÉRY ÁRMIN (1882): *A magyarok eredete. (Ethnológiai tanulmány)*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.

Kivétel nélküli volt-e ősi szavainkon a tővéghangzó?*

1. Az uráli (finnugor) nyelvtudományban az utóbbi évtizedekben általánosan elfogadott és sohasem vitatott nézet volt, hogy az alapnyelv morfológiai és jelentéstani rendszerén belül egy- és kéttagú szavak voltak.

1.1. Egyszótagúak voltak a névmások (a *te, ő, mi*; az *e-/i-/a-/o-/u-* mutató névmási tövek, pl. az *e(z), a(z), i(lyen), o(lyan)* stb. szavaink ősei); az indulatszavak (*jaj, juj, ah, heh, beh, hű, tyű* stb., nézetem szerint bizonyára eléggé gyakoriak lehettek); illetőleg a hangutánzó szavak is (*háp-háp, dong, reccs ~ recs, locs(-pocs), kopp ~ kop, köp ~ pök* stb.).

A hangutánzó szavak esetében a tudomány azzal számol, hogy az egytagúak egy része elvonással jött létre a hosszabb, rendszerint képzős szóalakokból (pl. *loccs < loccsan, locsog; kopp < koppan, kopog; lobb < lobban, lobog* stb.), azonban azt aligha lehet elvitatni, hogy lehettek egytagú hangutánzó szavak is (pl. *reccs, locs(-pocs), koc* (vö. *kocog*), *sír* ige, *pök ~ köp* stb.). A képzett szavak használatát ugyanis az uráli/finnugor alapnyelvben semmiképpen sem lehet az önálló szavak megjelenésénél korábbra tenni, ha pedig ez így volt, akkor az imént említett képzőtlen (*reccs, locs(pocs), kopp, koc* stb.) vagy azokhoz hasonló alakokkal feltétlenül számolnunk kell. De ez még akkor is igaz lehet, ha a pusztá tőalak és a képzős alakok létrejöttét egy időben keletkezettnek vesszük is.

1.2. Kétszótagúak voltak viszont a határozottan fogalmi tartalmú ún. tartalmas jelentésű szavak (mint pl. a régi magyar *kezi* 'kéz', mai tőalakban a *keze-* ~ finn *käte-* ~ *käsi-*; régi magyar *hadu-* 'had', mai tőalakban a *hada-* ~ finn *kunta-*; régi magyar *szimi-* ~ *szimü-* 'szem' ~ finn *silmä-*; régi magyar *hala-* 'hal', mai magyar *hala-* stb.), és valamennyien rövid magánhangzóra végződtek (vö. BÁRCZI 1958: 18–19, E. ABAFFY 2003: 115, 124–125, SÁROSI 2003: 129–132). A tövek végén abszolút szóvégi helyzetben pedig a következő három illabiális rövid magánhangzó fordulhatott elő: az *a*, illetve az *ä* és az *e* (ITKONEN 1961: 63) vagy esetleg labiális *ã*, illetve illabiális *i* és *ä* (vö. ehhez SAMMALLAHTI 1988: 487).

Ez az állapot vélhetően fennmaradt az ősmagyar kor kezdetéig (i. e. 1000- vagy 500-ig) Az ősmagyar korban viszont változás történt, ugyanis akkor indult

* A *Széphalom* című évkönyvben 2005-ben megjelent tanulmány változatlan utánközlése (*Széphalom* 15. A Kazinczy Ferenc Társaság Évkönyve. 295–297).

meg a tövégi rövid magánhangzók ún. záródási folyamata a magyarban, melynek eredményeképpen ezek a hangok az ótörök (bolgár-török) jövevényszavaink átvételének idejére (kb. az i. sz. 6. századra) már valamennyien felső nyelvváltsúakká (*u, i, ü*-vé) váltak, pl. *hodu* 'had', *szilu* 'szil(fa)', *szimi* ~ *szimü* 'szem', *hetü* 'hét' stb. (lásd E. ABAFFY 2003: 124–125).

A záródási folyamat nem feltétlenül egy időben folyhatott le, hanem az eredetileg alsó nyelvváltsúak a tövégi középső nyelvváltsúakhoz képest némi fáziskéséssel később válhattak zártabbá, amint azt kiváló cikkében SZILÁGYI N. SÁNDOR írja. Szerinte a tövégi rövid magánhangzók nem egy szakaszban kophattak le, „hanem két szakaszban: először az eredetileg zártabbak, amelyeknek végig van egy zártsági foknyi előnyük” (1976: 129). A mássalhangzós tó/szóvég ezzel igen jelentős teret nyert, különösen a nominatívuszi formákban.

2. Rögtön fel kell tennünk egy fontos kérdést! Valóban elképzelhető-e, hogy egy élő, természetes nyelvben minden szó **k i v é t e l n é l k ü l** magánhangzóra végződött volna? Az általános nyelvészet rendszertani kutatásainak eredményeire gondolva általában aligha képzelhető el a teljes kivételnélküliség elve. Hiszen az „élő nyelvek” éppen azért élő nyelvek, mert nem kivétel nélküliségük rabjai, s bennük korántsem matematikai/logikai jellegű rendszertani törvényszerűségek uralkodnak kizárólagosan. Az természetesen bizonyítható, hogy a kéttagú szavak végén voltak tövégi magánhangzók, itt tehát csak azt vitathatjuk, hogy ezek előfordulása kivétel nélküli volt, illetve azt, hogy miért kell okvetlenül kizárnunk a mássalhangzóra végződés jelenségét mint elvi lehetőséget.

Ha tudniillik a korábbi, évszázados szemlélet alapján állnánk, akkor fel kellene tételeznünk, hogy szembetűnően furcsa helyzet uralkodott a finnugor nyelvekben: aránytalanul és határtalanul nagy funkcióbeli különbség mutatkozott volna a magánhangzórendszer javára a tövégi/szóvégi magánhangzók területén. E pedig elméleti és módszertani szempontból is megfontolandó, sőt talán támadható felfogás volna.

3. A finnugor nyelvek egy részében világos jelei vannak annak, hogy a tövégi magánhangzók viszonylag hosszú időn át vagy éppen napjainkig megőrződtek (erre vö. HAJDÚ 1981: 123, BERCZKI 2000: 54–56). Ez jut érvényre eléggé következetesen a finnben (*kala* 'hal' fn., *kala-ni* 'halam', *kala-t* 'halak'; *käsi* ~ *käte* 'kéz', *käte-ni* 'kezem', *käde-t* 'kezek'; *silmä* 'szem', *silmä-ni* 'szemem', *silmä-t* 'szemek' stb.) vagy a primer (egyelemű) ragos/jeles/képzős magyar alakokban: pl. *kez-e-t*, *szem-e-k*, *hal-a-k*, *kez-e-m*, *négy-e-s* stb., sőt nyelvünkben az ősmagyar kor végén és az ómagyar kor elején még ún. szervetlen, azaz a szó eredeti hangszerkezetéhez nem tartozó magánhangzók is keletkeztek abszolút szóvégi helyzetben: pl. az ótörök/bolgár-török eredetű *bors* szavunkban: 1075/1124/1217: *Borsu*; *borz*: 1237–1240: *Burzu*; *kos*: 1138/1329: ?*Kosu*; *sár*: 1150 k./13–14. sz.: *Saru*; a szláv vagy német eredetű *szász*: 1435: *Sasu*; vagy a

német *Burg* lexémában 1200 k.: *-burgu* stb. (BÁRCZI 1958: 19, NYIRKOS 1994: 127–132). Az idézett példák természetesen csak abban az esetben tartoznak ide, ha valóban a jelzett ótörök/szláv/német eredetű szavakból keletkeztek.

A jelenségre idézhető példák azonban egyrészt kizárólag névszói természetűek, minthogy a szórványok között nincsenek igék, másrészt a számuk meglehetősen csekély, mindössze tucatnyi, ha csak a keresztnevekből rövidült sajátos csonkítások révén létrejött, s egyben felső nyelválású magánhangzóval ellátott alakjait nem számítjuk. Itt ugyanis már nagyobb számú adat idézhető (*Antu* < *Ant* < *Antonius*, *Balu* < *Bal* < *Blasius*, *Bogu* < *Bog* < *Bogumil*, *Peti* < *Pet* < *Petrus* stb., lásd NYIRKOS 1994: 130–131, s különösen ÁSz.), de ez mostani témánk szempontjából elhanyagolható. Az is felettébb érdekes, hogy egyetlen igealakot sem tudunk idézni, amelyen szervesen hangot találnánk abszolút szóvégi helyzetben (azaz nincs *keri* '(ő) kér', *váru* '(ő) vár' stb. forma), ezért joggal állítható, hogy lényeges különbség lehetett a szótövek morfológiai viselkedésében a névszó- és az igetövek között. Nem vonatkoztatható közvetlenül BENKŐ LORÁND fiktív tövű igéinkről írt könyvének megjegyzése az iménti gondolatunkra, mégis tanulságos idézni, amit a következőkben ír: „talán még az a feltevés is megkockáztatható, hogy az alapnyelvben az igeképzők kapcsolódása valamivel lazább, mozgékonyabb, valamivel nagyobb lehetett, mint a névszóképzőké” (1984: 94). BENKŐ vélekedése nézetem szerint a tövégi magánhangzók alapnyelvi viselkedése felől nézve is megokolt lehet. Az is feltűnő, hogy a mássalhangzóra végződő ótörök ige- és névszóalakok — úgy tűnik — zökkenőmentesen illeszkedtek be az ősmagyar kor alakrendszerébe (pl. *ír*, *dől*, *gyúr*, *gyül*, *gyúr szökik*, *szűnik*, illetve *bér*, *bor*, *dél*, *kor*, *ok*, *som* stb.). Szinte automatikusan veszik fel (112 esetben) a magyar végzések előtt az álvéghangzót, a kötőhangzót (vö. NYIRKOS 2005: 228–229). Arra lehet tehát gondolnunk, hogy nemcsak a korabeli, hanem már bizonyára a korábbi finnugor/ugor eredetű igealakok között is gyakoriak lehettek a mássalhangzós szóvégek.

4. Az általános nyelvészet már említett elvi vonatkozású tanulságainak figyelembevétele mellett célszerűnek látszik kitérni egy másik olyan jelenségre is, amelyre korábban nem voltunk tekintettel az ősi uráli és így a magyar ősi szókészlet tövégi helyzetének vizsgálata során sem. Ha ugyanis a *m a i m a g y a r* vagy *f i n n s z ó k é s z l e t* hangtani elemeit, a szavak hangszerkezeti jellemzőit tekintjük, akkor számos esetben találunk — a két- és többtagúakat is figyelembe véve — mássalhangzóra végződő szavakat még a finnben is, ahol pedig a mai napig megmaradtak az ősi uráli/finnugor eredetű szavak magánhangzós szóvégei. A mai finnben a szóvégműtató szótár (TUOMI 1972) tanúsága szerint például *-n-re* 12 180, dentális *-s-re* 9639, *-t-re* 506, *-r-re* 199, *-m-re* 104, *-h-ra* 78, *-j-re* (itt csak a valóban *-j-* hangot jelölő alakokat vettük figyelembe) 76 szóalak végződik, a többiek száma egyáltalán nem jelentős, általában 20 alatti az

előfordulásuk, a *b*, *c*, *cs*, *d* pedig elő sem fordul ilyen helyzetben. A magyarban az *-s*-re (azaz *š*-re) 9654, a *-t*-re 7150, az *-l*-re 5003, *-k*-ra 4964, a *-g*-re 3272, az *-r*-re 2937, az *-n*-re 2287, a *-z*-re 2188, az *-m*-re 235, a *-d*-re 1194, az *-ny*-re 1114, az *-sz*-re pedig 761 alak végződik (PAPP 1969), Lényeges különbséget mutat a két egybevetett nyelv abban, hogy a magyarban a mássalhangzók nagyobb száma miatt több mássalhangzó áll szó végén, másrészt pedig nagy eltérés van bizonyos mássalhangzók megterheltsége között, amint az a felsorolt adatokból világosan kitűnik, de amelynek elemzésére témánk szempontjából most felesleges lenne kitérnünk. A mássalhangzók ómagyar/középmagyar kori és mai tövégi/szovégi megterheltségével kapcsolatban két kérdés mégis felmerül: nem volt-e ennek a nyelvtörténeti fejlődés során egyébként kétségtelenül jelentősen szaporodó korábbi és mai tövégi/szovégi mássalhangzó-megterheltségek valamiféle előzménye, illetve bekövetkezhetett-e egy ilyen jelentős szóalak-rendszer-tani, azaz a szavak hangszerkezetét ilyen lényegesen átalakító fordulat a nyelvben minden ide vonatkozó előzmény nélkül? Vagy talán — szerintem — az is elképzelhető, hogy az uráli/finnugor/ugor alapnyelvben is lehettek már olyan szavak, amelyekben a tövéghangzónak abszolút tövégi/szovégi helyzetben nem kellett előfordulnia, amint arra már fentebb utaltunk?

5. Noha az imént említett nyelvállapot is — kivételesen — reálisnak volna tartható, mégis könnyebb érveket találni a mellett, hogy az egykori és a mai magyar mássalhangzók (pl. *l*, *r*, *sz*, *n* stb.) utáni *m á s s a l h a n g z ó t l a n* ↔ *m á s s a l h a n g z ó s* szembenállás a végződés előtt (pl. nyelvjárási vagy köznyelvi *levélt* ~ *levelet*, *bált* ~ *bálat*, *szekért* ~ *szekeret*, *fehért* ~ *fehéret*, *tehént* ~ *tehenet*, az igék esetében pl. *kér-e-k* ~ *kér-ni*, *vár-o-k* ~ *vár-sz* stb.) egyfajta tőingadozás következménye, eredménye lehetett. Elképzelhető, hogy bizonyos tövégi/szovégi mássalhangzók után váltakozás jutott érvényre a tövégi/szovégi magánhangzók használatát illetően, azaz egyáltalán nem volt „kötelező”, tehát *i n g a d o z h a t o t t a n y e l v h a s z n á l a t* abban a tekintetben, hogy bizonyos nyelvi környezetben használ-e a beszélő véghangzót vagy sem. A véghangzó használata tehát a szovégi/tövégi mássalhangzó természetétől, jellegétől is függött. Könnyen elképzelhető ugyanis, hogy bizonyos hangok (pl. *l*, *r*, *sz*, *n* stb.) után elsősorban talán igealakokban nem is volt tövéghangzó, mert egyébként rendkívül régen (jóval a záródási folyamat megindulása előtt) kellett volna eltűnniük a tövégi magánhangzóknak. Hiába keresünk például a finnugor eredetű alakokban, mint *volt*, *tart*, *tolsz*, *félsz*, *kérsz*, *vársz* a *tó* után (pl. **vol-o-t*, **tar-a-t*, **tol-o-sz*, **fél-e-sz*, **kér-e-sz*, **vár-a-sz*) tövéghangzót az írott (nyelvemlékbeli) vagy a beszélt nyelvben, a nyelvjárásokban. Teljes joggal feltehető tehát, hogy a véghangzó aligha volt kötelező pl. az *-l* + dentális (pl. *lt*, *lr*, *ln*, *lsz*), az *r* + dentális (*rt*, *rsz*, *rn*) vagy az *sz* + dentális (*szt*, *szr*, *szn*) hangkapcsolatok esetében. Azt gondoljuk tehát, hogy a magyar nyelvjárások és a köznyelv *m a i*

hangtani sajátosságaival minden bizonnyal itt is számolnunk kellene visszamenőleges érvennyel, még ha teljes, tökéletes bizonyító erejük ezeknek talán nem is lehet. A mai igealakokban minden további nélkül szerepelhetnek az *l, r, n, ny* stb. utáni helyzetben véghangzótlan alakok: pl. E/2. sz. *fél-sz, kér-sz, fon-sz, hány-sz*; befejezett cselekvést kifejező igenévi vagy igei funkcióban: *fél-t, kér-t, fon-t, hány-t* — *fél-tek, kér-tek, fon-tok, hány-tok*; s ugyanígy az ősi képzőkkel formált más alakokban: *hám-l-(ik)*; ugor kori gyakorító képző előtt: *fes-l-(ik), fosz-l-(ik), haj-l-(ik)*; finnugor/ugor mozzanatos *-t* képző előtt: *fes-t, fej-t*; finnugor/ugor kori műveltető képző előtt: *haj-t, men-t* 'kiszabadít', *fosz-t, már-t, haj-t, hán-t, osz-t*; ugor kori gyakorító képző előtt: *fin-g*; uráli gyakorító képző előtt: *mon-d*; ugor kori gyakorító képző előtt: *hor-d, küz-d* stb. (az ősi képzőkhöz vö. RÉVAY 1996: 129–144). Az *-sz, -t, -g, -d, -n, -z* előtt tehát mássalhangzós tövek találhatók. S ha ilyen alakok a nyelvtörténeti korban is és ma is találhatók, akkor ezek még régebben, még korábbi nyelvállapotban meglehetősen elfogadottak lehettek, akár föltehetően az ősmagyar kor előtt is.

5.1. Valószínűnek látszik továbbá az egykori és mai tövéghangzó-hiányos formák alapján, hogy ősi (uráli, finnugor, ugor) eredetű szavaink között nagy valószínűséggel élhettek olyan alakok, mint a R., N. *leh* (*lehel, liheg*), *sír, kap, mond* (ahol a *mon-* tő után sehol sem szerepel tövéghangzó), R. N. *koc* (*kocog, koccant*), *köp ~ pök, kacs, jer*, de ősi formáknak tűnnek a *-g* képző előtt véghangzót nem tartalmazó alakok is: pl. *dong, peng, bong, kong, döng, cseng* stb., s ezt az a tény sem zavarja, hogy ezeknek valóban van *donog, konog, bonog* stb. formájuk is, amelyek azonban legfeljebb egykorúak lehettek a tövéghangzó nélküliekkel vagy keletkezhetek később is.

5.2. A tövégi vokálisok kérdésének további tisztázása érdekében megemlítjük, hogy a magánhangzókat követő *γ* és *ι*, illetve a nazálisok (*n, ny, m*) utáni helyzetben már az ómagyar kor legelején sem találunk tövéghangzót (vö. BÁRCZI 1958: 21, 22): *Toluoy* 'Tolvoj, Tolvaj', *Opoj* 'Opoj, Apoj', *Vrsei* 'Űrsej', *Vederey* 'Vederej', *Vroy* 'Uroj', illetve 997 el./1109: *βεσπρέμ* 'Beszprém = Veszprém', *σαγάρβριεν* 'Szayarbrien = Szárberény', *τζίτουμ* 'Tsitüm', illetve 1055: *tichon* 'Tihány', *bolatin* 'Balaton', *culun* 'Kolon (víznév)', *baluuan* 'bálvány', *lean* 'leány' stb., s ez nézetem szerint nem azért van, mert ezek után a mássalhangzók után hamarabb kopott le a tövéghangzó, hanem azért, mert amint az adatolatlanság alapján jogosan fel lehet tételezni, ebben a fonetikai helyzetben nem kellett feltétlenül tövéghangzóknak állniuk. Különben is, ha például a palatoveláris *γ* vagy a bilabiális *β* után magánhangzó állt volna, a mássalhangzó (vagy félmagánhangzó) sorsa a kiesés, a teljes eltűnés lett volna, s a *j* (*i*) esetében is inkább kell számolnunk egy esetleges (gyors) diftongizációval, semmint az utána következő teljesen bizonytalan tövéghangzóval, illetve azt mondhatjuk, hogy legfeljebb ingadozás lehetett a tövéghangzótlan és a tövéghangzós alakok között.

5.3. Mindezek után talán joggal fogalmazzuk meg azon véleményünket, hogy az uráli/finnugor/ugor korban nemcsak rövid magánhangzóra és mássalhangzóra végződő szavak/tövek fordulhattak elő, hanem feltétlenül lehettek magánhangzóra és mássalhangzóra végződő alakok is, azaz kétféle ősi tőtípusról beszélhetünk: egyrészt rövid magánhangzóra végződő tövekről, másrészt olyanokról, amelyek a szóvégi morfológiai/mondattani helyzettől, a grammatikai formai elemektől függően lehettek magánhangzós vagy mássalhangzós tövűek.

6. Végkövetkeztetésként tehát azt mondhatjuk, hogy már az uráli/finnugor/ugor korban is több, de legalább két fő tőtípusnak kellett lennie. Ezeket a következők alkották: egyrészt voltak az e g y t a g ú névmás- és indulatszótövek, az általában mássalhangzóra végződő egytagú hangutánzó/hangfestő tölemek egy része, s ezek között nomenverbumok is előfordultak, másrészt a k é t - t a g ú szavak/tövek végén levő rövid magánhangzót tartalmazók, de feltétlenül ide tartoztak olyan kéttagú szavak is, amelyeknek a végén váltakozva hol tövégi magánhangzó, hol pedig mássalhangzó állhatott. Ez utóbbiaknak tehát kettős tövűk volt. Az ugor/finnugor/uráli alapnyelvek tőtípusai feltehetően megoszlottak aszerint, hogy csak magánhangzóra végződtek, vagy magán- és mássalhangzót váltakoztató tövűk is volt. A tövéghangzós alakok megléte a kéttagú szavak végén sem lehetett kivétel nélküli már az uráli/finnugor/ugor alapnyelvben sem, az ősmagyarban pedig egyáltalán nem, hiszen már az urális/finnugor/ugor korból öröklődhettek a képző előtt tövéghangzót nem tartalmazó szavak. Ebben a korban tehát már bizonyára előfordulhattak mássalhangzóra végződő szavak is a szóalakok rendszerében. A mássalhangzóra végződő szavak számát a képzett vagy más toldalékolt alakok is növelhették — egyben növelve ezzel általában véve is — a több szótagú szavak számát, amint erre már RÉVAY VALÉRIA (1996) rámutatott. Ez a szóalaktani jelenség már bizonyára nem lehetett idegen a magyar beszélők számára a legrégebbi (uráli, finnugor, ugor) időkben sem.

Természetesen tisztában vagyunk a felvetett probléma tökéletes bizonyíthatóságának nehézségeivel, mégis azt hisszük, célszerű volt az ide tartozó kérdéseket megemlíteni, mert különösen az igei szótövek végéről már igen korai nyelvállapotban hiányzó tövégi magánhangzók kétségeket ébresztenek a kutatóban. Határozottan úgy véljük, hogy a névszó- és igei tövek morfológiailag másképp viselkedhettek, az igei tövek esetében mindenképpen számolnunk kell az itt másodikként említett: m a g á n h a n g z ó s é s v é g h a n g z ó t l a n tőtípus egykori és mai meglétével is.

NYIRKOS ISTVÁN

Irodalom

- ÁSZ. = FEHÉRTÓI KATALIN (2004): *Árpád-kori személynévtár. (1000–1301)*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- E. ABAFFY ERZSÉBET (2003): Hangtörténet. In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk.: *Magyar nyelvtörténet*. Budapest, Osiris Kiadó. 106–128.
- BÁRCZI GÉZA (1958): *Magyar hangtörténet*. Második, bővített kiadás. Budapest, Tankönyvkiadó.
- BENKŐ LORÁND (1984): *A magyar fiktív [passzív] tövű igék*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BERECZKI GÁBOR (2000): *Bevezetés a balti finn nyelvészetbe*. Budapest, Universitas Könyvkiadó.
- HAJDÚ PÉTER (1981): *Az uráli nyelvészet alapkérdései*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- ITKONEN, ERKKI (1961): *Suomalais-ugrilaisen kielen- ja historian tutkimuksen alalta*. Tietolipas 20. Helsinki, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- NYIRKOS ISTVÁN (1994): Jövevényszavaink inetimologikus véghangzóiról. In: *Bárczi Géza emlékkönyv születésének 100. évfordulójára*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 200. Budapest. 127–150.
- NYIRKOS ISTVÁN (2005): Korai jövevényszavaink szerzetlen véghangzóiról. *Nyelvtudományi Közlemények 102*: 226–230.
- PAPP FERENC (1969): *A magyar nyelv szövegmutató szótára*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- RÉVAY VALÉRIA (1996): Ősi képzett szavaink. *Magyar Nyelvjárások 33*: 129–144.
- SAMMALLAHTI, PEKKA (1988): Historical Phonology of the Uralic Languages. In: SINOR, DENIS szerk.: *The Uralic Languages*. Leiden–New York–Kobenhavn–Köln. E. J. Brill. 478–554.
- SÁROSI ZSÓFIA (2003): Morfématörténet. In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk.: *Magyar nyelvtörténet*. Budapest, Osiris Kiadó. 129–172.
- SZILÁGYI N. SÁNDOR (1976): Az ómagyar kori pótlónyúlás és a tövégi rövid magánhangzók lekopásának néhány kérdése. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények 20*: 126–136.
- TUOMI, TUOMO szerk. (1972): *Suomen kielen käänteissanakirja*. Helsinki, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

A finn nyelvpolitika

1. Bevezető

Ebben az írásban nyelvpolitikán mindenféle, a nyelvről szóló implicit vagy explicit döntést, gyakorlatot, véleményt értek, például azt, hogy mi tartozik egy adott nyelvhez és mi nem, mire használható valamely nyelv, mire nem, továbbá hogy milyen viszonyban van egy-egy nyelv más nyelvekkel, és erről hogyan vélekednek a szakértők és a laikusok. SPOLSKY (2004: 5) szerint egy adott közösség nyelvpolitikájának leírásában három alapkategoriatípust fontos megkülönböztetni: 1. a nyelvi gyakorlatot, 2. a nyelvről szóló vélekedést és 3. a nyelvi gyakorlat befolyásolására, megváltoztatására irányuló kísérleteket. SPOLSKY hozzátéveszi, hogy többnyire számos nyelven kívüli (politikai, demográfiai, szociális, vallási, kulturális stb.) tényező áll mindenféle nyelvtervezési kísérlet mögött (2004: 6). Ebből kiindulva próbálok számot adni a finnek nyelvi helyzetéről, illetve arról, hogy a finnek maguk ezt hogyan interpretálják, mi jellemzi a nyelvről való gondolkodásukat, vélekedésüket, és hogyan próbálták irányítani a nyelvhasználatot.

COOPER (1989) a nyelvtervezést három alapterületre osztja, az ő felosztását az alábbiakban szélesebb értelemben a nyelvpolitikára alkalmazom, mivel a nyelvtervezés inkább konkrét, tudatos cselekvést takar, a nyelvpolitika pedig ennél általánosabb fogalom. COOPER felosztását a nyelvpolitikára alkalmazva az alábbi területeket különíthetjük el: 1. a korpuszpolitikát, 2. a státuszpolitikát, 3. a nyelvsajátítás-politikát. Ez a hármas felosztás azonban gyakran nem tartható, mivel az említett három alapterület egymásba fonódik. A reformációval elkezdődött bibliafordítási tevékenység például egyszerre volt fontos a státusz (a nemzeti nyelvek használatát terjesztették ki újabb területekre), a korpusz (a bibliafordítások fontos szerepet játszottak a nemzeti nyelvek írott változatainak kialakításában) és a nyelvsajátítás (ezután fontosabb lett a nemzeti nyelvek tanulása) szempontjából. Írásomban a fenti területek közül elsősorban a státuszpolitikával foglalkozom. A szűken értelmezett státuszpolitikán a nyelvi törvényeket, állami szintű rendelkezéseket szokás érteni. Egy ilyen, a finnországi státuszpolitikát tárgyaló írás már megjelent magyar nyelven is MANTILA (2008) tollából.

Dolgozatomban azonban a fentieknél tágabban értelmezem a státus fogalmát. LO BIAONCÓT (2005) követve próbálok számot adni a nyelvi törvények mellett a nyelvhasználatról szóló gondolkodásról, a finneknek a nyelvek presztízsét érintő elképzeléseiről, valamint általában is az ide kapcsolódó vitáikról és nyelvvideológiájukról.

Azért szűkítettem a témát a státuspolitikára, mert ez az a terület, amely ma leginkább foglalkoztatja a finn nyelvészeket. Finnországban az utóbbi időben igen megnőtt az érdeklődés, illetve az önreflexió a nyelvi státust érintő ügyekben. Az aktuális kérdéseket először HIIDENMAA (2003) foglalta össze, majd ezeket több fórumon is tárgyalták, míg végül AULI HAKULINEN és munkatársai (2009) alkottak egy nyelvpolitikai cselekvési programot. A finn nyelvért való aggodalom nem a nyelvhasználat minősége miatt jelenik meg — sőt a nyelvhelyességi kérdések miatt Finnországban már jóformán csak a laikusok aggódnak —, hanem amiatt, hogy az angol nyelv bizonyos területekről (oktatás, tudományok, kereskedelem, populáris kultúra) kezdte kiszorítani a finn nyelvet, más szóval: a finn nyelv státusa van veszélyben. HAKULINEN és munkatársai (2009: 50) például tizenkét pontban foglalták össze az északi országok aktuális nyelvpolitikai feladatait. A tizenkét pont közül csupán az tekinthető korpuszpolitikai feladatnak, amelyik az állami nyelvművelői tevékenység szervezését érinti a közérthető írott és nyilvános nyelvhasználat biztosítása céljából. Az aktuális feladatok között található olyan státuskérdések, mint az ország hivatalos nyelve(i)nek támogatása; az angol nyelvhez való viszony tisztázása; a felsőoktatás és a kutatás nyelveinek meghatározása; az adott állam lakosai számára biztosított nyelvi jogok rögzítése stb. A magyar nyelven vagy Magyarországon megjelent korábbi írások (pl. NYÍRKOS 2005, SIPŐCZ–TURUNEN 2005) tekintélyes része a korpuszpolitikával foglalkozik, ami továbbra is fontos terület, de jelenleg az angol térhódítása miatt a finn nyelvészek sokkal inkább attól féltik a finn nyelvet, hogy bizonyos használati színterekről kiszorul és bizonyos regisztereket elveszít, semmint attól, hogy az angol nyelvből átvett idegen szavakkal nem tud megbirkózni (A. HAKULINEN és mtsai 2009: 45).

Jelen írás célja, hogy összefoglalja azokat a legaktuálisabb státusbeli kérdéseket, amelyek a finn nyelvészeket foglalkoztatják. A mai kérdések megértése csakis a történelmi folyamatok, előzmények ismerete mellett lehetséges. A dolgozat első része ezért azzal foglalkozik, hogy a finn nyelv státusa hogyan fejlődött a történelem során. Azért beszélhetünk fejlődésről, mert a folyamat azt mutatja, hogyan alakult ki a finn nyelv teljes körű használata. Ez alapján értelmezhető az is, hogy ma mit éreznek veszélyeztetettnek a finn nyelvpolitikát meghatározó erők. A dolgozat második része a mai helyzettel foglalkozik: milyen változások történtek 1992 után? Végül a finn nyelv jövőjével kapcsolatos fejtegetések zárják a tanulmányt.

2. Történeti előzmények

2.1. A középkor (1150–1520)

A finn középkor kezdetét 1150 körülre teszik, mivel a finnek lakóhelyén abban a korban tértek át az írásos kultúrára. Akkortájt kezdődött az úgynevezett keresztes hadjáratok sorozata, amelynek következményeként a finn törzsek és lakóhelyük a svéd királyság hatalma alá került, és a finneket katolikus hitre térítették. A keleten lakó karjalaiak viszont az ortodox hitet vették fel, és ily módon az oroszokhoz kerültek közelebb. Az első balti finn nyelvemlék a 13. század közepéről való novgorodi kéreglevél (lásd LAAKSO 1999).

A középkorkutató MARKO LAMBERG szerint: „Noha Finnország törzseit a történelem előtti időkre visszavezethető közös kulturális gyökerek és a közös nyelv jellemezték, a finnek nem tartották magukat egységes, közös érdekek által vezérelt nemzetnek” (2001: 58). A középkorban a finn törzsek nem ritkán egymást támadták, például a savóiak és hämeiek közötti vitákban a svéd központi hatalom próbált közvetíteni. A karjalaiakhoz a többi finn törzs a közös nyelv ellenére ellenségesen viszonyult, és oroszként tekintett rájuk az ortodox hit és az oroszokkal kötött szövetségük miatt. A finnek és a svédek hasonló konfliktusairól nem tudunk, vagyis a finnek függetlenségi törekvéseiről nem számolhatunk be. LAMBERG összefoglalóan úgy véli, hogy „a finnek valószínűleg nem is érezték szükségét a [Svéd Birodalomból történő] kiválásnak” (2001: 57).

A katolikus korszakban a finn nyelvet a mindennapi érintkezésben beszélt nyelvként használták. A papok tudtak finnül, és feltételezik (pl. LAMBERG 2001: 59), hogy a legfontosabb egyházi tantételekről finn nyelvű fordítások is készültek. Vannak jelei annak is, hogy a Finnországban tevékenykedő más anyanyelvűek (kereskedők, hivatalnokok, egyházi emberek) kívánatosnak tartották a finn nyelv tanulását. Az eddig előkerült kb. 6700 középkori finn dokumentumnak azonban egyike sem finn nyelvű, többnyire csak finn személy- és helynevek szerepelnek bennük. A svéd királyi adminisztrációnak az írásbeli nyelve a latin, illetve a korszak későbbi részében a svéd volt. A szóbeli érintkezésben viszont használható volt a finn. A peres ügyeket például finnül intézhették a finn nyelvűek, igaz a jegyzőkönyvek svédül (vagy korábban latinul) készültek (vö. LAMBERG 2001: 59–61).

A 13. században sok svéd telepes jött a mai Finnország tengerparti részeire, ugyanakkor a finnek közül sokan a késő középkorban a mai Svédország területén vállaltak munkát és telepedtek le. A lapp (számi)¹ lakosság viszont a finnek terjeszkedése miatt vagy északra húzódott, vagy asszimilálódott. A balti-tengeri kereskedelemben fontos szerepet töltött be a Hanza-szövetség és az alnémet

¹ A két megjelölés közül a lapp a külső, a számi a belső elnevezés. Finnül korábban szintén használatban volt a *lappalainen* és *lapin kiel*i megjelölés is, napjainkban azonban a nyelvészeti és hivatalos írások is a *saamelainen*, *saamen kiel*et szóhasználatra tértek át. A továbbiakban (a szerkesztők tanácsára) a magyar gyakorlatot követve a lapp megnevezést használom.

nyelv, és a tengerparton elhelyezkedő első finnországi városok (Turku, Viipuri stb.) polgárai között is sok német volt, akik bizonyos előjogokkal rendelkeztek. Finnország összlakossága igen csekély volt a középkorban, csak a 16. század közepén érte el a 300 000-et (LAMBERG 2001: 44–46).

LAMBERG szerint nincs bizonyíték arra, hogy a középkori svéd birodalom bárhogyan is akadályozta volna az írott finn nyelv használatát. A finn nyelvű írásbeliség hiányának okát inkább az írásbeliség általában vett lassú gyarapodásában — a svéd nyelvet is csak a 13. században kezdik használni írásban —, illetve a finn nyelvű írni és olvasni tudók csekély számában látja. Az iskola nyelve a latin volt, a továbbtanulás Párizsban vagy később észak-német egyetemeken történhetett (2001: 58–61).

2.2. Az újkor (1521–1809)

Az újkorban a Finn Nagyhercegség a Svéd Birodalom szerves része volt. Olyannyira, hogy PETRI KARONEN történész szerint ezt az időszakot illetően „Finnországot nem szabad önállóan működő egységként tárgyalni abban az értelemben, mint a középkorban, az autonómia idején vagy 1917 után” (2001: 67). Ebben a korszakban alkotják meg a finn közigazgatás gerincét, megalapítják a legtöbb várost (a korszak végére már az ország belső részein is születnek városok, pl. Tampere) és közlekedési útvonalat (uo.). A finn lakosság a svéd király támogatásával terjeszkedik keletre: például a 17. században telepednek le az evangélikus finnek Ingermanlandban (finnül: Inkerinmaa), vagyis a később (1703-ban) alapított Szentpétervár környékén (lásd HASALA 2009).

Az újkor kezdetét a Kalmari Unió felbomlásához és a reformáció megindulásához kapcsolják. A svéd birodalom a 16. század folyamán áttért a protestáns, evangélikus hitre, az egyház pedig Luther tanait követve rátért a nemzeti nyelvek használatára (a tudomány nyelve maradt a latin, illetve az ógörög és a héber). Ebből a célból készült el az Újszövetség fordítása svédül 1526-ban és finnül 1543-ban. A finn bibliafordító és egyben az első fennmaradt finn írott szövegek alkotója Mikael Agricola (1510?–1557) volt. Agricola fő törekvése a finn nyelv egyházi írásbeli használatának a terjesztésére irányult, főleg a papok számára fordította le a legfontosabb egyházi szövegeket, emellett azonban ábcéskönyvet is szerkesztett (HEININEN 1999: 44). Ő maga írja az Újszövetség előszavában, hogy azért fordította le finnre ezt a munkát, hogy: „a papok vagy tanítók ne próbálják az igetánításra való lustaságukat azzal takarni, hogy nem tudnak latinul vagy svédül” (Agricola [1543]: A-II-016-[UT-e]²). Habár Agricola csak a bibliát akarta a népnyelvre lefordítani, rendkívül nagy hatása volt a finn nyelv státusának kialakulására is: ő hozta létre az első írott nyelvhasználati színteret, és ezáltal a legjelentősebb státusalakító egyéniség volt egészen a korszak végéig, 1809-ig.

² A Kaino adatbázis kódolása alapján.

Az újkorban a svéd volt a birodalom hivatalos nyelve, de a törvényekről és rendeletekről készültek finn fordítások is. A Svéd Királyság évszázadokig nagy területen (Skandinávia, Finnország, Baltikum, német területek) uralkodott, és többnyelvű, többkultúrájú birodalom volt. A Finn Nagyhercegségben többnyelvű volt a városi lakosság, a papság és a nemesség. A tudomány nyelveként megmaradt a latin, az 1640-ben alapított Turkui Egyetemen disszertációt kizárólag ezen a nyelven lehetett készíteni egészen 1752-ig (PITKÄRANTA 1999: 112). Általában véve megállapítható, hogy ebben az időszakban „az iskoláztatás a papképzésre és Isten igéinek megtanítására koncentrált” (KARONEN 2001: 89). A korszak végéig a finn nyelvű vidékeken viszonylag kevés alapfokú iskola működött. Aki tovább akart tanulni, annak egészen a 19. század végéig svédül kellett tudnia. A kereskedelemben és a peregrinációban fontos szerepe maradt a német nyelvnek. A diplomácia, a tanult rétegek és a nemesség nyelve a fenti nyelvek mellett a francia lett (MERISALO–MÄKINEN–LAINE 1999: 126–130). Az elit körében az angol nyelvtudást viszont nem tartották olyan értékesnek, mint a franciát (i. m. 139). A központi hatalom és a kis számú értelmiség, polgárság főleg svéd nyelven intézte ügyeit. A finnek közül a polgári és hivatalnoki rétegbe kerülők is ezt a nyelvet kezdték a 17. század vége felé használni még otthoni körben is. A korszak végére az ország nagybirodalmi jellege megingott, és a királyság a svéd nemzetállam irányába kezdett fejlődni.

A parasztság, amely Finnország lakosságának többségét adta, finn nyelvű maradt (a tengerparti régiók kivételével, ahová a középkorban svéd telepesek érkeztek). 1800-ban Finnországnak 880 000 lakosa volt, legnagyobb városában, Turkuban nem laktak többen 6000-nél. A finn nyelvű vidéki lakosság és az egyházi anyanyelvhasználat biztosította a finn nyelv fennmaradását, mindennapi használati színtereit. Az egyház finnnyelvűsége fontos volt a birodalom szempontjából is, mivel „a népnek saját anyanyelvén hirdette az állam iránti engedelmességet” (KARONEN 2001: 69).

A korszakban főleg vallásos irodalom született finnül, amely a finn nyelvű papság és parasztság körében tudott legjobban elterjedni. Ugyanebben a körben ezen kívül világi szövegek is felbukkantak, főleg a korszak végére: például naptárak, (állat)orvosi könyvek, erdészeti és növénytani munkák. A Turkui Egyetem tanárai, hallgatói és főleg papok kísérleteztek finn nyelvű alkalmi költészettel, többek között vers formájú beszédek, méltatások maradtak fenn az utókornak (VARPIO 1999: 92–93). A turkui írástudók és papok készítették — főleg nyelvtanítási célokra — latin minták alapján az első finn nyelvtanokat is. 1649-ben jelent meg latinul a *Lingua Finnicae brevis institutio* Eskil Petraeus tollából, aki a Turkui Egyetem első teológiaprofesszora volt. 1733-ban Bartholus Vhael, Ilmajoki esperese írta meg az első olyan nyelvtant, amely nem követte a latin nyelvből átvett mintákat, hanem a finn nyelvet autonóm módon igyekezett leírni (KSK. 28). A finn nyelvvel való foglalkozást bizonyítják az első szótárak is:

1637-ben még latin–svéd–német–finn formában; az első finn nyelvből kiinduló (finn–latin–svéd) szótár majd csupán 1745-ben jelent meg Daniel Juslenius tomlából (L. HAKULINEN 1967). Kiadtak emellett néprajzi munkákat és szólásgyűjteményeket is: pl. Henrik Florinus: *Wanhain Suomalaisten Tawaliset ja Suloiset Sananlascut* (1702, ehhez vö. LAITINEN 1981: 104). Ennek ellenére a korszak végén a finn nép és nyelv iránt érdeklődést mutató tudósok még mindig gyakran fordításokban vagy fordításokkal együtt közölték például a népköltészeti alkotásokat, vagyis a finn nyelv inkább csak adatok formájában jelent meg a róla szóló tudósításokban is.

2.3. Az autonóm korszak (1809–1917)

1809-ben Finnországot a napóleoni háborúk részeként Oroszországhoz csatolják, és Finnország autonóm nagyhercegség lesz. Az eredetileg francia nyelven megfogalmazott 1809-es haminai orosz–svéd békében, amelyben leszögezik Svédország csatlakozását a kontinentális blokádhhoz, meghatározzák Finnország nyugati és északi határait is a cári hadsereg sikereinek fényében. Ennek következtében északon a Tornio folyó nyugati oldalán maradnak finn nyelvű régiók Svédországban, délen viszont a svéd lakosságú Åland-szigetcsoport kerül Finnországhoz. Az orosz birodalomban Finnország megtarthatta a svéd törvényeket (magában a „csonka” Svédországban nagy reformok indulnak el), az evangélikus hitet, illetve saját kérésre a svéd nyelvet hivatalos nyelvként. Ez a kérés azért volt érthető, mivel a teljes finn értelmiség, a városok polgársága, a hivatalnoki és nemesi réteg addigra már svéd anyanyelvű lett (vö. HALMESVIRTA 2001: 144–149).

Az orosz birodalom érdeke az volt, hogy a finnek eltávolodjanak Svédországtól. Ezért elkezdik fejleszteni a Stockholmtól távoli, de Szentpétervárhoz közeli kisvárost, Helsinkit. 1812-ben Helsinki lesz a főváros Turku helyett, az egyetemet 1828-ban Turku leégése után telepítik át (lásd HALMESVIRTA 2001: 146–147). Ugyanebből a célból a kultúra területén is támogatják a finn nyelv használatának terjesztését és a finn nemzeti identitás „felfedezését”, aminek az európai eszmetörténeti kontextus is kedvezett ekkoriban. PULKKINEN megállapítása szerint a finn nemzeti ideálban Hegel nyomán három gondolat egyesült: 1. az állampolgárságon alapuló politikai nemzetfelfogás, ahol egy egységbe tartoznak az uralkodók és az alattvalók, 2. az etnikai alapú népfelfogás természetessé teszi a politikai nemzetet, 3. a politikai nemzet egységes tudattal, néplélekkel rendelkezik és autonómiára törekszik (1999: 127). A finnek nemzeti filozófusa J. V. Snellman (1806–1881) hangsúlyozta azt a tézist, hogy a gondolkodás nyelvfüggő. Továbbá szerinte Finnország finn nyelvű többségének az életminősége alacsony marad, és gondolkodásának határai is beszűkülnek, ha nincs finn nyelvű irodalom és emelkedett finn társadalmi, kulturális nyelvhasználat (PULKKINEN 1999: 128). A néplélek kifejezésre juttatása és a finn nyelv irodalmi használatának fejlesztése motiválta Elias Lönnrotot (1802–1884), a Kalevala (1835) és a Kante-

letar (1840) szerkesztőjét is. Lönnrot másban is fontos szerepet vállalt, például a mai napig jelentős nagy finn–svéd szótárt (1880) készített. Ez idő tájt olyan napjainkig meghatározó szerepű társaságok is alakultak, mint a Finn Irodalmi Társaság (Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, SKS, 1831) azért, hogy a finn írásbeli nyelvhasználat minél szélesebb körben elterjedjen. A 19. században fontos változások történtek az általános műveltségi szint emelése terén: különösen a finn nyelvű vidékeken iskolákat, könyvtárakat stb. alapítottak.

A 19. században programszerűen terjed a finn nyelv használata. Ennek jeleként az elsők között említhetjük meg például az első hosszú életű finn nyelvű újságot (Suometar, 1847), az első finn nyelvészprofesszori állást a Helsinki Egyetemen (1850), az első egyetemi kurzust finn nyelven (1856), az első finn nyelvű középiskolát (Jyväskylä, 1858), az első finn nyelvű disszertációt (1858), az első finn oktatási nyelvű tanárképzőt (Jyväskylä, 1863) és az első állandó finn nyelvű színházat (Helsinki, 1872). Külföldön is elismerést nyert a finn nyelv, ennek bizonyítékeként előbb Tartuban (1802), majd Budapesten, Koppenhágában, Oslóban és Uppsalában megkezdődik a finn nyelv oktatása (A. HAKULINEN és mtsai 2009: 27–28).

A 19. században fokozatosan emelték hivatalos nyelvvé a finnt. Fontos mérföldkő volt például 1863, amikor II. Sándor cár Snellman kezdeményezésére elrendelte, hogy a finn nyelv ismerete kötelező legyen a hivatalnokok számára (ehhez 20 éves türelmi időt adtak). Finnország (egyik) hivatalos nyelvévé (pl. bíróságokon jegyzőkönyvi használatúvá, törvények tárgyalási nyelvévé) a finn nyelv szigorúan véve csak az autonóm korszak végére vált.

Becslések szerint az autonóm Finnország lakosainak 87%-a lehetett finn anyanyelvű (A. HAKULINEN és mtsai 2009: 23). A finn nyelv státuszát mégis nagyban rontotta, hogy 1809-ig a teljes elit, azaz az értelmiség, polgárság, nemesség svéd anyanyelvű volt. Egyedül az egyház intézte helyi szintű ügyeit finnül. Snellman maga is svéd anyanyelvű volt, a tudományos munkásságát pedig latinul, németül és svédül fejtette ki. A finn nemzeti költő, J. L. Runeberg (1804–1877) — akinek a versei a mai napig alapjául szolgálnak a finn tanult rétegek népfelfogásának és a finn hazafiasságról alkotott képnek — minden művét, köztük a finn himnuszt is (Vårt land, 1846), svédül írta. A 19. században fel lángolt a nyelvi harc: mi legyen a jövője a svéd nyelv használatának? Snellman maga az egy nyelv, egy nép, egy ország programját hirdette, s például Runeberggel kapcsolatban azt írta, hogy a svéd nem lehet a finnek irodalmi nyelve. Szerinte a svéd idegen, külföldi nyelv. „A szép verseiben Runeberg cáfolja az állítást. Nagyon dicséretes, hogy a cáfolat olyan gyönyörű, de ez nem akadályozhatja azt, hogy ez az utolsó legyen a maga nemében.” (idézi KNAPAS 1999: 249).

Ellenlépésként a 19. század végén azok az értelmiségi körök, amelyek nem váltottak finnre, megalapították saját kulturális és politikai szervezeteiket a finnországi svéd nyelvű kultúra fennmaradásáért és támogatásáért (pl. a Finn Iro-

dalmi Társaság párja lett a Svenska litteratursällskapet i Finland 1885-ben). Közben azt hangsúlyozták, hogy mindez nem a finn nyelvűek ellen irányul, hanem ebben is jelen van a hazafiasság és az a törekvés, hogy a finnországi svéddek is hozzájáruljanak Finnország és a finn kultúra virágzásához, ahogyan Runeberg is ezt tette (KNAPAS 1999: 250–251). A század vége felé a rendi alapú finn parlamentben a politikai vitákban is központi szerepe lett a nyelvkérdésnek, de az éles ellentétek mellett már a kompromisszumos, kétnyelvűséget támogató hangok is megjelentek. Mindemellert egészen a 19. század végéig a svéd maradt Finnország első számú kulturális nyelve. Finn középiskolát végzett diákok például csak a 1890-as években kerültek a Helsinki Egyetemre (HALMESVIRTA 2001: 167–170). 1870-ben kb. 2 millió lakosa volt az országnak, Helsinkiben 32 000-en laktak, ennek kb. 26%-a volt finn anyanyelvű (PAUNONEN 2006: 24). A 19. század végén megjelentek a finn írók, akik már finn nyelven, sajátos nyelvezettel váltak klasszikussá, pl. Aleksis Kivi, Minna Canth, Juhani Aho és Eino Leino.

A tudományos disszertációk nyelve a korszak közepéig maradt a latin: Lönnrot, Runeberg és Snellman mind latin nyelvű disszertációval szereztek egyetemi fokozatukat (PITKÄRANTA 1999: 123). A Helsinki Sándor Cári Egyetemen 1852-től lehetett svédül disszertációt írni, 1858-tól finnül és 1871-től más nyelveken is (ÖSTERMAN é. n.). A német volt a latin mellett a tudomány nemzetközi nyelve, a nemesi udvarházakban pedig továbbra is francia irodalmat olvastak. A korszak vége felé az orosz birodalom egyre határozottabban próbálta megszüntetni a finnek autonómiáját és az orosz nyelvet hivatalossá tenni Finnországban. Az orosz nyelvtudás nem volt általános a finn elit körében, és az oroszosítási kísérletek nem jártak az orosz nyelv tartós elterjedésével sem. Az autonóm korszakban például a pénzermék, a bélyegek és az utcanevek három nyelvűek (svéd–finn–orosz) voltak. A lapp nyelv iránt — a többi rokon nyelvvel együtt — tudományos érdeklődés mutatkozott a 19. században, de mindez a finn nemzettudatba nem fért bele, és a nyelvük hivatali, iskolai, bírósági stb. használata nem kapott támogatást (LÄNSMAN 2009).

2.4. A független Finnország (1917–)

Az első világháború és az orosz forradalom okozta káosz miatt összeomlott a finn politikai és gazdasági rendszer. Ebben a zavaros időben 1917. december 6-án német unszolásra a finn parlament egyszerű többséggel (100–88) elfogadta a Finnország függetlenségéről szóló indítványt (HENTILÄ 1999: 90). Rögtön ezt követően bekövetkezett a 20. századi finn identitástudat szempontjából a legnagyobb trauma, a polgárháború (1918), amely a fehérek, vagyis a polgári osztályok, hivatalnokok, értelmiségiek, illetőleg a földdel rendelkező parasztság győzelmével zárult. A polgárháborúban az elit egységes volt, egységesen csalódott a sorsát saját kezébe vevő „népben”, amit ezek után más fajnak vagy állatoknak

tekintett, különösen például a női vörösgárdistákat tartották visszataszítónak. Így érthető, hogy a nyelvi kérdésben megegyezésre törekedtek a hatalmon levők. Ennek eredményeként születik meg a kétnyelvű állam, amikor 1919-ben a finn alkotmány 14. §-a kimondja, hogy „Finnország nemzeti nyelve a finn és a svéd”. Végül 1922-ben elfogadják a nyelvtörvényt, amely leírja például, hogy a helyi hivatalos nyelvhasználat mikor legyen egynyelvű (finn vagy svéd), illetve kétnyelvű (finn és svéd). A nyelvtörvény párhuzamosan tárgyalja a két nemzeti nyelvet. Az, hogy a svéd nyelv egyenlő maradt a finnel, miközben már csak a lakosság 11%-a volt svéd anyanyelvű, a svéd nyelv történelmi jelentőségének és a svéd elit szolidaritásának volt köszönhető. Sem az akkori, sem a későbbi finn nyelvű értelmiség nem akarta vállalni azt a felelősséget, hogy a svéd nyelvet jogilag kisebbségi sorba taszítsa Finnországban (VIRRANKOSKI 2001: 795).

Az új, immár független Finnországnak rögtön akadt egy szakadár része: Svédország szerette volna a svéd nyelvű Åland-szigeteket elcsatolni, ami a körülbelül 20 000 főnyi lakosság teljes támogatását is élvezte. Végül a népszövetség 1921-ben kimondta, hogy történelmi és földrajzi okok miatt Finnországnak továbbra is joga van a szigetcsoporthoz, de széleskörű autonómiát kell számára biztosítania, illetve demilitarizálnia kell a szigeteket (VIRRANKOSKI 2001: 778). Az Åland-szigetek autonómiáját és svédnyelvűségét szavatoló törvény (eredetileg 1920, 1922) 36. §-a kimondja, hogy „A tartomány svéd nyelvű. A tartományban az állami, a tartományi és az önkormányzati hivatalokban használt nyelv a svéd.” (Ål. 1991). A finnek maguk is próbáltak újabb finn nyelvű területeket csatolni Finnországhoz. A kelet-karjalai törzsek „felszabadításában” közreműködtek finn szabadcsapatok is, ám sikertelenül. 1922-ben megalapították az Akadémiai Karjala Társaságot (AKS), amely a svédországi és a norvégiai finnekkel is felvette a kapcsolatot, és „Nagy-Finnországról” ábrándozott. Az eredmény az lett, hogy a „finn veszély”-re hivatkozva mind a két országban gyorsítani kívánták a finnek körében a nyelvcserét (VIRRANKOSKI 2001: 780).

Az 1920-as–1930-as években ismételten fellángolt a nyelvi háború. A nagy tömegeket leginkább a nevek finnesítése érintette. A hangsúly mégis az elitképzelesen volt, ahol bizonyos területeken ádáz pozícióharc zajlott. Ennek eredményeként a Helsinki Egyetem számára például törvényben határozták meg, hogy milyen számú professzori állást kell a svéd nyelvűek számára fenntartani (27-et). A kultúrharc pozitív hozadéka mindenképpen az volt, hogy közadakozásból új egyetemeket alapítottak (Turkui Egyetem és Åbo Akademi). Ugyanúgy közadakozásból létrehoztak nagy, a mai napig meghatározó alapítványokat, külön-külön a svéd és finn nyelvű tanulóknak, kutatóknak, művészeknek. Például 1937-ben a svéd kultúra erős helyzetének ellensúlyozása céljából országos pénzgyűjtésből megalapították a Finn Kulturális Alapot (Suomen Kulttuurirahasto).

A második világháborúnak nyelvdemográfiai következményei is voltak a finnek és Finnország számára. 1939 és 1944 között 70 000 finn gyerek Svédországba menekült a háború elől. A gyerekek jó része nem tért vissza Finnországba, illetve nyelvi problémái akadtak visszatéréskor. 1943-ban a finn–német szerződés alapján kb. 63 000 inkerit (a svéd birodalom korában Ingermanlandba települt finn anyanyelvű, főleg evangélikus lakosokat) Finnországba költöztettek Leningrád környékéről. 1944-ben és 1945-ben közülük 57 000-et az 1944-es szovjet–finn békeszerződés alapján visszaköltöztettek a Szovjetunióba, a Szovjetunióon belül az inkeriek azonban sokáig nem térhettek vissza az eredeti lakóhelyükre (HASALA 2009). 1940-ben és 1944-ben Finnország elveszítette a karjalai területeket (az ország területének 12%-át), és az evakuált lakosságot (kb. 410 000 főt) áttelepítették az ország finn nyelvű részeire. A menekültek letelepítésekor ügyeltek arra, hogy a települések nyelvi szerkezete ne változzon, vagyis a karjalaiak svéd nyelvű vidékeken nem kaphattak földet (HENTILÄ 1999: 100–101).

A második világháború utáni időben lecsendesült a nyelvi harc a szélsőséges finnségi eszmék és mozgalmak marginalizálódásával, illetve eltűnésével, hiszen a független Finnországban jellegzetesen többnyire csak a radikális és szélsőséges mozgalmak, pártok kérdőjelezték meg a svéd nyelv státusát, a finnel egyenlő alkotmányos jogát. A hidegháborús időket ez a nyelvi jogi status quo jellemezte. A finnen és a svéden kívül más nyelvek nem nyertek elismerést, például a lapp nyelv(ek) törekvéseit elutasították a finn döntéshozók. Demográfiailag fontos tényező volt a nagy számú finn lakosság áttelepülése Svédországba (és más országokba) munkavállalás céljából. Maga Finnország a hidegháborús évtizedekben többnyire elzárkózott a külföldiek, menekültek befogadásától (például '56-os magyar menekülteket sem fogadott). 1980-ban 20 000 külföldön született lakosával Nyugat-Európa kulturálisan és nyelviileg leghomogénebb országa volt (PULKKINEN 1999). 1980-ig kialakult a finn jóléti állam, az egységes iskolarendszer, a finn nyelv kutatásának, oktatásának intézményrendszere.

A hidegháborús világrendszer felbomlása váratlanul érte Finnországot, de némi tanácstalanság után csatlakozott a nyugat-európai szervezetekhez, először, 1989-ben, utolsó „nyugat-európai” országként az Európai Tanácshoz. 1994-ben pedig a finnek 57%-a az európai uniós tagság mellett tette le a voksát. Az 1990-es évek elejétől olyan változások, folyamatok kezdődtek el, amelyek a mai napig tartanak. Elmondhatjuk ugyanakkor, hogy a mai helyzet több vonatkozásban eltér az 1990 előtti időktől, vagyis a Szovjetunió összeomlását és az EU-csatlakozás előkészületeit korszakhatárnak tekinthetjük.

Összefoglalóan tehát azt állapíthatjuk meg, hogy a független korszak elején a finn nyelv a nyelvhasználat valamennyi színterére kiterjedt. Az EU-csatlakozást követően (1995) pedig a finn nyelv a nemzetközi szervezet hivatalos nyelvévé vált.

3. A mai helyzet

3.1. A finnországi nyelvtörvények

Finnország nyelvvel kapcsolatos alkotmányos és alacsonyabb törvényi rendelkezései kizárólag történelmi távlatban érthetők. Az alkotmány két nemzeti nyelvet (állami/hivatalos nyelvet) ismer el: a finnt és a svédet. A következőben néhány fontos, a nyelvek státusával kapcsolatos törvényt és törvényrészletet fogok röviden bemutatni.

A nyelvekről szóló rendelkezések az 1990-es évekig gyakorlatilag csak a finn és a svéd nyelv viszonyának rendezéséről szóltak (vagyis azt érintették, hogyan kell az alkotmányos kétnyelvűséget interpretálni). A Finnországban beszélt többi nyelvet a finn jog és politika az EU-csatlakozás előtti időkig negligálta, közülük a lappoknak voltak konkrét követeléseik, amelyeket kb. a 70-es évekig elutasítottak³ (LÄNSMAN 2009). A legújabb, 1999-ben módosított alkotmány (Suomen perustuslaki) viszont már a következőképpen fogalmaz:

17. § A saját nyelvhez és kultúrához való jog.

Finnország nemzeti nyelve a finn és a svéd.

(...) A közigazgatásnak egyenlő elvek alapján biztosítania kell a finn és svéd nyelvű lakosság iskoláztatási és társadalmi szükségleteit.

A lappoknak mint őshonos népnek, valamint a romáknak és egyéb csoportoknak joguk van fenntartani és fejleszteni saját nyelvüket és kultúrájukat. A lappok jogait a hivatalos nyelvhasználatra külön törvény szabályozza. A jelnyelvet használók és a fogyatékoság miatt tolmácsolásra és fordításra szorulókat a törvény szavatolja.

A módosított alkotmány már külön megnevezi a lappokat és a romákat, illetve a jelnyelvet használókat. Ezek a csoportok nagyobb törvényi figyelmet kapnak a hozzájuk képest számszerűleg nagyobb csoportok („egyéb csoportok”) mellett. A megnevezett nyelveket például a „hazai nyelvek központja” (Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Kotus) kutatja: a lapp nyelvekkel 1981-től, a jelnyelvvvel 1988-ban, a Finnországban használt romani nyelvekkel pedig 1995-ben kezdett foglalkozni (vö. Kotimaisten 2007). Egyéb területeken is ez a nyelvi rangsor jelzi a különféle nyelvek státusát, az angol nyelv kivételével.

A finn nyelvtörvény (Kielilaki 2003) tulajdonképpen a finn és a svéd nyelv viszonyáról szól, vagyis arról, hogyan is kell értelmezni a kétnyelvű államot. Az általános elv az, hogy mindkét nyelv minden területen használható, az államhoz tartozó intézmények kétnyelvűek, viszont egy település lehet egy nyelvű (svéd

³ Az északi országokban élő lappok jogait az altai „felkelés”, a lappföldi természeti értékek védelme mozdította előre. Norvégia, miután óriási rendőri erővel biztosította az altai vízerőmű építését az 1980-as években, elsőnek ismerte el a lappokat őshonos nyelvi kisebbségnek. Valamivel ezután Svédország és Finnország is hasonló lépéseket tett, de a Finnország a mai napig nem ratifikálta azt a nemzetközi szerződést, ami a lappokat őshonos népnek ismeri el (LÄNSMAN 2009). Érdekes párhuzam, hogy a baszkok, dél-tiroli németek, korzikaiak mintájára egy drámai konfliktus („terrorizmus”) hozta meg a lappoknak a nyelvi jogokat.

vagy finn) vagy kétnyelvű (svéd és finn) is. Ezt 10 évente határozzák meg az alábbiak szerint:

5. § A település akkor kétnyelvű, ha annak finn és svéd nyelvű lakosai vannak, s a kisebbség létszáma eléri a 8%-ot vagy legalább a 3000-et (...) Egy kétnyelvű közösség akkor minősítendő egynyelvűnek, amikor annak kisebbsége nem éri el a 3000-et vagy a 6%-ot. Egy adott települést képviselőtestületi indítvány alapján 10 évre kétnyelvűvé lehet nyilvánítani akkor is, ha egynyelvű a közösség.

A törvény meghatározása példaként szokott szolgálni abban a tekintetben, hogy alacsony küszöbhez (8%, 6% és 3000 fő) köti a hivatalos kétnyelvűséget. Ráadásul ez alatt is lehet kétnyelvű a település, ha a képviselőtestülete úgy határoz. Létezik is olyan kisváros, amely így döntött (Lohja/Lojo), mivel szeretné megtartani a svéd nyelvű lakosságát, és együtt kíván működni a svéd nyelvű szomszéd településekkel.

A nyelvtörvény része az is, hogy a „hivatalos személyeknek ápolni kell az ország nyelvi kulturális örökségét és támogatni mind a két nemzeti nyelv használatát” (35. §). Vagyis a törvény jellegzetesen a nyelvek státusáról (hol, milyen nyelvek használatát kell lehetővé tenni) rendelkezik, nincs benne utalás nyelvváltozatokra, a nyelvhasználat minőségére.

2004-ben lépett életbe a lappoknak regionális jogokat biztosító törvény (Saamen kielilaki 2003) módosított változata (az eredeti 1992-ből való): hatálya alá tartoznak Enontekiö, Inari, Sodankylä és Utsjoki önkormányzati hivatalai, illetve azok a bíróságok és állami hivatalok, amelyek kapcsolatban vannak ezekkel a községekkel.

4. § A lappoknak joguk van használni a lapp nyelvet (...) azokban a hivatalokban, amelyekre ez a törvény hatályos (...).

A hivatalnok nem korlátozhatja az ebben a törvényben meghatározott nyelvi jogokat azon az alapon, hogy az adott lapp személy más nyelven is tud, például finnül vagy svédül (...).

A törvény értelmében a lappok regionális nyelvi autonómiával rendelkeznek. A használatra való jogok általában is kötelezik a hivatalnokokat a lapp nyelv(ek) ismeretére, sőt azt is előírják, hogy a „hivatalnokok általános kötelessége a tevékenységük során előrevinni a lapp nyelv használatát” (15. §), vagyis törvény írja elő a hivatalos személyek részvételét a lapp nyelvek revitalizációjában.

A legújabb fejlemény a finn nyelvi törvénykezésben az, hogy a romani nyelveket, illetve a karjalai nyelvet Finnország 2009 decemberében azokkal a jogokkal ruházta fel (lásd Tasavallan 2009), amiket a Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Chartájának a 7. cikkelye biztosít. Vagyis elismerésük, kulturális, oktatási és kutatási támogatásuk ezentúl megszervezendő. Gyakorlati szempontból a legfontosabb lépés ezen a téren az volt, hogy 2009-ben kinevezték a karjalai nyelv professzorát a Joensuui Egyetemre. Vannak, akik hasonló státust szeretnének a meänkielinek és a kvén nyelvnek is (lásd A finn nyelv határai című részt a 3.2. pontban).

Összefoglalva elmondható, hogy a finn törvények többféle státust biztosítanak az ország egyes nyelveinek: teljes, — néhány ritka kivételtől eltekintve — minden hivatalos, kulturális, oktatási területre terjedő: a finn és a svéd nyelvnek (majdnem) az egész országban. (Állandó hivatalos svéd egynyelvűség van.) A lapp nyelvek hivatalos státusa regionális jellegű, csak meghatározott településekre vonatkozik, ahol a finn és a svéd mellett használhatók. A következő csoportot a romani nyelvek és a jelnyelv alkotja, amelyeket az alkotmány külön megemlít. A sor végén pedig az egyéb nyelvek állnak, amelyek közül legtöbb beszélője az oroszoknak van (kb. 50 000). Habár az itt említett törvények nem biztosítanak ezeknek a nyelveknek külön jogokat, ugyanakkor például a Finnországban élő magyar nyelvű gyerekek, ha szüleik igénylik, járhatnak az iskola által szervezett magyar anyanyelvi órára hetente két alkalommal (KOVÁCS 2009). Ezen kívül finn anyanyelv óra helyett (vagy mellett) járhatnak finn mint második nyelv órára, amely a finn anyanyelv tantárggyal egyenlő státust élvez.

A finnországi nyelvtörvényeket nemzetközi összefüggésben mintaszerűnek szokták tekinteni. Ez a „finn modell” tulajdonképpen abból áll, hogy a svéd nyelv történeti nemzeti/állami/hivatalos státusát nem szüntette meg a finn nyelvű többség. Ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy a svéd nyelv jogilag nem kisebbségi nyelv (mint például a magyar nyelv Magyarországon kívül), hanem „Finnország területén kevésbé széles körűen beszélt hivatalos nyelv”, ahogyan az EU-s terminológia említi (pl. Application 2007: 5). Egy másik mintaértékű megoldás az állandó autonómia. Ugyanígy példaértékűnek tekintik a jelnyelv felvételét az új alkotmányba. Viszont a többi, jogi tekintetben kisebbségi csoportra vonatkozó törvénykezés legfeljebb átlagosnak mondható az északi országok kontextusában. Finnország bizonyos lapp és romani nyelvek nyelvhalál közeli helyzetéért az Európai Tanácstól kritikát szokott kapni. Továbbá azért is, mert az orosz nyelvi kisebbség viszonylag nagy száma és részleges őshonossága ellenére (kb. 10%-uk finnországi) nem élvez elegendő támogatást (lásd pl. Application 2007). A fentieket összegezve egyértelműen megállapítható, hogy az európai intézmények lökést adtak a finn nyelvpolitikának ahhoz, hogy a finnen és a svédén kívül más nyelvek is hivatalos elismerést kapjanak.

A mai finnországi politikai és az értelmiségi elit majdnem egyöntetűen támogatja az ország hivatalos kétnyelvűségét. Bizonyos, finn összefüggésben szélsőségesnek minősíthető csoportok szívesebben bevezetnék azonban a hivatalos finn egynyelvűséget. Amikor legutóbb módosították az alkotmány nyelvre vonatkozó tételét, illetve a nyelvtörvényt, akkor egyetlen komolyan vehető politikai erő sem harcolt az ellen, hogy Finnország továbbra is hivatalosan kétnyelvű állam legyen. A svéd nyelv ellen harcoló csoportok főleg azt követelik, hogy ne legyen kötelező mindenkinek svédül tanulnia, illetve ne kelljen annak svédül tudnia, aki állami hivatalban szeretne dolgozni (lásd pl. Pakkoruotsi 2010, Vaapaakielivalinta 2010). A nyelvtörvénykezésre vonatkozó komolyabb, hivatalos

szintű kritikának leginkább az a megállapítása érdemel figyelmet, hogy a törvény a valóságban nem működik, vagyis betart(at)ása hiányos.

3.2. A finn nyelv határai

Ebben a fejezetben röviden azt a státus- és korpuszpolitikai kérdést szeretném körüljárni, hogy meddig is terjed a finn nyelv határa, vagyis a finn nyelvjárásokkal szoros rokonságot mutató, korábban finn nyelvjárásoknak tekintett nyelvváltozatok elérték-e a nyelvi státust. Régebbi fejlemény, hogy a karjalai nyelvet elismerték külön nyelvnek (az 1930-as években). „A karjalainak az ad egyértelműen önálló nyelvi státust, hogy beszélőinek nagy része nem Finnországban él, más kultúrkörbe tartozik, pravoszláv vallású, s a karjalaiaknak saját, a finnektől eltérő identitástudatuk van.” (BERECZKI 2000: 49). Zavaró körülmény lehet azonban, hogy a finn nyelvnek is van karjalai nyelvjárása. Általában azt lehet mondani, hogy a karjalai nyelv(ek)et a mindenkori oroszországi részeken beszélik, de a nyelvhatár mégsem követi az országhatárt, így a mai Finnországban is kb. 5000 beszélője van a karjalai nyelvnek. Sokan közülük a második világháború után kerültek a mai Finnország területére, és a finn állam nem támogatta nyelvváltozatuk, építészeti kultúrájuk stb. fennmaradását. Csak az 1990-es évektől éledt fel az érdeklődés a karjalai nyelv és kultúra iránt Finnországban. Ennek legfőbb eredménye pedig az, hogy 2009-ben Finnország elismerte a karjalai nyelvet nem regionális kisebbségi nyelvként, a Joensuu Egyetemre kinevezték a karjalai nyelv első professzorát, és elkezdődött a nyelv óvodai revitalizációs használata is (KarjK.).

A finn–svéd határ mentén, a Tornio völgyében (svédül Tornedal) északon laknak a meänkielit beszélő finnek. A mai számukat SULKALA 35 és 60 ezer közé teszi (2003: 179). Az 1809-es orosz–svéd határrendezés során ők Svédországhoz kerültek. A meänkielihez hasonló a Norvégiában a 17. század körül letelepedett finnek nyelve, a kvén, SULKALA a számukat 12 ezerre becsüli (2003: 181). A finn iskolarendszer, a hivatalos nyelvhasználat nem terjedt el köztük, nem alakult ki (finnországi) finn standardot használó értelmiség. Korpusz szempontjából az északi finn nyelvjárások igen konzervatívak, hangtani, alaktani tekintetben közelebb állnak a 19. században kialakult írott standardhoz, mint akár a közép-finnországi nyelvjárások (SÖDERHOLM 2009). Ma a szókincsükben térnek el a többi finnországi nyelvjárástól. EIRA SÖDERHOLM (2009) számításai szerint a meänkieli és a kvén szavainak kb. 6%-a egyáltalán nem ismert a finn köznyelvben (vagyis elavult, nyelvjárási, lehetséges jövevényszó stb. kategóriákba sem sorolható be).

Miért döntöttek ezek a csoportok a saját nyelv mellett, és erre hogy reagáltak a szakemberek? A tornedali finnek „félnyelvű” csoportként váltak nyelvészkönyvekben ismertté az 1970-es években. WINSÁ (1993) szerint a fogalmat később azért vetették el, mivel kiderült, hogy a félnyelvűségük valójában abból állt, hogy egy tornedali finn otthon finnül beszélt, az iskolában és a hivatalban pedig

svédül. Ennek következtében a finn írott standardot, leginkább az 1809 után keletkezett szavakat, nem ismerték. Többek között ilyen szavak listájának kikérdezésével állapította meg egy finn szociológus azt, hogy ők félnyelvűek. Természetesen nem ők voltak félnyelvűek, csupán a svéd állam nyelvpolitikája fosztotta meg őket attól, hogy a legújabb kifejezéseket megismerjék. Az 1970-es évektől nyílt lehetőségük arra, hogy finnül is tanuljanak az iskolában (heti néhány órában, az általános tanítás nyelve azonban a svéd maradt). HARRI MANTILA (2000) a meänkieli „születését” azokhoz a nyelvi nehézségekhez köti, amit a standard finn tanulása jelentett a tornedali finnek számára, akik ezt a nyelvváltozatot nem ismerték. Egy idő után már nem erőltették az oktatásban a finnországi finn standardot, és rögtön javultak a tanulási eredmények, valamint a tanulói létszám is, mivel a tulajdonképpeni anyanyelvükön folyt az oktatás. Ugyanakkor az 1980-as években kezdett fellépni néhány helybeli értelmiségi az ellen a „szégyen” ellen, amely az idősebb korosztály saját anyanyelvéhez való viszonyát jellemezte. Ők nyilvános helyzetekben és írásban is kezdték a saját nyelvváltozatukat használni, amire korábban nem volt példa. Kezdetben nagy volt az ellenállás, amikor például a Bibliát erre a nyelvre kezdték fordítani, az egyik pap ezt istenkáromlásnak nevezte. Végül az idősebb korosztály körében terápiás hatása volt annak a felismerésnek, hogy amit ők eddig *paskakieli*-nek (‘sárnyelv’) gondoltak, annak lehetőségessé vált a nyilvános használata is, és néhányan rájöttek arra is, hogy mégsem kell szégyenkezniük az anyanyelvük miatt (WINSÁ 1993). Ezután nagyobb méretű nyelvi revitalizáció indult el a körükben, és jogilag Svédország a meänkielit 2000-ben elismerte (a finn és három más nyelv mellett) hivatalos kisebbségi nyelvként.

A meänkielit hagyományos nyelvészeti szempontból nehezen tekinthetjük önálló nyelvnek, a 6%-nyi szókincsbeli eltérés is olyan, hogy a megértést nem gátolja, mivel ennek nagy része svéd jövevény- vagy kölcsönszó, amelyek átkeülhettek volna ugyanígy a finnországi nyelvjárásokba is, ráadásul a finnországi finnek tudnak svédül (MANTILA 2000). WINSÁ (2000) viszont nyelvökölógiai és nyelvsvociológiai okokkal indokolja, hogy a nyelvváltozat léte foroghatott kockán a nyelvi vagy nyelvjárasi státuson. Szerinte a nyelvjárások nem részesülnek nyelvi tervezésben, a nyelvjárasi diverzitást nem tartják annyira értékesnek, sőt a nyelvi standardizáció során a nyelvümüvelők nem ritkán igyekeznek kigyomlálni a nyelvjárasi sokféleséget. Továbbá a nyelvjárásokat nem illetik meg nyelvi jogok, csupán a nyelveket (i. m. 431). Nem szabad elfeledkezni arról sem, hogy a meänkielit a Svédországban élő őshonos finnek beszélik, a 20. századi finn bevándorlók viszont a (finnországi köznyelvhez közeli) finn nyelvet használják. WINSÁ (2000) szerint azok, akik ellenezték, hogy a meänkieli nyelvi státust kapjon, általában lenézték a regionális kultúra értékeit. A finnországi szociolingvisták (MANTILA 2000, SULKALA 2003) végül is azért tartják külön nyelvnek a meänkielit, mert szerintük minden közösségnek alapvető joga meghatározni,

hogy melyik kultúrához, nyelvhez tartozik, illetve joga van meghatározni, hogy saját, önálló nyelvet beszél-e. A Tornio völgyének kulturális élete mindenképpen sokat profitált abból, hogy a meänkielit nem egy perifériális finn nyelvjárásként definiálták (WINSA 2007). A meänkieli beszélőinek általában nagyobb lett az önérzetük. Ennek egyik jele, hogy már a határ finn oldalán is vannak, akik büszkén azt mondják, hogy beszélnek a meänkielit (MANTILA 2000). Nincs kizárva, hogy a finn állam is előbb-utóbb a karjalai nyelvéhez hasonló státust ad a meänkielinek Finnország területén. Igaz, Finnországban már az is a meänkieli szimbolikus elismerésének volt tekinthető, amikor a Virittäjä folyóirat 1993-ban megjelentette WINSA meänkieli nyelvű cikkét a meänkieliről.

3.3. Demográfiai adatok

A finn népesség-nyilvántartás (Taskutieto 2009) szerint 2009 elején Finnországnak 5 326 314 lakosa volt. Az ország lakossága enyhe növekedést mutat, 2007 eleje óta kb. 50 ezerrel gyarapodott. A mai lakosok közül 4 844 047 fő, vagyis az összlakosság 91%-a finn anyanyelvűként van anyakönyvezve.⁴ NUOLIJÄRVI (2005: 284) arra mutat rá, hogy a 20. században a finn anyanyelvűek száma 2,5 millió beszélővel gyarapodott Finnországban. Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy ugyanebben az évszázadban kb. 1 millióan hagyták el Finnországot olyanok, akik a jobb élet reményében Skandinávia országaiba, illetve Amerikába emigráltak (lásd JÖNSSON-KORHOLA 2003a: 11).

Az utóbbi években a finn nyelvűek gyarapodása lassult Finnországban, 1990 és 2003 között kb. 100 ezret tett ki (NUOLIJÄRVI 2005: 287). 2007 és 2008 között kb. 17 000-rel több finn anyanyelvű lakosa lett az országnak az 50 ezer fős növekedésből (Taskutieto 2008, 2009), így az új lakosok között már többségben vannak a más nyelvűek (nagyfokú növekedést mutat az orosz, az észt, az angol, a kínai, a kurd és az albán anyanyelvűek száma), és számuk a jövőben várhatóan egyre inkább nőni fog (vö. NUOLIJÄRVI 2005: 286). Jelenleg a finnen kívüli 9%-ot kitevő csoportok között legnagyobb a svéd (289 951 fő, 5,4%), az orosz (48 740) és az észt (22 357) anyanyelvű (uo.). Az angol anyanyelvűek száma 11 ezerre rúg. A nem finn anyanyelvűek jó része is valószínűleg valamilyen szín-

⁴ A népszámlálások és egyéb demográfiai nyelvi adatok többnyire nyelvi ideológiákat tükröznek, ezért kritikusan kell velük bánni. A finn népesség-nyilvántartást is érte már számos kritika a nyelvi adatokat illetően. Ez azért van, mert a finn népesség-nyilvántartásba vétel során egy nyelvet lehet anyanyelvűként bejelenteni, és csak a „finn”, „svéd” és „egyéb” kategóriák szerepelnek az űrlapon. Így semmiféle képet nem kapunk a kétnyelvűek arányáról. Továbbá valószínűleg néhány szülőt arra biztatott ez a gyakorlat, hogy „egyéb” helyett a finnt jelölje meg anyanyelvűként. Így például lapp aktivisták kampányt is folytattak azért, hogy a lapp nyelvűek utólag kérjék a személyes nyelvi adatok kijavítását. A népesség nyilvántartásáról szóló törvény megváltoztatását többek között a finn mint második nyelv tanári szervezet is szorgalmazza, mivel a kétnyelvűség megjelenése a kétnyelvűség elfogadottságát, illetve a gyerekek nyelvtudásáról szóló adatok pontosítását segítené elő (vö. Lausunto 2007). Persze minden relatív, sok nyugati ország (pl. Svédország) népesség-nyilvántartása egyáltalán nem gyűjt információt a lakosok (anya)nyelvéről.

ten tud finnül, ők adják a finn mint második nyelv félmillió beszélői táborát. A svéd anyanyelvűek az iskolában tanulják a finn nyelvet. A svéd nyelvűek száma 1990 és 2003 között kb. 6000 fővel csökkent (NUOLIJÄRVI 2005: 287), 2008 és 2009 januárja között viszont 300-zal bővült (Taskutieto 2008, 2009).

Az újonnan betelepültek körében nem nagyon valószínű, hogy valaki sokáig csak az angol használatával boldoguljon Finnországban. Gyakori például az a panasz, hogy finn nyelvtudás hiányában a külföldi kutatók nem igazán tudnak bekapcsolódni a finn értelmiségi közösségek életébe. A harmadik világbeli bevándorlók is tanulnak finnül, többnyire államilag támogatott formában. 1990-hez képest ma négyszer annyi külföldön született lakos van Finnországban, ezért a finn nyelvpolitikának is elkerülhetetlenül foglalkoznia kell velük. A finn nyelv szempontjából megemlíthető, hogy eddig az országban nem alakultak ki olyan zárt tömbök, ahol a bevándorlók a többségi kultúrától és nyelvtől elszigetelten élik az életüket (LEHTONEN 2007).

A finn nyelvnek Finnországon kívül is vannak beszélői. Svédországban kb. 400 000-re tehető a második világháború után bevándorolt finn nyelvű lakosság száma, a korábbi finn lakosság jó része már átment a nyelvcsere (ANDERSON–KANGASSALO 2003). A 400 000 lakosnak körülbelül a fele használja a finn nyelvet (HUSS–LINDGREN 2005: 255). Amerikában (az Egyesült Államokban és Kanadában) van a második legnagyobb csoport, de ott a finn nyelvet ismerők számát nehéz megbecsülni. Finn gyökereket valló bevándorlók kb. 1 millióan is lehetnek, de közülük valószínűleg igen kevesen beszélnek a finn nyelvet (JÖNSSON–KORHOLA 2003b). Oroszországban igen viszontagságos múltat tudhatnak maguk mögött a finn nemzetiségűek, a jelenlegi számukat kb. 34 000-re teszik (lásd HASALA 2009). Habár általában nincsenek pontos statisztikák a Finnországon kívül élő finnek nyelvismeretéről, valószínű, hogy a finn nyelvtudás és nyelvhasználat háttérbe szorul, jellegzetesen a második generációtól kezdve, így nem kis számban lehetnek a világban finn gyökerű emberek, akik nem tudnak finnül.

3.4. A finn nyelv az oktatásban

Egy adott nyelv státusa szempontjából fontos körülmény, hogy hol, milyen formában és kiknek oktatják, esetleg oktatási nyelvként használják-e. Finnországban az alapoktatás nyelve általában finn vagy svéd, de törvény engedi meg a lapp, a romani és a jelnyelv használatát is oktatási nyelvként. Ezen kívül külön csoportban vagy iskolában más nyelv is lehet részben vagy egészben az oktatás nyelve (Perusopetuslaki 1998). Főleg Helsinkiben vannak más nyelveken oktató iskolák: angol tannyelvű (osztályokat fenntartó) általános iskola 11, részben angol tannyelvű általános iskola 8 található a fővárosban. Három-három iskola francia és német nyelvű, két orosz tannyelvű, valamint egy észt, továbbá 42 svéd és 112 finn tannyelvű általános iskola található Helsinkiben (VO.). Az utóbbi időkben a legtöbb vitát az angol tannyelvű oktatás elterjedése váltotta ki. Az iskolák hirdetéseiben gyakran szerepel a nemzetköziség, néha már az iskola nevé-

ben is (International School), ezek általában hazatérő finnek vagy egyéb „nemzetköziek” számára kínálják az angol tannyelvű általános iskolákat. Csupán egy olyan iskola van, amely az angol nyelvterület kultúrájára helyezi a hangsúlyt a programjában, a többi kifejezetten a nemzetköziség mellett teszi le a voksát (VO.).

Az angol tannyelvű osztályokat, iskolákat eredetileg külföldiek, külföldről hazatérő finnek számára alapították (például a finn diplomaták gyermekei többnyire angol tannyelvű iskolákba járnak állomásországtól függetlenül). Ugyanakkor igen gyakorivá vált a finn anyanyelvű (egynyelvű) gyerekek angol tannyelvű oktatásban való részvétele is. A finn nyelvű gyerekek számára ez az iskolatípus tűnik hatásosabb nyelvelsajátítási módszernek a hagyományos nyelvtanítás helyett (A. HAKULINEN és mtsai 2009: 72–73). A nagyszámú és különösen az elit körében igen népszerű angol tannyelvű oktatás egyes vélemények szerint műveltségnyelvként már a finn nyelv státusát is gyengíti (MANTILA 2005: 309–311). Általában elismerik, hogy a két tannyelvű iskolákban a tanulási eredmények jobbakként, mint az egy tannyelvűekben, de azt is hangsúlyozzák, hogy habár Finnország célja nem lehet az egynyelvűség semmilyen területen sem, mégis a finn nyelvű műveltség kötődik legjobban a finn társadalomhoz, kultúrához. Vagyis vigyázni kell, nehogy az oktatás és az elit túlzottan eltávolodjon a finn nyelvű társadalomtól, kultúrától, amelyet teljes egészében csak a finn állam tud fenntartani (A. HAKULINEN és mtsai 2009: 72–73, MANTILA 2005).

A finn nyelvet és irodalmat a finn anyanyelvűeknek Finnországban „anya nyelv” (*äidinkieli*) nevű⁵ tantárgyként oktatják. Ez az egyetlen kötelező tantárgy a középiskolát záró érettségi vizsgán és a nemzetközi PISA mérésekben a finn iskolások olvasási-szövegértési képességei kitűnőnek bizonyultak. Mégis a finn nyelvpolitikai írások (A. HAKULINEN és mtsai 2009, KSK.) nagy teret szentelnek a tantárggyal kapcsolatos aggodalmaknak, kívánalmaknak. Alapvető gondnak tartják a nemzetközi összehasonlításban csekély óraszámot a középiskolában: 1993-ban az összes osztályban 17 volt, miközben pl. Magyarországon 31 (KSK. 260). Továbbá problémának tekintik, hogy a tanárképzés részeként meg lehetőségen kis szerepet kap a finn nyelvészet. Ugyancsak fontos lenne, hogy a tanítóknak legyen képük a finn nyelv rendszeréről, területi és társadalmi változatairól, valamint az írott és beszélt nyelv alapvető különbségeiről (A. HAKULINEN és mtsai 2009: 61).

Az anyanyelvi oktatás legnagyobb hiánya mégis az, hogy a fiúk körében kifejezetten gyenge eredményeket produkál: a fiúk finn nyelvi érettségi eredményei ugyanis rosszabbak, mint a lányoké, míg az angol érettségénél viszont a fiúk ve-

⁵ A tantárgyak elnevezései önmagukban is nyelvpolitikai döntések. Egyes vélemények szerint a *finn nyelv és irodalom* jobban fedné a tantárgy tartalmát, és jobban követné a nemzetközi gyakorlatot is (A. HAKULINEN és mtsai 2009: 94).

zetnek. Ennek az a lehetséges magyarázata, hogy a klasszikus anyanyelvi műveltséghez kapcsolódó oktatás szövegei távol állnak a fiúk érdeklődési körétől, viszont szabad idejükben angol nyelvtudást erősítő hobbikat üznek (pl. számítógépes játékokat játszanak, vö. A. HAKULINEN és mtsai 2009: 84–85).

A finn nyelv helyzete talán a felsőoktatásban és a tudományos kutatás nyelveként a legkritikusabb. Ma az angol nyelv az egyetlen globális tudományos *lingua franca*. Finnországban ma már elképzelhetetlen, hogy egy tudós vagy akár egy egyetemi hallgató ne tudjon angolul. A nyelvtudás elvárt szintje magas, a hallgatóknak angol nyelvű tankönyvekből kell vizsgázniuk, és a kutatóknak a pályázataikat, publikációikat és konferencia-előadásaikat angolul kell megfogalmazniuk. A tankönyveknek ritkán vannak finn fordításai, a kutatók viszont már nem tehetik meg, hogy a publikációikat, pályázataikat fordíttassák. Ezek mellett egyre gyakrabban az egyetemi oktatás nyelve is angol. Egyes vélemények szerint a finn nyelv már csak úgy maradhat meg tudományos nyelvként, ha a finnek úgy döntenek, és a gyakorlatban is tesznek azért, hogy az angol mellett a finn nyelvet továbbra is teljes körűen használják az egyetemeken és a kutatóintézetekben (A. HAKULINEN és mtsai 2009: 97).

Az angol nyelv legerőteljesebb terjesztője a tudományos teljesítmények mérése. A különféle mérések legtöbb pontot mindig a nemzetközi publikációknak adnak, nemzetközinek pedig többnyire csak angol nyelvű publikációk számítnak. Jelenleg a finn egyetemeken, a kutatást finanszírozó szerveknél ez az elbírálás általános gyakorlatnak számít. Több javaslat is született a helyzet megváltoztatására, de konkrét döntések egyelőre nincsenek. Egyre erősebbek például azok a hangok, amelyek szerint a tudományos minőség egyetlen fokmérője nem lehet csupán az angol nyelvű nemzetközi folyóiratokban való publikálás, továbbá hogy a finnországi támogatásoknak, ösztöndíjaknak ösztönözniük kellene a finn nyelven történő publikálást (A. HAKULINEN és mtsai 2009: 192).

A finn nyelvpolitikával foglalkozók külön hangsúlyozzák, hogy a humán és a társadalomtudományok területén fontos lesz a jövőben is a nemzeti nyelveken történő publikálás, mivel a tudósok „feladata a kutatáson és oktatáson kívül hasznosulni a társadalom különféle területein, mint például a gazdaság és a munka világában, a politikában és az adminisztrációban, valamint a civil szférában. Tan- és ismeretterjesztő könyveket, lexikonokat kell megjelentetniük, és a döntéshozók számára kutatásokon alapuló finn nyelvű tudást kell közvetíteniük, ismereteket kell terjeszteniük tanárok, fordítók és különféle területek műkedvelői körében.” (A. HAKULINEN és mtsai 2009: 98). Amennyiben nem sikerül a finn nyelv használatát megtartani a kutatók körében, a tudományos élet nyelvileg elszigetelődhet a társadalomtól.

Az egyetemi tankönyvek nagyobb része már jó ideje angol nyelvű. A Helsiniki Egyetemen például kizárólag a jogi képzésben használnak több finn nyelvű kötelező olvasmányt, mint angolt (HIIDENMAA 2003: 80). Az egyetemi oktatás

fejlesztése, nemzetközi szintre emelése Finnországban gyakran az angol nyelvre való áttérést takarja. A finn egyetemeken minden eszközzel próbálnak külföldi hallgatókat magukhoz csábítani, és lehetővé akarják tenni, hogy például minél több mesterszakot lehessen finn nyelvtudás nélkül is elvégezni. Ugyanakkor a finn hallgatóknak is csak ugyanazt az angol nyelvű képzést kínálják. HIIDEN-MAA szerint „a probléma nem az, hogy mit csinálunk angolul, hanem az, hogy mit nem csinálunk finnül” (2003: 79).

Az egyetemeken már tudatosult a nyelvpolitikai döntések fontossága. Így már a legtöbb egyetemnek van hivatalosan megfogalmazott, deklarált nyelvpolitikája. Általában egyszerre próbálják a nemzetköziség elérése végett az angol nyelvhasználatát terjeszteni, ugyanakkor a finn (és a svéd) nyelvhasználatát továbbra is biztosítani, illetve mind a finn, mind az angol nyelvhasználati készségek fejlesztésére gondot fordítani (A. HAKULINEN és mtsai 2009: 102–105). A finn szakértők általában egy hozzáadó (többnyire finn–angol) kétnyelvűséget tartanak ideális célnak a felsőoktatásban (A. HAKULINEN és mtsai 2009: 113, HIIDEN-MAA 2003: 85). Érdekes, hogy a nyelvpolitikai reflexió részeként arra is felfigyeltek az utóbbi időben, hogy Finnország a finn nyelv egyetemi kutatására, oktatására kevesebb állást (63-at) tart fenn, mint a svéd (68), a német (68) vagy az angol nyelv és irodalom (97) számára (A. HAKULINEN és mtsai 2009: 34).

4. A finn nyelv jövője

A finn nyelv státusa szempontjából számos területet görcsö alá lehetne még venni. A Suomen kielen tulevaisuus (A finn nyelv jövője) című mű (A. HAKULINEN és mtsai 2009) az informatika, a kereskedelem, a populáris kultúra, az európai és a finn adminisztráció területén is általános kérdésként veti fel, hogy milyen igény van a finn és más nyelvek használatára, és hogy vajon ezt az igényt megfelelően kielégítik-e. Több területen azt javasolja, hogy az állami támogatás egyik feltétele lehetne a finn nyelv igény szerinti használata, vagyis hogy a finn állam jelenléte minden területen továbbra is jelentsen finnyelvűséget is. Egyes területeken, például a populáris kultúrában pedig közös EU-s fellépésre lenne szükség az európai nemzeti nyelvek használatának támogatására.

Általában elmondható, hogy a finn nyelvpolitikának nincs ellenségsége. Például LEPPÄNEN és munkatársai (2009) reprezentatív felméréséből kiderül, hogy a finnek pozitívan viszonyulnak az angol nyelvhez, és nem gondolják, hogy az veszélyt jelentene a finn nyelvre vagy kultúrára. Vagyis a finn nyelvet csupán az fenyegeti, hogy a finnek saját akaratukból leszoknak a használatáról úgy, hogy tovább nem igényelnek finn nyelvű műveltséget, vagy regisztrálják, szintenként áttérnek az angolra. A nyelvtörvények felől nézve világos, hogy a jövőben nehéz elképzelni olyan törvényt, amely a finn nyelvet Finnországban újabb területeken kötelezővé tenné, illetve bármelyik más nyelv használatát betiltaná. Sokkal valószínűbb az, hogy a kisebbségi nyelvek szélesebb törvényi támoga-

táshoz juthatnak a jövőben. Ennek ellenére kérdéses, hogy például a lapp nyelvek revitalizációja mennyire lesz sikeres. Finnország hivatalos kétnyelvősége törvényi védettség és politikai támogatás nélkül a jövőben mindenképpen megszűnik, de ennek a veszélye rövid távon nem látható.

Történeti távlatban a jelenlegi helyzetet akár ideálisnak is tekinthetjük, különösen ha arra gondolunk, hogy a finn nyelv bizonyos értelemben csupán 1903 óta hivatalos nyelv. AULI HAKULINEN, a 2004-ben megjelent 1700 oldal terjedelmű Iso Suomen Kielioppi (Nagy Finn Nyelvtan) főszerkesztője azt nyilatkozta, hogy a nyelvtan „a finn nyelvet a legjobb erejében mutatja be” (A. HAKULINEN 2004: 23). Itt érdemes felhívni a figyelmet, hogy ez a nyelvtan nemcsak a standard finn nyelv leírását adja, hanem a teljes nyelvét. A nyelvi variabilitást illetően teljes egyetértés van a nyelvészek között abban a tekintetben, hogy a nyelvváltozatok és a nyelvhasználat sokfélesége, variabilitása — ami a mai finn nyelvnek sajátossága — egy adott nyelvnek az erejét tükrözi (A. HAKULINEN és mtsai 2009: 40). A jövőre nézve biztató, hogy egy nemrég megjelent, a finn fiatalok nyelvét tárgyaló műben (ROUTARINNE–HALLILA 2007) általános derűlátás övezi a nyelvészek írásait a fiatalok nyelvi szokásait illetően. VAURAS például azt írja, hogy: „a mai fiatalok többet olvasnak és írnak, mint valaha” (2007: 211). Továbbá biztatásként lehet említeni néhány nyelvhasználati ténytet: az újságolvasás tekintetében a finnek vezetnek Európában; a finn szépirodalom megjelenési példányszáma erős növekedési tendenciát mutat; a finnek világelsők a könyvtári kölcsönzésben; Finnországban nagyon kiterjedt színházi hálózat van, s a finn színházakban bemutatott drámáknak kb. a fele eredetileg finnül íródott (lásd pl. HIIDENMAA 2003).

Az angol nyelvvel kapcsolatos felmérésből (LEPPÄNEN és mtsai 2009: 129–145) kiderül, hogy a finnek mit gondolnak arról, hol tart majd az angol nyelv húsz évvel később (2027-ben) Finnországban. A megkérdezetteknek mintegy egyharmada valószínűnek tartja, hogy az angol nyelv hivatalos nyelv lesz Finnországban, 90%-a szerint az angol nyelv jelentősége megnő. Viszont valamivel kevesebb mint fele azt gondolja, hogy az angolt bizonyos területeken nagyobb mértékben fogják használni, mint a finnt, ezek a területek a felmérés szerint a gazdaság, a tudomány és a finn populáris zene lennének. Ugyanakkor igazából senki nem hisz abban, hogy szépirodalmat angolul olvasnának a finnek 2027-ben. Végül bizakodásra ad okot, hogy majdnem mindenki úgy gondolja: Finnországban az összes társadalmi csoportnak szüksége lesz finn nyelvtudásra 2027-ben is.

Az aktuális státusdiskurzusokat összefoglalva azt lehet megállapítani, hogy eddig inkább csak a helyzetfelmérés, az első reflexió történt meg. A cselekvési programból több területen (pl. a tudományban, a kereskedelemben) eddig jóformán semmi nem valósult meg. Mégis a program megléte azt mutatja, hogy a finnek nem szeretnék, hogy egy *laissez-faire* nyelvpolitika mellett „spontánul” térjenek át az angol nyelv használatára regisztrerenként vagy színterenként. Az

eddig viták, diskurzusok mindenképpen nagyobb fokú nyelvi tudatosságot, reflexiót kezdenek ébresztetni a finnekben, és így megváltozhat a nyelvről való mindennapi gondolkodás is, ami jelenleg még mindig inkább a nyelvhelyességi kérdések körül forog.

PETTERI LAIHONEN

Irodalom

- AGRICOLA, MIKAEL [1543]: *Se Wsi Testamenti*. URL: http://kaino.kotus.fi/korpus/vks/meta/agricola/agri2ut1_rdf.xml. (2010. 02. 12.).
- Ål. 1991 = *Act on the Autonomy of Åland (1991/1144)*. URL: <http://www.finlex.fi/en/laki/kaannokset/1991/en19911144.pdf>. (2010. 02. 12.).
- ANDERSSON, PAULA–KANGASSALO, RAJA (2003): Suomi ja meänkieli Ruotsissa. In: JÖNSSON-KORHOLA, HANNELE–LINDGREN, ANNA-RIITTA szerk.: *Monena suomi maailmalla. Suomalaisperäisiä kielivähemmistöjä*. Tietolipas 190. Helsinki, SKS. 30–163.
- Application 2007 = Európa Tanács: *European Charter for Regional or Minority Languages. Application of the charter in Finland. (Third monitoring cycle)*. Strasbourg, 2007. november 21. URL: http://www.coe.int/t/dg4/education/minlang/Report/EvaluationReports/FinlandECRML3_en.pdf. (2010. 02. 26.).
- BERECZKI ANDRÁS (2000): A karjalaiak története. In: NANOVFSZKY GYÖRGY szerk.: *Nyelvrokonaink*. A Magyarorsággutatás Könyvtára 25. Budapest, Teleki László Alapítvány. 49–55.
- COOPER, ROBERT (1989): *Language Planning and Social Change*. New York, Cambridge University Press.
- HAKULINEN, AULI (2004): Iso suomen kielioppi. *Kieliviesti 4*: 23.
- HAKULINEN, AULI–KALLIOKOSKI, JYRKI–KANKAANPÄÄ, SALLI–KANNER, ANTTI–KOSKENNIEMI, KIMMO–LAITINEN, LEA–MAAMIES, SARI–NUOLIJÄRVI, PIRKKO (2009): *Suomen kielen tulevaisuus. Kielipoliittinen toimintaohjelma*. Helsinki, Kotus.
- HAKULINEN, LAURI (1967): Suomen sanakirjoista. In: HAKULINEN, LAURI–IKOLA, OSMO–RAVILA, PAAVO: *Kirjoituksia suomen kielestä*. Tietolipas 51. Helsinki, SKS. 83–107.
- HALMESVIRTA, ANSSI (2001): A Finn Nagyhercegség (1809–1890). In: HALMESVIRTA, ANSSI szerk.: *Finnország története*. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó. 144–180.
- HASALA, KASPERI (2009): Inkerik. (A feledésbe merült finn kisebbség). *Folia Uralica Debreceniensia 16*: 25–46.
- HEININEN, SIMO (1999): Painettu suomen sana. In: VARPIO, YRJÖ–HUHTALA, LIISI szerk.: *Suomen kirjallisuushistoria 1. Hurskaista lauluista ilostelevaan romaaniin*. Helsinki, SKS. 36–47.
- HENTILÄ, SEPPO (1999): Itsenäinen Suomi idän ja lännen välissä. In: LEHTONEN, TUOMAS M. S. szerk.: *Suomi, outo pohjoinen maa?* Jyväskylä, PS-kustannus. 86–117.

- HIIDENMAA, PIRJO (2003): *Suomen kieli — who cares?* Helsinki, Otava.
- HUSS, LEENA–LINDGREN, ANNA-RIITTA (2005): Monikielinen Skandinavia. In: JOHANSSON, MARJUT–PYYKKÖ, RIITTA szerk.: *Monikielinen Eurooppa: Kielipolitiikka ja käytäntöä*. Helsinki, Gaudeamus. 246–282.
- JÖNSSON-KORHOLA, HANNELE (2003a): Pohjolasta *Prispaneen*. Johdantoa moniin suomiin. In: JÖNSSON-KORHOLA, HANNELE–LINDGREN, ANNA-RIITTA szerk.: *Monena suomi maailmalla. Suomalaisperäisiä kielivähemmistöjä*. Tietolipas 190. Helsinki, SKS. 9–29.
- JÖNSSON-KORHOLA, HANNELE (2003b): *Pussaa se peipipoki kitsistä petiruumaan*. Suomalaiset ja suomen kieli Amerikassa. In: JÖNSSON-KORHOLA, HANNELE–LINDGREN, ANNA-RIITTA szerk.: *Monena suomi maailmalla. Suomalaisperäisiä kielivähemmistöjä*. Tietolipas 190. Helsinki, SKS. 386–448.
- KarjK. = Karjalan kieli sai virallisen aseman. *YLE Uutiset* 2009. november 26. URL: http://yle.fi/uutiset/kotimaa/2009/11/karjalan_kieli_sai_virallisen_aseman_1194062.html. (2010. 02. 12.).
- KARONEN, PETRI (2001): Finnország a svéd birodalom részeként. In: HALMESVIRTA, ANSSI szerk.: *Finnország története*. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó. 67–143.
- Kielilaki 2003 = *Kielilaki* 6.6. 2003/423. URL: <http://www.finlex.fi/fi/laki/ajantasa/2003/20030423>. (2010. 02. 12.).
- KNAPAS, RAINER (1999): J. V. Snellman — Kansallisfilosofi. In: VARPIO, YRJÖ–HUHTALA, LIISI szerk.: *Suomen kirjallisuushistoria 1. Hurskaista lauluista ilostelevaan romaaniin*. Helsinki, SKS. 240–252.
- Kotimaisten 2007 = *Kotimaisten kielten tutkimuskeskus — taustaa ja vaiheita*. URL: <http://www.kotus.fi/files/1087/Kotuksenhistoria29.5.2007.pdf>. (2010. 02. 26.).
- KOVÁCS MAGDOLNA (2009): A finnországi magyarok egy csoportjának identitása és nyelvi attitűdjei. In: BORBÉLY ANNA–VANČONÉ KREMMER ILDIKÓ–HATTYÁR HELGA szerk.: *15. Élőnyelvi konferencia: Nyelvideológiák, attitűdök és sztereotípiák*. Budapest, Tinta Könyvkiadó. 359–366.
- KSK. = *Kieli ja sen kielipit. (Opetuksen suuntaviivoja)*. Opetusministeriö. Helsinki, Painatuskeskus, 1994.
- LAAKSO, JOHANNA (1999): Vielä kerran itämerensuomen vanhimma kielimuistomerkistä. *Virittäjä* 4: 531–555.
- LAITINEN, KAI (1981): *A finn irodalom története*. Budapest, Gondolat.
- LAMBERG, MARKO (2001): Finnország a középkorban. In: HALMESVIRTA, ANSSI szerk.: *Finnország története*. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó. 37–66.
- LÄNSMAN, ANNI-SIIRI (2009): *Saamen kielel ja saamelaiset 2000-luvulla*. Előadás a finn lektori konferencián. Tornio 2009. 08. 10.
- Lausunto 2007 = *Lausunto kielikoulu- ja kielipolitiikan projektin loppuraportista*. URL: <http://s2opettajat.yhdistysavain.fi/@Bin/139584/KIEPO.pdf>. (2010. 02. 12.).
- LEHTONEN, HEINI (2007): Maahanmuuttajataustaisten koululaisten monet kielet. In: ROUTARINNE, SARA–UUSI HALLILA, TUULA szerk.: *Nuoret kielikuvassa. Koululaisten kieli 2000-luvulla*. Helsinki, SKS. 103–125.

- LEPPÄNEN, SIRPA–PITKÄNEN-HUHTA, ANNE–NIKULA, TARJA–KYTÖLÄ, SAMU–TÖRMÄKAN-
GAS, TIMO–NISSINEN, KARI–KÄÄNTÄ, LEILA–VIRKKULA, TIINA–LAITINEN, MIKKO–
PAHTA, PÄIVI–KOSKELA, HEIDI–LÄHDESMÄKI, SALLA–JOUSMÄKI, HENNA (2009):
Kansallinen kyselytutkimus englannin kielestä Suomessa. Jyväskylä Studies in Hu-
manities 132. Jyväskylä, University of Jyväskylä.
- LO BIANCO, JOSEPH (2005): Including discourse in language planning theory. In
BRUTHIAX, PAUL szerk.: *Directions in applied linguistics: essays in honor of Robert
B. Kaplan*. Clevedon, Multilingual Matters. 255–263.
- MANTILA, HARRI (2000): Meänkieli, yksi Ruotsin vähemmistökielistä. *Kielikello* 3: 9–
12.
- MANTILA, HARRI (2005): Suomi kansalliskielenä. In: JOHANSSON, MARJUT–PYYKKÖ,
RIITTA szerk.: *Monikielinen Eurooppa: Kielipolitiikkaa ja käytäntöä*. Helsinki, Gau-
deamus. 300–315.
- MANTILA, HARRI (2008): A finn nyelvpolitika. In: G. BOGÁR EDIT szerk.: *Kontrasztok:
Ünnepi konferencia és kiállítás a pozsonyi Comenius Egyetem Magyar Nyelv és Iro-
dalom Tanszékének 50 éves évfordulóján*. A konferencián elhangzott előadások. Po-
zsony, Comenius Egyetem. 117–125.
- MERISALO, OUTI–MÄKINEN, ILKKA–LAINE, TUIJA (1999): Suomi osana Eurooppaa. In:
VARPIO, YRJÖ–HUHTALA, LIISI szerk.: *Suomen kirjallisuushistoria 1. Hurskaista lau-
luista ilostelevaan romaaniin*. Helsinki, SKS. 126–139.
- NUOLIJÄRVI, PIRKKO (2005): Suomen kielet ja kielelliset oikeudet. In: JOHANSSON, MAR-
JUT–PYYKKÖ, RIITTA szerk.: *Monikielinen Eurooppa: Kielipolitiikkaa ja käytäntöä*.
Helsinki, Gaudeamus. 283–299.
- NYIRKOS ISTVÁN (2005): A mai finn nyelvművelésről. *Magyar Nyelvőr* 129: 54–58.
- ÖSTERMAN, PIA [é. n.]: *Yliopiston historia*. URL: [http://www.helsinki.fi/yliopistonhistoria/
index.htm](http://www.helsinki.fi/yliopistonhistoria/index.htm). (2010. 02. 02.).
- Pakkoruotsi 2010 = www.pakkoruotsi.net. (2010. 02. 12.).
- PAUNONEN, HEIKKI (2006): Vähemmistökielestä varioivaksi valtakieleksi. In: JUUSELA,
KAISU–NISULA, KATARIINA szerk.: *Helsinki kieliyhteisönä*. Helsingin yliopisto,
Suomen kielen ja kotimaisen kirjallisuuden laitos. 13–99.
- Perusopetuslaki 1998 = *Perusopetuslaki 21.8.1998/628*. URL: [http://www.finlex.fi/fi/laki/
ajantasa/1998/19980628](http://www.finlex.fi/fi/laki/ajantasa/1998/19980628). (2010. 02. 12.).
- PITKÄRANTA, REIJO (1999): Suomen latinankielinen kirjallisuus. In: VARPIO, YRJÖ–
HUHTALA, LIISI szerk.: *Suomen kirjallisuushistoria 1. Hurskaista lauluista ilostelevaan
romaaniiin*. Helsinki, SKS. 109–125.
- PULKKINEN, TUIJA (1999): Kielen ja mielen ykseys. In: LEHTONEN, TUOMAS M. S.
szerk.: *Suomi, outo pohjoinen maa?* Jyväskylä, PS-kustannus. 118–137.
- ROUTARINNE, SARA–UUSI-HALLILA, TUULA szerk. (2007): *Nuoret kielikuvassa. Koulu-
ikäisten kieli 2000-luvulla*. Helsinki, SKS.
- Saamen kielilaki 2003 = *Saamen kielilaki 1086/2003*. URL: [http://www.finlex.fi/fi/laki/
alkup/2003/20031086](http://www.finlex.fi/fi/laki/alkup/2003/20031086). (2010. 02. 12.).
- SIPŐCZ KATALIN–TURUNEN, RIGINA (2005): Kielenhuolto Suomessa ja Unkarissa. *Speci-
mina Fennica* 11: 127–140.

- SÖDERHOLM, EIRA (2009): *Pohjoiskalotin kielihajaannus ja oma kirjakieli*. Előadás a finn lektori konferencián. Tornio 2009. 08. 12.
- SPOLSKY, BERNARD (2004): *Language Policy*. Cambridge, Cambridge University Press.
- SULKALA, HELENA (2003): Itämerensuomalaiset vähemmistökielet kirjakieliksi. *Folia Uralica Debrececiensia 10*: 177–194.
- Suomen perustuslaki 1999 = *Suomen perustuslaki 11.6.1999/731*. URL: <http://www.finlex.fi/fi/laki/ajantasa/1999/19990731>. (2010. 02. 12.).
- Taskutieto 2008 = *Taskutieto 2008*. Väestörekisterikeskus. URL: http://www.vaestorekisterikeskus.fi/vrk/home.nsf/webqueryresults?readform&p1=*Taskutieto*&l=1. (2010. 02. 12.).
- Taskutieto 2009 = *Taskutieto 2009*. Väestörekisterikeskus. URL: http://www.vaestorekisterikeskus.fi/vrk/home.nsf/webqueryresults?readform&p1=*Taskutieto*&l=1. (2010. 02. 12.).
- Tasavallan 2009 = Tasavallan presidentin asetus alueellisia kieliä tai vähemmistökieliä koskevan eurooppalaisen peruskirjan voimaansaattamisesta annetun asetuksen 2 §:n muuttamisesta. (N:o 956.) *Suomen Säädöskokoelma N:o 953–959* (2009. december 1.): 4927. URL: <http://www.finlex.fi/fi/laki/kokoelma/2009/20090137.pdf>. (2010. 02. 12.).
- Vapaakielivalinta 2010 = www.vapaakielivalinta.fi (2010. 02. 12.).
- VARPIO, YRJÖ (1999): Suomen kielisen kirjallisuuden varhaisvaiheita. In: VARPIO, YRJÖ–HUHTALA, LIISI (szerk.): *Suomen kirjallisuushistoria 1. Hurskaista lauluista ilostelemaan romaaniin*. Helsinki, SKS. 92–104.
- VAURAS, ILMARI (2007): Tunneikonit verkkokeskusteluissa? In: ROUTARINNE, SARA–UUSI-HALLILA, TUULA szerk.: *Nuoret kielikuvassa. Kouluikäisten kieli 2000-luvulla*. Helsinki, SKS. 210–221.
- VO. = *Vieraskielinen opetus*. URL: http://www.helsinki.fi/fi/index/koulutusjaopiskelu/peruskoulut_lukiot_ammattioppilaitokset/vieraskielinen_opetus.html. (2010. 02. 12.).
- VIRRANKOSKI, PENTTI (2001): *Suomen historia*. Toinen osa. Helsinki, SKS.
- WINSA, BIRGER (1993): Meän kieli ja torniolaaksolaisitten kaksikielisyys: täälä plan-dathan sprookit. *Virittäjä 97/1*: 3–33.
- WINSA, BIRGER (2000): Defining an Ecological Niche: The Use of 'Dialect' or 'Language'. *Current Issues in Language Planning 1/3*: 431–434.
- WINSA, BIRGER (2007): Tornionlaakson kielikyltityriset infrastruktyyrit on kansainvälistymässä. In: MANTILA, HARRI–KARJALAINEN, MERJA–SIVONEN, JARI szerk.: *Merkituksen ongelmasta vähemmistökielten oikeuksiin. Juhlakirja Helena Sulkalan 60-vuotispäivänä*. Acta Universitatis Ouluensis, B Humaniora 79. Oulu. 247–260.

A jászapáti roma és magyar kisiskolások fogalmazásainak kultúraközi elemzése

1. Bevezetés

A kisiskolások fogalmazásainak kultúraközi elemzését az az igény hívta életre, hogy megpróbáljunk választ adni arra a kérdésre, mi lehet az oka annak, hogy a roma gyerekek fogalmazásai az alsó tagozatban tanítók szerint jóval gyengébb színvonalúak magyar társaikénál. A megkérdezett tanítók arra a kérdésre, hogy miért nem tartják megfelelőnek a romák fogalmazásait, a következőket válaszolták: 1. a szövegek nem tagoltak (például nincsenek náluk mondathatárok, bekezdések), 2. az elbeszélés során sokszor nem lehet tudni, hogy kiről, miről beszélnek, 3. hiányoznak a logikus vonások,¹ 4. a fogalmazások nem egy téma köré szerveződnek, hanem több téma asszociációja figyelhető meg, 5. az egyes kifejezések helytelen használata, 6. a morfológia helytelen használata, 7. az elbeszélő műfaj kritériumainak való meg nem felelés. Ezek a válaszok nagyon hasonlítanak azokhoz az elvárásokhoz, amelyeket MICHAELS jegyzett le (1981) azt követően, hogy megkérdezte a tanárokat, hogy mik az alapvető elvárásaik az angol gyerekek elbeszéléseivel szemben (a hely és idő explicit kifejezése, az elbeszélésben szereplő tárgyak teljes leírása, minimális közös tudás feltételezése, a témaváltások lexikalizációja). MICHAELS azt is kimutatta, hogy azoknak a gyerekeknek, akiknek különböző a kulturális háttérük, eltérőek a narratív stratégiáik, és más prozódiai konvencióik vannak a narratív beszámolóikban.

Ebben a tanulmányban az írásbeli nyelvhasználat kultúraközi különbségeit szeretném feltárni a kisiskolások elbeszélő fogalmazásai kapcsán. Feltevésem az, hogy a döntően szóbeli kultúrából jövő roma gyerekek és a dominánsan írott kultúrából jövő magyar gyerekek elbeszélő fogalmazásaiban használt stratégiák különböznek. A következőkben áttekintem, hogy mi állhat a roma és a magyar kisiskolások eltérő nyelvhasználatának a háttérében az írásbeli produkciók létrehozása során.

¹ A gondolatmenet egyenessége, a relevancia (a szöveg sokszor nem a témáról szól), a gondolatmenet megszakítatlansága, a gondolatmenet előremozgása.

2. A roma gyerekek iskolai nehézségei az írásbeliség terén

RÉGER ZITA a cigány gyermekcsoportok szóbeli kultúrájának vizsgálata során (1987: 112–116, 2007) rámutatott arra, hogy a cigány gyermekekhez intézett beszédet az jellemzi, hogy közvetíti a gyermekeknek a nyelv szabályait, elemeit, és bevezeti őket a hagyományos cigány szóbeli kultúra beszédműfajaiba, illetve az ezeket jellemző sajátos nyelvhasználatba: más szóval a gyermekekhez intézett beszéd alakítja a gyerekek nyelvi és pragmatikai kompetenciáját is. RÉGER azt is megállapította, hogy a cigány közösségekben élő gyerekek iskolás korukra elsajátítják és alkalmazzák a cigány kultúra meghatározó jegyeit: az improvizatív előadásmódot, a párbeszéd–interaktív szövegépítést és a formális beszéd elemeinek használatát (1987: 113, 2007).

Ha ez így van, akkor mi okozhatja a hagyományos cigány környezetből kikerülő gyermekek súlyos iskolai nehézségeit? Mivel a nyelvi nehézséget nem jelölhetjük meg okként, hiszen a mérés helyszínén, Jászapátin² élő roma gyerekek otthon is magyarul beszélnek, máshol kell keresni a hátrány okait. Ismét RÉGERT idézve: a nyelvi hátrány a cigány közösségek kultúrájával függ össze, közelebbről a közösségek nyelvhasználatának sajátosságaival, a környező kultúráétól eltérő jellemzőivel (1987: 114, 2007). Az ilyen eltérések közül meghatározó az, hogy a roma gyermekeknek nyújtott mintából hiányzik az írott nyelv, az írásbeliség mint a nyelvi és a világismeretek egyik legfőbb forrása. Az iskola azonban elvárja, sőt feltételezi a könyvekből származó tudást. Az írásbeliség terén adódó nehézségeket a roma tanulók esetében tehát a szóbeli és az írásbeli kultúrák közötti eltérésben kell keresni.

3. Szóbeli és írásbeli kultúrák

A szóbeliség és az írásbeliség kérdését először antropológiai és pszichológiai megközelítésekben vizsgálták. Ezek a megközelítések arra próbáltak választ adni, hogyan érzékeljük a kulturális valóságot. Ennek taglalása azért fontos, mert e háttérismeret segítségével könnyebben megérthetjük azt a szociális kontextust, melyben az írásbeliséget elsajátítjuk. GOODY és WATT *Az írásbeliség következményei* című tanulmányukban (1988) rámutatnak arra, hogy az írásbeliséget nem ismerő társadalmakban a kultúra nyelvi elemeinek szóbeli eszközökkel történő közvetítése tekinthető úgy, mint a csoport tagjai között folyó, egymásba kapcsolódó beszélgetések hosszú láncolata. A szóbeli és az írásbeli kultúrák közötti eltérés oka főképp a kulturális tudás átadásának a módja. A szóbeli kultúrákban a tudás átadásának módja szóbeli előadás formájában történik. Ami az idő során megmarad, az az elbeszélések sémája és nem pedig a tartalom (GUMPERZ–GUMPERZ 1981: 91). Ezen szociális tudás raktározása és átadása a

² Jászapátin az általános iskola alsó tagozatában körülbelül fele-fele arányban vannak magyar és roma tanulók, ezért ideális volt a helyszín a mérés lebonyolítására.

következő generációnak fontos kulturális feladat. Ez a feladat az írásbeliség megjelenésével megváltozik, hiszen az írás lehetővé teszi az átadás és az előhívás pontosabb formáit. Fontos különbség a szóbeli és az írásbeli kultúrák között továbbá az is, hogy míg a kulturális tudás szóbeli átadása nagy kreativitásnak enged teret, és éppen ezért cirkuláris, addig az írott rendszerben a tudás átadása progresszív. A szóbeliségről az írásbeliségre való áttéréshez a szóbeli cirkuláris módot meg kell változtatni. Ez pedig szociális változást eredményez.

A szóbeli és írásbeli kultúrák közötti másik fő különbség abból a szociális változástól ered, hogy a tudás adattá váló transzformálása megköveteli a tudás átadásának, illetve elsajátításának elkülönülését a mindennapi élet gyakorlatától. Így aztán ezek a csoportok az információ kezelésére olyan stratégiákat és konvenciókat dolgoznak ki, melyek meglehetősen különböznek a hétköznapi interakcióktól. Sőt, mivel ezek a stratégiák egyre összetettebbek lesznek, csak az iskola révén sajátíthatók el (GUMPERZ–GUMPERZ 1981: 91).

LURIJA (1976) a gyerekek kognitív fejlődését vizsgálva megállapítja, hogy az írásbeliséggel nem rendelkező csoportok sokkal konkrétabbak és szituációhoz kötöttebbek, mint az írásbeliséggel rendelkező csoportok. Ezen kívül kevésbé absztrakt a nyelvük és kevésbé általánosítanak, mint az írásbeli kultúrával rendelkezők. Itt azonban nem kognitív képességekről van szó, hanem arról, hogy más módon észlelik a kapcsolatokat és a nyelvhasználat konvencióit (GUMPERZ–GUMPERZ 1981: 93). Az írásbeliség főképp a kommunikációs technológiát változtatja meg azáltal, hogy az információ egyre hozzáférhetőbbé válik, és azáltal, ahogyan az információt kivitelezik. Ebből adódóan pedig új kognitív stratégiák és diskurzuskonvenciók jönnek létre, melyeket az iskolában lehet megtanulni.

A gyerekek számára az írásbeliséggel való találkozás során a legnagyobb nehézséget az okozza, hogy a multimodalitású beszédről áttérjenek a lexikalizált diskurzussekvenciákra, ami azt is megköveteli tőlük, hogy a szövegrészek közti kapcsolatokat lexikalizálják.

A nyelvi szocializáció során lényeges szempont az otthon tanult nyelv és az iskolában használt nyelv hasonlósága, illetve eltérése (SCHIEFFELIN–OCHS 1986: 181–182).

4. Az írásbeli nyelvhasználat elemzésének alapja: az írott és a beszélt nyelv elkülönítése

Az elbeszélő fogalmazások elemzésekor abból indulunk ki, hogy az egyik kultúra szóbeli, a másik pedig írásbeli. Felvetődik tehát a kérdés, hogy mik azok a jellegzetességek, amelyek az írott, illetve a beszélt nyelvet jellemzik.

A realizáció két módját illetően egyrészt beszélhetünk fonikus és grafikus kódról (SÖLL–HAUSMANN 1985: 17), másrészt létezik egy kontinuum a beszélt

kód és az írott kód között. Ez pedig a szöveg célján, illetve a kommunikátoron múlik. KOCH és OESTERREICHER (1990) a kétféle kódot a közelség–távolság kontinuum mentén különbözteti meg. Szerintük a beszélt kód kommunikatív közelséget feltételez, az írott kód pedig kommunikatív távolságot. Tíz paramétert állítanak fel, melyek a megkülönböztetés szempontjából relevánsak: 1. Mennyire publikus a kommunikáció? 2. A résztvevők intimitásának foka (itt lényeges az interakció szerepe, a közös tudás és az interakció intézményesedése). 3. A résztvevők mennyire vesznek részt emocionálisan a beszélgetésben? 4. Mennyire függ a kommunikációs folyamat a szituációs kontextustól? 5. Referenciális közelség, illetve távolság (a diskurzus témája a beszélő közelében van vagy sem). 6. A résztvevők fizikai távolsága. 7. A résztvevők együttműködésének mértéke (a résztvevők képessége arra vonatkozólag, hogy mennyire tudják befolyásolni a diskurzus menetét). 8. A dialogicitás mértéke (vagyis a beszélőváltás szabályai: mennyire engedik a másoknak, hogy átvegye a beszéd jogát). 9. A spontaneitás foka. 10. A topik rögzítésének mértéke.

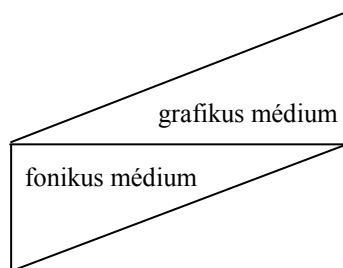
A fenti felosztás igen hasznos lehet, de mint arra HANSEN (1998) is rámutat, ezek a paraméterek egy adott szövegen belül nem állandóak, ezért figyelembe kell venni az adott beszédesemény meghatározását és annak kapcsolatát a megjelenő nyelvhasználattal. Azt tehát, hogy mi a megfelelő nyelvhasználat, a beszédesemény természete határozza meg (LEVINSON 1979). Visszatérve a közelség–távolság kontinuumra, KOCH és OESTERREICHER a paramétereket egymástól függetlennek tekinti (1990). HANSEN azonban megállapítja, hogy van közöttük összefüggés, és ennek magyarázatára felvázolja a kontinuum két végpontját (HANSEN 1998: 95). Szerinte az extrém kommunikatív közelségről akkor beszélhetünk, amikor szemtől szemben történik a kommunikáció két beszélgetőpartner között. Ezt a teljes privátság, az intimitás magas foka, az emocionális részvétel, az együttműködés és a szituációs kontextustól való függés jellemzi. Ezen kívül ezen a végponton a referencia az egótól indul ki, a témák szabadon alakulnak a résztvevők igénye szerint, és végül az alapvető beszélőváltás-szabályok érvényesülnek.

Ezzel ellentétben az extrém kommunikatív távolság ismeretlen hallgatóságot feltételez, mely időben és helyileg is elkülönített a kommunikátortól. Ebből adódóan a diskurzus létrehozása folyamán nincs lehetőség a partnerrel való kommunikációra. Nem történik beszélőváltás, a szövegprodukciónak monologikus és monotematikus, illetve a kommunikátor mint egyén nem jelenik meg a szövegben és a létrehozás keretétől szolgáló szituációban sem (HANSEN 1998: 95). Mint azt az ábra is mutatja, ahogyan közelítünk a közelség pólusához, annál valószínűbb, hogy a szöveg fonikus médium által realizálódik, és minél inkább a távolság pólushoz közeledünk, annál valószínűbb a grafikus médium realizációja (HANSEN 1998: 96):

Közelség

Paraméterek:

- privátság
- intimitás
- emocionális részvétel
- kontextuális függés
- fizikai közelség
- dialógus
- spontaneitás

Távolság

Paraméterek:

- nem privát
- nincs intimitás
- nincs emocionális részvétel
- kontextustól való függés
- fizikai távolság
- monológ
- előkészület

Mindezen paraméterek extranyelvi természetűek, ezért nyelvi struktúrákhoz kell kötni őket. Feltételezzük ugyanis, hogy kapcsolat van a diskurzus létrehozásának feltételei és bizonyos nyelvi jellegzetességek között. GIVÓN (1979) a kommunikatív módok két extrém pólusát különbözteti meg: a pragmatikai és a szintaktikai kódot. E két kód jellegzetességei a következők:

Pragmatikai mód

- topic–comment struktúra
- laza kapcsolódás
- lassú előadásmód
- a szórendet a „régiből az új előtt” elv irányítja
- az igék és a főnevek azonos aránya
- szemantikailag egyszerű igék
- a grammatikai morfológia hanyagolása
- az új információ hangsúllyal való jelölése

Szintaktikai mód

- alany–állítmány struktúra
- szoros alárendelés
- gyors ’átadás’
- a szórend szemantikai esetek által való irányítása
- a főnevek magas aránya az igékkel szemben
- szemantikailag komplex igék
- a grammatikai morfológia kidolgozott használata
- a hangsúly funkcionális telítetlensége

Amit GIVÓN pragmatikai módnak nevez, azt a kutatók általában a beszélt, az informális és a tervezetlen nyelvvel azonosítják (CRYSTAL–DAVY 1969, OCHS 1979, CHAFE 1982, BROWN–YULE 1983, HALLIDAY 1985, SÖLL–HAUSMANN 1985, KOCH–OESTERREICHER 1990), és noha felosztásuk kiegészíti a fentebb említett jellegzetességeket, GIVÓN pragmatikai módja prototipikusnak tekinthető. Elsőként nézzük meg OCHS-nak (1979) a tervezettség és a megjelenési forma alapján felállított kategóriáit.³ OCHS arra tesz kísérletet, hogy a tervezetlen beszélt nyelvi diskurzus és a tervezett írott diskurzus jellemzőit feltárja. Az elemzés során angol nyelvű beszélők informális beszélgetéseit veszi alapul, és ugyanazon személyek tervezetlen, szóbeli személyes elbeszéléseit hasonlítja össze írásbeli, tervezett munkájukkal. Ezen kívül munkája alapoz KEENAN (1974) gyerek–gyerek között történő beszélgetésátirataira, BLOOM (1973) gyerekek és

³ A tervezett és tervezetlen diskurzus elkülönítésére lásd még TANNEN (1982) és JOHNSTONE (2002) összefoglaló munkáit. Ezek a felosztások OCHS (1979) és CHAFE (1982) alapján készültek, ezért nem tárgyalom őket külön.

felnőttek között zajló beszélgetésfelvételeire és JEFFERSON transzkripcióira is (SACKS–SCHEGLOFF–JEFFERSON 1974). Az OCHS (1979) által megalkotott elkülönítés tehát a következő (magyarul lásd ANDÓ 2006):

<i>Tervezetlen beszélt nyelvi diskurzus</i>	<i>Tervezett írott diskurzus</i>
– a gyermekkor korábbi szakaszában elsajátított morfoszintaktikai szerkezetek használata	– a gyermekkor későbbi szakaszában elsajátított komplex morfoszintaktikai szerkezetek használata
– a kijelentések közötti kapcsolat megértése az adott kontextus függvénye	– a kijelentések közötti kapcsolat megteremtése lexikalizált, formális, kohéziót biztosító eszközökkel
– a deiktikus elemek túlsúlya	– határozott és határozatlan névelős formák túlsúlya
– az alárendelő mondatok kerülése	– alárendelő mondatok használata
– a javító mechanizmusok túlsúlya	– a javító mechanizmusok hiánya
– párhuzamosság, ismétlések (lexikai elemek, hasonló szintaktikai szerkezetek)	– kevesebb ismétlő, párhuzamos forma
– a narratív formákban az indító múlt idő után váltás jelenre	– narratív diskurzus esetén múlt idejű elbeszélés

A beszélt és az írott nyelv elkülönítésére tett próbálkozások közül meg kell említeni még WALLACE L. CHAFE nevét, aki a beszélt és az írott nyelvi folyamatok két fő különbségére koncentrált: 1. a beszéd gyorsabb, mint az írás, 2. a beszélők a hallgatósággal közvetlenül kommunikálnak, az írók azonban nem (1982: 36). CHAFE az adatait négy diskurzuscsoportból veszi: 1. informális beszélt nyelv (családi beszélgetések), 2. formális beszélt nyelv (egyetemi előadások), 3. informális írott nyelv (személyes levelek), 4. formális írott nyelv (tudományos dolgozatok). Az adatközlők, akiknek nyelvhasználatát a négyféle stílusban elemzi, egyetemisták. A CHAFE által azonosított jellegzetességek az írott és a beszélt nyelv elkülönítésekor nagyjából megegyeznek OCHSéval. CHAFE azonban a jellegzetességek előfordulását azzal magyarázza, hogy az írott nyelvre a nagyobb integráció jellemző, mely az írás lassú folyamata által és az olvasás gyors folyamatával válik lehetővé, míg a szóbeli nyelvhasználatot inkább a fragmentáltság jellemzi a gondolatok szaggatottsága miatt. Ugyanakkor a beszélt nyelvre sokkal inkább a belebonnyolódás jellemző az írott nyelv elkülönülő jellegével⁴ szemben.

A b e l e b o n y o l ó d á s vagy a személyközi részvétel CHAFE alapján (1982) a következő eszközök által jön létre:

- a) olyan eszközök segítségével, melyek által a beszélő felügyeli a kommunikációs csatornát (emelkedő intonáció, szünetek stb.),
- b) a konkrétság és az elképzelhetőség jellegzetes részletek által valósul meg,
- c) személyesebb hangvétel: az egyes szám első személy használata,

⁴ Ezen a beszélő és a hallgató egymástól való időbeli elkülönülését értem.

- d) az embereken és az emberi kapcsolatokon van a hangsúly,
- e) az állapotok és a tárgyak helyett a cselekvés és a cselekvő kap hangsúlyt,
- f) közvetlen idézetek (idézetek egyenes beszéd által),
- g) a beszélő mentális folyamatairól való tudósítás,
- h) többértelműség, homályosság,
- i) érzelmi telítettségű partikulák használata.

Az integráció arra utal, hogy egy gondolategységbe több információegység fér, mint amennyit a beszélt nyelv lehetővé tene. Az integráció jellemzői:

- a) nominalizáció,
- b) a melléknévi igenevek gyakoribb használata,
- c) jelzői melléknevek,
- d) összekapcsolt kifejezések, kifejezések egymásutánjai,
- e) előjárószerű kifejezések szekvenciái,
- f) alárendelő mondatok,
- g) vonatkozó mellékmondatok.

Mint azt a beszélt és az írott nyelv elkülönítésére tett próbálkozások bemutatása előtt is jeleztem, a felosztások egy adott nyelv (nevezetesen az angol nyelv) eltérő regiszterei közötti eltéréseket és a két regiszter egyéni kivitelezései közötti eltérő vonásokat mutatják be. A mi esetünkben azonban az írást ismerő és az írást nem ismerő társadalmakban használt nyelvek közötti különbségekre kérdezzünk rá. Feladatunk pedig speciális: a roma és a magyar gyerekek elbeszélő fogalmazásaiban fellelhető szóbeli és írásbeli jegyek megtalálása a cél.

Mielőtt az adatgyűjtés körülményeire rátérnék, és saját szempontrendszerem ismertetném, térjünk vissza GIVÓN prototipikus felosztásához! A kétféle mód elkülönítéséből kitűnik, hogy amit KOCH és OESTERREICHER kommunikatív közelségnek hív, az megfelel GIVÓN felosztásában a pragmatikai módnak. Ez az egyezés az írott és a beszélt nyelv elkülönítésekor nem véletlen, hiszen a beszéd filogenetikailag és ontogenetikailag is megelőzte az írást. A gyerekek is hamarabb elsajátítják a beszédet, mint az írást. Az írás intézményesített folyamat, a másodlagos szocializáció része (LINELL 2005). Az írott nyelv tudatos tanulás tárgya, és nem a spontán elsajátításé. Az írás tudást és ideákat rögzít, és nagyszámú hallgatóság számára hozzáférhető. Az írott nyelv normái konzervatívak, ezért az írás standardizálása nélkülözhetetlen. Megjegyzendő azonban, hogy a pragmatikai és a szintaktikai mód nem teljesen különülnek el egymástól. Egy nyelven belül az írott és beszélt nyelv nem egymástól elkülönülő rendszer, nem lehet őket elkülönített nyelvtanokkal leírni, csupán a kétféle módban eltérő stratégiákat használnak a nyelvközösség tagjai.

HANSEN (1998) nyomán nézzük meg, hogy a pragmatikai módhoz tartozó nyelvi struktúrák miért inkább a beszélt nyelvet és nem az írottat jellemzik!

A beszéd természetéből adódóan időhöz kötött és lineáris. A hallgatók befolyásolni tudják a beszéd létrehozását, de a beszélőnek nincs sok ideje mondan-

dója megtervezéséhez. Az írott nyelv létrehozóinak több idejük van a tervezésre, de a megértést nem tudják figyelemmel kísérni, ezért előre meg kell fontolniuk, mi jelenthet problémát a hallgatóság számára, és jobban kell ügyelni a szöveg belüli kohézió megteremtésére.

A megnyilatkozások komplexitására vonatkozólag megállapíthatjuk, hogy az egyszerűbb szintaktikai struktúrákat létrehozni és megérteni is könnyebb, mint a bonyolultabbakat (HANSEN 1998: 101). A beszéd során nem olyan lényeges a szintaxis használata a mellékmondatok kapcsolatának jelölésekor, mivel az összekapcsolás a kontextus által is történhet, vagy paralingvisztikai eszközök segítségével (intonáció, hangsúly), valamint a változatos dirskurusjelölők valamelyikével is. Ebből az következik, hogy a beszélt nyelvben a mellérendelés kedveltebb az alárendelésnél, hiszen ezek a struktúrák a beszélőtől nem követelnek sok tervezést.

A „régiből az új előtt” topic–comment struktúra olyan szórend, melyet a pragmatikai módban találunk. Ennek a struktúrának a konverzációban interakciós funkciója van, mivel a beszéd fenntartását szolgálja (DURANTI–OCHS 1979: 403). Ez a stratégia jellemző egyébként a gyerekekre, akik rámutatnak a referensre és a következő megnyilatkozásban állítanak valamit erről.⁵

Az ismétlés stratégiája a szöveg létrehozásának és befogadásának a problémáit csökkenti, mivel természetéből adódóan kohezív jellegű (HALLIDAY–HASAN 1976, TANNEN 1989). TANNEN az ismétlés dialógusbeli szerepének számos interakciós funkcióját felsorakoztatja. Ilyenek például a beszédjog megtartása vagy átadása, a hallgatóság jelzése, visszacsatolás, egyetértés, humor, az egyik elképzelés összekötése a másikkal stb. Mindezek a funkciók a kommunikatív közelség szempontjából igen jelentősek, míg a kommunikatív távolság szempontjából lényegtelenek.

Az informális beszéd másik jellegzetessége a referensek törlése. Ide tartoznak a névmások és a mondatok szintaktikai befejezetlenségei, vagyis a hiányos szintaktikai struktúra. A beszélt nyelvben ezeket a hiányos részeket a kontextus által ki tudjuk egészíteni, de az írott nyelvben nem. Amennyiben ez a kiegészítés közös tudást igényel, az írott nyelvben nincs helye. Ilyenkor a metanyelvi diskursusjelölők segíthetnek a megnyilatkozások jelentésének megfejtésében.

A metanyelvi, metadiszkurzív és interakciós jelölők segítségével a beszélők kommentálják azt, amit mondanak. Ennek azért van nagy jelentősége, mert a beszélők egyezkednek a cselekvésekről, a jelentésekről és azok fontosságáról a beszélgetés során (HANSEN 1998: 109). A beszédben azért is nagy még a jelentőségük, mert sokszor az alárendelés használatát váltják ki a jelölők.

A beszélt és az írott nyelv kontinuumként való felfogása és a pragmatikai, illetve a szintaktikai mód (formális–informális, tervezett–tervezetlen stb.) elkülö-

⁵ Erről a stratégiáról a továbbiakban nem lesz szó, mivel ennek bemutatása a szintaxis körébe tartozik.

nítése a továbbiakban az írott nyelvhasználat elemzésének alapját képezi. A konkrét vizsgálódások előtt azonban a következő fejezetben szólok az adatgyűjtés módszeréről.

5. A vizsgálat tárgya: az elbeszélő fogalmazások

A kisiskolások írásbeli nyelvhasználatának kultúraközi elemzése céljából azért választottam az elbeszélő fogalmazást, mert ez a legegyszerűbb műfaj. Az iskolában is ezt tanítják meg elsőként. Tartalmi szempontból nem igényel bonyolult gondolkodási tevékenységet, hiszen a megtörtént, átélt események egymás után következő mozzanatait, epizódjait kell felidézni és reprodukálni. Így valódi alkotás, alakítás csupán a nyelvi kifejezés tekintetében folyik. A műfajválasztás szempontjából fontos az is, hogy a mindennapi életben sohasem öncélú az események elbeszélése. Mindig van valamilyen kommunikációs szerepe: a hallgató vagy az olvasó tájékoztatása, befolyásolása. Az elbeszélés tehát alkalmas arra, hogy segítségével a nyelvhasználatot kommunikációs szempontból minősítsük (KERNYA 1988: 68). KERNYA RÓZÁHOZ hasonlóan, aki a szöveg néhány sajátosságát vizsgálta a kisiskolások fogalmazásaiban, én is azt a feladatot adtam az iskolásoknak, hogy egy az osztályukban nem tanító tanító néninek írjanak elbeszélő fogalmazást, melynek címe: „Nagy élményem volt”. Pontosabban fogalmazva megkértem ezt a tanító nénit, hogy mondja a gyerekeknek, hogy írjanak neki egy fogalmazást ezzel a címmel. A témát nem határoztam meg, csupán a műfajt: elbeszélő fogalmazás legyen. Az általam vizsgált elbeszélő fogalmazásokat a kisiskolások 4. osztály elején írták, ami azt jelenti, hogy 3. osztályban már tanulták a szövegalkotás szabályait, valamint az elbeszélés műfaját is. FÜLÖP MÁRIA és SZILÁGYI FERENCNÉ Fogalmazás munkafüzete (2003), melyből a jászapáti kisiskolások tanulnak, a következő tudnivalókat tartja fontosnak a szövegről, illetve az elbeszélésről:

- A szöveg egymással összefüggő mondatokból épül fel. Minden mondat valami újat közöl a témáról.
- A jó cím többnyire rövid, érdeklődést keltő, és általában utal arra, amiről olvasni fogunk.
- Fogalmazásaidban mindent mondj el, írd le, ami lényeges, ami a megértéshez szükséges! Kerüld a felesleges, lényegtelen gondolatokat!
 - Többféle módon is elkerülhetjük a szóismétlést:
 - az ismételt szó elhagyásával (mivel az előző mondatban már szerepelt),
 - a hasonló jelentésű szavak alkalmazásával,
 - a szóismétlést tartalmazó mondat átfogalmazásával.
- Azokat az olvasmányokat, fogalmazásokat, amelyekben eseményeket mondunk el vagy írunk le, elbeszélésnek nevezzük. Élőlények, tárgyak bemutatására szolgál a leíró fogalmazás.
- Az elbeszélő fogalmazás részei: bevezetés, tárgyalás, befejezés. A bevezetés bemutatja a szereplőket, az esemény helyét, idejét, okát, utal a tárgyalásban történetekre. A tárgya-

lás az elbeszélés fő része, leírja az eseményt. A befejezés lezárja az eseményt, tartalmazhat megállapítást, állásfoglalást, véleményt, érzelmet, kívánságot, tanulságot. Az elbeszélés részeit új bekezdésekbe írjuk.

- Az elbeszélő fogalmazásban az esemény egyik mozzanata a másikat időrendben követi. Az esemény megtörténhet a beszélő szempontjából a jelenben, a múltban és a jövőben.
- Azért használunk fogalmazásainkban rokon értelmű szavakat, hogy elkerüljük velük a szóismétlést, és pontosabban, választékosabban tudjuk kifejezni gondolatainkat.
- Az elbeszélésben a különböző mondatfajták élményszerűbbé teszik az esemény elmondását vagy leírását.
- A hallgató (olvasó) megválasztása is befolyásolja a szóhasználatot (a szövegalkotó munkát).
- A párbeszéd színesíti a fogalmazásunkat, általa az esemény élményszerűbbé, pergőbbé, elképzelhetőbbé válik.

Azok a gyerekek tehát, akik részt vettek a mérésben (24 magyar és 24 roma tanuló), az iskolai szocializáció során már megtanultak bizonyos szabályokat arra vonatkozóan, hogy hogyan írjanak elbeszélő fogalmazást.

6. Az elbeszélő fogalmazások funkciója kisiskolás korban

A magyar kisiskolások írásbeli szövegalkotásának elemzésével először BARANYAI ERZSÉBET és LÉNÁRT EDIT foglalkozott, akik 10–14 éves tanulók körében az írásbeli közlés logikus vonásait tárták fel (BARANYAI–LÉNÁRT 1959, idézi: KERNYA 1988: 42). Az alsó tagozatos tanulók írásbeli nyelvhasználatának elemzésére később B. FEJES KATALIN vállalkozott. Ő a 3–5. osztályos tanulók fogalmazásaiban a mondatszerkezeti sajátosságokat tanulmányozta (1981). KERNYA RÓZA, akinek munkája saját szempontrendszerem kialakításának alapját képezte, főként ezen kutatásokból kiindulva végzett méréseket a kisiskolások fogalmazásairól elbeszélő fogalmazásokat véve kiindulópontnak. Célja az volt, hogy olyan szövegkonstrukciós sajátosságokat keressen, amelyek átfogják a szöveg egészét. E célra jól megfeleltek a BARANYAI és LÉNÁRT által feltárt logikus vonások. A vizsgálat során kiderült, hogy a közlés kommunikációs funkciójának betöltését célzó elbeszélő fogalmazásokban a logikus vonások érvényesítése (részletesebben lásd később) a mondanivaló megszerkesztettségének eszköze volt. Erre utal az is, hogy azok a fogalmazások, amelyekben a logikus vonások hibái előfordultak, nem töltötték be maradéktalanul a közlés szerepét (KERNYA 1988: 163–164). KERNYA vizsgálódásai során arra is kíváncsi volt, hogy a 8–10 évesek rendelkeznek-e a közlés tudatával, azaz mondanivalójuk megszerkesztése közben tekintetbe tudják-e venni az olvasó, a címzett szempontjait.

Amennyiben a közlés funkciójának betöltését a logikus vonások megléte adja, célszerű kiindulni ezen vonások felsorakoztatásából.

A *r e l e v a n c i a* a címben megjelölt témához való tartozást jelenti. A relevancia szempontjából a kisiskolások fogalmazásaiban kétféle hiba fordulhat

elő: 1. a relevancia teljes hiánya, 2. a gondolatmenet törése. Az első esetben a fogalmazás nem a címben megjelölt témáról szól. A másik hiba olyankor fordul elő, amikor „a fogalmazás írója áttér egy másik témára, vagy a tárgyhoz tartozó résztéma kifejtésében hirtelen szempontot vált” (KERNYA 1988: 90).

A *g o n d o l a t m e n e t e g y e n e s s é g e* valamilyen alapelv szerinti meghatározott rendet foglal magában. Az alapelv az írásmű tárgyából, témájából következik. Így az elbeszélésben rendszerint az események időrendje a gondolatrendezés alapja. A hibatípusok közé tartozik az alapelv hiánya (nincs alapelv az elrendezésben, csupán mondathalmaz), az eltérés (elkalandozás a témától), és a kitérülés (ez után az író visszatér az eredeti vonalhoz).

A *g o n d o l a t m e n e t m e g s z a k í t a t l a n s á g a* a téma kifejtésében hiánytalanul tovahaladó gondolatmenetre utal. Hiba lehet ebből a szempontból, ha egy vagy több láncszem hiányzik (KERNYA 1988: 100).

Végül az utolsó logikus vonás neve a *g o n d o l a t m e n e t e l ő r e m o z g á s a*. Ez a vonás azt jelenti, hogy az egyenes vonalú, hiánytalanul tovahaladó gondolatmenet lépésről lépésre közelebb viszi az olvasót a téma teljes megértéséhez. Hiba lehet azonban az anticipáció vagy előreugrás (az író ugrás-szerűen halad a mondanivaló kifejtésében), a visszanyúlás (az előreugrás javítása) és az ismétlés.

7. A logikus vonások kapcsolata az írott és a beszélt nyelv elkülönítésével

Korábban az írott és a beszélt nyelv elkülönítésekor CHAFE alapján megállapítottuk, hogy az írott nyelvre jellemző az integráció (egységbe rendezés), ami az információ kompakt átadását jelenti, és éppen ezért az írott nyelvben a beszélt nyelvhez képest sokkal jobban megfigyelhetők a koherencia eszközei.

Amennyiben a logikus vonások meglétét KERNYÁhoz hasonlóan a lineáris kohézió eszközeinek tekintjük, ezen jellegzetességek megléte az írott, hiánya pedig a beszélt nyelv jellemzőjének tekinthető a roma és a magyar kisiskolások esetében.

A logikus vonások megléte, illetve hibái a jászapáti kisiskolások fogalmazásaiban a következőképpen alakulnak:

	<i>roma</i>	<i>magyar</i>
a relevancia hiánya ⁶	4,0%	0,0%
törés a gondolatmenetben	10,0%	8,0%
ismétlés	8,7%	1,8%
kitérés	7,0%	2,0%
anticipáció/előreugrás	7,7%	7,0%
visszatérés	1,4%	0,1%
eltérés	8,0%	0,0%

⁶ A relevancia hiányát két tanító és én egymástól függetlenül állapítottuk meg a vizsgált fogalmazásokban ugyanazokon a helyeken.

A táblázat eredményei igazolni látszanak feltevésünket: a roma és a magyar kisiskolások írásbeli nyelvhasználatának különbözősége az írásbeli és a szóbeli kultúrák eltérő stratégiáiból adódhat. A logikus vonások hiánya ugyanis jóval nagyobb százalékban figyelhető meg a romáknál magyar társaikhoz viszonyítva, ami a szóbeli kulturális háttérrel magyarázható.

A koherencia vizsgálatokor nem szabad megfeledkeznünk a globális koherenciáról sem. KERNYA szerint a globális koherenciát megteremtheti a relevancia is, vagy „a részek összefüggésének elvében a bevezetés-befejezés konvergenciájában is megvalósulhat” (KERNYA 1988: 156). Ennek a tárgyalása azonban az elbeszélésnek mint műfajnak a kérdéskörébe tartozik, ezért ott térek vissza erre a problémára.

Mint azt láthattuk, a logikus vonások megléte, illetve hiánya az írásbeli és a szóbeli kultúrák eltérő nyelvhasználatára magyarázatul szolgálhat, de korántsem teljesen. Nem szóltunk még például a mondatszerkezeti sajátosságokról, illetve arról, hogy a kisiskolások mondanivalójuk megszerkesztése közben tekintetbe veszik-e az olvasó, a címzett szempontjait.

Ezen a ponton eltérek KERNYA RÓZA kutatásaitól, mivel ő a világos gondolatközlés kritériumait egy normához kötötte, és nem vette figyelembe a nyelvhasználat esetleges kulturális eltéréseit, így a beszélt nyelvi jellemzőket sem különítette el. A mondatszerkesztés és az olvasó figyelembevételének kérdését tárgyalva megint csak vissza kell térnünk az írott és a beszélt nyelv elkülönítésére tett próbálkozásokhoz. A beszélt nyelvi jellemzők között (pragmatikai mód, tervezetlen beszélt nyelv, belebonyolódás) a mondatszerkesztésre utaló jellemzők a következők: laza kapcsolódás, az alárendelő mondatok kerülése. Ezzel ellentétben az írott nyelv jellemzői között olvashatjuk a szoros alárendelés és a vonatkozó mellékmondatok gyakoribb használatának stratégiáit. Ezen kívül GIVÓN felosztásában láthatjuk, hogy a pragmatikai mód egyik jellemzője az új információ hangsúllyal való jelölése, míg a szintaktikai módban a hangsúly funkcionálisan telítetlen (1979). Ez utóbbi észrevétel a fogalmazásokban a mondathatár jelölésében érhető tetten: vagyis azokban az esetekben, ahol a mondat-egészt nem jelöli mondathatár, ott hangsúly helyettesíti a tagolást. A kisiskolások elbeszélő fogalmazásait vizsgálva a mondatszerkesztés egyes jellemzőinek százalékos előfordulása a következőképpen alakul:

	<i>roma</i>	<i>magyar</i>
mondathatár/mondategész	35,0%	8,5%
mellérendelő kötőszó/mondategység	23,0%	17,0%
alárendelő kötőszó/mondategység	7,5%	7,7%
vonatkozó névmás/mondategység	2,8%	3,4%

Az itt látható eredmény újabb bizonyítéka a két kultúra eltérő nyelvhasználatának, amit megint csak az írott és a beszélt nyelvi vizsgálatok támasztanak alá.

Míg a romák esetében a mondathatár sokszor jelöletlen, a tagmondatok többnyire mellérendelő viszonyban vannak egymással, addig a magyaroknál a mondat-határ írásban való érzékeltetése figyelhető meg, és az alárendelő mondatok és a vonatkozó névmással bevezetett vonatkozó tagmondatok vannak túlsúlyban.

A roma és a magyar kultúrák összehasonlítása az írott és a beszélt nyelvi el-különítések alapján egy kérdésre nem adott még választ: a kisiskolások mennyi-re veszik figyelembe fogalmazásaik során az olvasót?

Fentebb olvashattuk, hogy a tervezetlen beszélt nyelvet az jellemzi, hogy a kijelentések közötti kapcsolat megértése az adott kontextus függvénye. Ugyanez a stratégia CHAFE-nél a többértelműség, homályosság fogalmaival fejeződik ki (1982). Mindezek azért tartozhatnak a beszélt nyelvi jellemzők közé, mert a be-széd során más kommunikációs csatornák, illetve a közvetlen kontextus is segíti a hallgatót az értelmezésben. Az írott nyelv során azonban szükség van arra, hogy a kijelentések közötti kapcsolatot lexikalizált, formális, kohéziós eszkö-zökkel teremtsék meg, hiszen hiányoznak az egyéb kontextualizációs jelölők.⁷

A többértelműség és a homályosság eszközeit számba véve azon eseteket, amikor a referens nem volt világos, implikáció néven címkéztem meg,⁸ azon eseteket pedig, ahol az élőszóban gyakran előforduló mondatátszövődés esete állt fent, élőszóbeli mondatszerkesztés névvel láttam el. Noha elemzésem során a figyelem középpontjában a nyelvhasználat eltérő stratégiái állnak, nem pedig a szintaktikai elemzés, az élőszóra jellemző mondatszerkesztés esete az olvasó te-kintetbevételénél mégsem elhanyagolható tényező. A mondatátszövődés ugyanis nehezíti a megértést, illetve tervezetlen beszélt nyelvi jellemző.⁹

	<i>roma</i>	<i>magyar</i>
implikáció	9,8%	4,3%
élőszóbeli mondatszerkesztés	26 db	6 db

Ebből az összesítésből azt a következtetést vonhatnánk le, hogy a romák nem veszik figyelembe az olvasó szempontjait, hiszen olyan stratégiákat alkalmaz-nak, melyek nehezítik a megértést. Később az értékelő elemek előfordulásainak vizsgálatakor azonban látni fogjuk, hogy ez nem így van. Itt csupán szóbeli stra-tégiák alkalmazásáról van szó (az írásbeli stratégiák ismerete híján), nem pedig az olvasó mellőzéséről.

⁷ Erre a kérdésre később, a narratív műfaj elemzésekor még visszatérek. Itt csupán a többér-telműség és a homályosság stratégiáit taglalom.

⁸ Az implikáció elnevezést azért választottam ezekben az esetekben, mert a referens csak imp-liciten van jelen, és nem fejeződik ki verbálisan ráutalás formájában sem.

⁹ Megjegyzendő azonban, hogy amikor a beszélt nyelv lazább szerkesztésmódjáról, logikátlan-ságáról, töredékes voltáról beszélünk, tudnunk kell, hogy a csonkának tűnő szövegszerkezetet gyakran a szituáció, az előzmények, a mimika és a gesztusnyelv többletinformációi egészítik ki (KESZLER 1983: 183).

8. Az elbeszélés műfaja

Legelőször is le kell szögeznünk, hogy mit tekintünk elbeszélésnek vagy másként narratív szövegnek. LABOV és WALETZKY (1967) nyomán narratív szövegnek tekintem a verbális megnyilatkozások olyan egymásutánját, amelyek valamely időbeli eseménysorozatot ábrázolnak. Az elbeszélés olyan szövegműfaj, melynek egyik jellemzője az, hogy az elbeszélő valamilyen élményt mesél el a múltból, és a hallgató megpróbálja a történet lényegét kikövetkeztetni. TANNEN (1982) szerint az emberek az elbeszélés során szervezik és megértik a világot, és ezáltal kapcsolódnak egymáshoz. Az elbeszélő az elbeszélés során feltételezéseket, értelmezéseket, szubjektivitást és önazonosságot csatolhat a történethez.

Ez a fajta műfajértelmezés a korábbi strukturalista irányzatoktól eltérően a műfaj működését a kommunikációs folyamatban igyekszik megragadni. Ezen megközelítések értelmezésében a szöveg jellegzetes témája, stílusbeli elemei, a hozzá tartozó formulák stb. csupán jelzéseknek tekintendők, amelyek által a szöveget létrehozó jelzi, a befogadó személy pedig felismeri a műfajt, amelyet az adott szöveg képvisel. Így a szöveg műfaját a szöveg létrehozója és befogadója közösen alkotja meg a kommunikációs gyakorlat során (RÉGER 2002). Innen ered ennek a szemléletnek az elnevezése is, a gyakorlat szempontú vagy dinamikus osztályozás. A szöveg megalkotásához és befogadásához az adott műfajra sajátosan jellemző prototipikus elemek vagy előadásmódbeli sajátosságok nyújtanak tájékozódási keretet.¹⁰ A cigány folklóralkotások (népmesék, dalok) ilyen sajátosságának tekinthető például az improvizáció fontossága, mely általában lazább szerkesztésmóddal jár együtt, mint az európai folklór párhuzamos alkotásaiban. Ami pedig az előadó–hallgató kapcsolatot illeti, a cigány szóbeli folklór előadásában igen jellemző a cigány mesemondó szoros kapcsolata hallgatóságával.

A műfajok működésének másik kulcsa a prototipikus elemeken és az előadásmódbeli sajátosságokon kívül az intertextualitás. Elsőként BAHTYIN mutatott rá arra, hogy az irodalmi szövegstruktúra és szövegalkotás nem önmagában létezik, hanem más, korábbi szövegekkel való összefüggésben mintegy „generálódik” (idézi BRIGGS–BAUMAN 1992). Minden szöveg kapcsolatban áll más, korábban elhangzott, hallott, mondott, írt vagy olvasott szövegekkel, s ezek a szövegek közötti kapcsolatok óhatatlanul megszabják az aktuális szöveg produkcióját és recepcióját (RÉGER 2002: 19–20).

Ennek alapján azt a kérdést kell megválaszolnunk, hogy a vizsgált elbeszélő fogalmazások szövege milyen korábbi szövegekhez kapcsolódhat.

Korábbi kutatások kiderítették, hogy a cigánynyelvi narratíváknak három típusa van. Ezek a forgatókönyv (rutinszerű események elbeszélése a magyarázat,

¹⁰ A tájékozódási keret vagy *frame* fogalmáról lásd bővebben TANNEN munkáját (1993: 14–56).

eligazítás funkciójával), a sajátélmény-elbeszélés (ismertető célzattal) és a fantáziatörténet (a fikció elmesélésének funkciója a szórakoztatás). RÉGER arra is rámutat, hogy az elbeszélés fonálának alakulásától függően a szerkesztési mód lehet „témafolytonos” és „tématársító”, azaz füzéres (2002: 27–28). Ez utóbbi nagyobb epizódok laza összeszerkesztését jelenti egyetlen narratíva keretein belül, és nagyon jellemző a cigány gyerekek szövegprodukciónak. A témataársító elbeszélés oka lehet például az, hogy a cigánygyerekek nem hallanak írott mesét (például Benedek Elek- vagy Illyés Gyula-meséket). Ezen kívül létezik egy ilyen típusú mesemondás is (lásd NAGY 1975), vagyis a mesei szerkezet különbözőképpen fejlődhet (NAGY 1978). A cigány közösségekben (ezt interjúk is bizonyítják) a narráció célja az együttmesélés, a tudás fitogtatása: ki tud szebben mesélni, ki tudja az ismert motívumot varázslatosabban kidíszíteni (RÉGER 2002: 29). Elég, ha a történetnek csak egy részét mondják el, elég egy utalás is a közösen ismert történetekre, hiszen a társak a közös tudás alapján kiegészítik a mondottakat. Szembetűnő stílusjegy a mesemondásban, hogy több esetben a szövegszerkesztés úgy halad előre, hogy az újabb eseményeket *és*-sel kötik hozzá a megelőzőkhöz. Ugyancsak jellegzetes vonás az ismétlés is, amely hol a cselekvés időben tartós voltát fejezi ki, hol pedig időnyerés céljából jelenik meg (RÉGER 2002: 35). RÉGER szerint kultúraspecifikusnak tekinthető a perspektíva-váltás is, vagyis hogy kinek a szemszögéből mesélik az eseményeket.

A cigány népmesék jellemzőit VEKERDI JÓZSEF is összegyűjtötte, és a következő jellegzetességeket tárta fel (1974: 70–123):

1. A szereplők szavainak idézésekor a *kérdezi, feleli, válaszolja* ígét nem használja a cigány mese. Ezek helyett az *azt mondja* áll.

2. A cigány mesélőknél gyakoribb a szereplők beszéltetése és rövidebbek az összekötő szövegrészek, mint a magyar népmesemondóknál.

3. Gyakran hosszabb szövegrészekon keresztül is majdnem minden mondatot az *akkor* szóval kezd a mesélő. A magyarnál jóval sűrűbben használják a cigány mesélők az események összefűzésére az *és* kötőszót.

4. A cigány mesestílus a rövid mondatokat kedveli. Ezt a cigány nyelv jellege is indokolja. A cigányban kevesebb az alárendelő összetett mondat, mint a magyarban.

5. A cigány mesestílus a rövid mondatokat a *fogta magát, akkor hát* mondatbevezető szavakkal kapcsolja össze, melyek segítségével egymás után felsorakoztatja a cselekmény egymást követő mozzanatait anélkül, hogy az egyes mozzanatok egymáshoz kapcsolódásának értelmi, logikai árnyalatait részletezni kellene. A magyar mesestílus jobban megkívánja a két esemény összekapcsolását.

6. A cigány mese szereti a rövid, cifrázás nélküli szóismétléseket. Fontos, hogy a cselekmény elmondásakor a cigány elbeszélők a cselekmény leglényegesebb mozzanataira szorítkoznak, és mellőzik a környezet leírását vagy a szereplők lelkiállapotának részletezését.

7. A cigány mesélői stílus szereti az állítmány előrehozását a mondat első helyére.

8. A cigány mesékben gyakori fogás két vagy több független történet összekapcsolása.

A magyar gyerekek narrációval való találkozása az iskolás kor előtt egészen más jellegű. Náluk nem az együttmesélés, hanem a mindennapi monologikus meseolvasás a jellemző. Más szóval a magyar gyerekek írott szöveggel való találkozása már egészen kiskortól kezdve mindennapi életük része. Az iskolába kerüléskor a tankönyvekben sokszor már ismerős szövegekkel találkoznak, vagy legalábbis a mesék, elbeszélések szerkezete természetesnek hat számukra.¹¹ A fogalmazás tanulásakor elsajátítandó anyag az eddigi ismereteik rendszerezése, illetve reprodukálása.

A cigány gyerekek tudása a narratív műfajokról tehát eltér az iskolában megkövetelt hasonló műfajtypustól.

Az eddigi áttekintésből is látható, hogy a műfaji sajátosságokból és a szövegközi kapcsolatokból fakadó kultúraközi eltérések nagy része megmagyarázható az írott és a beszélt nyelvek közötti különbségekkel. A szövegek szerkezetének makrostruktúrájára, az elbeszélések sémájára vonatkozólag azonban ez idáig még nem reflektáltunk.

9. A variációelemzés és az elbeszélés egységei

Ebben az egységben LABOV és WALETZKY szociolingvisztikai szövegvizsgálati módszerét (1967) mutatom be: vagyis a variációelemzés módszerének az elbeszélő szövegekre való alkalmazását. Az elbeszélés műfajának forgatókönyvbeli eltérését ugyanis ezen az úton érhetjük leginkább tetten.

A variációelemzés elmélete a nyelvészetben gyökerezik, a nyelvi variációk és a nyelvi változások tanulmányozásából eredeztethető. Az elmélet azt feltételezi, hogy a nyelvi variáció szociálisan és nyelvileg is mintát alkot. Ezt a mintázatot, vagyis ugyanannak a dolognak a különböző módon való realizációját egy beszélőközösség szisztematikus vizsgálatával lehet feltárni. A variációelemzők arra kíváncsiak, hogy milyen szociális és nyelvi tényezők felelősek azért, hogy különbözőképpen beszélünk (SCHIFFRIN 1994: 282).

Az elmélet megalkotója WILLIAM LABOV (1972), aki eredetileg fonológiai változók kiejtésbeli megvalósulásaival és a szemantikailag ekvivalens változatokkal foglalkozott (ugyanannak a dolognak az alternatív módon való kifejezésével), de később az elméletet a szövegre is kiterjesztette a szövegstruktúra és a szöveg szintek elemzése kapcsán.

¹¹ A magyar népmese szerkezetének legfőbb jellemzői, amire már ARANY LÁSZLÓ is utal (1867: 348), a szerkezet kerek egész volta, s ezzel szoros kapcsolatban a népmese szerkezetének áttekinthetősége és egyfajta logikai következetessége. A mesei szerkesztés egyik legjellemzőbb eleme a logikai következetesség, hiszen ez teszi a mesét kerek egészszé.

A variacionisták olyan egységet keresnek a diskurzusban, melyek szisztematikusan és mintázatot követve kapcsolódnak egymáshoz. LABOV és WALETZKY (1967) szóbeli narratíva kerete jól illusztrálja a diskurzusegységek variacionista megközelítését. Feltevésük szerint a narratíva a diskurzus bizonyos része, mely további kisebb egységekből áll. Ezen kisebb egységek azonossága pedig nyelvi sajátosságokon alapul (szintaktikai és szemantikai sajátosságokon), és ezek elbeszélésbeli szerepén. A variációelemzés feltevése szerint a narratívának (elbeszélésnek) van egy relatíve független struktúrája, és a különböző részek különböző információval szolgálnak. A történet elmondását tekintve minden résznek más-más funkciója van.

A narratívákat egy *absztrakt* nyitja meg, mely az elbeszélő nézőpontjából összefoglalja a történetet, és egy állítást tesz, melyet az elbeszélés további része fejt ki. Ezután következik az *orientációs* rész, amelyben háttérinformációkat találunk. Ide tartozik az idő, a hely és a szereplők azonosítása. Ezt követi a *fő rész*: a *cselekmény kifejtése* vagy más néven a *bonnyodalom*. Ez a rész az eseménysorozatot elbeszélő narratív mondatok sorából áll. Mindegyik részecselemény egy eseményt ír le, vagyis egy időhöz kötött történést. Az *értékelés* az egész történetet áthatja: az elbeszélő a narratíva bármely pontján kommentálhatja az eseményt, illetve felfedheti a történet lényegét, az elbeszélés jelentését.

Az *eredmény* vagy megoldás a kóda előtt jelenik meg a történet lezárásaként, és befejezi a történetet. Az eredmény mutatja be a krízishelyzetet, illetve a konfliktus megoldását. Végül pedig a *kóda* zárja a történetet, amely múltbeli eseményekből a jelenbe kapcsol át (magyarul lásd ANDÓ 2006). Az egyes részek kérdései a következők (TOOLAN 1991: 154):

1. Absztrakt: Miről szól dióhéjban a történet?
2. Orientáció: Ki, mikor, hol, mit csinál?
3. A cselekmény kifejtése: És azután mi történt?
4. Értékelés: Mi és miért érdekes számunkra?
5. Eredmény vagy megoldás: Mi történt végül?
6. Kóda: „Ennyit szerettem volna mondani, és most visszatérek a jelenbe.”

A elbeszélés kapcsán a szövegelemzésre vonatkozóan a variációelemzés fő feladata az, hogy felfedje a forma alternatív realizációit és előfordulásának korlátait. A fő feladat annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy mely formák alternálnak másokkal, és milyen környezetben teszik mindezt. Ennek a kérdésnek a megválaszolásához mennyiségi elemzésre van szükségünk.

A variációelemzés fontos egysége a nyelvi változó, vagyis a megnyilatkozások felszíni formái közötti kapcsolat, azaz: ugyanazt a dolgot hogyan lehet másképpen kifejezni, azonos környezetben tehát milyen formák realizálódnak. Mivel a nyelvészeti alapú megközelítés a nyelvhasználat elemzéséhez szociális környezetet rendel, ez az elmélet kulturaközi elemzést is lehetővé tesz.

A mi esetünkre modellálva az elemzést, arra vagyunk kíváncsiak, hogy ugyanazt a dolgot („Nagy élményem volt”) hogyan fejezik ki a két kultúra tagjai. Más szóval: a diskurzus egyes részei hogyan kapcsolódnak egymáshoz, és milyen makrostruktúrát hoznak létre. Mivel azonban az elemzés nem strukturalista szempontú, funkcionális oldalról közelítjük meg a kérdést. Közelebbről: arra vagyunk kíváncsiak, hogy a globális koherencia mennyire érvényesül az elbeszélő fogalmazásokban a közlés funkcióját tekintve. Az elbeszélések fentebb vázolt egységeinek összefüggését tartalmi-logikai kapcsolatuk alapján jellemezhetjük leginkább. A kisiskolások fogalmazásaiban megfigyelhető egységek sorrendje azonban eltér a labovi konstrukciótól. A 9–10 éves roma és magyar gyerekek elbeszéléseinek szerkezete igen változatos képet mutat:

<i>az elbeszélés szerkezete</i>	<i>roma</i>	<i>magyar</i>
A, CSB, K	1	2
A, O, CSB, E, K	1	2
A, O, CSB, K	1	1
O, CSB, K	2	2
O, CSB, E, K	0	2
A, CSB	3	5
A, O, CSB, E	4	3
A, CSB, E	3	5
O, CSB, E	0	2
A, CSB, E, K	1	0
CSB, E	1	0
A, O, CSB	1	0
O, CSB	5	0
CSB	1	0

A: absztrakt, O: orientáció, CSB: a cselekmény bonyolítása,
E: eredmény, megoldás, K: kóda

Az elbeszélések természetében megmutatkozó tarkaság fakadhat életkori sajátosságokból is, ám ha közelebbről megvizsgáljuk az adatokat, láthatjuk a számok megoszlásából, hogy a magyaroknál gyakrabban fordulnak elő az elbeszélés bevezető és befejező részei. Ők jobban törekednek a globális koherencia megteremtésére és az egységek tartalmi-logikai kapcsolatainak megtartására. A romáknál ez az írásosságra jellemző jegy azonban kevésbé érvényesül. Kiemelendő például az O, CSB struktúrát, melynek nagy számú előfordulása talán meglepő lehet. Ebből az adatból mégsem következtethetünk arra, hogy a romáknál az elbeszélés szerkezete általában más mintázatot mutat, mint a magyarok esetében (lásd RÉGER 2002), hiszen a romák körében ismert sajátélmény-elbeszélésre is a LABOV és WALETZKY által felállított sorrend a jellemző. A táblázatban megfigyelhető változatos szerkezetet a romák fogalmazásaiban in-

kább a témátársító elbeszélési móddal magyarázhatjuk. Ez azt jelenti, hogy a roma gyerekek szövegprodukcójára a struktúrák, az epizódok és az események laza összeszerkesztése jellemző egyetlen narratív kereten belül. Ennek egyik okaként NAGY OLGA (1978) azt jelölte meg, hogy a roma gyerekek nem hallanak írott mesét, illetve az etnikai örökségben is létezik ilyen típusú mesemondás.

A narráció célja a roma gyerekeknél az együttmesélés, az együttalkotás, és az, hogy ki tud szebben mesélni. A témafolytonos mesére nem igazán van szükségük. Ezzel magyarázható tehát, hogy a roma gyerekek fogalmazásaiból gyakran hiányoznak a bevezető és a befejező részek. Ezt az érvünket támasztja alá az adat is, mely szerint a mérési anyagban a roma gyerekeknél 8 alkalommal fordult elő az, hogy több téma is felmerült egy fogalmazáson belül, míg a magyaroknál ez csak egy alkalommal történt meg. Ezen kívül az elbeszélés részei és azok sorrendje jól illusztrálja a globális kohézió meglétét, illetve hiányát. A bevezető és a befejező részek megléte mindenképpen koherensebb szöveg meglétére utal. Összefoglalásként megállapíthatjuk, hogy az elbeszélés műfajának intertextuális vonatkozásai a két kultúrában ismét csak a szóbeliség és az írásbeliség eltérő vonásait támasztják alá.

A labovi modellnek azonban még más elemei is vannak, melyek kultúraközi különbségek feltárására alkalmasak: ezek a tagmondatok (különösen a narratív tagmondat) és az értékelő részek.

10. Az elbeszélések legkisebb egységei: a tagmondatok

A legkisebb egység, mely alapján a narratívát definiálhatjuk, a „clause”, vagyis a tagmondat (LABOV–WALETZKY 1967: 13). Közelebbről a narratív egységet úgy definiálhatjuk, hogy az élményt az esemény eredeti sorrendjében foglalja össze. Ezek az elbeszélések vázát adó időbelileg rendezett független mellékmondatok a narratívum meghatározott pontján fordulnak elő, nem áthelyezhetők, és egymást feltételező viszonyban állnak. A rögzített mondatok mellett néhány tagmondat mobilis a narratív egységen belül: ezek a szabad és a korlátozottan felcserélhető egységek. Ezeket bárhová tehetjük az elbeszéléseken belül anélkül, hogy a jelentés vagy az időbeli egymásutánosság változna. Csak a fő vagy független tagmondatok lényegesek az időbeli referenciát illetően.

A tagmondatnak 4 típusa van (TOOLAN 1991: 148–151):

1. Narratív tagmondat: az események időbeli egymásutánosságát tartják fenn. Ezek a tagmondatok arra a kérdésre válaszolnak, hogy akkor mi történt. A narratív tagmondatok szekvenciája alkotja a cselekmény bonyodalmát.

2. Szabad tagmondatok: nincs kapcsolatuk az időbeli szekvenciával, szabadok a narratíván belül.

3. Mellérendelő tagmondatok: ezek a tagmondatok felcserélhetők egymással anélkül, hogy az időbeli egymásutániságot vagy a szemantikai interpretációt megváltoztatnák.

4. Korlátozott tagmondatok: helyüket nem lehet szabadon változtatni az elbeszélésen belül, de jobban mozgathatók, mint a narratív tagmondatok.

Az elbeszélés műfajának elemzéséhez LABOV és WALETZKY (1967) egy másik fontos fogalmat is bevezetett: a temporális kapcsolóelem fogalmát. Ez azt jelenti, hogy két tagmondatot, melyek időbelileg rendezett viszonyban állnak egymással, a temporális kapcsolóelem segítségével választhatunk el egymástól. LABOV az elbeszélést a fentebb definiált fogalmak segítségével pontosabban is meghatározza: „A narratíva két vagy több tagmondat szekvenciája, és a tagmondatokat a temporális kapcsolóelem választja el egymástól” (1972: 361).

Az elbeszélés részeit korábban már bemutattam. Arról azonban még nem adtunk számot, hogy az imént definiált egységek miképpen helyezkednek el a narratíván belül. A narratív tagmondatok a cselekmény kifejtésében jelennek meg. Az időben egymást követő események ugyanis itt sorakoznak fel. A tagmondatok többi fajtája az elbeszélés bármely részén előfordulhat, hiszen a szabad, a mellérendelő és a korlátozott tagmondatoknak nincs kapcsolatuk az időbeli szekvenciával. Mivel az elbeszélés definícióját az időbelileg egymást követő események leírásában adtuk meg, a temporális vagy más kapcsolóelemek által egymáshoz fűzött narratív tagmondatok különös figyelmet érdemelnek, és a narratív tagmondatok összekapcsolása stratégiai jellemzőket tárhat fel. A narratív tagmondatok összekapcsolásának módját a következő összesítés szemlélteti:

<i>a narratív tagmondatok összekapcsolásának módja</i>	<i>roma</i>	<i>magyar</i>
időhatározószóval	57	90
helyhatározószóval	2	9
számhatározószóval	2	1
módhatározószóval	0	1
módosítószóval	3	2
és kötőszóval	39	22
de kötőszóval	0	3
és + időhatározószóval	40	15
és + helyhatározószóval	1	3
és + módhatározószóval	0	2
de + időhatározószóval	0	2
időhatározószó + időhatározószó	0	4
időhatározószó + módhatározószó	0	2
módhatározószó + időhatározószó	0	1
helyhatározószó + időhatározószó	0	1
és + módosítószóval	1	0
összesen:	145	158
egyéb (hangsúly, szórend)	79	52
az összes narratív tagmondatok száma:	224	210

A narratív tagmondatok kapcsolása a magyar kisiskolásoknál többnyire változatos lexikalizált kohéziós eszközökkel történik (határozószók, összekapcsolt határozószók), míg a romáknál nagy számban fordulnak elő egyéb, a szóbeli nyelvhasználatra jellemző stratégiák is (hangsúly, szórend). Ezek az adatok újból a szóbeli és az írásbeli kultúrák eltérő stratégiahasználatára derítenek fényt. Itt persze arról is szó lehet, hogy a romák nem ismerik szókincsükben az egyes kapcsolóelemeket, és ezért nem használják. Ez a szókincsbeli hiány pedig fakadhat abból, hogy a kohézió megtartására más eszközöket használnak. A kohézió ebben az értelemben azt is jelenti, hogy megléte segít az olvasónak az értelmezésben. Azt feltételezzük ugyanis, hogy mind a magyarok, mind pedig a romák az olvasó (a hallgatóság) megnyerésére törekcsenek elbeszéléseik során. Ezt a magyarok inkább az írásbeli médium segítségével teszik, a romák pedig sok esetben az általuk ismert szóbeli eszközök felhasználásával. Ennek az állításnak a további alátámasztására LABOV és WALETZKY elemzési keretéből az értékelés fogalmát hívjuk segítségül (1967).¹²

11. Az értékelés

Ha valaki elbeszél valamit, akkor azt azért teszi, mert szerinte fontos az az esemény, és a hallgató számára is fontos lehet. Ez az esemény lehet objektív vagy szubjektív esemény egyaránt. Az események személyes élményéhez köthetők az értékelő részek. Amikor értékelés történik, a cselekmény kifejtése felfüggesztődik. Értékelés az elbeszélés bármely pontján történhet. Funkciója az, hogy a hallgató figyelmét magára vonja, valamint a narratív tagmondatokat is módosíthatja. Az értékelés definíciója szemantikai alapokon nyugszik: ez a rész a narrátor attitűdjét fejezi ki az eseményekhez kapcsolódva azáltal, hogy egyes narratív egységek fontosságát hangsúlyozza a többihez képest.

LABOV az értékelésnek két típusát különíti el: a belső és a külső értékelést (1972). Szerinte külső értékelésről akkor beszélhetünk, amikor kommentálás történik a narratív világból kilépve azért, hogy pluszinformációt adjunk arra vonatkozólag, mi a fontos az esemény megértése szempontjából. Más szóval a narrátor eltávolodik a narratív világtól. Belső értékelésről pedig akkor beszélhetünk, amikor az a narrátor belső érzelmeire reflektál az esemény idején belül. Ezt a narrátor szubjektív nézőpontja jellemzi, aki megpróbálja a hallgatót belevonni a narratív világba.

LABOV az értékelő részek következő típusait különíti el: 1. fokozók, 2. összehasonlító, 3. korrelatívok (kölcsonviszonyban lévők), 4. explikatívák (értelmezők), 5. egyenes beszéd, 6. függő beszéd. Az első négyet a következőkben részletesebben is tárgyalom.

¹² Noha LABOV és WALETZKY főleg szóbeli narratívákra alkalmazta elméleti keretét, az elképzelés esetünkben is jól alkalmazható.

A fokozók szerepe abban áll, hogy kiválasztanak egy eseményt, és azt megerősítik, fokozzák. Az összehasonlítókat a narrátor azért használja, hogy összehasonlítsa a megtörtént és a meg nem történt eseményeket. Kifejezői lehetnek a tagadás, a jövőről való elképzelések megnyilvánulásai stb.

A korrelatívumok egy komplexebb szintaktikai mechanizmus megjelenítői. Két eseményt kapcsolnak össze egy független tagmondatban, vagyis szimultán történő eseményeket fűznek egybe. Kifejezők lehetnek határozói igenévvel az esemény felfüggesztése érdekében egy szimultán esemény bevezetésével, vagy kettős határozó is előfordulhat ilyen funkcióban.

Az értelmező funkciója az, hogy a narratívum bizonyos pontján megmagyarázzon vagy leírjon egy eseményt, melyről a narrátor úgy feltételezi, hogy a hallgató nem tudja. Az értelmezés értékelő funkciója történhet például kötőszavak által (*míg, habár, mert, mióta*).

LABOV tehát az értékelés fő funkcióját abban látja, hogy az elbeszélő a hallgatóssággal fenntartja a kapcsolatot. A fent említett külső és belső értékelés problematikájával ezúttal nem foglalkozom, hiszen nem ez a fő szempontunk, hanem az, hogy magyarázatot kapjunk arra, hogy a magyar és a roma kisiskolások esetében a téma fontosságának kifejezése és az olvasó megnyerése milyen értékelő elemek által történik, és ezek mennyiben támasztják alá azt a korábban megfogalmazott állításunkat, miszerint az eltérő stratégiák a szóbeli és az írásbeli kultúrák különbségeire vezethetők vissza.

A fogalmazásokban fellelhető értékelő elemek megoszlását az elbeszélő részekben való előfordulásuk alapján a következő táblázat szemlélteti:

		EB, FB		fokozó		összehasonlító		értelmező		ismétlés		összesítés	
		M	R	M	R	M	R	M	R	M	R	M	R
absztrakt		EB: 1	EB: 2 FB: 1	4	2	0	1	6	7	0	0	11	13
orientáció			EB: 2	4	2	5	0	5	9	0	1	14	14
a cselekmény bonyolítása	narratív tm.	EB: 9 FB: 11	EB: 22 FB: 10	34	13	16	1	62	79	1	24	133	149
	mellérendelő tm.			2	2	0	0	2	3	0	0	4	5
	korlátozó tm.			1	0	3	0	1	4	0	0	5	4
	szabad tm.			3	2	2	5	7	17	0	6	12	30
eredmény, megoldás				4	2	1	0	6	7	1	1	12	10
kóda			EB: 1	3	2	5	1	3	4	1	0	12	8
összesen		EB: 10 FB: 11	EB: 27 FB: 11	55	25	32	8	92	130	3	32	203	233

EB: egyenes beszéd, FB: függő beszéd, tm: tagmondat, M: magyar, R: roma

A két kultúra által használt értékelő stratégiák számszerű eloszlásában nagy eltéréseket figyelhetünk meg. Míg a romák az olvasó megnyerésére az egyenes beszéd, a függő beszéd, az értelmezés és nem utolsósorban az ismétlés stratégiáit alkalmazzák, addig a magyarok a fokozás és az összehasonlítás eszközeit részesítik előnyben.

A szóbeliség és az írásbeliség elkülönítésére tett próbálkozások alapján újabb következtetéseket fogalmazhatunk meg: a romák több alkalommal éltek az értékelő elemek használatával, mint magyar társaik, ami alapján arra következtethetünk, hogy fontos számukra az olvasó megnyerése. Ennek a funkciónak az eszközei a szóbeliségre jellemző ismétlések (lásd tervezett és tervezetlen beszéd), az egyenes beszéd gyakori alkalmazása és az értelmezők. A magyarok azonban inkább a fokozókat és az összehasonlítókat részesítik előnyben. Ezek az eszközök tömörebb (kompaktabb) kifejezést tesznek lehetővé, ami az írásbeliséget jellemzi.

12. Összegzés

Dolgozatomban mindvégig RÉGER ZITÁNAK azt a megállapítását támasztottam alá, hogy a romák iskolai nehézségei az írásbeliség terén azzal magyarázhatók, hogy a roma kultúrából hiányzik az írott nyelv. A vizsgálódást a szóbeliség és az írásbeliség kritériumainak elkülönítésével kezdtem, majd a kisiskolások fogalmazásainak sajátosságairól szóló tanulmányok (főként KERNYA) alapján megvizsgáltam a fogalmazásokban a logikus vonásokat, a mondatszerkezeti sajátosságokat és a címzett szempontjának figyelembevételét. Ezen túl az elbeszélés műfajának jellegzetességeiből kiindulva LABOV és WALETZKY variációelméleti keretét felhasználva a globális kohézió meglétét kerestem a szövegekben az elbeszélés szerkezetét vizsgálva, valamint a narratív tagmondatok kapcsolódását tanulmányoztam az elbeszélésekben. Végül pedig a LABOVÉK által értékelő elemeknek tekintett részeket vettem nagytípus alá választ adva így arra a kérdésre, hogy a fogalmazás írója mennyire veszi figyelembe az olvasó szempontjait. Ezen szempontrendszer segítségével a dolgozat elején felvázolt írott és szóbeli nyelvet jellemző sajátosságokat pontosabban is azonosítani tudtam. Így a logikus vonások meglétét, az alárendelő mondatok többségét, a narratív tagmondatok explicit kapcsolódását, az elbeszélések bevezető és befejező részeinek meglétét (globális kohézió), a fokozó és az összehasonlító értékelő részeket az írásság stratégiáinak tekintettem. Ezzel szemben a logikus vonások hiányát, a szöveg tagolatlanságát, a témátársító történetmondást, a bevezetések és befejezések gyakori hiányát, valamint az egyes értékelő elemek számszerű gyakoriságát (ismétlés, egyenes beszéd, értelmezés) a szóbeliséget jellemző stratégiákkal azonosítottam.

A kisiskolások fogalmazásainak elemzéséből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a romák fogalmazásaiban kevésbé érvényesülnek a tantárgyi útmuta-

tókban megfogalmazott fogalmazási követelmények. Így például a szöveg mondatai sokszor nem függnék össze egymással, a fogalmazásokban nem szerepel minden, ami a megértéshez lényeges (pl. sok az implikáció), az elbeszélés részei sok esetben hiányoznak. Más szóval az elbeszélő fogalmazások írása során elvárt, írott szövegre jellemző lineáris és globális kohéziós eszközök nem érvényesülnek megfelelően.

A tantárgyi követelményekben olvashatjuk azonban a párbeszéd használatának fontosságát a szöveg élményszerűvé tétele céljából. Úgy tűnik, a romák éppen azért, mert szövegalkotásuk során sokszor beszélt nyelvi stratégiákat alkalmaznak, érdekesebbé tudják tenni történeteiket az olvasó számára. Ilyen stratégiák például az ismétlés, az egyenes beszéd és az értelmező, értékelő részek gyakorisága. Ennek ellenére a kohéziós eszközök hiánya miatt a romák fogalmazásai nehezen olvashatók. A roma kisiskolásokat tanítók számára a jövőben fontos feladat lehet az írásbeliségre és a szóbeliségre jellemző stratégiák explicitté tétele és gyakoroltatása, mivel ennek révén a tanulók fogalmazási készsége is valószínűleg jelentősen javulna.

MÁSZLAINÉ NAGY JUDIT

Irodalom

- ANDÓ ÉVA (2006): A beszélt nyelvi történetmondások elemzésének kognitív és funkcionális szempontjai. In: TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerk.: *Szöveg és típus. (Szövegtípológiai tanulmányok)*. Budapest, Tinta Kiadó. 113–156.
- ARANY LÁSZLÓ (1867): Magyar népmeséinkről. *Budapesti Szemle* 8: 40–66.
- BARANYAI ERZSÉBET–LÉNÁRT EDIT (1959): *Az írásbeli közlés gondolkodás-lélektani vonásai*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BLOOM, LOIS (1973): *One Word at a time. (The Use of Single Word Utterances before Syntax)*. Mouton, The Hague.
- BRIGGS, CHARLES L.–BAUMAN, RICHARD (1992): Genre, Intertextuality and Social Power. *Journal of the Linguistic Anthropology* 11/2: 131–172.
- BROWN, GILLIAN–YULE, GEORGE (1983): *Discourse Analysis*. Cambridge, Cambridge University Press.
- CHAFE, WALLACE L. (1982): Integration and involvement in speaking, writing and oral literature. In: TANNEN, DEBORAH szerk.: *Spoken and Written Language*. Norwood, Ablex. 35–53.
- CRYSTAL, DAVID–DAVY, DEREK (1969): *Investigating English Style*. London, Longman.
- DURANTI, ALESSANDRO–OCHS, ELINOR (1979): Left-dislocation in italian conversation. In: GIVÓN, TALMY szerk.: *Syntax and Semantics* 12. New York, Academic Press. 377–416.
- B. FEJES KATALIN (1981): *Egy korosztály írásbeli nyelvhasználatának alakulása*. Budapest, Tankönyvkiadó.

- FÜLÖP MÁRIA–SZILÁGYI FERENCNÉ (2003): *Fogalmazás munkafüzet*. Celldömölk, Apáczai Kiadó.
- GIVÓN, TALMY (1979): Syntacticization. In: *On Understanding Grammar*. New York, Academic Press. 207–233.
- GOODY, JACK–WATT, IAN (1988): Az írásbeliség következményei. In: NYÍRI KRISTÓF–SZÉCSI GÁBOR szerk.: *Szóbeliség és írásbeliség. (A kommunikációs technológiák története Hommérosztól Heideggerig)*. Budapest, Áron Kiadó. 111–128.
- GUMPERZ, JENNY COOK–GUMPERZ, JOHN J. (1981): From Oral to Written Culture. (The Transition to Literacy). In: WHITEMANN, MARCIA FARR szerk.: *Writing. The Nature, Development, and Teaching of Written Communication. 1. (Variation in Writing: Functional and Linguistic-Cultural Differences)*. Hillsdale, L. Erlbaum Associates.
- HALLIDAY, MICHAEL A. K. (1985): *Spoken and Written Language*. Oxford, Oxford University Press.
- HALLIDAY, MICHAEL A. K.–HASAN, RUQAIYA (1976): *Cohesion in English*. London, Longman.
- HANSEN, MAJ-MOSEGAARD BRITT (1998): *The Function of Discourse Particles. (A study with special reference to spoken standard French)*. Amsterdam–Philadelphia, John Benjamins Publishing Company.
- JOHNSTONE, BARBARA (2002): *Discourse Analysis*. Oxford, Blackwell Publishing.
- KEENAN, ELINOR OCHS (1974): Conversational Competence in Children. *Journal of Child Language 1*: 163–185.
- KERNYA RÓZA (1988): *A szöveg néhány sajátossága a kisiskolások fogalmazásaiban*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- KESZLER BORBÁLA (1983): Kötetlen beszélgetések mondat- és szövegtani vizsgálata. In: RÁCZ ENDRE–SZAHTMÁRI ISTVÁN szerk.: *Tanulmányok a mai magyar nyelv szöveg-tana köréből*. Budapest, Tankönyvkiadó. 164–202.
- KOCH, PETER–OESTERREICHER, WULF (1990): *Gesprochene Sprache in der Romania: Französisch, Italienisch, Spanisch*. Tübingen, Max Niemeyer.
- LABOV, WILLIAM (1972): *Language in the Inner City: Studies in the Black English Vernacular*. Oxford, Blackwell.
- LABOV, WILLIAM–WALETZKY, JOSHUA (1967): Narrative analysis: Oral versions of personal experience. In: HELM, JUNE szerk.: *Essays on the Verbal and Visual Arts*. Seattle, University of Washington Press.
- LEVINSON, STEPHEN C. (1979): Activity types and language. *Linguistics 17/5–6*: 365–399.
- LINELL, PER (2005): *The Written Language Bias in Linguistics. (Its Nature, Origins and Transformations)*. New York, Routledge.
- LURIA 1976 = LURIA, ALEKSANDR ROMANOVICH: *Cognitive development: Its cultural and social foundations*. Cambridge, Harvard University Press.
- MICHAELS, SARAH (1981): „Sharing time”: Children’s narrative styles and differential access to literacy. *Language in Society 10*: 423–442.
- NAGY OLGA (1975): Archaikus világtkép és mese-hagyományozás. In: *A debreceni Déri Múzeum 1974. évi évkönyve*. Debrecen. 619–644.

- NAGY OLGA (1978): *A táltos törvénye. (Népmese és esztétikum)*. Bukarest, Kriterion.
- OCHS, ELINOR (1979): Planned and Unplanned Discourse. In: GIVÓN, TALMY: *Discourse and Syntax. Syntax and Semantics 12*. New York, Academic Press. 51–80.
- RÉGER ZITA (1987): Nyelvi szocializáció és nyelvhasználat magyarországi cigány nyelvi közösségekben. In: BARTHA CSILLA szerk. (2007): *Cigány nyelvek és közösségek a Kárpát-medencében*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó. 80–116.
- RÉGER ZITA (2002): *Cigány gyermekvilág*. Budapest, L'Hartmattan.
- RÉGER ZITA (2007): Az ugratás a cigány gyermekek nyelvi szocializációjában Magyarországon. In: BARTHA CSILLA szerk.: *Cigány nyelvek és közösségek a Kárpát-medencében*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó. 170–193.
- SACKS, HARVEY–SCHEGLOFF, EMANUEL–JEFFERSON, GAIL (1974): A simplest systematics for the organization of turn-taking for conversation. *Language* 50: 696–735.
- SCHIEFFLIN, BAMBI B.–OCHS, ELINOR szerk. (1986): *Language Socialization Across Cultures*. Cambridge, Cambridge University Press.
- SCHIFFRIN, DEBORAH (1994): *Approaches to Discourse*. Oxford, Blackwell.
- SÖLL, LUDWIG–HAUSMANN FRANZ JOSEF (1985): *Gesprochenes und geschriebenes Französisch*. Berlin, Erich Schmidt.
- TANNEN, DEBORAH (1982): Oral and Literate Strategies in Spoken and Written Narratives. *Language* 58/1: 1–21.
- TANNEN, DEBORAH (1989): *Talking voices*. Cambridge, Cambridge University Press.
- TANNEN, DEBORAH (1993): What's in a Frame? Surface Evidence for Underlying Expectations. In: TANNEN, DEBORAH szerk.: *Framing in Discourse: surface evidence for underlying expectations*. Oxford, Oxford University Press. 14–57.
- TOOLAN, MICHAEL J. (1991): *Narrative. (A critical linguistic introduction)*. London–New York, Routledge. 146–193.
- VEKERDI JÓZSEF (1974): *A cigány népmese*. Kőrösi Csoma Kiskönyvtár. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Kárpátaljai magyar iskolások vélekedése környezetük anyanyelvhasználatáról

1. Dolgozatomban arra keresem a választ, hogy a kárpátaljai magyar iskolások hogyan nyilatkoznak saját lakóhelyük magyar beszédéről, mennyire kötődnek hozzá, mely hatások, élmények s milyen mértékben alakítják véleményüket. Feltételezésem szerint lényeges különbség mutatkozik a falusi és a városi tanulóknak válaszaik között, hiszen nyelvhasználatuk bizonyítottan eltér egymástól (BEREGSZÁSZI–MÁRKU 2003), s Kárpátalján is élnek azok az előítéletek, amelyek szerint a „falusiak helytelenül, tájszólással beszélnek”.

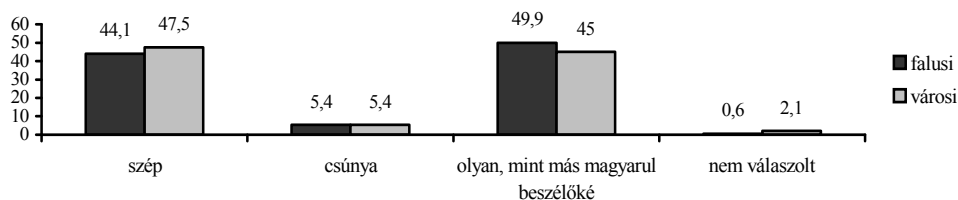
A különböző nyelvek, nyelvváltozatok megítélését „az egyén nyelvi és a nyelvhez kapcsolódó ismeretei, hiedelmei, anyanyelvi és általános műveltsége, környezetének szokásai, véleménye formálják” (KISS 1995: 135). A 15–18 éves korosztályra különösen hat „mások véleménye”, hiszen a többi tudásformáló tényező ebben a korban még csak kialakulóban van. Több tanulmány igazolja, hogy a magyar nyelvterületen a nyelvjárásoknak, a nyelvjárási beszélőknek nincs presztízsük. Nincs ez másként a kárpátaljai magyar iskoláskorú fiatalok körében sem: nem nyilatkoznak ugyan negatívan a magyar nyelvnek erről a változatról és beszélőiről, mégis elhatárolódnak a nyelvjárástól. Minthogy pedig több vizsgálat szerint kisebbségi helyzetben jóval nyelvjárásiasabb a fiatalabb korosztály beszéde is (LANSTYÁK–SZABÓMIHÁLY 1997, BEREGSZÁSZI–MÁRKU 2003), erre a tényre figyelni kell nemcsak a kutatásban, hanem az oktatásban és a tudományos ismeretterjesztésben is. Vonatkozó kárpátaljai vizsgálataim szerint egyfajta elnéző, jóindulatú, de távolságtartó attitűd jellemzi fiatal adatközlőimet (LAKATOS 2006, 2007). Egy nyelvvel, nyelvváltozattal szembeni távolságtartás az azt használó beszélőközösségtől, adott esetben a saját szűkebb közösségtől való eltávolodáshoz is vezethet (vö. például BORBÉLY 2001: 173 kk.). Így kisebbségi körülmények között az anyanyelv (esetünkben a magyar) identitásjelző funkciója háttérbe szorulhat, s ez egyáltalán nem kedvező, hiszen a kisebbségi nyelvek esetében a „külső”, társadalmi, gazdasági, politikai tényezők egyébként is negatív irányban hatnak, a pozitív „belső” feltételek megszűnése pedig egyértelműen a nyelvcsereét segíti elő (GAL 1992: 48).

2. Doktori disszertációm előkészítésének részeként 2006 és 2008 között Kárpátalja 37 településén 46 oktatási intézményben végeztem kérdőíves gyűjtést: 1490 kilencedikes és érettségi előtt álló fiatalat kérdeztem meg különböző nyelvekhez, nyelvváltozatokhoz való viszonyukról. Az így kapott, statisztikailag jól feldolgozható és összehasonlítható adatokat irányított beszélgetésekkel, valamint a gyűjtések során, illetve gyakorló pedagógusként szerzett észrevételekkel, megfigyelésekkel egészítem ki.

A 2001-es népszámlálási adatok szerint a kárpátaljai magyarság 64,6%-a falvakban, 26,6%-a városokban, 8,8%-a pedig ún. városi típusú településeken él (MOLNÁR–MOLNÁR D. 2005: 24). A megkérdezett 1490 tanuló a lakóhely típusa szerinti megoszlásban az összlakossághoz viszonyítva reprezentatívnak tekinthető: 66%-uk falusi, 25%-uk városban, 9%-uk városi típusú településen él. Mivel korábbi vizsgálatok és saját eredményeim is azt bizonyítják, hogy a nyelvhasználat, illetve a nyelvhez, nyelvváltozathoz való viszony szempontjából a városi típusú települések egyértelműen a falvakhoz állnak közel, s e szempontból a két településtípus között nincs statisztikailag szignifikáns különbség (BEREGSZÁSZI–CSERNICSKÓ 2006: 58), dolgozatomban egy kategóriába vonom össze a falusi és a városi típusú települések lakóinak válaszait, s falusiak néven említem őket. Így a következő eredményeket kapjuk: az adatközlők 25%-a városi, 75%-a falusi.

3. A nyelvek, nyelvváltozatok esetében is igaz, hogy szebbnek tartjuk azt, amihez erős és pozitív érzelmek kötnek minket, amit a magunkénak érzünk. Ezt már több mint 40 évvel ezelőtt is megfigyelték nyelvészeink, s azóta is több tanulmány készült erről a témáról (IMRE 1963, P. LAKATOS–T. KÁROLYI 2003a, 2003b). Ezért lehet meglepő, hogy a megkérdezett 1490 tanulónak kevesebb mint fele nevezi szépnek saját települése magyar beszédét. Az alábbi ábrán látható, hogy statisztikailag szignifikáns különbség van a falusi és a városi tanulók válaszai között:

Saját településed magyar beszéde szép, csúnya vagy olyan, mint más magyarul beszélőké?
N=1490

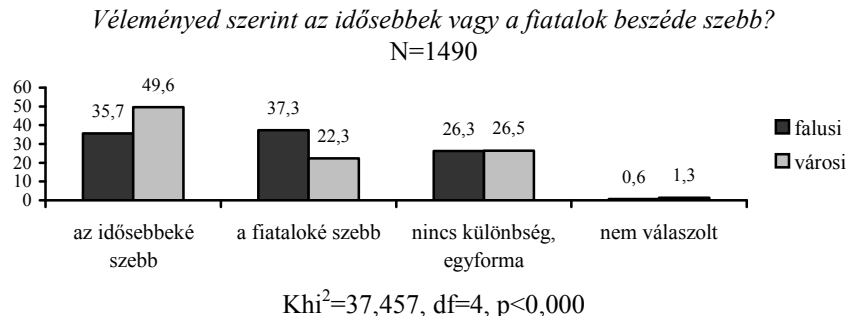
$$\text{Khi}^2=8,424, \text{df}=3, \text{p}<0,05$$

A városiak nagyobb arányban (47,5%) nevezik határozottan szépnek lakóhelyük beszédét, mint a falusiak (44,1%). Ez azzal függhet össze, hogy a városi fiatalok a

falvak nyelvhasználatáról legtöbbször egyértelműen negatívan vélekednek, s összehasonlítva saját környezetük beszéde egyértelműen szép számukra. Éppen emiatt a falusiak bizonytalanabbak lakóhelyük nyelvhasználatát illetően: a válaszadók majdnem fele (49,9%) a semleges érzelmre utaló választ jelölte a kérdőívben.

A *Véleményed szerint 30-40 év múlva is így fognak beszélni nálatok?* kérdésre a válaszadók 65,8%-a lakóhelytől függetlenül tagadó választ adott. Ebből az anyanyelvváltozatukkal szembeni negatív vagy (az előző adatokat figyelembe véve) semleges viszonyulásra következtethetünk. KISS JENŐ egyik tanulmányában ír arról, hogy a nyelvváltozat jövőjéről, fennmaradásáról való vélekedés összefügg az adatközlők attitűdjével: „a nyelvjáráshoz való negatív attitűd inkább tagadó, a pozitív pedig inkább igenlő választokat indukál” (1996: 145). Ez a vélekedés azonban azt is jelenti, s bizonyos esetekben esetleg csak azt jelenti, hogy a fiatalok érzékelik a nyelvhasználatban az idők folyamán végbemenő változásokat.

Ezt bizonyítják a *Véleményed szerint az idősebbek vagy a fiatalok beszéde szebb?* kérdésre kapott válaszok is: a kárpátaljai iskolások felfigyeltek korosztály szerinti nyelvhasználati különbségekre Kárpátalján, hiszen csak 26,4%-uk gondolja úgy, hogy nincs különbség a fiatalok és az idősebbek nyelvhasználatára között, egyforma a beszédük. Jelentős az eltérés a falusi és a városi tanulók véleménye között:

A városiak majdnem fele az idősebbek beszédét mondja szebbnek, a falusiaknak csak 35,7%-a gondolja így: körükben nagyobb (37,3%) a népszerűsége a fiatalok nyelvhasználatának. Ennek az lehet az oka, hogy az adatközlők szerint az átlagos falusi idősebb korosztály nyelvhasználatára inkább eltér a magyar köznyelvtől, mint az iskolázottabb, televízió, számítógépen felnőtt fiataloké. Erre utal az indoklások többsége is:

A fiatalok beszéde szebb, mert: „próbálnak alkalmazkodni a felsőbb intézményekhez, és a baráti körből rájuk ragad a tiszta, kifinomult nyelv”, „fejlettebb a hírközlés, több magyar órát tartanak, mint akkoriban”, „a fiatalok már kulturáltabbak, mint az idősek, a mai köznyelvet beszélnek, az öregek pedig nem”, „az idősebbek beszéde már elavult”, „az idősebbek beszéde olyan paraszti”, „az

idősebbek tájszólással beszélnek”, „az idősek régimódián beszélnek, nekik már jó úgy is. Gyakran haragszanak, ha rájuk szólunk”.

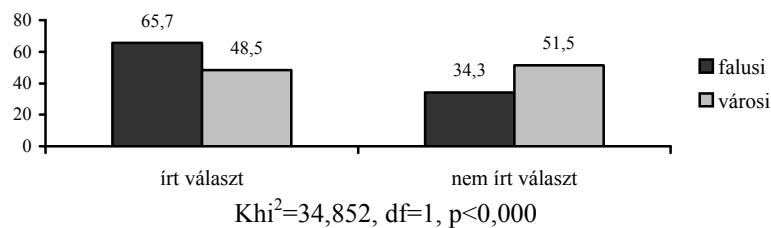
A válaszokból az is kiderül, hogy a falusiakkal ellentétben a városiak miért tartják szebbnek az idősebbek beszédét: mert „a fiatalok beszéde már keveredik az idegenből átvett szavakkal, és gyakori a káromkodás”, „magyar kifejezéseket használnak”, „ők használják a régi ízeesebb szavainkat, valamint az ő beszédükre még nem tett komoly befolyást egyik idegen nyelv sem”, „tudnak szépen, helyesen, művelten társalogni”, „a fiatalok beszédében már előfordul nagyon sok »csúnya« szó”.

Míg a falusi idősebb korosztály beszédének jellemzőjeként leginkább a nyelvjárásiasságot említik, a városi idősebb korosztályra a városi fiatalok szerint a kulturált, választékos, idegen hatásoktól mentes magyar nyelvhasználat jellemző, hiszen ők még „a magyarok idején is éltek”.

Amikor arra kértem adatközlőimet, hogy soroljanak fel olyan kifejezéseket, amelyeket náluk már csak az idősebb korosztály használ, a falusiak jóval nagyobb arányban írtak választ:

Sorolj olyan kifejezéseket, amiket nálatok inkább már csak az idősebbek használnak!

N=1490

Ez összefügghet azzal, hogy a falvakban jóval gyakoribb, hogy több korosztály él egy háztartásban, a nagyszülők aktívabban részt vehetnek a fiatalok mindennapjaiban. Így a gyerekeknek több alkalmuk adódik arra, hogy megfigyeljék nyelvhasználatukat.

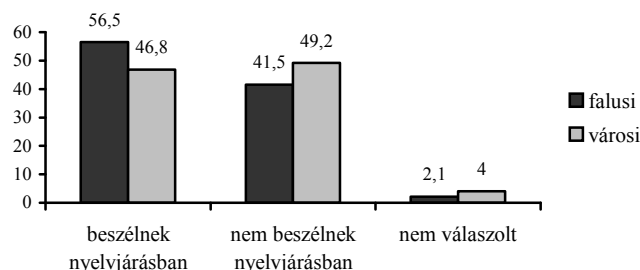
A felsorolt kifejezések között nincs lényeges különbség, mindkét településtípus fiataljai csak az idősebb korosztály nyelvhasználatába sorolják a „vakablak és egyéb régies szavak”-at, mint például *rokka, rokolya, bugyelláris, sámli, lajtorja, spájz, firhang, szervusz, sifony, früstök, hokedli*. A gyakran „hibás”-nak minősített alaki tájszavak főként a falusi tanulók válaszaiban bukkannak fel: *mondi, vót, nízi, hetfü, jányom, firidni, lú, idesanya*.

Ezen válaszok alapján megállapíthatjuk: a fiatalok szerint a falusi idősebb korosztály tájszólásban beszél, s ezt az ifjabbak nem tartják szépnek.

A következő két kérdésre adott válaszok is ezt támasztják alá: *A te településeden beszélnek valamilyen nyelvjárást?* kérdésre a falusiak 56,5%-a adott igenlő választ, a városiaknak csak 46,8%-a nyilatkozott így.

A te településeden beszélnek valamilyen nyelvjárást?

N=1490

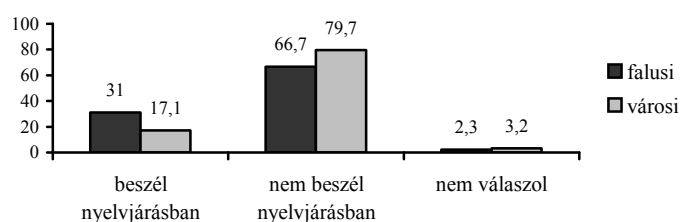

$\text{Khi}^2=12,849$, $\text{df}=2$, $p<0,01$

Ehhez képest még kisebb számokat kapunk, ha a *Te beszélsz nyelvjárásban?* kérdésre adott válaszokat nézzük meg: a falusiaknak 31%-a, a városiaknak csupán 17,1%-a vallja magát nyelvjárási beszélőnek.

Te beszélsz nyelvjárásban?

N=1490

$\text{Khi}^2=27,275$, $\text{df}=2$, $p<0,000$

Ennél a kérdésnél még azok is tagadó választ adtak, akik az előzőekben azt vallották, hogy környezetükben beszélnek nyelvjárásban. Ez a közösségtől való elhatárolódás lehet csupán életkori jellemző, de arra is utalhat, hogy nyelvhasználatuk nem tudatos, s valóban azt hiszik, másokkal ellentétben ők a köznyelvet használják. Pedig kutatások bizonyítják, hogy „a kárpátjai magyar középiskolások reprezentatív mintájának jelentős része egy évvel az érettségi előtt, illetve egy évvel a grammatika-oktatás befejezését követően írásbeli tesztfeladatok megoldása közben erősen stigmatizált, nem-standard változatokat használ vagy fogad el helyesnek” (BEREGSZÁSZI-MÁRKU 2003: 192).

Az adott nyelvváltozat megítélését befolyásolhatja mások véleménye, esetleges pozitív vagy negatív megnyilvánulása is. Kérdőívemben azt is tudakoltam a fiataloktól, hogy előfordult-e, hogy gúnyolták vagy dicsérték őket beszédük miatt. Lakóhelyük típusától függetlenül az adatközlők többségét soha nem gúnyolták beszéde miatt: a falusiaknak 22,8%-ával, a városiaknak 24,9%-ával esett ez meg. Ez azzal is összefügg, hogy a fiatalok többsége leginkább lakóhelye szűkebb környezetében mozog, ritkábban kerül olyan helyzetbe (az iskola kivételével),

amikor nyelvhasználatukat kritika érheti. Ezt segíti a kárpátaljai magyar iskola-rendszer felépítése (lásd BEREGSZÁSZI–CSERNICKÓ–OROSZ 2001), melynek köszönhetően a legtöbb fiatal középfokú végzettséget szerezhethet saját lakóhelyén, vagy legfeljebb a szomszéd településre kell utaznia.

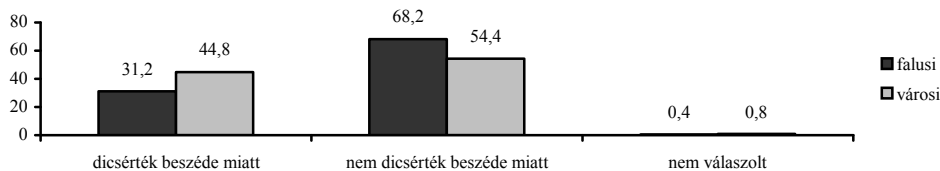
Akivel előfordult ilyen eset, főleg beszéde nyelvjárásiassága miatt gúnyolták. Erről vallanak az alábbi történetek: „Amikor felvételiztem a líceumba, első évfolyamon nagyon tájszólásosan beszéltem, *vót*-ot mondtam és kijavítottak *volt*-ra”, „Mert általában viskiesen beszélek, és ez nem tetszik az osztálytársaimnak, mindig belém szoktak kötni”, „Igen egyszer, mikor azt mondtam a *ló* helyett, hogy *lú*. Azt mondták, ilyen szó nem létezik, elszégyelltem magam, azóta nem mondok ilyet, odafigyelek beszédemre”.

Olyan esetekről is beszámoltak a fiatalok, amikor lakóhelyükön, családjukban érezték magukat kényelmetlenül eltérő, köznyelvihez közelítő nyelvhasználatuk miatt: „Mert azt mondtam, hogy *ló*, *volt*, és ezért mert ők *vót*, *lú*, így mondták”, „Főleg a településen élő barátaim, mivel én nem úgy ejtem a szavakat, mint ők. Viszont, mikor elkerültem más településre gimnáziumba, ott dicsérték, milyen szépen beszélek magyarul, mivel ismertek más, velem egy településről érkező diákot is”, „Édesapám volt az, miután én sokat voltam Magyarországon, elkezdtem a szavakat helyesen és szépen ejteni”.

Dicséretben többen részesültek már beszédük miatt. Az ábrán látható, hogy városi tanulóknak ebben nagyobb arányban volt részük, mint a falusiaknak:

Előfordult már, hogy dicsérték a beszéded miatt?

N=1490

$\text{Khi}^2=23,753$, $\text{df}=2$, $p<0,000$

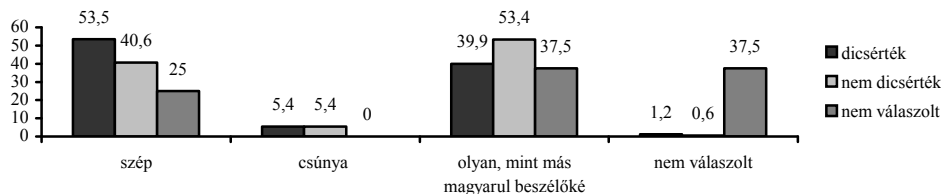
A falusi iskolásoknak 31,2%-át, a városiaknak 44,8%-át érte kellemes élmény beszéde miatt. Sokukat egyszerűen csak udvariasságuk, választékos nyelvhasználatuk miatt dicsérték: „Mert nem káromkodom, és általában próbálok kedves lenni”. Olyan is volt, akit köznyelvi beszéde miatt dicsérték olyanok, akik nyelvjárásban beszélnek: „Olyan emberek dicsérték meg, akik tájszólással beszélnek, és mondták nekem, hogy milyen szépen beszélek, nem úgy, mint az ő falujukban az emberek”.

A legtöbben mégis arról számoltak be, hogy magyarországiak „dicsérték” őket azért, mert tudnak magyarul: „Budapesten a buszban megismerkedtem egy nénivel, aki nem akarta elhinni, hogy Kárpátalján élek, mivel szépen beszélek”,

„Budapesten az akkor szerzett ismerőseim megdicsérték, hogy milyen szépen beszélek magyarul. Én erre megjegyeztem, hogy csak magyarul beszélek”, „Igen dicsérték Budapesten, mert azt gondolták, hogy Kárpátalján már nem használják a magyar nyelvet”, „Igen Magyarban, amikor voltam kirándulni, azt hitték, hogy máshol nem is beszélnek magyarul. Meg én nem beszélek tájszójárással”.

A nyelvhasználatot dicsérő szavak mindenképp kedvezően hatnak a fiatalok nyelvi öntudatára: az alábbi ábrán látható, hogy nagyobb arányban nevezik saját településük beszédét is szépnek azok, akiknek beszédét már megdicsérték valamikor.

Az „Előfordult már, hogy dicsérték a beszéded miatt?” és a „Saját településed magyar beszéde szép, csúnya vagy olyan, mint más magyarul beszélőké?” kérdések összefüggései
N=1490

$\text{Khi}^2=133,784, \text{df}=6, p<0,000$

4. A fenti adatokból kiderül, hogy a nyelvjárási nyelvhasználatnak a kárpátaljai iskolások körében is alacsony az elismertsége, s ez saját lakóhelyük nyelvhasználatának megítélésére is kihat. Hiszen a nyelvjárási beszédet főleg a falusiaknak tulajdonítják, s ők kevésbé tartják szépnek anyanyelvváltozatukat, mint a városiak. Ezzel függ össze a nemzedékek nyelvhasználatának megítélése között mutatkozó lakóhely szerinti eltérés is. A falusiak a fiatalok beszédét mondják szebbnek, mert azok nem beszélnek „tájszólással”, a városiaknak pedig az idősebbeké tetszik jobban, hiszen „helyesen”, „választékosan” beszélnek. Ezek alapján: a fiatalok szerint a nyelvjárási elemektől mentes beszéd a szép.

Az iskolások körében a helyi nyelvváltozat identitásjelző, összetartozást kifejező funkciója nem túl erős, hiszen még azok sem vallják magukat nyelvjárási beszélőknek, akik elismerik, hogy lakóhelyükön beszélnek valamilyen nyelvjárást. Az érzelmi elhatárolódásra utal, hogy saját környezetük beszédét nem szépnek mondják, hanem azt vallják, olyan, mint más magyarul beszélőké. Abban sem bíznak, hogy 30-40 év múlva fennmarad ez a változat.

Saját bevallásuk alapján csak kis részüket érte kellemetlen élmény nyelvhasználatuk miatt: vagy azért gúnyolták, mert nyelvjárásban beszélt, vagy azért, mert nem úgy. Ez is a korábbi anyanyelv-oktatási módszerek hiányosságaira utal: a tanárok bizonyára nem fordítottak kellő figyelmet a különböző nyelvvál-

tozatok ütközőpontjába kerülő fiatalok tudatos nyelvhasználatának kialakítására. A vizsgálatban részt vevő tanulók ugyanis még nem a 2005-ben megjelent új magyar nyelv tanterv szerint tanultak (KÓTYUK 2005).

A különböző kérdésekre érkezett válaszok megoszlása alapján látható, hogy jóval nagyobb arányú azon adatközlőknek a száma, akik elhatárolódnak lakóhelyük magyar beszédétől, mint azoké, akik kerültek már kellemetlen helyzetbe beszédük miatt. Ez arra utal, hogy a tanulókra mások véleménye mellett nagy mértékben hatnak a köztudatban elterjedt, s a különböző médiumok által is közvetített előítéletek, s így konkrét negatív tapasztalat nélkül is szégyellik, tagadják kötődésüket a helyi, nem köznyelvi változatokhoz.

Az előítéletek megszüntetése érdekében legtöbbet a pedagógusok tehetnek, hiszen egy-egy közösségben ők azok, akik nyelvi mintául szolgálhatnak, s akik véleménye esetleg felülkerekedhet a különböző negatív hatásokon is. Az új tanterv segítségével, kellő tapintattal és ésszerűséggel tudatosítható a fiatalokban, hogy nem csúnya, helytelen az otthon, családban használt nyelv, s nem helyette kell a köznyelvet használni, hanem mellette. S akkor talán a felnövekvő nemzedékben tudatosul, hogy lakóhelye nyelvváltozata összeköti a szűkebb páttriával, családjával, szomszédjaival, a köznyelv pedig a magyar nyelvközösség egészével.

LAKATOS KATALIN

Irodalom

- BEREGSZÁSZI ANIKÓ–CSERNICKÓ ISTVÁN (2006): *A kárpátaljai magyar nyelvhasználat társadalmi rétegződése*. Ungvár, PoliPrint.
- BEREGSZÁSZI ANIKÓ–CSERNICKÓ ISTVÁN–OROSZ ILDIKÓ (2001): *Nyelv, oktatás, politika*. Beregszász.
- BEREGSZÁSZI ANIKÓ–MÁRKU ANITA (2003): A kárpátaljai magyar középiskolások nyelvhasználatáról. In CSERNICKÓ ISTVÁN szerk.: *A mi szavunk járása*. Ungvár, PoliPrint. 179–207.
- BORBÉLY ANNA (2001): *Nyelvcseré*. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézetének Élőnyelvi Osztálya.
- GAL, SUSAN (1992): Mi a nyelvcseré és hogyan történik? In: KONTRA MIKLÓS szerk. *Társadalmi és területi változatok a magyar nyelvben*. Linguistica Series A 9. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. 47–59.
- IMRE SAMU (1963): Hol beszélnek a legszebben magyarul. *Magyar Nyelvőr* 87: 279–283.
- KISS JENŐ (1995): *Társadalom és nyelvhasználat*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- KISS JENŐ (1996): A nyelvi attitűd és a másodlagos nyelvi szocializáció: vizsgálatok nyelvjárási környezetben. *Magyar Nyelv* 92: 138–151.
- KÓTYUK ISTVÁN (2005): *Magyar nyelv 5–12. osztály. (Tanterv a magyar tannyelvű iskolák számára)*. Csernyivci, Bukrek.

- LAKATOS KATALIN (2006): A nyelvjárások megítélése kárpátaljai iskolások körében. *Magyar Nyelvjárások 44*: 97–104.
- LAKATOS KATALIN (2007): Kárpátaljai magyar iskolások és pedagógusok nyelvjárási attitűdjéről. In: *V. Dialektológiai Szimpozion*. Szombathely, Berzsenyi Dániel Főiskola BTK Magyar Nyelvészeti Tanszék. 156–163.
- P. LAKATOS ILONA–T. KÁROLYI MARGIT (2003a): Attitűdvizsgálat kisebbségi beszélőközösségben. *Magyar Nyelvjárások 41*: 383–391.
- P. LAKATOS ILONA–T. KÁROLYI MARGIT (2003b): „Itt és ott”. Identitástudat és nyelvi összetartozás-tudat kapcsolatáról. In: HAJDÚ MIHÁLY–KESZLER BORBÁLA szerk.: *Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára*. Budapest, ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézete–Magyar Nyelvtudományi Társaság. 509–512.
- LANSTYÁK ISTVÁN–SZABÓMIHÁLY GIZELLA (1997): *Magyar nyelvhasználat — iskola — kétnyelvűség*. Pozsony, Kalligram Könyvkiadó.
- MOLNÁR JÓZSEF–MOLNÁR D. ISTVÁN (2005): *Kárpátalja népessége és magyarsága a népszámlálási és népmozgalmi adatok tükrében*. Beregszász, Kárpátaljai Magyar Pedagógusszövetség Tankönyv- és Taneszköztanácsa.

Betegségállapotok Füst Milán költői nyelvében

1. Füst Milán, a magyar irodalom ún. klasszikus modernségének korszakát képviselő költője 1888 és 1967 között élt. A mindennapi életben bizonyos szerepjátszás jellemezte, „póz és modor látható, nagyon is kirívó felhámjá”-t viselte (SOMLYÓ 1969: 74). Már fiatalabb korában idős embernek állította be magát, betegségeit listába foglalva rendszerezte, s „hivalkodott velük, mint Don Juan a szerelmeivel” (i. m. 78). Ugyanakkor egyetemi magántanár korában (1951 és 1960 között) még csupán „tizenkilenc betegsége közül egy sem vehette elő anyyira, hogy akár egyetlenegyszer is elmulassza előadását” (SOMLYÓ 1969: 125).

A szerepjátszásban nem kevés tudatosságot mutat Füst, csak egy példa erre: drámái kötetéhez írott előszavában elmondja: „huszonnyolc éves koromban, közvetlen anyám halála után látó-ember lettem, clairvoyant” (Füst 1966: 25). Ehhez több bizonyítékot sorol, és egyikként elmondja, hogy a IV. Henrik megírásához semmiféle történelmi könyvet nem vett elő. „Itt mindjárt megjegyzem azt is, hogy annak idején a pápai átok szövegét nem találtam meg abban a két kultúrtörténetben, amelyet a jó Bányai Elemér adott nekem, fel is jegyeztem jegyzőkönyvemben, hogy az átok szövege kikeresendő. Csakhogy ez aztán persze elmaradt. [Új bek.] (...) S mikor pápai átokhoz értem, elrohantam a könyvtárakba, hogy végre kikeressem, csakhogy azok nyári szünet miatt zárva voltak. (...) Leírtam hát a következőket: — És vessen ki a föld, amely majd eltemet, és ne leljék a csontjaid helyüket a föld alatt, és bolyongj átkozottan, mint akit az Isten elhagyott. Ámen és Ámen” (Füst 1966: 28). Ezután elmondja, hogy az átok megírása után „éjfél tájban” megtalálta a könyvei közt azt az egyházjogot, amelynek „egy legapróbb betűkkel nyomtatott lábjegyzete” majdnem szóról szóra megegyezett azzal, amit ő írt: „volt ugyan egy bevezető és befejező mondata, amely hiányzott az enyémből, s e kettővel ki is pótoltam a magam szövegét. A legmeglepőbb azonban a kettős ámen volt. Mert az én szövegemben is, a pápai átok szövegében is ez áll: amen et amen” (Füst 1966: 28–29). — Ezt az esetet egyébként másutt is megírja. Levezetésében testi nyavalyáiról számos helyen beszámol — nemegyszer abban a hangnemben, amelyben a clairvoyantságról is. Még joghallgatóként ír kérvényt a Budapesti Tudományegyetem rektorának lelkönyve egyeztetésének utólagos eszközöltetése érdekében, ebben közli, hogy „egész a mai napig mellhártyalobos állapotban beteg voltam” (Füst 2002: 1907. november 9.). Némelykor csupán általánosságban ír: „oly boldogtalan vagyok a

sokféle betegséggel” (Füst 2002: 1942. április 16.). Máskor azonban megnevezi a bajokat: „körömágy-gyulladásom van két hét óta a jobb lábam nagy újján, (gennyes, hehehe, majd megőrültem a fájdalomtól s ezenfelül ez nálam a cukor-bajom + érlemeszeselem miatt üszökveszéllyel is jár”, ugyanitt említi gyermekkori tüdőbaját is (Füst 2002: 1943. március 1.). Beszámol „három nagy vérzés”-ről (Füst 2002: 1946. március 26.), „arc-rángatózás”-ról (Füst 2002: 1947. augusztus 14.); továbbá: „Hat hónapja fekszem általános ideggyulladással” (Füst 2002: 1953. január 2.), „ideggyulladásomhoz még izületi gyulladások is járultak” (Füst 2002: 1955. november 17.), „19 betegségem van” — írja (Füst 2002: 1955. augusztus 1.). Megemlítendő még ez is: „Remek tolokocsim van” (Füst 2002: 1957. május 3.), és végül: „egy sose látott bőrbaj támadt rám” (Füst 2002: 1959. október 12.), „ez a huszonnegyedik bajom” (Füst 2002: 1959. november 24.).

„Három-négy-öt évtizeden át folyvást halálát jósoló és közben minden barátját szorgos munka és hatalmas evések közben túlélő, különös tettető” — mondja róla SOMLYÓ GYÖRGY (1969: 74), aki jól tudja és elmondja, hogy minden Füst Milán-i pózt ellensúlyoz és elfeledtet az író életműve.

2.1. Füst költeményei két korszakban (1910 és 1930 körül) születtek, az ezekben előforduló betegséggel kapcsolatos nevek, kifejezések voltaképpen a költői én lelkiállapotának nyelvi ábrázolására valók már csak amiatt is, hogy keletkezésükkor szomatikus betegségek még kevésbé gyötörték az íróművészt. A *betegség* szó nincs meg a költő lírájában (és az *egészség*, *egészséges* sem), a *beteg* szó főnévként egy adattal mutatható be:

De a többi, mint a *beteg*, ki testi kínjait | Nem bírja el tovább (A hold. Ny. 1913/1: 918)

Van egy melléknévi összetételben szereplő *beteg* is:

Egy részeges ajtóm elé vizelt. | S azt hajtogatta, hogy ő *nagybeteg*. (Ballada az elrabolt leányról. Ny. 1934/1: 299)

A *beteg* többi előfordulása melléknév:

Én, ki nyomorúlt s *beteg* vagyok (Kérés a hatalmasokhoz: epilógus. Ny. 1910/1: 160)

Beteg, bús lelkem rokona, bús, alvó kikötő (Arménia! Ny. 1911/1: 174)

Arménia! Lelkem bölcsője, *beteg* vagyok én s szörnyüket álmodom (Arménia! Ny. 1911/1: 174)

Egy *beteg* lélek búcsúja ([Verscím]. Ny. 1911/1: 177)

Sápadtabb fény ez, *betegebb*, mint a holdé (Óda Móricz Zsigmondhoz! Ny. 1911/2: 885)

E föld súlyos-*beteg*, mint én vagyok. (Részeg éjszaka. Ny. 1934/1: 358)

Óh nincs nagy bánatom több, jó barát | *Beteg* vagyok ([Cím nélkül]. TN. I, 258)

Sugárzó értelmes szem, *beteg* a test, ép a lélek, | amit a természet befejezett, az nem fájdalmas! (Óda egy öregemberhez. TN. I, 17)

Nem tudod, hogy hol bolyongnak, — | *Beteg* és bús éjszakában... (Szirt. TN. I, 441)

Oh Gyula szerzetes, ne késlekedj, adj össze minket, | Kösd össze *betegen* sovárgó szíveinket (Oh nincs vigasz!... VáIV. 126)

Beteg | Lelkemre van-e permeteg? ([Cím nélkül]. TN. I, 709)

A *beteg* melléknév (metaforás) kapcsolatai közül a költő képalkotása szempontjából fontosak a *beteg lélek* és a *beteg szív*, mindkét kapcsolat jelzett szava a képalkotási rendszer egyik alapja (BÜKY 1989: 94–114, 2002); a szó megjelenése végül is a lírai ének és világának általános állapotát jelzi. Ugyanezt teszi a *lélek* főnévvel is, amely szintén hatalmas metaforahalmazt képez, néhány adat: *a lélek alázata, a lélek alszik, a lélek bolyong, a lélek derül, a lélek didereg, a lélek elalszik, a lélek elcsendesedik* és így tovább (lásd BÜKY 2002: 157–166). Hasonlóképpen a *szív* főnévnek is jóval száz fölötti metaforás adata van (BÜKY 1989: 31–70), többször fordul elő a *fáj* igével is, amelyekkel együtt persze más szó is megjelenik, voltaképpen a *fáj* ige és a *fájni* igenév összes előfordulása metaforikus:

Mi, — én s vén várrom itt maradunk s *fáj* vágyó szivünknek e játék. (Hajó megy el. Ny. 1909/1: 416)

S most mégis *fáj* szivem és megrendülten állok (Szüretelők dala. Ny. 1910/1: 159)

Hogy *fáj* a szived értem, hölgy (Egy úri hölgyhöz! Ny. 1911/2: 338)

Fáj az út (Verseim rendezésekor. Ny. 1913/1: 920)

Nékem kín a szépség, *fáj* minden szeretet (Epilogus: O beata solitudo! O sola beatitudo! Ny. 1913/2: 104)

Fájt az élet nekem is (Epilogus: O beata solitudo! O sola beatitudo! Ny. 1913/2: 104)

Fáj a valóság (Epilogus: O beata solitudo! O sola beatitudo! Ny. 1913/2: 104)

Ott fenn öröktől tündököl a Törvény | S ahogy holdak és napok kerengnek, | Ne hidd, nem *fáj* az: közben ők merengnek, | S mosolylyal [sic] múlnak el a századok... (Repülj! Ny. 1920: 852)

Abba' nem hiszek || Hogy *fáj* a távozás, ha szomszárja nincs (Intelem az aggastyánhoz. ÖV. 85)

És mégis, mégis, látjátok, *fáj* ám az embernek az anyja éneke. | Hogy értem öszült meg, tudom, mert aggá tette gondja. Jaj, húsz éve lesz bizony, | Hogy elapadt torkában az ének, — oh hadd panaszlom, — *fáj* ez emberek! | Ez egyszer hadd beszéljek erről is! elszántam rá magam, kimondom hát, hogy *fáj* nekem | E bús kis öregasszony dolga, úgy bizony. (Gyertyafénynél. ÖV. 146)

Ó káldeai, őskori művész, | Ki a sírkőre keselyűket véstél, | Lásd: végigkísérnek ezek az életem | S megtépik még az aggnak is szivét! | Bizony Bohemund, ilyenkor én is érzem, | Hogy *fáj* bizony s nehéz is már e vén szivem. (Az „Aggok a lakodalmon” című verses tragédia prológa. ÖV. 156)

Szív! | Lépj elő hívásomra, — menj eléje véresen | Mutasd néki, hogy dobogsz, hogy *fájsz* (A bűvár [Monolog]. TN. I, 276)

szivem | Csak *fájni* tudott. | Egyre csak *fájni* tudott. ([Cím nélkül]. TN. I, 310)

Azt mondd, hogy nem *fáj* a szived (Levél a kórházból. TN. II, 7)

A költő nyelvhasználatának metaforáit földolgozó szótár (BÜKY 2002) is mutatja, hogy a *fáj* ige és derivátumai többnyire nem ’testi bántalom miatti érzés’ (vö. ÉrtSz.):

FÁJ *a lírai személy [’én’] *fáj ó mily boldogság lesz nékem s elmerülve, fájva* | *Emlékezni reád kt mf*

FÁJ a szív fáj *S most mégis fáj szívem* **kt mf** (← fáj vmi ~ vmije) (VáltN. 44)
 FÁJ fáj a szeretet *fáj* minden szeretet **kt mf ell** (← *fáj a szeretet elviselése) (Elmk. 66)
 FÁJ fáj a szeretet *s a szeretet mindenha fáj*: *titkomról sose szóltam ezért* **kt mf ell**
 (← *fáj a szeretet elviselése) (VálV. 134)
 FÁJ fáj a valóság *Fáj a valóság* **kt mf ell** (← *fáj a valóság elviselése) (VáltN. 18)
 FÁJ fáj az élet *Fájt az élet, égetett* **kt mf ell** (← *fáj az élet elviselése) (VálV. 134)
 FÁJ fáj az élet *Fájt az élet nekem is* **kt mf ell** (← *fáj az élet elviselése) (Elmk. 66)
 FÁJ fáj az út *Fáj az út... Elég... de hagyjuk* **kt mf** (VáltN. 65)
 FÁJ *Mi, — én s a vén várrom itt maradunk s fáj a szívünknek e játék* **gr mf** (← fáj vkinek vmi) (VáltN. 56)

(**gr** = grammatikai, **mf** = metafora, **kt** = két tagú, **ell** = ellipszis, * = feltételezhető szerkezet)

Az **a lírai személy [’én’] fáj és a szív fáj, fáj a szívünknek* szerkezetek voltaképpen köznyelvi megoldások, ugyanakkor *a szeretet fáj, az élet fáj, a valóság fáj, az út fáj* mintájúak a köznyelvi kifejezésekhez képest váratlanul mondhatók, magasabb a hírértékük, s így stílári hatásuk is, tartalmuk is jelentős a közlésfolyamatban.

A *szív* főnévhez visszatérve: e szó olyan kapcsolatokban is megjelenik, amelyek valamilyen nem kívánatos testi vagy lelki állapottal függnek össze: *elbágyadt szív, elfáradt szív, elnehezült szív; eltikkadt szív, fájó szív, fáradt szív; megtört szív, remegő szív és tört szív*, továbbá: *a szív ellankadva néz, szíve szakad, vérzik a szíve* (BÜKY 2002: 239–245). Ezek a kifejezések a lírai alany bizonyos létállapotainak leírására valók. Ezért jelenik meg például az *eltikkadt* melléknév az *eltikkadt lélek* szerkezetben is (BÜKY 2002).

Hasonló szerepkörű a *fáradt* melléknév — amelynek van betegségállapot- (vagy ahhoz társítható) jelentése és használata (vö. ÉrtSz.) — kapcsolatrendszere: *fáradt álom, fáradt szerkezet*. Megemlítendőik ilyesféle szerkezetek: *elfáradt szív, elfáradt alak* ’személy’ (a szó ’levert, fásult hangulatú’ jelentésével). Ugyancsak hasonló szerkezetek: *fájó élet, fájó lelkem, fájó szív* (vö. BÜKY 1989: 31–70, 2000, 2002).

Az e lírában oly gyakran (fiktív) középkori világ lírai személyiségeinek és a költői énnak alig említetnek névvel testi nyavalyái. A teljes lírai oeuvre-ben mindössze az *ótvar* ’impetigo’ főnév (egyetlen előfordulása) egy hasonlatban és a *genny* ’pus’ mint a poklot jellemző undorító anyag szerepel:

Minden gondolatom, mint az *ótvar* (Motetta. Ny. 1936/1: 458)

Vajjon isten vagy-é valóban, — isteni teremtmény | Vagy egy vérrel s *gennyel* folyó,
 | Forró és átkozott pokol! (A napimádás éneke. TN. I, 330)

Megjegyzendő, hogy van két *gennyes* melléknév is, amelyek szövegbe építése hasonló szerepű:

Hős, ki most egy finomabb s komoly közegben szállasz, szállasz | És elfödött az éj a rád leselkedőktől és kik rád haragvók | Elfödé véres, *gennyes* szemök (Naenia egy hős halálára. Ny. 1910/1: 158)

S két jó kezed osztva mozog, mint a szorgalmas magvetőé, | Kit bárgyu szomszédja *gennyes* ajakakkal hiába szidalmaz (Osvát Ernőhöz! VáltN. 9)

Másutt is található a *szem* főnév mellett olyan jelző, amely rendellenes testi állapotot jelöl:

Ó ha most, ha most aludni tudna *égő* két szemünk (Álmatlanok kara. Ny. 1909/2: 300)

Más testi, illetőleg lelki betegségállapot is található a lírikus szókincsében: *bánat, búbanat, fájdalom, gyötrelem, jajgatás, kín, nyomorult, reszkető, seb, szédület, szenvedés*. Jobbára ezek is metaforás szerkezetekben vannak: *búbanatból élek, fájdalom csordul, kín a szépség; remegő szeretet, az esengés remeg, szédületek mélye; apró szenvedések, égnek sebeid, szörnyű szenvedés; téli szenvedés, A szenvedés | Eloltja jajgatásom rőt tüzét, szenvedéseim forró lehellete; szenvedéseiteknek őse, Szenvedések rengetege, szenvedés zúgása* és így tovább (vö. BÜKY 2002).

A *láz* 'hőemelkedés' alapjelentésű főnév összes előfordulása a magyar költői nyelvben szokásos átvitt jelentésű „Lelkesedéstől, tette készségeitől v. kíváncsiságtól felkavart lelkiállapot; nagyfokú izgalom, lelkesedés” (ÉrtSz. *láz* 3.), s csak néhelykor illeszkedik valamelyest testi állapothoz (*a szív pihen — a láz elült; elfáradt szív — régi láz*):

A régi *lázról* álmodom. Vegyétek ezt: ez mindenem. | A régi hév, a régi gyötrelem. (Álom az ifjuságról. Ny. 1936/1: 292)

Egy szóval mondom: hol a szív pihen | S a *láz* elült, a *láz*nak vége már | S a hajnaloknak nem kell prédikátor, | Mert nem leselkedik a rém a mélyükön, | De hol van ilyen ország s hol a párja? (A völgyben. Ny. 1938/2: 33)

Leróttad tartozásodat | S csak magadat mulatni tombolsz még a tágas ég alatt, || És *lázadat* levetni még, ahova régi vágyad üz (El innen, el... VáIV. 94)

Ez maradt a bánatból és reményből | Izzásból és szenvedélyből | Tétlen napok mély szomorúságából | Munkás napjaim *lázából* (Esti gondolat. TN. I, 215)

Lugasokkal s lehajló lombbal | Nem hűsítik elfáradt szívem | S nem hozzák vissza régi *lázam* (Hanyag ének. TN. I, 273)

A szokásos testhőmérsékletnél alacsonyabb s ezért rendellenes állapotú testrészről egyszer esik szó:

Hogyha *hideg* kezemet véletlen' megfogom | Megborzongok (Az elhagyott vadász. Ny. 1913/2: 307)

2.2. Egészséges testi vagy lelki állapot megnevezésére mindössze egy példa adódik, két változatban is megvan az *ép* 'tisztá; egészséges, sértetlen' (vö. ÉrtSz.):

Még sugárzik szemed — a lélek *ép* (Egy öregemberhez! Ny. 1921/1: 513)

Sugárzó értelmes szem, beteg a test, *ép* a lélek (Óda egy öregemberhez. TN. I, 17)

2.3. A gyógyulásra mindössze egy adat van a *meggyógyul* inchoatív igével, a folyamat pedig az álomban való gyógyulás esete:

Súlyos teher e földi lét nekem. | Úgy mondják, mély álmomban *meggyógyulhatok*. | De nem lehet, aludni nem tudok. (Részeg éjszaka. Ny. 1934/1: 358)

Egy helyütt a betegség megelőzésére utalhat a lírai én cselekvése, és szimbolikus jellege is van, bár a versben más az előzménye a kézmosásnak:

S tiszta ruhámmal, ujjaimmal ragadós mézfürdőbe lök az Álnok | És kijövök és piszokban élek — — — (...) || Én más leheletét utálom s gyakorta mosom *kezeim* — — — (Zsoltár. Ny. 1909/1: 417)

Tudvalévő: Füst Milán e versének megjelenése után mintegy tíz évvel kitanulta a szücsmesterséget — „Holnap kezdem szücs-inasi időmet” (TN. I, 479; 1919. szeptember 10.) —, ennek lehet nyoma lírájában ez a szöveghely: „Ó mikor lesz már, hogy karcsú, tiszta ujjaim | Majd nem fertőzi meg a sárló munka zsíros szenyne rútan” (Kívánság. VáltN. 44), amely a hasonló személyes beállítódást jelezheti.

Még három olyan szöveghelyet lehet bemutatni, amelyekben gyógyítási folyamat van. Mindegyik gyógymód bizonyos kézmozdulattal, kéztartással jár, s mint ilyen voltaképp a gyógyító-tisztító mágia eljárása. Az első a *kézbe vesz vmit* köznyelvi állandósult szókapcsolat metaforás megújítása:

Ó nem vettétek *kézbe* haldokló szívem (Halotti zsoltár. Ny. 1913/1: 919)

A második, a *tesz* igével állandósult szókapcsolat is megújított metafora (változata is van, lásd BÜKY 1989: 48–49):

én, ha majd meghalok, | S szivemre téve *kezét*, jóságos kezét a földöntuli bíró (A Mississipi. Ny. 1928/1: 507)

A harmadik szöveghelyen a *vki óv* ’rossztól épségben megtartani törekszik’ *vmit* (lásd ÉrtSz.) szerkezet ’a költői én életé’ vonatkozik:

pislákoló lángomat a fuvalomtól | Egy finom *kéz* óvta... (Henrik király! Ny. 1933/2: 548)

3. Füst Milán versei gyűjteménye után több kritikából idéz, K. HAVAS GÉZÁTÓL ezt: „Ósi költészet ez, mint amilyen ősi e földreszakadt ember panaszja és rémülete” (ÖV. 255); Karinthynek 1911-ben, a Nyugatban megjelent tanulmányából pedig ezt: „Objektív szomorúság. Itt nem egy vergődő és ijedt lélek panaszkodik váratlan támadásokon” (ÖV. 245). E hajdani s a későbbi Füstre vonatkozó irodalomtudományi megállapítások összhangban vannak a fentiekben bemutatott betegség-állapotok nyelvi megjelenésével a lírai oeuvre-ben, melyben az előfordulásaik eleve bizonyos, a stílusban megnyilvánuló hírértékűek. A nyelvi elemek előfordulási valószínűségei kapcsolatba hozhatók a statisztikai valószínűségen alapuló Markov-lánc szerinti egymás utáni átmenetek valószínűségével — a valószínűségek a megelőző eseményektől függnek —, illetve a CLAUDE ELWOOD SHANNON és WARREN WEAVER által kidolgozott információelmélettel (1986: 21–22, 59–65 et passim; vö. FÓNAGY 1975: 491–492, 493). A nyelvben valamely elem használatának választása, vagyis előfordulásának valószínűsége számos tényezőtől függ. Maguknak az elemeknek különböző a száma és a felhasználásmódja, és ez is befolyásoló tényező. Ha egy jelenséget, helyzetet nem jellemez a nagyfokú véletlenség vagy választási lehetőség (az ilyen helyzet szervezettsége, rendezettsége magas fokú), az információ (vagy az entrópia) csekély. A költői (szöveg)művek entrópiája igen magas. A meghatározatlansággal növekszik az entrópia. (A szöveget alkotó legkisebb egységek, a szövegmondatok tartalmának hírértéke meglehetősen nehezen írható le az információelmélet matematizáltságának módján, vö. BÜKY é. n.)

A fentiekben a Füst Milán költői nyelvéből kiemelt betegségállapotokra vonatkozó nyelvi szerkezetek előfordulása kisebb részben valószínű, nagyobb részük váratlan, s ennek következtében magas az entrópia, egyszerűbben mondva a tényleges betegségállapotok és a nem ténylegesek keveredése ad olyan benyomást, amilyent az irodalomtörténet az ebben a költészetben megjelenő lírai énről leírni szokott.

BÜKY LÁSZLÓ

Források

- ElmK. = Füst Milán (1921): *Az elmúlás kórusa*. Budapest, Amicus.
Füst Milán (1966): *Drámái*. Budapest, Magvető Kiadó.
Füst Milán (2002): *Összegyűjtött levelei*. Budapest, Fekete Sas Kiadó.
Ny. = *Nyugat*, folyóirat. 1908–1941. Budapest.
ÖV. = Füst Milán (1969): *Összes versei*. Budapest, Magvető Kiadó.
TN. = Füst Milán (1999): *Teljes napló. 1–2*. Budapest, Fekete Sas Kiadó.
VáltN. = *Változtatnod nem lehet. Versek*. Budapest, Athenaeum. É. n. [1913. vagy 1914.]
VálV. = Füst Milán: *Válogatott versei*. H. n., é. n. [Budapest, Nyugat, 1934.]

Irodalom

- BÜKY LÁSZLÓ (1989): *Képpalkotás és képrendszer Füst Milán és Karinthy Frigyes költői nyelvében*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
BÜKY LÁSZLÓ (2000): *Egy vers szóhasználatának háttere. (Füst Milán: Szellemek utcája)*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Magyar Nyelvészeti Tanszék.
BÜKY LÁSZLÓ (2002): *Füst Milán metaforahasználatának alapjai szótárszerű feldolgozásban*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Magyar Nyelvészeti Tanszék.
BÜKY LÁSZLÓ [é. n.]: Hírértékviszonyok egy költői szövegében. *Magyar Nyelvőr*. Megjelenés előtt.
ÉrtSz. = BÁRCZI GÉZA–ORSZÁGH LÁSZLÓ főszerk. (1959–1962): *A magyar nyelv értelmező szótára*. 1–7. Budapest, Akadémiai Kiadó.
FÓNAGY IVÁN (1975): Hírérték. In: KIRÁLY ISTVÁN főszerk. *Világirodalmi lexikon 4*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 491–502.
SHANNON, E. CLAUDE–WARREN WEAVER (1986): *A kommunikáció matematikai elmélete*. Budapest, OMIKK. (Eredetije: *The mathematical Theory of Communication*. Urbana. University of Illinois Press. 1949.)
SOMLYÓ GYÖRGY (1969): *Füst Milán. (Emlékezés és tanulmány)*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó.

NYELVJÁRÁSI ADATOK

Gyümölcsfajták neveinek történeti-etimológiai szótára (részlet)

1. Bevezetés. Készülő munkámban a Magyarországon honos gyümölcsök és fajtáik neveinek szótári formában való feldolgozását és a nevek különböző szempontú elemző vizsgálatát tűztem ki célul: ezeket tervezem a legkorábbi előfordulásaitól a mai pomológiai nomenklátúra kialakulásáig végigkövetni (vö. PELCZÉDER 2007). Szócikkeimben a gyümölcsfajtaneveket történeti, etimológiai, funkcionális-szemantikai szempontból mutatom be. Ez az anyag szolgál a későbbi elemzéshez, a gyümölcsfajtanevek alakulásának, változási tendenciái leírásának alapul.

Az alábbi mutató az 1667 előtt írásos forrásban megjelenő körtefajtanevek szótára. 1667-ben jelent meg Lippay János Gyümölcsöskert című munkája, mely az első pomológiai szakmunkának tekinthető, ezért ezt jelöltem ki a szótár anyagának záró időpontjául (1667/1966). A mű szóanyaga egyben a korábbi századok tudásanyagának is a szintézise. Úgy vélem, az anyag viszonylag jól reprezentálja a kései ómagyar kori, illetve a középmagyar kori gyümölcsnév- és egyben gyümölcsismeretet. A nevek adatolása a legtöbb esetben természetesen túlnyúlik az általam kijelölt időhatáron, hiszen sok középkori név nyelvjárási vagy a pomológiai szaknyelvben továbbél. A szótárrészlet tartalmaz olyan újabb neveket is, melyek keletkezéstörténetileg szoros összefüggésben állnak régebbi nevekkel (lásd *búzával érő körte* és *búzával érő*), ezeket, úgy véltem, a névváltozási tendenciák érzékeltetése miatt nem lett volna helyes kihagynom.

2. A szócikkek felépítése. A szócikkek felépítésében alapvetően a történeti-etimológiai szótárak elveit követem. Az adatközlő részt a névfejtés, a gyümölcsnév keletkezéstörténeti, szerkezeti és szemantikai magyarázata követi, ahol szükséges, gyümölcs-kultúrtörténeti megjegyzésekkel kiegészítve, alátámasztva. Felmerült annak a lehetősége, hogy jelentések szerint rendezsem az anyagot, tehát hogy minden név, melynek ugyanaz a denotátuma, ugyanabba a szócikkbe kerüljön. Ilyen szócikkszerkesztési módra akad példa hasonló szócsoportokkal (lásd KISS 1984). Végül nem ezt a módszert választottam, mivel egy-egy névnek

általában több szinonimája is lehet, így a szócikkek terjedelme túl nagy lenne, és a szótár nehezen kezelhetővé válna. Azokat az elnevezéseket fejtem ki egy szócikkben, melyek legalább tömorfémáikban megegyeznek. A szinonimák közötti eligazodást pedig belső utalások segítik.

2.1. A címszó. Egy szócikkbe azok a nevek kerültek, melyek legfeljebb toldalékformájukban, illetve annak meglétében vagy hiányában különböznek, ilyen esetben alcímszót veszek fel. Például az *árpával érő körte*, *árpaéresi körte*, *árpaérő körte*, *árpánérő körte*, *árpáraérő körte* egy szócikkben szerepelnek (az utóbbiak alcímszóként), viszont az *árpával érő* már önálló címszó. Régi vagy nyelvjárási gyümölcsnevek esetében a megfelelő mai köznyelvi alakot igyekszem megadni (pl. *Kalamarkurtuel*, azaz *kalamárkörtvély* helyett *kalmárkörte*). A fajtanevek írásmódjában a növénynevekre vonatkozó helyesírási szabályokat próbálok alkalmazni (AkH.¹¹ és Priszter 183–191). A homonim, illetve poliszém neveket közös szócikkben mutatom be, a jelentések a címszó után állnak számmal elkülönítve. A jelentés megadásakor elsősorban a Tomcsányi-féle pomológiaira hagyatkozom (1979): a gyümölcs legfontosabb jellemzőit (szín, íz, méret, érési idő) adom meg. Ha az adott gyümölcs ebben nem szerepel — a régi fajták általában nem találhatók meg benne —, akkor más források leírásait használom, általában Lippay Jánosét (1667/1966). A fajták azonosítása, főleg a régi fajták esetében, nagyon nehéz. Nehezíti a meghatározásukat, hogy ugyanaz a név többféle gyümölcs megjelölésére is szolgálhat (pl. *süvölténykörte*), illetve egy fajtát különböző nevenek említenek (pl. *császárkörte*, *kármánkörte*). Mindez területenként, vidékenként is különbözik. Pontos jelentésmegadásra sok esetben azért sem juthattam, mert a régi neveknél gyakran előfordul az, hogy több fajta összefoglaló nevéül szolgálnak (pl. *telelő körte*). További nehézség, hogy bizonyos fajták csak egy-egy olyan forrásban vannak említve, amely nem ad pontos leírást a fajtáról; illetve bizonyos fajták egyszerűen kipuштultak, már nem termesztik őket. Ezekben az esetekben a gyümölcsfajták történetével foglalkozó tudósok — főként Rapaics Raymund (1940) és Surányi Dezső (1988) — munkáira hagyatkoztam. A fajták azonosítása és a nevek fajtáknak való pontos megfeleltetése elsősorban a pomológusok feladata, az általam megadott jelentések viszont nem feltétlenül pomológiai pontosságúak. Nyelvészeti szempontból megelégedtem a gyümölcs legszembevetőbb jegyeinek a megadásával, viszont nagy hangsúlyt fektettem a szinonimák összegyűjtésére, felderítésére akkor is, ha a gyümölcstani szakirodalom a gyümölcsök összetartozását később megcáfolta.

2.2. Az adatközlő rész. A gyümölcsnevek, mint sok más köznévi, gyakran szolgálnak helynevek alapjául, és ezek általában korai, nemegyszer a szó legkorábbi (fajtaneveknél kivételes esetben akár egyedüli, lásd *kalmárkörte*, *kis körte*) adatai. Ezért fontosnak tartom külön közölni a gyümölcsnevek helynévi és köznévi előfordulásait is. A szócikkekben az adatok elkülönítve időrendi sorrendben

a **Hn.** (helynév) és a **Kn.** (köznév) rövidítés után állnak. A keletkezési éven kívül a forráshely és a betűhív forma szerepel az adatközlő részben. Ha a címszó szövegkörnyezete fontos (pl. a név szinonimája), ezt is közlöm álló betűkkel (pl. Lippay 3: 152: *Mézfáros Benedek, avagy Havas, ali kőrtvél*). Az általam gyűjtött nyelvjárási adatok az s. gy. (saját gyűjtés) rövidítés után a település és a megye megadásával szerepelnek. A fajtanév — főként szójegyzékes és szótáras nyelvemlékekben szereplő — idegen nyelvű (elsősorban latin és német) megfelelői segíthetnek a név megfejtésében, a jelentés megadásában és a homonimák feltárásában, ezért az idegen nyelvű megfelelők közül a legkorábbiakat közlöm **Lat.**, **Ném.**, **Szl.** rövidítés után. Az évszám előtt szereplő * jel azt jelöli, hogy az adat gyümölcsnévként való értelmezése bizonytalan.

2.3. Az etimológiai rész. Elemzési keretként HOFFMANN ISTVÁN helynevekre írt rendszerét alkalmazom (1993). Az etimológiai rész első mondata a szó keletkezéstörténeti meghatározása. Jellemzem a nevet szerkezeti, illetve funkcionális-szemantikai szempontból is. Ehhez segítséget nyújthatnak a vélhetően hasonló szemléleti alapon létrejött nevek, ezekre a vö. (vesd össze) rövidítés segítségével utalok. Ha a név tükörfordítás vagy jövevényszó, megadom az idegen nyelvi megfelelő(i)t is, és leírom az átvétel következtében történt esetleges változásokat. Ezt követi a gyümölcsfajta jellemzése, származásáról, történetéről szóló fontosabb, illetve esetleg a név megfejtését is érintő tudnivalók, majd a név használatával kapcsolatos információk (hivatalos, nyelvjárási stb.). Ha a források közölnek valamit a név magyarázatáról, ezt is idézem. Az azonos gyümölcsfajta jelölő változatokat l. (lásd) utalóelemmel jelzem.

2.4. Szinonimák. A szócikket a gyümölcsfajta vonatkozó egyéb nevek zárják. Ezeknek a megállapítása sok esetben problémás lehet. Sz. (szinonimák) rövidítés után félkövér betűtípussal közlök minden olyan nevet — függetlenül a fajta pomológiai megítélésétől —, amelyet valamely általam feldolgozott forrás a név szinonimájaként kezel. Ezek közül az 1667 előtt említettek találhatóak meg a szótárban a megfelelő címszónál.

3. Körtefajták megnevezései a régi magyar nyelvben

álló körte 'téli körte' 1613/1687 k.: *álló kőrtővely* fa 'télire eltehető körte' (SzT. *kőrtvényfa*), 1717: edgjik *álló kőrtővely* másik Makaréás kőrtővely (SzT. *kőrtvény, kőrtve*). Szintagmatikus szerkesztéssel keletkezett név: az *áll* ige folyamatos melléknévi ige-névi alakja jelzőként kapcsolódik a fajtajelölő névrészhez. A név a körte jó eltarthatóságára utal, vö. *álló dinnye, sokáig álló alma*.

apró körte 'kis méretű körtefajta' **Hn.** 1145/1443: *apokwrthwel* (OkISz. *apró*) | **Kn.** 1597: *Apro keortwilt* (SzT. *kőrtvény, kőrtve*). Szintagmatikus szerkesztéssel keletkezett név: az *apró* melléknév és a *körte* fajtajelölő névrész kapcsolatából jött létre. A név a gyümölcs méretére utal, vö. *apró alma, apró birsalma; apró muskotály, apró kőkényszilva*. Esetleg elképzelhető, hogy az *apró* csupán alkalmi jelző.

apró muskotály 'kis méretű, édes ízű, illatos, nem tartós körtefajta' 1667: *Apró muskatal* (Lippay 3: 151).

Talán ellipszissel, a fajtajelölő névrész elhagyásával keletkezett az *apró muskotálykörte* elnevezésből. Az adatok csekély volta és a denotátumok egyezésének bizonytalansága azonban ezt a feltételezést némiképp gyengíti. A név keletkezése szintagmatikus szerkesztéssel — az *apró* melléknév és a *muskotály* szó minőségjelzős kapcsolatából — is elképzelhető. Az elnevezés a gyümölcs méretére és ízére utal. Ilyen néven almafajtát is találunk Lippaynál: *apró Muskatal* (3: 143). A *muskotály* utótagként különböző gyümölcsöket jelölhet: a *Zöld muskatal* (Lippay 3: 143), 1882: *Török muskotály* (Bereczki 2: 310), 1884: *Kék muskotály* (Bereczki 3: 323) almafajták; az 1814: *muskotály* (SzT. *muskotály*, *muskotár*), 1882: *Kései muskotály* (Bereczki 2: 439), 1979: *besztercei muskotály* (Tomcsányi 202) pedig szilvafajták stb. Lippay leírása szerint „pézma ízű, jó édes: egy-felől sárga másfelől ízép vörös, nem tart fokáig” (3: 151).

apró muskotálykörte 'kis méretű, édes ízű körtefajta' 1621: *Apró Muskotali keortuelt* (SzT. *muskotálykörte*), 1877: *Apró muskotálykörte* (Bereczki 1: 212).

Szintagmatikus szerkesztéssel a jelzői szerepű *apró* és *muskotály* szavak és a fajtajelölő *körte* kapcsolatából alakult, vagy kiegészüléssel jött létre a fajtajelölő névrész hozzátoldásával (vö. *apró muskotály*). A név a gyümölcs méretére és ízére utal (l. *apró muskotály*). A név alakulásmódja és a névadás motivációja szempontjából az *apró muskotályalma* névvel rokon. Szinonim neve a *kis szegfűkörte* (Bereczki 1: 211).

árpás körte 'árpaaratás idején, június végén, július elején érő, kicsi, sárga héjú, fehéres húsú, könnyen puhává, levessé váló körtefajta' 1926, 1952, 1979, 2000: *Árpás körte* (Angyal 148, OrmSz. *árpáskörte*, Tomcsányi 92, KMNySz. 1: 137, ÚMTsz.

árpáskörte), 1979: *árpás körti*, *árpáskörte* (ÚMTsz. *árpáskörte*) | **árpakörte** 'ua.' 2007: *árpakörte* (s. gy. Bábolna).

Szintagmatikus szerkesztéssel keletkezett név, az *árpa* fn. -s melléknévképzős alakjának a *körte* fajtajelölő névrészhez való kapcsolódásával jött létre. *Árpakörte* változata névelemelhagyással keletkezett. Az elnevezés a gyümölcs érési idejére utal, l. *árpával érő körte*, vö. *árpásalma*, *búzás alma*, *búzás körte*, *búzaszilva*, *cseresznyés körte*, *eperkörte*, *epres körte*, *zabkörte*. Szerkezetüket tekintve ezek az egyszerűbb, két lexémát tartalmazó nevek későbbiek, mint a három lexémából álló *árpával érő körte* típusúak, vö. *búzás körte*. Szaknyelvi és nyelvjárási szó.

Sz.: **árpával érő**.

árpával érő 'árpaaratás idején, június végén, július elején érő, kicsi, sárga héjú, fehéres húsú, könnyen puhává, levessé váló körtefajta' 1326: *Arpalyreu* (OklSz. *árpávalérő-körte*), 1667: *Árpával érő* (Lippay 3: 151), 1979: *Árpával érő* (Tomcsányi 92–93, ÚMTsz. *árpávalérő*), 1979: *árpával-érőü*, *árpával írő* (ÚMTsz. *árpával-érő*) | **árpánérő** 1985: *árpánérő* (PÉNTEK–SZABÓ 1985: 276).

Az *árpával érő körte* névből ellipszissel jöhetett létre. A folyamat esetleg fordítva is elképzelhető: az *árpával érő* volt az elsődleges forma, ez egészült ki a gyümölcs megnevezésével. A történeti adatok időrendje mindkét feltevést megengedi. Hasonló szerkezetű névpárok esetében nehezen állapítható meg, hogy a fajtajelölő névrész a gyümölcsnévhez tartozik-e. A mai adatok azt mutatják, hogy mindkétféle név egyaránt használatos, vö. *árpánérő* és *árpánérő alma*, *árpára érő* és *árpára érő alma*, *búzával érő* és *búzával érő körte*. Lippay János jellemzése: „sárga kerekded, valamenyire kásás, nem tart fokáig” (3: 151). Angyal Dezső azonosítja a *bécsi cseresznyekörte*-vel (150).

Sz.: **árpás körte, árpával érő körte**.

árpával érő körte 'árpaaratás idején, június végén, július elején érő, kicsi, sárga héjú, fehéres húsú, könnyen puhává, le vessé váló körtefajta' 1329/394, 1394: *arpalyreukuruel* (KMHsz. *árpávalérő-körtvély*, Oklsz. *árpávalérő-körte*), 1590: *Arpauaal erč kčrtueli* (SzikszF. 33/451), 1604: *Arpaval erč Kčrtvély* (SzM.), 1708: *Árpával érő körtvély* (PP. 128), 1782: *Árpával érő körtvély* (PP. 197), 1926, 1979: *Árpával érő körte* (Angyal 150, ÚMTsz. *árpávalérő-körte*), 1979: *árpával-érő-körti, árpával-írő-körti, árpával írő körti* (ÚMTsz. *árpávalérő-körte*), 2000: *árpávalérőű körte, árpávalírőű körte* (KMNySz. 1: 137) 'korán érő körtefajta' | **árpaéresi körte** 'ua.' 1979: *árpaéresi-körte, árpaírési körte* (ÚMTsz. *árpaéresi-körte*) | **árpaéró körte** 'ua.' 1968–1978/2000: *áorpáé'ró körte* (SzlavSz. *árpaé'ró*), 1979: *árpaé'ró körte, árpaírő körte, árpaírőű körte* (ÚMTsz. *árpaé'ró-körte*) | **árpán érő körte** 'ua.' 1800 eleje: *Arpán érő körtövély* (SzT. *árpa*), 1979: *árpán érő körte, árpánérő körte* (ÚMTsz. *árpánérő-körte*) | **árpára érő körte** 'ua.' 1979: *árpára érő körte* (ÚMTsz. *árpáraérő-körte*) | **Lat.** 1590: *Pyrum praecox* (SzikszF. 33/451), 1604: *Pyrum precox* (SzM.), 1708, 1782: *Pirum praecox* (PP. 128, PP. 197) | **Ném.** 1782: *Haber-Birn* (PP. 197).

Valószínűleg tükörfordítással keletkezett elnevezés. Feltételezhető, hogy a latinból fordították a nevet, hiszen ez a körtefajta az ókori latin szerzők műveiben is ezen a néven szerepel (Rapaics 85, Surányi 11–12). Rapaics szerint a közvetlen latin tükörfordításon kívül valamely balkáni nyelv közvetítő szerepe is feltételezhető (85). Nyelvjárási változatai névelemelhagyással (*árpaé'ró körte*) vagy névelemcserével (*árpánérő körte, árpáraérő körte*) keletkeztek. Az elnevezés arra utal, hogy ez a körtefajta árpaaratás idején érik. A francia nyelvben, ahol az ókori hagyomány nem

őrződött meg, szintén az érési idő motiválta a névadást (*Amiré Johannet*, vö. Rapaics 85, Tomcsányi 92–93). Hasonló szerkezetű és szemantikai tartalmú — a gyümölcs-csel egyazon időben érő más növényre való utalást tartalmazó — elnevezések előfordulnak más gyümölcsök megnevezésében is: vö. *árpával érő alma, búzával érő alma, búzával érő körte, búzával érő szilva, cseresznyével érő körte, eperrel érő körte, rozsszal érő körte, zabbalérő körte*. Ezek közül szintén korai név a *búzával érő körte, cseresznyével érő körte*. Ezek alapján akár magyar névadást is feltételezhetnénk. A gyümölcs különböző szerzők műveiben említett szinonimái szintén a termés idejét fejezik ki (*árpás körte, bécsi cseresznyekörte, pünkösdi körte*). Egyik legrégebbi körtefajtánk és fajtanevünk, középkori oklevelek is tartalmazzák az elnevezést. Surányi Dezső véleménye szerint a római írók által is ugyanezen a néven említett körte Pannóniában a fajtakontinuitás bizonyítéka (11–12). A nevet használja a 20. századi pomológia (Angyal 150, ill. vö. *árpás körte*), és a nyelvjárásokban is elterjedt. Sok szinonimája van: *árpakörte, árpás körte, árpával érő* (ezekhez vö. *búzával érő körte* és szinonimái).

Sz.: **árpával érő**.

babkakörte 'körtefajta' 1667: *Babka körtvély* (Lippay 3: 152).

Szintagmatikus szerkesztéssel keletkezett. Első névrésze talán valamilyen szláv eredetű szóval hozható összefüggésbe: elképzelhető, hogy a cseh eredetű *batka* ~ *babka* jövevényszóval (vö. cseh *bapka* 'garas, fillér'). Ezt a szót átvitt értelemben a csekélység, értéktelenség kifejezésére már a 16. században is használták (TESz.). Ebben az esetben az előtag a gyümölcs gyenge minőségére utalhat, ezt a feltételezést támogathatja Lippay jellemzésében a körtefajta kis mérete: „Egy-felől vörös, más, felől fűrke f zabású: ez-is köves, de ha áll,

jó édes leves, el-tart újig-is, nem igen nagy” (3: 152). Ebben az esetben hasonló szemantikai tartalmú név lehet, mint a *fűzalma* — 1407: *Tria in loco Fyzalma* (Oklsz. *alma*), 1884: *Fűz alma* (Bereczki 3: 123), 1893/2003: *fűz-alma* ’korán érő apró almafaj’ (MTsz. 660) — ahol a *fűz-* előtag esetleg szintén a gyümölcs értéktelenségére utal (TESz.). A magyar *babkalevél* öszszetétel szlovák eredetű előtagja — szlk. N *bobok* ’babér; borostány’ (TESz.) — kronológiai okok miatt nem vonható ide. Kisebb valószínűséggel ugyan, de elképzelhető, hogy az első névrészben egy szlovák családnevet kell keresnünk, vö. *Bopka* (KNEZSA 1965/2003: 297). Lippay művében más, feltehetőleg személynevet tartalmazó gyümölcsnév is található, vö. *Gerelylys-körte*, *Mészáros Benedek-körte*, *Nágovics-körte*. Adataim szerint a gyümölcsnév csak Lippay munkájában szerepel, későbbi, illetve nyelvjárási előfordulása nincsen.

boncsokkörte *1595: *Bonchjok körtwely* (SzT. *bocskorkörtvély*).

Az adat gyümölcsfajtanemekhez való sorolása bizonytalan. Szintagmatikus szerkesztéssel keletkezhetett. Az előtag oszmán-török eredetű, ’ló nyakába való dísz, nyaklánc, nyakék’ és ’török hadi zászló’ jelentésű (TESz.). Az előtagnak a gyümölcsnévvel való jelentésbeli összefüggése nem világos.

búzás körte ’korai, a búzaaratás idején érő körtefajta’ 1952, 1979: *búzáskörte* (OrmSz. *búzáskörte*, ÚMTsz. *búzáskörte*), 1979: *búzáskörti* (ÚMTsz. *búzáskörte*), 1979, 2000, 2007: *búzáskörte* (ÚMTsz. *búzáskörte*, KMNySz. 1: 228, s. gy. Bereg m., Muzsaly), 2000: *búzáskörti* (KMNySz. 1: 228) | **búzakörte** 1979, 2007: *búzakörte* (ÚMTsz. *búzáskörte* a., s. gy. Komárom-Esztergom m., Bábolna, Bakonysárkány; Győr-Moson-Sopron m. Nyúl).

Szintagmatikus szerkesztéssel keletkezett név: a *búza* fn. -s melléknévképzős alakjának a *körte* gyümölcsnévhez való kap-

csolódásával jött létre. A *búzaérő* változat redukcióval, a melléknévképző elhagyásával alakult. Az elnevezés a gyümölcs érési idejére utal, l. *búzával érő körte*; vö. *árpás alma*, *árpás körte*, *búzás alma*, *búzaszilva*, *cseresznyés körte*, *eperkörte*, *epres körte*, *zabkörte*. Szerkezetüket tekintve ezek az egyszerűbb, két lexémát tartalmazó nevek későbbiek, mint a három lexémából álló *búzával érő körte* típusúak, vö. *árpás körte*.

Sz.: **búzával érő**.

búzával érő ’korai, a búzaaratás idején érő körtefajta’ 1667: *Búzával erő* ávagy zöld muskatal (Lippay 3: 151), 1979, 1985: *búzával érő* (ÚMTsz. *búzávalérő* a., PÉNTEK–SZABÓ 1985: 276), 1985: *búzával írő* (PÉNTEK–SZABÓ 1985: 276), 2000: *búzávalírőü*, *búzávaléírőü* (KMNySz. 1: 228) | **búzaérő** ’ua.’ 2007: *búzaérő* (s. gy. Veszprém).

A név keletkezése bizonytalan. A helynevek körében azokat az igenevet tartalmazó határozós szerkezeteket, melyekben az igenév földrajzi köznévként tekinthető (pl. *Bitvára dűlő*), HOFFMANN kétrészes neveknek tartja; viszont amelyik esetben az igenévben nem ment végbe a főnevesülés (pl. *Töltésre nyúló*), azokat hiányos szerkezetűnek, és így az egyrészes nevek között tárgyalandónak (1993: 64). A helynévi példák analógiájára a *búzával érő* gyümölcsnévet is egyrészesnek tartom. A hiányos szerkezet pedig feltételezi a földrajzi köznévi (*föld*, *telek* stb.), a gyümölcsnév esetében a fajtát megnevező (*körte*, *alma* stb.) főtagot. Ha tehát egyrészesnek tekintjük a nevet, akkor egyrészt létrejöhetett eleve egyrészes névként, ebben az esetben keletkezéstörténetileg morfológiai szerkesztéssel alakult. Másrészt elképzelhető, hogy a *búzával érő körte* névből ellipszissel keletkezett, vö. *árpával érő*, bár ezt az adatok kronológiai viszonya alapján kevésbé valószínűsíthetjük. Feltételezhető továbbá, hogy

más nevek és névpárok analógiája ugyan-csak szerepet játszott a név létrejöttében, vö. *árpával érő*. Hasonló szerkezetű névpárok esetében gyakran problémát okoz az is, hogy bizonyos esetekben nehezen állapítható meg, hogy meddig tart a név, és a gyümölcsfaj megnevezése része-e a névterjedelemnek. A mai adatok alapján úgy tűnik, mindkét névalak egyaránt használatos. A *búzaérő* változat redukcióval, a határozórag elhagyásával keletkezett. Az elnevezés arra utal, hogy a körtefajta búzaaratás idején érik. Hasonló szerkezetű és szemantikai tartalmú — a gyümölcscsel egyazon időben érő más növényre való utalást tartalmazó — elnevezések előfordulnak más gyümölcsök megnevezésében is: vö. *árpával érő alma*, *árpával érő körte*, *búzával érő alma*, *búzával érő szilva*, *cseresznyével érő körte*, *eperrel érő körte*, *rozssal érő körte*, *zabbalérő körte*. Lippay János jellemzése: „Hofzúkás körtvély, jó édes, leves-is” (3: 151). Több szinonimája él: *búzás körte*, *búzával érő körte*, ezekhez vö. *árpával érő körte*.

Sz.: **búzás körte**, **búzával érő körte**, **zöld muskotály**.

búzával érő körte 'korai, a búzaaratás idején érő körtefajta' 1727: *buzával erő Körtvély* fa (SzT. *búzávalérő-körtefa*), 1727: *buzával erő Körtvély* fa (SzT. *érő³*), 1935–1936: *buzával érőü körté* (SzamSz.), 1968–1978/2000: *búzáuvà érő^u körte* (SzlavSz.), *búzával érő körte*, *búzával-érőkörte* (ÚMTsz. *búzávalérő-körte* a.), 1985: *búzával irő körti* (PÉNTEK–SZABÓ 1985: 276) | **búzaérő körte** 1979: *búzaérő körte*, *búzaírő-körti* (ÚMTsz. *búzaérő-körte* a.), 1985: *búzaírő körti* (PÉNTEK–SZABÓ 1985: 276), 2007: *búzaérő körte* (s. gy. Szabolcs-Szatmár-Bereg m., Tiszanagyfalu). A név keletkezéstörténete bizonytalan. Valószínűleg szintagmatikus szerkesztéssel alakult: a *búza* határozóragos alakjának és az *érő* melléknévi igenévnek a kapcsolatához

járult a fajtajelölő *körte* névrész. Ezt az alakulásmódot némileg bizonytalanná teszi az adatok kronológiai sorrendje. Nem zárható ki az sem, hogy kiegészüléssel keletkezett: a *búzával érő* név fajtajelölő névrésszel bővíthetett. Az elnevezés nyelvjárási változata, a *búzaérő körte*, redukcióval keletkezett. A név a gyümölcs érési idejére utal, l. *búzával érő*.

Sz.: **búzával érő**.

carabella 'körtefajta, a makariakörte nemesebb, itáliai változata' 1667: *Carabella* (Lippay 3: 152).

Valószínűleg olasz átvétel. Rapaics Raymond a 15–16. századi tengerjáró hajótípus nevéből származtatja a körtefajta nevet (152). Eredeti neve 16. századi külföldi szerzők közül GALLO AGOSTINO munkájában *Caravelle*, MATTHIOLUSÉban *Caravello* néven olvasható (Rapaics 152). A német szakirodalomban a *Húsvéti bergamot* régi társnevei közt találjuk a *Caraville d'Italie* nevet (Rapaics 152). A magyarban a bilabiális mássalhangzó helyett Lippay v-t ír, hogy ez tükrözi-e az ejtést, azt az adatok szűkében nem tudjuk megállapítani. Lippay János azt írja, hogy a gyümölcs Olaszországból jutott el hozzánk: „Most származott egy fő körtvély Olasz-Országból, ide mi-hozzánk; à kit *Carabellanak* hívnak, kinek máfodik helyt adnak à Pergamót után” (3: 152). A Makaria körte nemesebb, itáliai változata: „De ez (Erfek urunk bölcs ítélete-szerént) nem különböz az öreg Makariától, kiváltképpen az ízében; cfak hogy à színében, valamenyire sárga fűrke: és à teteje nem olyan hofzúkás, mint annak, hanem tom-páb: nem is olly köves, mint à Makaria” (Lippay 3: 152).

császárkörte 1. 'nyári kármánkörte', 2. '(fehér őszi) vajkörte', 3. '(őszi) pergamentkörte' 1667: Kármán, ávagy' mint à Felföldön híják, *Császár körtvél* Lippay 3: 151), 1756: *császár körtvély* (SzT. *olto-*

vány-gyümölcsfa), 1756: *császár körtvély* (SzT.), 1796: *Császár körtve* (SzT.), 19. sz. e.: *Tsaszarkörtőély* (SzT.), 1807: *Császár Körtvély* (FüvK. 299), 1856, 1877, 1926, 1979, 2000: *császárkörte* (Entz 5: 123, Bereczki 1: 245, Angyal 171, Tomcsányi 114, KMNySz. 2: 211), 1935–1936: *császárkörté* (SzamSz.), 1979: *császárkörte* (ÚMTsz.), 1985: *császárkörti* (PÉNTEK–SZABÓ 1985: 276), 2000: *császárkörtí* (KMNySz. 2: 211 'augusztusban érő, nagy, vékony héjú, leves körtefajta'), 2007: *császárkörte* (s. gy. Szabolcs-Szatmár-Bereg m., Tiszanagyfalu) | **Lat.** 1807: *Pyrus Pompejana* (FüvK. 299).

Eredete bizonytalan: szintagmatikus szerkesztéssel vagy tükörfordítással keletkezett. Utóbbira l. ném. *Kaiserbirn* (Entz 5: 123, Bereczki 1: 245, Angyal: 171), illetve a téli kármánkörte a 16. századi szerző, CORDUS művében *Königsbirn*, *Regelbirn* (Rapaics 145). A név talán a gyümölcs méretére vagy jó minőségére utalhat, pl. a *császárlapat* összetételben az előtag a lapát nagy, széles voltát fejezi ki (TESz.). Lippay jellemzése is kiemeli a gyümölcs nagy méretét: „Nagy öreg, sárga, jó édes leves, nem-is köves, nem tart fokáig, nagy hafa vagy, egy kevelésé hozfúkás” (3: 151). A gyümölcsöt a szakírók egyöntetűen régi fajtának tartják, Tomcsányi szerint francia vagy olasz eredetű lehet (114). A 17–18. században a *császárkörte* név a kármánkörte elnevezése volt. LEIBIZER 1804-ben a (nyári) kármánkörtét írta le *Kaiserbirn* néven (Rapaics 208). A 19. századi és későbbi gyümölcsfajta-leírásokban a vajkörte valamely fajtájának a szinonimájaként használták a *császárkörte* nevet: Entz a *Weisse Herbst-Butterbirn* (5: 123), Bereczki a *vajkörte* (1: 245), Angyal az *Őszi vajas* és a *Fehér őszi vajkörte* (171), Tomcsányi a *Beurré blanc* (114) szinonimájaként, illetve magyar megfelelőjeként. Rapaics szerint a 19. századra a

nyári kármánkörte „parasztkörtévé” vált, ezért vált a *császárkörte* elnevezés a vajkörték jelölőjévé (258). Vajkörtének a nem kövecses húsú körtéket nevezik, l. Lippay jellemzését, innen érthető a jelentésátvitel. Ezeken a fajtákon kívül Bereczki, majd Angyal a pergamentkörtékre is használta a *császárkörte* megnevezést (Bereczki 1: 245, Angyal 171). Tehát a *császárkörte* denotátumáról elmondhatjuk, hogy a megtisztelő nevet a századok folyamán a legkülönfélébb, általában a kor kiemelkedő, kedvenc fajtái viselték. A pomológiai és a nyelvjárásokban egyaránt használatos megnevezés.

Sz.: **kármánkörte.**

cseresznyés körte 'korai körtefajta'

1979: *cseresznyés [...] körte* (ÚMTsz. *cseresznyéskörte* a.).

Szintagmatikus szerkesztéssel keletkezett név. A *cseresznye* fn. -s melléknévképzős alakjának a *körte* fajtajelölő névrészhez való kapcsolódásával jött létre. Az elnevezés a gyümölcs érési idejére utal, l. *cseresznyével érő körte*. Azonos motivációjú és szerkezetű nevek a következők: *árpás alma* (SzT. *körtvély*, *körtve*), *árpás körte*, *búzás alma* (ÚMTsz.), *búzás körte*, *epres körte* (ÚMTsz). Denotátuma talán azonos a *cseresznyével érő körte* denotátumával.

Sz.: **cseresznyével érő körte.**

cseresznyével érő körte 'sárga-zöld

héjú, nem leves, hosszúkás, korai körtefajta' 1667: Elővel-érő avagy *Pünkösdi*; avagy *Cseresznyével-erő körtvély* (Lippay 3: 151).

Szintagmatikus szerkesztéssel keletkezett név. A *cseresznye* határozóragos alakja és az *érő* melléknévi igenév kapcsolatához járult a fajtajelölő *körte* névrész. Az elnevezés arra utal, hogy ez a körtefajta a cseresznyeérés idején terem, l. *cseresznyés körte*. Hasonló szerkezetű és szemantikai tartalmú — a gyümölcscsel egyazon időben érő más növényre való utalást tartalmazó

— elnevezések előfordulnak más gyümölcsök megnevezésében is (l. részletesen az *árpával érő körte* szócikkében). Lippay így jellemzi: „Sárga zöld lزابású, nem igen leves, egy kevésé hozúkas” (3: 151).

Sz.: **cseresznyés körte, elővel érő körte, pünkösdi körte.**

édes 'édes ízű körtefajta' 1988: *édes* (ÚMTsz.).

Elképzelhető, hogy az *édes körte* névből ellipszissel keletkezett.

Sz.: **édes körte.**

édes körte 'édes ízű körtefajta' **Hn.** 1423: *Edeskrwthuelmezeye* (OklSz. *édés*), 1729: *Az édes körtvéfánál* (SzT. *körtvélyfa, körtvefa*) | **Kn.** 1632: *édes körtövénynek* (SzT. *körtvély, körtve*).

Szintagmatikus szerkesztéssel keletkezett név. Az *édes* ízre utaló melléknévből és a fajtajelölő *körte* szóból jött létre. Gyümölcsfajták megnevezései utalhatnak izre: vö. *édes alma, édes körte, édes kékényszilva, mézes körte, muskotálykörte, savanyú alma*.

Sz.: **édes.**

elővel érő körte 'sárga-zöld héjú, nem leves, hosszúkas, korai körtefajta' 1667: *Elővel-érő* avagy Pünkösdi; avagy Cseresznyével-erő *körtvély* (Lippay 3: 151) | **előérő körte** é. n.: a. n. (NySz. *körtvély*).

Szintagmatikus szerkesztéssel keletkezett név. Az *elővel* 'korán' (TESz.) és az *erő* melléknévi igenév kapcsolatához járult a gyümölcs fajtát megnevező *körte* szó. A név az érés idejére utal. Hasonló szerkezetű és szemantikai tartalmú elnevezések előfordulnak más gyümölcsfajták megnevezésében is: vö. pl. *eleve érő alma, első érő alma, első érő körte, elein érő* 'körtefajta'. Jellemzését l. *cseresznyével érő körte*.

Sz.: **cseresznyével érő körte.**

fehér muskotály 'apró, sárga héjú, édes ízű körtefajta' 1667: *Fejér muskatal* (Lippay 3:151).

Szintagmatikus szerkesztéssel keletkezett név. A *fehér* színnév jelzőként kapcsolódott az általában különleges illatú és zamatú gyümölcsfajtákat jelölő *muskotály* szóhoz, ehhez l. más gyümölcsnevek utótagját is, vö. *apró muskotály, zöld muskotály* mint almafajták, *apró muskotály, muskotály, őszi muskotály, zöld muskotály* mint körtefajták, *muskotály* mint szőlőfajta. Az elnevezés a körte színére és ízére utal. A *fehér* mn. 'világos színű' jelentéssel is bír (TESz.), ebben az esetben a körte sárga héját (vö. *zöld muskotály*), esetleg fehér húsát jelölheti: „apró hozúkas, jó leves édes, és szép sárga” (Lippay 3: 151). Lippay a név szinonimáiként említi a *Gerellyés-körte* és a *Nágovics-körte* neveket, Rapaics szerint (140) pedig Szikszai Fabricius *hosszúszerű körte* néven ugyanezt a fajtát említi.

Sz.: **Gerellyés-körte, hosszúszerű körte, Nágovics-körte.**

fekete körte 1615/1687 k.: *fekete körtvely* fát (SzT. *körtvélyfa, körtvefa*), 1952, 1988, 2008: *feketekörte* (OrmSz. *feketekörte*, ÚMTsz. *feketekörte* a., s. gy. Baranya m., Kölked).

Szintagmatikus szerkesztéssel keletkezett név. A *fekete* mn. és a gyümölcs fajtát jelölő *körte* minőségjelzős kapcsolatából alakult. Az elnevezés a gyümölcs sötét színére utal: az OrmSz. szerint ez egy fekete bélű körtefajta, a Baranya megyei Kölkeden viszont azt mondják, hogy sötét színű héjáról kapta a nevét.

Gerellyés-körte 'apró, sárga héjú, édes ízű körtefajta' 1667: *Gerellyés körtvely* (Lippay 3: 151).

Szintagmatikus szerkesztéssel keletkezett, első névrésze bizonytalan eredetű, a második a gyümölcs fajtáját nevezi meg. A *gerellyés* esetleg a *gerely* 'hajító dárda, lándzsa' szó származéka lehet (TESz.). Elképzelhető, hogy az ebből létrejött családnévvvel függ össze a gyümölcsnév: 1437: Johannes Ge-

relyes (RMCsSz. *Gerelyes*). 1574-ből adattolt az Albertus *Gereles* személynév a Pozsonyi uradalom urbáriumából (i. h.). Személynévi eredeztetés esetében az elnevezés érdekessége a birtokviszony jelöletlensége (l. *Nágovics-körte*, vö. *papkörte*, *remete-körte*). Gyümölcsnévben előforduló személynév utalhat a gyümölcs felfedezőjére, nemesítőjére, elterjesztőjére, ismertetőjére, a kert tulajdonosára, ahol a növény előfordul stb. Személynevet tartalmazó nevek inkább a 19. század második felétől kezdődően gyakoriak, de Lippay művében is találkozunk feltehetően ilyen alapon létrejött nevekkal: vö. *Mészáros Benedek-körte*, *Nágovics-körte*. Jellemzéséhez l. *fehér muskotály*. Lippay két szinonimáját említi, a *fehér muskotály*-t és a *Nágovics-körté*-t.

Sz.: **fehér muskotály**.

gyöngyös körte 'körtefajta' **Hn.** *1386:

Duo in loco *Gyungyuskorthuel* appellato (Oklsz. *körte*) | **Kn.** 1988: *gyöngyös-körte* (ÚMTsz. *gyöngyöskörte* a.).

Szintagmatikus szerkesztéssel keletkezett, az -s melléknévképzős *gyöngy* szó jelzőként kapcsolódott a *körte* gyümölcsnévhez. A név szemantikai tartalma nem világos. A középkori helynévi adat idetartozása bizonytalan. Rapaics szerint talán fajtanév, de azonosítani nem tudja (85).

havasalji körte 'édes ízű, téli körtefajta' **Hn.** 1687 k.: *havas allyi Körtővény* fa (SzT. *körtvényfa*, *körtvényfa*) | **Kn.** 1667: *Mészáros Benedek*, avagy *Havas*, *ali körtvél* (Lippay 3: 152).

Szintagmatikus szerkesztéssel keletkezett jelzős szerkezet. Első névrésze a gyümölcs származási helyére utaló -i képzős tájnév (JUHÁSZ 1988: 79). Ebben a funkcióban általában településnevek fordulnak elő: pl. *besztercei szilva*, *masáncki alma*, *mosóci körte*, *pozsonyi alma* stb. Rapaics szerint a helyi nevet viselő fajták általában tájfajták (314). „Ez-is mind egy ízínében, ízében; csak hogy amaz nagyobb, jó édes

leves, leg-tovább tart a többinél, közönségesen újig: azért, igen kedves” (Lippay 3: 152).

Sz.: **Mészáros Benedek-körte**.

hercsóka 'nagy, zöld héjú, édes ízű téli körtefajta' 1667: *Hercfoka* (Lippay 3: 151).

Talán ellipszissel keletkezett a *hercsóka-körte* névből a fajtajelölő névrész elhagyásával. A gyümölcs leírása: „Ennek is az íze olyan, mint a zelenkának, ha nem job: el tart anyi ideig, a ízínében-is nem igen különböz; csak hogy sokkal nagyobb, kerekded hasú, és fölylül hoszúkás” (Lippay 3: 151).

Sz.: **hercsókakörte**.

hercsókakörte 'nagy, zöld héjú, édes ízű téli körtefajta' [1643]: 1643. 14. ápril oltottam meg az vad fákat, a mellett két renden *Herczoka* avagy kozma *körtvélyt* (Mednyánszky 774).

Szintagmatikus szerkesztéssel alakult gyümölcsnév. Első névrésze ismeretlen eredetű szó. Rapaics Raymund véleménye szerint a név a gyümölcs görög eredetére utal, és azonos etimológiájú a *haricska*, *grecka* szavakkal (105). A román, illetve ukrán eredetű jövevényszó töve végső soron a görög szavunk eredetijével azonos (TESz.). Nyelvjárásainkban a szónak *hercsóka* alakváltozata nincs. Ha Rapaics feltételezése mégis helytálló, a *hercsóka* gyümölcsnév is talán szláv jövevényszó. Hangalakja szintén szláv eredetre vall.

Sz.: **hercsóka, kozmakörte**.

hosszú körte 'hosszúkás alakú körtefajta' 1597: *hoszszw keortwilt* (SzT. *hoszszú*).

Szintagmatikus szerkesztéssel alakult minőségjelzős szerkezetű név. Az elnevezés a gyümölcs alakjára utalhat, vö. *hegyes alma*, *kerekded alma*.

hosszúszerű körte 'apró, sárga héjú, édes ízű körtefajta' 1590: *Hoszszu szaru kérueli* (SzikszF. 33/451), 1641: a. n. (NySz. *hosszúszerű-körtvény*), 1767: Tse-

tses *hosszú-szárú körtvélyek* (NySz. *hosszúszerű-körtvély*) | **Lat.** 1590: *Pyrum dolobellinum* (SzikszF. 33/451), 1767: *pomponiana pira* (NySz. *hosszúszerű-körtvély*). Szintagmatikus szerkesztéssel alakult név, az első névrésze képzett összetett szó. Az elnevezés a termés szárának jellegzetességére utal. Rapaics szerint a fajta azonos a Lippay által említett fehér muskotállyal és a Bereczki által leírt hosszúszerű fehérkével (140). Bereczki francia eredetű fajtának tartja, francia neve alapján különbözteti meg (*Blanquet à longue quene*), régi nevééről nem tud (2: 87). Rapaics úgy véli, hogy Bereczki tévesen tartja franciának, szerinte ez egy a Balkánon át hozánk került ősi fajta (140).

Sz.: **fehér muskotály.**

kalmárkörte ’kalmárok árulta aszalt körte’ 1304: Ad arborem piri *Kalamarkurtuel* (OkISz. *kalmár*).

Az adat gyümölcsfajtanevekhez való sorolása bizonytalan. Rapaics fajtanevnek véli, de azonosítani nem tudja (85). Első névrésze a *kalmár* ’szatócs, kiskereskedő’ alakváltozata, a második fajtajelölő névrész. A TESz. a ném. *Krämerbirne* ’kalmárok árulta aszalt körte’ megfelelőjének tartja, a helyrajzi megjelölés pedig aszalásra alkalmas körtét termő fára vonatkozhat.

kármánkörte ’nagy, dudoros, édes nyári körtefajta’ 1636: *kármány-körtvélyt* (TESz. *kálmánkörte*), 1667: *Kármán, ávagy*’ mint à Felföldön híják, Császár *körtvély* (Lippay 3: 151), 1808: a. n. (NySz. *körtvély*), 1856, 1979, 1992: *Kármán körte* (Entz 6: 23, Tomcsányi 104, ÚMTsz. *kálmánkörte*).

Szintagmatikus szerkesztéssel keletkezett név. Előtagja a régi nyelvi, oszmán-török eredetű (esetleg a középkori latin által közvetített) *kármány* ’dél-anatóliai, Karaman vidékén élő török népcsoport’ jövevényszó, utótagja a *körte* gyümölcsnév (TESz.). Az elnevezés a gyümölcs szár-

mazására utalhat (Rapaics 104, TESz.). A pomológiai szakirodalom szerint is elképzelhető a gyümölcs kisázsiai eredete (Surányi 13). Bereczki szerint olasz (1: 273), Rapaics szerint pedig kisázsiai eredetű gyümölcsből Magyarországon létrejött fajtakörrel beszélhetünk (144), Tomcsányi szerint eredete nem tisztázott (104). A *kármány* általában az arról a vidékről érkező finom áruk (gyolcskelme, bőrárúk) jelzője volt (TESz.). „A török időkben Magyarországra is eljutottak ipari és kertészeti termékei a balkáni úton, így a kármán gyolcs, kengyel, kesztyű, suba, zabla és körte” (Rapaics 104). Rapaics azt írja, hogy a *kármán* jelző ebből következőleg bizonyos kiválóságot is jelentett, a körte neve — melyre a legkorábbi adatok a 17. századból valók — esetleg ezzel is összefügghet (144). Szerinte ezt bizonyítja az is, hogy a körtefajta szinonimája Lippay művében *császárkörte* (i. h.). Népnévi vagy származásra utaló jelzők a 16–17. századi növények nevében viszonylag gyakoriak, ez összefügg azzal, hogy ebben az időben új növények, új és nemes gyümölcsfajták kerültek — főként Ázsiából, a balkáni kereskedelmi úton — az országba (Rapaics 102–103), más gyümölcsnevek bővítőmennyiségében is l. ezt a motivációt, vö. *boszniai alma*, *görögdinnye*, *olasz gesztenye*, *perzsi barack*, *tengeri barack*, *tengeri szőlő*, illetve a *carabella*, *kajsi*, *makaria*, *duránci* jövevénynemek. A gyümölcs balkáni közvetítésére utalhat, hogy a szerb-horvátban is megtaláljuk a *kármánkörte* megfelelőjét (*karãmánka*, *karävánka*, vö. TESz.). Surányi Dezső szerint Galeotto Marzio Szerémségi útirajzában valószínűleg ezt a körtefajtát dicséri (13). A 19. század második felében a szó helyét a *Kálmán-körte* vette át (l. ott). A gyümölcs „nagy öreg, sárga, jó édes leves, nem-is kőves, nem tart fokáig, nagy hafa vagon, egy keveysé hozzuk” (Lippay 3:

151). Két változata van (Surányi 13). Eredeti változata nyári: *Nyári Kálmán körte* (Bereczki 1: 273) — Entz is a nyári körték között írja le (6: 23) — a későbbi pedig téli körtefajta: *Téli Kálmán körte* (Bereczki 2: 47). Bereczki már külön tárgyalja a két változatot (1: 273).

Sz.: **császárkörte, Kálmán-körte, pergament, Szent Lőrinc-körte.**

Kálmán-körte 'nagy, dudoros, édes nyári körtefajta' 1834: *Kálmán-körtvély* (TESz. *kálmánkörte*), 1861, 1979: *Kálmán körte* (TESz. *kálmánkörte*, Tomcsányi 104). Népetimológiával létrejött elnevezés. A *kármány* népnév jelentésének elhomályosulása után keletkezett a *Kálmán* személynév beleértésével (TESz.; l. még *kármán-körte*). Rapaics szerint akkor felejtették el a magyarok ezt az oszmán-török eredetű szót, amikor a törökök eltűntek a szomszédságukból (104). Ennek bizonyítékául közlök egy idézetet 1861-ből Kovács Józseftől, egy gyümölcsfajegyzők szerzőjétől: „Sokan szeretik Kármán körtének nevezni, melynek pedig semmi értelme nincs, holott ha Kálmán körtének mondjuk, ősi bölcs királyunkra emlékezünk” (Rapaics 147). Entz Ferenc a Kertészeti füzetekben még *kármánkörté*-nek, Bereczki Máté viszont már *Kálmán-körté*-nek nevezi a gyümölcs téli és nyári változatát. Tomcsányi (104) és Surányi (13) szinonimaként kezeli a két nevet.

Sz.: **kármánkörte.**

kásás körte 'kásás húsú körtefajta' 1529: *kasaskerthwel* (Oklsz. *kásás-körte*), 1992: *kásás körte* (ÚMTsz. *kásáskörte*) | **kásakörte** 2008: *kásakörte* (s. gy., Nyúl). Szintagmatikus szerkesztéssel keletkezett jelzős szerkesztésű név, első névrésze képzett melléknév, a második a gyümölcsöt megnevező szó. *Kásakörte* változata redukcióval, az *-s* melléknévképző elhagyásával jöhetett létre. Az elnevezés a gyümölcs húsának az állagára utalhat, eh-

hez hasonló motivációt fedezünk fel más gyümölcsök megnevezésénél is (vö. *darás alma, kásás alma, leves körte*).

kozma körte 'nagy, zöld héjú, édes ízű téli körtefajta' [1643]: 1643. 14. april oltottam meg az vad fákat, a mellett két renden Herczoka avagy *kozma körtvélyt* (Mednyánszky 774).

Szintagmatikus szerkesztéssel alakult gyümölcsnév. Szemantikai tartalma nem világos. Összefügghet a *kozma* 'étel odaégése' köznévvvel, esetleg a körte ízére utalván. Ehhez vö. a *kozmas vajonc* névvel, mely ugyan másik és későbbi gyümölcsfajta (Hardenpont nyerte 1760 körül), a név pedig tükröfordítás (< *Beurré rance*), viszont tudható, hogy a fiatalabb fák termése *kozmas* utóízű (Bereczki 3: 237). Az első névrész esetleg családnév, vö. 1348: Simone *Cosma* stb. (RMCsSz. *Kozma*), vö. *Gerellyés-körte, Mészáros Benedek-körte, Nágovics-körte*.

Sz.: **hercsókakörte.**

körte 1. 'hosszúkás alakú, leves, néha kövecses húsú gyümölcs', 2. 'ilyen gyümölcsöt termő fa' **Hn.** 1208/1359: Tenet metas cum villa *Kurthuel*, 1232: Medietatem uille *Curtuel* (Oklsz.), 1233: *Körtviles* Völgy, 1252: *Kortuelyes* (TESz.), 1317: In loco *Sukkurtuel* uulgariter nuncupato (Oklsz.), 1318: *kyrtuwilis* (TESz.), 1368: Vnam magnam arborem piri siluestris farkasakazthocurtuel nominatum, 1373: In loco *Sokkertuel* dicto, 1385: In loco *Chomkurtwyl*, 1412: Medium Juger in Homoroweluel et similiter medium in terra *Heteskwrtwel* circa Bozayas, 1427: Mesda seu signum inciperet in vno arbore piri siluestris wlgo *Ikreskurthuel* dicti (Oklsz.) | **Kn.** +1015/+1158//1403/PR, 1298/1390: *Kurtuel*fa, +1015/+1158//XVII.: *Körtvélf*a, +1015/+1158//1403/PR.: *Curtuel*fa, +1015/+1158//XVII.: *Curtuel*fa ~ *Körtvély*fa, +1015/+1158//XVIII.: *Kwhwlf*a, +1015/+1158//XVIII.: *Kurthud*fa, +1015/+1158//XVIII.:

Kurtuelfa ~ *Kentelfa* (KMHsz. 1: *körtvélyfa*), 1055: *kurtuel* (Oklsz.), 1158: *Kertvelfa* (TESz.), 1228: *Körtvelfa* (TESz.), 1291: *Penes quendam arborem piri nomine keth agow kurthuely* (Oklsz.), 1298/1392: *kurthuelfa* (KMHsz. 1: *körtvélyfa*), 1338: *Ad vnam arborem pyry Chunkakerthwel dictam*, 1342: *Cuiusdam arboris Hynthouskurtil*, 1343: *Inde ad Chunkakurtuel* (Oklsz.), 1348: *Körthý [?]* (TESz.), 1358: *Inde venissent ad multitudinem lapidum vbi quendam arborem piri kuben allo kurtuel pro meta reperissent*, 1385: *Duas siluas utrasque Magaskertuel vocatas* (Oklsz.), *1393: *Vsque arborem piri kyskurthueldicti* (Oklsz.), 1395 k.: *kertuel*, 1395 k.: *kertuel* fa (BesztSzj. 48), 1405 k.: *kerth*, 1405 k.: *keruelfa* (SchlSzj. 68), 1435: *Ad arborem piri kykellewkerthwel dictam*, 1455: *A parte orientali Silua Magaskerthwel*, 1471: *Ad quendam arborem piri Chonkakerthwel appellatam*, 1475: *Predia Kyszevlevs Kevrthwelbokor*, 1481: *Tria [jugera?]* in *Kerthwelzel* (Oklsz.), 1496–1499: *kirtwe* (RMGl.), 1513: *kewrthwhyes* (TESz.), 1525 k.: *Kewrthwelj* (RMGl.), 1533: *Kortuel* (Murm. 20/334), 1538: *kewrtnel* (RMGl.), 1538: *kewrthuelfa* (RMGl. fa), 1558: *körtfelre* (TESz.), 1570: *koruil* (TESz.), 1585: *Körtfely* (Cal. 263), 1595: *Keürtvely* (RMGl.), 1604: *Kértvely* (SzM.), 1708, 1807, 1893–1901/2003: *Körtvény* (PP. 128, FűvK. 299, MTsz.), 1783: *Körtöke* (TESz.), 1784, 1968–1978/2000: *Körte* (TESz., SzlavSz.), 1787: *Körtvéjes* (TESz.), 1788, 1893–1901/2003, 1992: *Körtve* (TESz., MTsz., ÚMTsz.), 1788: *Körtü* (TESz.), 1791/1911: *körtvény* fák, 1796: *körtövét*, 1800: *körtvé* (TESz.), 1816, 1893–1901/2003, 1992: *körté* (TESz., MTsz., ÚMTsz.), 1881: *Körtény* fa (TESz.), 1893–1901/2003, 1992: *körfe* (MTsz., ÚMTsz.), 1893–1901/2003, 1992: *körféj* (MTsz., ÚMTsz.), 1893–1901/2003: *körtebe* (MTsz.), 1893–1901/2003, 1973, 1992: *körti* (MTsz., FTsz.,

ÚMTsz.), 1893–1901/2003: *körti* (MTsz.), 1893–1901/2003, 1992: *körti* (MTsz., ÚMTsz.), 1893–1901/2003: *körtily* (MTsz.), 1893–1901/2003, 1992: *körtöve* (MTsz., ÚMTsz.), 1893–1901/2003: *körtövény*, *körve* (MTsz.), 1968–1978/2000: *körfé*, *körféj* (SzlavSz.), 1992: *kerti*, *körtéjben*, *körteve*, *körtij*, *körtövié*, *körtövéjből*, *körtövö*, *körtvö*, *körtvéj*, *körtvü*, *k^üötte* (ÚMTsz.).

A *körtvény* szó bizonytalan eredetű, talán egy honfoglalás előtti török jövevényszó-ból (**kertβä*) keletkezett az *-l* névszóképző hozzákapcsolásával (EtSzt.). Az eredeti *körtvény* alakból a szóvégi *ly* és a szóbel-seji *v* kiesésével a 18. században alakult ki a mai köznyelvi *körte* alak. Átmeneti *v* nélküli (*körtény*, *körtily*), szóvégi *ly* nélküli (*körtvé*, *körtve*, *körtöve*, *körtebe*) és szóvégi hosszú *é-s* (*körté*) formák is megfigyelhetők. A szónak léteznek a mássalhangzó-torlódást bontóhanggal (*körtöve*, *körteve*, *körtövény*, *körtebe*), illetve a *t* kiesésével feloldó változatai (*körfe*, *körféj*, *körve*). A szó némely változatában a szóbel-seji *v* zöngétlenedett (*körfe*, *körféj*), az *e* magánhangzó pedig zártabbá vált (*körti*, *körtily*). A *körtvény* régi nyelvi és nyelvjárási alak. A mai nyelvjárásokban számtalan alakváltozata él a szónak.

leves körte 'lédús körtefajta' 1590: *Leues kértueli* (SzikszF. 34/452), 1604, 1708: *Leves körtvény* (SzM., PP. 128), 1782: *Leves körtvény* (PP. 197) | **Lat.** 1590: *Pyrum lacteum* (SzikszF. 34/452), 1604, 1708, 1782: *Pirum laçteum* (SzM., PP. 128, PP. 197), 1604, 1708, 1782: *Falernum* (SzM., PP. 128, PP. 197).

Tükörfordítással vagy szintagmatikus szerkesztéssel keletkezett név. Első névrésze képzett melléknév, a második a gyümölcsöt megnevező szó. Az elnevezés a gyümölcs húsának a lédúságára utal, ez más fajták megnevezésében is előforduló névadási motiváció, vö. *darás alma*, *kásás alma*, *kásás körte*.

macskafejű körte 1. 'nagy, lapos, sárga-vörös, leves, nem tartós körtefajta', 2. 'nagy, későn érő, gömbölyű körtefajta' 1667: *Macska fejű körtvély* (Lippay 3: 152), 1992: *macskafejű körte, macskafejű körti, macskafejű körti* (ÚMTsz. *macskafejű-körte*).

Szintagmatikus szerkesztéssel keletkezett név, első névrésze képzett összetett szó, utótagja a fajtajelölő *körte* szó. Az elnevezés talán a gyümölcs alakjára utal. Lippay jellemzése szerint a körte „jó-kora lapos: egy-felől sárga, más-felől vörös, jó ízű leves: de nem tartós” (3: 152). Az ÚMTsz.-ban szereplő azonos név esetleg más körtefajtára vonatkozik.

makaria 'bőrszerű héjú, illatos, kövecsedésre hajlamos téli körtefajta' 1643: *Makariát* (Mednyánszky 774), 1667: *Makaria vörös: Makaria fejr vörös* Lippay 3: 152), é. n.: *makaria* (NySz. *makaria*).

A korábbi *makariakörte* adatok miatt feltehető, hogy a *makaria* elnevezés a fajtajelölő névrész elhagyásával, azaz ellipszissel keletkezett. Megnevező névrésze szerb-horvát jövevényszó, l. *makaria-körte*. Lippay három — vörös, fehér és öreg — változatát írja le (3: 152). Megfontolandó a három változat külön névként való felvétele, de a jelző és a jelzett szó szokatlan sorrendje elgondolkasztató, l. *öreg makaria*.

Sz.: **makariakörte**.

makariakörte 'bőrszerű héjú, illatos, kövecsedésre hajlamos téli körtefajta' 1558: *makarya kerthwel* (Oklsz. *makaria-körte*), 1992: *makaria-körti* (ÚMTsz. *makariakörte*), é. n.: *makaria körtvél* (NySz. *makaria*), é. n.: *makaicha [?] kewrtwelnek* (NySz. *körtvély*), é. n.: Az gyümölcs, az kit még ez őszszel hoztak volt Zalából, háromféle: *makaria körtvély*, nevetlen körtvély és muskatály alma (NySz. *körtvély*) | **makariás körte** 1597: *Makariás keortwilt*, 1703: *makariás körtvély* fát, 1717:

Makariás körtővely, 1717: edgjik álo körtővely ... másik *Makaréás körtővely*, 19. sz.: Bodoni *Makarias körtőely*, Bodoni Teli *Makariás körtőely* (SzT. *körtvély, körtve*).

Szintagmatikus szerkesztéssel keletkezett név. Kronológiailag a *makariakörte* névalak lehet az elsődleges: első névrésze szerb-horvát jövevényszó, a második a fajtajelölő *körte* szó. A három évtizeddel később jelentkező *makariás körte* névváltozat szerkezeti változással keletkezett, -s melléknévképzővel bővült. A szerb-horvát R., N. *makarija* 'egy fajta körte' 1461 óta adathozható (TESz.). A szerb-horvát szó valószínűleg Leszbosz, Ciprus és Rodosz ősi latin *Macaria* nevére vezethető vissza (TESz.). Rapaics szerint a balkáni úton jutott Magyarországra a körtefajta (151). A TESz. szerint a köznevesülés körülményei nem tisztázottak. Több származásra utaló gyümölcsnevet is ismerünk a 16., 17. századból, melyek általában délről, balkáni közvetítéssel kerültek hozzánk, vö. *boszniai alma, kármánkörte*. A 16. századra a gyümölcs már nagyon elterjedt az országban (Rapaics 151), a legjobb téli körtének számított (Surányi 14), akár húsvétig is elállt (Lippay). Talán ebből következett Rapaics, hogy esetleg a Húsvéti bergamot régi alakja lehet (151). Lippay három változatát írja le: egy vörös, egy fehér (világos) színűt és egy nagy méretűt: „Makaria vörös: Makaria fejr vörös, á héjok olyan mint à bőr; amannak zöldes, ennek vörös: jó édes leves mind à kettő, és igen kedves szép illatú; cfak hogy ez-is igen kövés, kemény. Sokáig el-tart à fáján-is; ha lefzedik, Húsvetig-is el-áll, Vagyon öreg-is: ez még valamenyire job és tartósb, hofzúkás; némelly egy-felől vörös, más-felől fűrke zöldes. Ezek-is, à fő körtvélyekhez számláltatnak” (3: 152). Az ÚMTsz. *piros makariakörte* elnevezést is említ. Régi nyelvi és nyelvjárási szó.

Sz.: **makaria**.

Mészáros Benedek-körte 'édes ízű, téli körtefajta' 1667: *Mészáros Benedek*, avagy Havas, ali *körtvél* (Lippay 3: 152). Szintagmatikus szerkesztéssel keletkezett jelöletlen birtokos jelzős szerkesztésű név. A gyümölcsnévben lévő személynév utalhat a gyümölcs elterjesztőjére, felfedezőjére, nemesítőjére, vagy arra a személyre, akinek a kertjében a nemes fajta található. Hasonló indítékú névadásra Lippay művéből más példát is ismerünk: vö. *Gerellyés-körte*, *Nágovics-körte*.

Sz.: **havasalji körte**.

mézes 'apró, édes ízű körtefajta' 1992: *mézes* (ÚMTsz.).

Valószínűleg ellipszissel keletkezett a fajtajelölő névrész elhagyásával.

Sz.: **mézes körte**.

mézes körte 'apró, édes ízű körtefajta' 1422: *Mezeskwrtwel* (Oklsz. *mézes-körte*), 1595: *mezes körttuét*, az eretlen *mezes körttuét* (SzT. *eretlen*), 1667: *Mézes körtvély* (Lippay 3: 152), 1985: *mízes körti* (PÉNTEK–SZABÓ 1985: 276), 1992: *mézes körte*, *mízes körte*, *mízes körtj* (ÚMTsz. *mézeskörte*) | **mézkörte** 1935–1936/2004: *mész-körté* (SzamSz. *mézkörtvély*), 1992: *mézkörte*, *mész-körtve*, *míz [...]* *körti* (ÚMTsz. *mézkörte*).

Az elsődleges *mézes körte* névalak szintagmatikus szerkesztéssel keletkezett. *Mézkörte* névváltozata az -s melléknévképző elhagyásával, redukcióval jött létre. A minőségjelző a gyümölcs édes ízére utalhat. Lippay is édes ízű, apró körteként írja le (3: 152). Régi gyümölcsnév, mely a mai nyelvjárásokban is megvan.

Sz.: **mézes**.

mosóci körte 'sárga héjú, fehér húsú, édes, illatos, nem leves téli körte' 1636: *Mossóczi körtvélyt* (Mednyánszky 774), 1667: *Mosóczi körtvély* (Lippay 3: 151). Szintagmatikus szerkesztéssel keletkezett minőségjelzős szerkesztésű név. Az első névrész -i képzős helynév: *Mosóc* 'szlo-

vákiai helység Turócbán' (FNESz.). Az elnevezés valószínűleg helyi fajtát jelöl. Rapaics szerint a 16. századtól több tájfajta is visel helyi nevet (314), gyümölcsnévi analógiákra vö. *besztercei szilva*, *havasalji körte*, *sóvári alma*. Lippay leírása szerint „hofzúkás, igen szép sárga egy-felől szép piros, mikor meg-érik: belől szép fehér húfa van, igen jó szagú édes, nem igen leves; de à hol meg-rothad, fölötte keferű, el-tart Karácsonig” (3: 151).

muskotály 'muskotályos ízű körtefajta' 1985: *muskotáj*, *moskotáj* (PÉNTEK–SZABÓ 1985: 276), 1992: *muskolat*, *muskotár* (ÚMTsz. *mukotály*).

Valószínűleg ellipszissel keletkezett a fajtajelölő névrész elhagyásával, l. *muskotálykörte*, vö. *muskotály* (< *muskotályszilva*).

Sz.: **muskotálykörte**.

muskotálykörte 'muskotályos ízű körtefajta' 1558: *muskatal körtel*, 1572: *muskotal körtuel* (Oklsz. *muskotály-körte*), 1588: *Muskotaly Keortwelt* (SzT. *muskotálykörtvély*), 1589: *Muskotali keortuelt* (SzT. *meggy*), 1590: *Muskatal kértueli* (SzikszF. 34/452), 1595: *Muskotaly keortuelt*, 1597: *Múskotali keortuelt* (SzT. *muskotálykörtvély*), 1598: *Mwskotaly keortwilt* (SzT. *körtvély*, *körtve*), 1604: *Muskataly kértvély* (SzM.), 1625 u./1687 k.: *körtvély* fa *muskotály* (SzT. *muskotálykörtvély*), 1684: *Muskot(a)ly Körtvelyre* (SzT. *muskotálykörtvély*), 1708: *Muskatály körtvély* (PP. 128), 1717: *muskotaly körtvélyt*, 1736: *Muskotállly Körtövély* fa (SzT. *muskotály-körtvélyfa*), 1763: *muskatal körtvély* (NySz. *körtvély*), 1782: *Muskatály körtvély* (PP. 197), 1785: *Muskotaly körtvély*, 1786: *Muskatály Kortvelly* fat (SzT. *muskotály-körtvélyfa*), 1790, 1807: *Muskotály körtvély* (SzT. *muskotálykörtve*, FűvK. 299), XIX. sz. e.: *Moskotály körtövély* (SzT. *muskotálykörte*), 1935–1936/2004: *muskotájkörté* (SzamSz.), 1992: *moskotáj* [...] *körti*, *muskolatkörte*,

muskolatkörti, muskotáj körte, muskota [...] körti (ÚMTsz.) | **Lat.** 1590: *Pyrum superbū* (SzikszF. 34/452), 1590: *apianū* (SzikszF. 34/452), 1604, 1708, 1782: *Pyrum superbūm* (SzM., PP. 128, PP. 197), 1604: *præcox* (SzM.), 1604, 1708, 1782: *Apianum* (SzM., PP. 128, PP. 197), 1708, 1782: *Præcox* (PP. 128, PP. 197), 1807: *Pyrus favonia* (FüvK. 299) | **Ném.** 1782: *Muskateller-Birn* (PP. 197).

Szintagmatikus szerkesztéssel keletkezhetett a *muskotály* 'különleges illatú, zamatú (gyümölcs, bor)' szó és a fajtajelölő *körte* névrész kapcsolatából. A név a gyümölcs ízére vagy illatára utalhat, más gyümölcsök nevében is előfordul jelzőként, vö. *muskotályalma, muskotályszilva*.

Sz.: **muskotály**.

Nágovics-körte 'apró, sárga héjú, édes ízű körtefajta' 1667: *Nágovics körtvély* (Lippay 3: 151).

Talán tükörfordítással jött létre: az eredeti név állítólag osztrák pomológusoktól származik, akik a népnyelvből vették át az elnevezést, vö. *Nagowitz Birne* (Orbst.). Elképzelhető, hogy Lippay is ezt a nevet ismerte. Első névrésze ismeretlen eredetű, talán személynév (-ovics végű szláv személynéveket l. KNEZSA 1965/2003: 329), ebben az esetben jelöletlen birtokos jelzős szerkezetű elnevezés éppúgy, mint szinonimája, a *Gerellyés-körte*. Jellemzéséhez l. *fehér muskotály*. Lippay két szinonimáját említi, a *fehér muskotály*-t és a *Gerellyés-körté*-t.

Sz.: **fehér muskotály**.

nevetlen körte é. n.: Az gyümölcs, az kit még ez ősszel hoztak volt Zalából, háromféle: makaria körtvély, *nevetlen körtvély* és muskatály alma (NySz. körtvély). Szintagmatikus szerkesztéssel keletkezett gyümölcsnév. Szemantikai tartalma nem világos. Talán hasonló alapon történt a névadás, mint a *nemtudomszilva* esetében: mivel nem ismerték a fajtát, ezért nevezték *nemtudom*-nak (ÚMTsz. *nemtudom*).

nyári pergament 'a pergamentkörték családjába tartozó nyáron érő körtefajta' 1635: *Nyári pergamot* (Mednyánszky 773), 1667: *Nyári Pergamót* (Lippay 3: 152).

Szintagmatikus szerkesztéssel keletkezett minőségjelzős szerkesztésű név. Első névrésze az érés idejét fejezi ki, a másodikat l. *pergament*. „Jó leves édes körtvély, nagyob à zelenkánál, sárga zöld” (Lippay 3: 152).

Sz.: **nyári pergamentkörte**.

nyári pergamentkörte 'a pergamentkörték családjába tartozó nyáron érő körtefajta' 1800-as évek eleje: *Nyári Pergament körtöely* (SzT. *nyári*).

Talán szerkezeti változással, kiegészüléssel létrejött elnevezés, a fajtajelölő *körte* szóval egészült ki a *nyári pergament* gyümölcsnév. Elképzelhető, hogy *pergament* jelentésének elhomályosulása következtében kapcsolódhatott a *körte* magyarázó tagként a névhez.

Sz.: **nyári pergament**.

őreg makaria 'a makariakörtékhez tartozó nagy méretű körtefajta' 1667: *őreg Makariátul* (Lippay 3: 152).

Szintagmatikus szerkesztéssel keletkezett minőségjelzős szerkesztésű gyümölcsnév. Első névrésze a termés méretére utal, a második megnevező funkcióban áll, vö. *makaria*. „Vagyon őreg-is: ez még valamennyire job és tartósb, hozzúkás; némelly egy-felől vörös, más-felől füzürke zöldes” (Lippay 3: 152).

őszi muskotály 'nagy méretű, illatos, ősszel érő, nem tartós körtefajta' 1667: *őfzi muskatal* (Lippay 3: 152), 1729: Borsos nevű körtvélytel, különben inkább mondhatni *őszi Muskotálynak* (SzT. *körtvély, körtve*).

Szintagmatikus szerkesztéssel keletkezett gyümölcsnév. Első névrésze a körte érési idejére, a második az ízére, illatára utal, tehát sajátosságot kifejező névrész szerepel főtagként. Névrészfunkciók szempont-

jából vö. *apró muskotály, fehér muskotály, zöld muskotály*. „Jó-kora, fűrke szabású, à fza szinte olyan, mint az apró muskaltalnak: nem igen leves, nem-is tartós” (Lippay 3: 152). Szinonimája a *borsos körte* elnevezés (SzT. *körtvély, körtve*).

őszi pergament 'a pergamentkörték családjába tartozó ősszel érő körtefajta' 1877, 1926: *Őszi pergament* (Bereczki 1: 245, Angyal 174), 1882: *Őszi bergamot* (Bereczki 2: 203), 1926: *Őszi bergament* (Angyal 174), 1926: *Őszi bergamott* (Angyal 174).

Talán szintagmatikus szerkesztéssel alakult név. Első névrésze az érés idejére utal, második névrésze az *l. pergament*. Az is elképzelhető, hogy tükörfordítással jött létre a név, vö. *Bergamotte d' automne, Herbstbergamotte* (Bereczki 2: 203). Az idegen nyelvi hatást támaszthatja alá az is, hogy a 17. századi források óta Bereczkinél szerepel először újra *b-* szókezdő mássalhangzóval a megnevező funkciójú névrész, ehhez *l. a pergament* alapnév alakváltozatait. Feltételezhető, hogy ez a korabeli francia, német pomológiai hatásával, így mintegy a név újraátvételével magyarázható. A pomológiában használatos név. Sz.: **császárkörte**.

pap körtéje 1. 'sütni való körtefajta', 2. 'közepes méretű, zöldessárga héjú, leves, édes ízű őszi körtefajta' 1606 swteő kortouelj, melliet neu zerint *pap korteöuelienek* hinak (SzT. *sütőkörtövély*); 1606: swteő körtouelj, melliet neu zerint *pap körteöuelienek* hinak (SzT. *körtvély, körtve*) | **papkörte** 1882, 1979, 2002: *Papkörte* (Bereczki 2: 53, Tomcsányi 104–105, ÚMTsz. *papkörte*), 2002: *papkörte* (ÚMTsz. *papkörte*).

A *pap körtéje* szintagmatikus szerkesztésű név, jelölt birtokos jelzős szerkezet. A név szemantikai tartalma nem teljesen világos. Hasonló szerkezetű nevek utalhatnak a gyümölcs felfedezőjére, elterjesztőjére, a

kert tulajdonosára, bár ilyen típusú jelölt szerkezetek ebben a korban nem jellemzők. A *papkörte* elnevezés valószínűleg tükörfordítás, vö. *Pastorenbirne* (Tomcsányi 104–105). Francia eredetű körtefajta, Leroy lelkes találta 1760 körül (uo.), eredeti nevét is innen kaphatta. Ezek alapján az SzT.-ben található adat denotátuma más, mint a szakmunkákban található. A nyelvjárási adatok pedig Moldvából valók, denotátumuk bizonytalan. Bereczki a *papkörte* szinonimájaként említi a *Kossuthkörté-t* (2: 53), Tomcsányi pedig a *pász-torkörté-t* (105).

Sz.: **sütő körte**.

pergament 'többféle nagy méretű, gömbölyű, édes ízű, leves körte összefoglaló neve' 1636: *bergamotot* (TESz. *kálmánkörte*), 1643: *Pergamotot* (Mednyánszky 774), 1667: *Pergamót* (Lippay 3: 152), 1844: *Pergamentet* (SzT. *izenbárt-körte*), 1877, 2002: *Pergament* (Bereczki 1: 245, ÚMTsz. *pergamen*), 2002: *pergament, pargamut* (ÚMTsz. *pergamen*).

Bizonytalan eredetű jövevényszó. Valószínűleg a német *bergamott* (-birne) 'zöld színű, gömbölyű, fűszeres ízű körtefajta' átvétele, mely név a franciában (*bergamotte*) és az olaszban (*bergamotta*) is elterjedt (EtSz.). Rapaics szerint a gyümölcs itáliai eredetű, és az eredeti elnevezés az olasz *Bergamo* helynévre utal, így a név jelentése tkp. 'bergamói körte' (194), de ilyen néven szőlőfajtát is ismerünk. Lippay állítólag délnémet hatásra használja *p*-vel (Rapaics 194). Több fajtanév bővítésményi névrész felhasználásával szerkesztettek, ezekben a *pergament* különféle alakváltozatokban fordul elő, ezeket *l. még a nyári pergament, nyári pergamentkörte, pergamentkörte, őszi pergament, téli pergament, téli pergamentkörte* szócikkekben. A *pergament*-féle alakok népetimológiai változatok, a *pargamut* hangrendi kiegyenlítődéssel, a *pergament* az első ma-

gánhangzó velárisává válásával jöhetett létre. A szóvégi *t* nélküli változatok talán a toldaléknak vélt szóvég elhagyásával keletkezettek. Az újabb, 19. század végi, 20. századi *b-* kezdetű alakok esetleg a korabeli német, francia pomológiai hatásával magyarázhatók, vö. *Bergamotte d'automne*, *Herbstbergamotte*, *Bergamote* (Bereczki 2: 203). Lippay előnyös tulajdonságai miatt legjobb körtéink közé sorolja, és két fajtáját, a nyárit és a télit ismerteti (3: 152), míg Bereczki Máté gyümölcsstanában az őszi fajtáját tartja réginek, melyről az egész körtecsalád a nevét kapta (2: 203). Régi nyelvi és nyelvjárási szó.

Sz.: **kármánkörte**, **pergamentkörte**.

pergamentkörte 'többféle nagy méretű, gömbölyű, édes ízű, leves körte összefoglaló neve' 1632, 1636: *Pergamot körtvélyt* (Mednyánszky 774), 1756: *pergament [...]* körtvély (SzT. oltvány-gyümölcsfa), 1756: *pergament [...]* körtvély (SzT. császárkörte), 1768: *pergament körtvélyt* (SzT. duráncai barack), 1807: *Pergamen Körtvély* (FüvK. 299), 1837: *pergament körtővelyfák* (SzT. körtvélyfa, körtvefa), 1985, 2002: *përgamentkörte* (PÉNTÉK–SZABÓ 1985: 276, ÚMTsz. *pergamenkörte*), 1985: *përgamënkörti* (PÉNTÉK–SZABÓ 1985: 276), 2002: *përgamënt körte*, *párgamënkörte*, *pergamenkörte*, *pergament [...]* körte, *porgométa [...]* körti, *purgamentkörte* (ÚMTsz. *pergamenkörte*) | **Lat.** 1807: *Pyrus falerna* (FüvK. 299).

Az adatok időbeli előfordulása alapján azt feltételezhetjük, hogy szerkezeti változással keletkezett a név: fajtajelölő névrésszel egészült ki a *pergament* megnevező funkciójú névrész. A mai szaknyelv nem használja, nyelvjárási szó.

Sz.: **pergament**.

piros körte 'piros héjú körtefajta' **Hn.** 1512: *Piroskerthwernel* (Oklsz. *piroskörte*) | **Kn.** 1590: *Pyros körtueli* (SzikszF. 34/452), 1606: *piros keorteouely* fat (SzT.

körtvélyfa, körtefa), 1613/1687 k.: *piros körtővely* fa (SzT. *körtvélyfa, körtefa*), 1641: a. n. (NySz. *körtvély*), 1648/1687 k.: *piros körtvély* fa (SzT. *körtvélyfa, körtvefa*), 1687: *piros körtővely* (SzT. *körtvély, körtve*), 2002: *piros [...]* körte, *piros k.* [= körti] (ÚMTsz. *piroskörte*) | **Lat.** 1590: *Pyrum crustuminum* (SzikszF. 34/452).

Szintagmatikus szerkesztéssel keletkezett. Az első névrész a gyümölcs színére utal, vö. *piros alma*, *vörös körte*. Rapaics szerint szinonimája a *vörös körte* elnevezés (85).

Sz.: **vörös körte**.

pümkösi körte 'sárga-zöld héjú, nem leves, hosszúkás korai körtefajta' 1667: Elővel-érő avagy *Pümkösi*; avagy Cferesnyével-erő *körtvély* (Lippay 3: 151).

Szintagmatikus szerkesztéssel alkotott név. Az elnevezés az érés idejére utal, akárcsak szinonimái. A gyümölcs érésének valamilyen ünnepnaphoz, névnaphoz való kötése más gyümölcsök és egyéb növények nevében is megfigyelhető: *Boldogasszony almája*, *pümkösi cseresznye*, *Szent Iván barackja*; *húsvétvirág* 'tavaszi kankalin', *pümkösi rózsza*, *pümkösi szegfű* (ÚMTsz.).

Sz.: **cseresznyével érő körte**.

remetekörte *1325/1414: *Lignum fructuosum quod ulgo vocatur Remethekurtuel* (Oklsz. *körte*).

Az adat gyümölcsfajtanevekhez való sorolása bizonytalan (Rapaics 85). Az előtag a 'világtól elvonulva élő személy' (TESz.) jelentésű köznévv. A *remete* személynévként személynévként is előfordul (Oklsz. *remēte*, RMCsSz.) hasonló szerkesztésű hazai adatokra vö. *csákánykörtéje* (Oklsz. *körte*).

salzburger körte 'zöld-piros héjú, édes, leves, kövecses körtefajta' 1667: *Salczpurger körtvély* (Lippay 3:151).

Valószínűleg tükörfordítással létrejött név: erre utalhat a gyümölcsnév német megfelelője és a gyümölcs származása, vö. *Salz-*

bürger-Birne (Orbst., ROLFF 2002: 183), illetve a jelző német *-er* végződése. Nagyon régi fajta, amely elsősorban Felső-Ausztriában és Bajorország Duna menti területein volt elterjedt (ROLFF 2002: 183). Valószínűleg tősgyökeres is ezen a területen, bár salzburgi származása nem bizonyított (Orbst.). Rapaics szerint viszont elképzelhető, hogy a barokk korban híres salzburgi kertészetből való (197). A helynévi első névrész az eredeti német *-er* melléknévi toldalékot viseli. Az alma- és szilvafajta nevek közül ehhez hasonlóak még: *pozsonyi perlinger*, *Bocmáner*, *Masáncker-alma*, *szilváner*. „Hofzükás: egy-felől zöld ízabású; más-felől ízép vörös, jó édes leves, csak hogy igen köves, középfzerű” (Lippay 3: 151). A név nemigen terjedt el szélesebb körben.

sárgakörte 1258: *Saarkwrtuel* (Oklsz. *sár-körte*), 1314: *Sarkurthwel* (Oklsz. *sár-körte*), 1952, 2002: *sárgakörte* (OrmSz., ÚMTsz.).

Szintagmatikus szerkesztéssel alkotott név. Első névrésze, a *sár* 'sárga' jelző a körte színére utal (TESz.), vö. *sárga körte*, *sárszilva*. Színnevet tartalmazó gyümölcsneveink között sok régi, középkori adatlású van, vö. 1296?: In caput fluuii *Weresalma* vocati (Oklsz. *alma*), 1334: *Sarzyluauelg* (Oklsz. *szilva*), 1422: Arborem pomi *Pirosalma* (Oklsz. *pirosalma-fa*); vö. *vörös körte*.

sárga körte 1795: *sárga Körtvéfa* (SzT. *sárga*), ?1795: *sárga Körtvéfa* (SzT. *körtvélyfa*, *körtvéfa*), XIX. sz. e.: *Sarga körtőély* (SzT. *körtvély*, *körtve*), 1820: *Sárga körtővény fát* (SzT. *sárga*), 2002: *sárga körte* (ÚMTsz. *sárgakörte*), 2007: *sárga körte* (s. gy. Veszprém m., Zirc).

Szintagmatikus szerkesztéssel alkotott név. Az előtagja a körte színére utal, vö. *piros körte*, *sárgakörte*, *vörös alma*.

sózó 1. 'vadkörte', 2. 'fekete körte' 1558: Azw *alma* Azw *sozo* (Oklsz.), 1893–1901: *sózó* (MTsz.).

A *sóz* ige folyamatos melléknévi igenévi származékából keletkezett. Az elnevezés esetleg azzal lehet összefüggésben, hogy a gyümölcsöt savanykás íze miatt ételek savanyítására használták (ANDRÁSFALVY 2001: 520), l. *sózó körte*, vö. *sózóka*, *sózószilva*. A Nyugat-Dunántúlon és Burgenlandban élő fa, mely a vadkörte és a vasszappalyú körte hibridje (SZMORAD 1998). Sz.: **sózó körte**.

sózó körte 'fekete körte' 1893–1901, 2002: *sózó körte* (MTsz. *sózó körte*, ÚMTsz.), 2002: *sózó* [...] *körti*, *sózu körte*, *s^uó^uó körti*, *suzó körte*, *sózu körte* (ÚMTsz. *sózó körte*).

Talán kiegészüléssel, a *körte* fajtajelölő névrész hozzákapcsolásával keletkezett, l. *sózó*. A névadás motivációja a gyümölcs savanyítási célokra, ecetkészítésre való felhasználása lehetett, l. ehhez *sózó*. „A körték közül hosszúszerű, őszi a sózu körte, nem egészen érik meg a fán, utóbb puhul meg, régi fajta, sok pálinkát főztek belőle” (ÚMTsz.).

Sz.: **sózó**.

sütő körte 'sütni való körte fajta' 1597: *swteo keortuelj* (Oklsz. *körte*), 1606: *swteo körtouelj* (SzT. *körtvély*, *körtve*), 1606: *swteo kortouelj* (SzT. *sütőkörtővény*).

Szintagmatikus szerkesztéssel keletkezett: a *süt* ige melléknévi igeneve jelzőként kapcsolódott a fajtajelölő névrészhez. Szemantikai tartalma nem teljesen világos, esetleg egy fajta sütni való, sütésre alkalmas körtefajtára vonatkozhat, vö. *sütőtök*.

Sz.: **pap körtéje**.

süvöltény körte 1. 'fojtós, leves körte fajta', 2. 'Sorbus domestica; fojtós berkenye' 1578: *Süvöltin körtvély* (NySz. *körtvély*), 1585: *Süvöltény skórtfély* (Cal. 15), 1667: *Süvótén körtvély* (Lippay 3: 152), 1647/1687 k.: *Süvöltén körtővény* (SzT. *süvölténykörtővény*), 1783: *Süvöltin körtvély* (VÖRÖS 2008: 363), 1807: *süvöltinkörtővény* (FüvK.: 298), 1986: *süvöltény körte* (Prisz-

ter: 38) | **Lat.** 1578: *anciana C.* (NySz. *körtvély*), 1585: *aniciana* (Cal. 15), 1807, 1986: *Sorbus domestica* (FüvK.: 298, Priszter: 38) | **Ném.** 1578: *sporäpfel* (NySz. *körtvély*).

Szintagmatikus szerkesztéssel keletkezett, elnevezés. Előtagja esetleg a *süvölt* 'sípól, füttyül; sívít, visít' ige (TESz.) főnévi származéka lehet. A névadás motivációja nem világos, bár hangutánzó ige származékából alakult gyümölcsnevek kis számban előfordulnak, vö. *csörgőalma*, *csattogóeper*. A *süvölvény* 'fiatal fa, facsemete' szóval kronológiai okok miatt nem hozható összefüggésbe. Lippay a körték között tárgyalja: „Igen fojtós, nem igen nagy: azért állani kel, mikor egy kevelsé meglágyúl, jó leves” (3: 152). A későbbi pomológiai a berkenye egyik körtealakú termést hozó fajtájának tartják (FüvK. 298, Priszter 38).

Szent Bertalan körtéje 'nyár végén érő körtefajta' 1625 u./1687 k.: *Sz. Birtalan körtvellye* (SzT. *körtvély*, *körtve*). Szintagmatikus szerkesztéssel alakult gyümölcsnév. Jelölt birtokos jelzős szerkezet, melynek első névrésze valószínűleg a körte érési idejére utal, vö. *Boldogasszony almája*, *Szent Iván-alma*, *Szent Iván barackja*, *Szent Lőrinc-körte*.

Szent Lőrinc-körte 'kövecses, nem leves, augusztusban érő körtefajta' 1667: *Sz. Lőrincz körtvély* (Lippay 3: 151), 1877: *Szent-Lőrincz körte* (Bereczki 1: 273), 1979: *Szt. Lőrinc körte* (Tomcsányi 104).

Szintagmatikus szerkesztéssel alakult gyümölcsnév. Jelöletlen birtokos jelzős szerkezet, első névrésze valószínűleg a körte érési idejére utal, l. *Lőrinc-körte*, vö. *Szent Iván-alma*, *Szent Iván barackja*, *Szent Bertalan körtéje*. „Közép-fzerű: egyfelől sárga, más felől vörös hofzúkás, kőves valamenyire, s' nem igen leves” (Lippay 3: 151). Rapaics szerint a nyári

Kálmán-körte silányabb és korábban érő alakja (143). Bereczki és Tomcsányi a *nyári Kálmán-körte* szinonimájaként kezelik (Bereczki 1: 273, Tomcsányi 104). Valószínűleg ugyanezt a körtefajtát jelöli a *Lőrinc Kovács körtöveljfa* [SzT. *királykörtvélyfa*] stb.) és a *Lőrinc-körte* (1992: *lőrinc- [...] körte* [ÚMTsz. *lőrinc-körte*] stb.) adatok is.

Sz.: **kármánkörte**.

Lőrinc-körte 'kövecses, nem leves, augusztusban érő körtefajta' 1985: *Lőrinc-körti* (PÉNTEK-SZABÓ 1985: 276), 1992: *lőrinc- [...] körte*, *lőrinc [...] körti*, *lőrinc k.* [= körti] (ÚMTsz. *lőrinc-körte*).

Valószínűleg redukcióval keletkezett a *Szent Lőrinc-körte* elnevezés alapján. A névadás motivációját lásd ott. Nyelvjárásokban használatos gyümölcsnév.

Sz.: **Szent Lőrinc-körte**.

telelő 'téli körtefajták összefoglaló neve' 1287: *teleleu* (Oklsz. *telelő-körte*).

A *telet* ige folyamatos melléknévi igenevéből alakult, és téli körtefajtákat jelöl, vö. *álló körte*, *telelő alma*, *telelő körte*.

Sz.: **telelő körte**.

telelő körte 'téli körtefajták összefoglaló neve' 1590: *Telelő kértueli* (SzikszF. 34/452), 1604: *Telelő kértvély* (SzM.), 1667: *Telelő körtvélyek* (Lippay 3: 152), 1708: *Telelő körtvély* (PP. 128), 1782: *Telelő körtvély* (PP. 197), 1879 v. 1896: *öreg telelő körtvéleket* (NySz. *körtvély*) | **Lat.** 1590: *Pyrum serotinum* (SzikszF. 34/452), 1604: *Pyrum feretinum* (SzM.), 1708, 1782: *Pirum ferotinum* (PP. 128, PP. 197) | **Ném.** 1782: *Winterbirn* (PP. 197).

Elképzelhető, hogy a *telelő* elnevezésből jött létre a fajtajelölő névrész kiegészülésével, l. *telelő*. A név a körte érési idejére utal. Valószínű, hogy különböző télen beérő körtefajták összefoglaló neve, de Rapaics Raymund fajtanévnek véli, és Cordus hesseni telelőkörtéjének felelteti meg (86).

Sz.: **telelő**.

téli pergament 'a pergamentkörték családjába tartozó téli körtefajta' 1667: *Téli Pergamót* (Lippay 3: 152).

Szintagmatikus szerkesztéssel keletkezett minőségjelzős szerkezet. Első névrésze az érés idejére utal, a másodikhoz l. *pergament*. „Kinél nem tartanak jobbat á körtvélyek-kőzzül: kerekdéd, sárga ízabású, jókora, jó édes leves, cfak nem el olvad az ember ízájában, mikor meg-érik, nem kőves, fokáig el-tart á fáján, és ha le fzedik-is, el-áll karácfon-után-is” (Lippay 3: 152).

Sz.: **téli pergamentkörte**.

téli pergamentkörte 'a pergamentkörték családjába tartozó téli körtefajta' 1796: *Teli Pergament körtve* (SzT. császárkörte), 1800 e.: *Teli Pergament körtővely* (SzT. körtvély, körtve), 1816: *Téli pergament kemény körtvét* (SzT. körtvély, körtve).

Talán szerkezeti változással, kiegészüléssel létrejött elnevezés, a fajtajelölő *körte* szóval egészült ki a gyümölcsnév, l. *téli pergament*. Talán a *pergament* jelentésének elhomályosulása következtében kapcsolódhatott a *körte* mint magyarázó tag a névhez.

Sz.: **téli pergament**.

vadkörte 'vadon termő körtefajta' 1577: *Vad kőrtőuelj* (RMGl. körte), 1578: *Vad kőrtuély* (Melius 125), 1585: *Vad kirtfély* (Cal. 4), 1560 k.: *Vad kórthwely* (RMGl. körte), 1577: *Vad kőrtőuelj* (RMGl. körte), 1596: *vad keörtüelyerth* (SzT. körtvély, körtve), 1616: *Vad kőrtuélyben* (NySz. körtvély), 1636: *Vad körtvélyből* (TESz. kálmánkörte), 1713: *vad körtvélt* (NySz. körtvély), 1935–1936/2004: *vatkörté* (SzamSz.), 1952: *vatkörte* (OrmSz.), 1968–1978/2000: *vátkörte* (SzlavSz.), 1973: *vatkörti* (FTsz.) | **Lat.** 1585, 1560 k.: *achras* (Cal. 4, RMGl. körte), 1560 k.: *adis* (RMGl. körte).

Szintagmatikus szerkesztéssel keletkezett minőségjelzős kapcsolat. Az elnevezés va-

don termő, nem nemesített körtefajtára vonatkozhat, vö. *vadalma*.

vörösbelű körte 'zöld héjú, vörös húsu, kövecses, édes nyári körte' 1667: *Vörös bélű körtvély* (Lippay 3: 151).

Szintagmatikus szerkesztéssel keletkezett név. Első névrésze összetett szó, és a gyümölcs húsának színére utal: „à heja zöldes, à béli ízép vörös feje, köves édes: nyári körtvély” (Lippay 3:151). Nyelvjáráásokban ismeretes *pirosbelű körte* név is: *pirosbélű-körté* (SzamSz.), *pirosbelű körti* (PÉNTEK–SZABÓ 1985: 1985: 276), *pirosbélű körte* (s. gy. 2007: Szabolcs-Szatmár-Bereg m., Tiszanagyfalu).

vörös körte 'piros héjú körtefajta' 1275: *Vrskurtuel?* (Oklsz. körte), 1275, 1291: *Wereskurtuel* (Oklsz. vörös, körte), 1667: *Vörös kőrvély* (Lippay 3: 151), 1952: *vöröskörte* (OrmSz. vöröskörte), 1973: *vöröskörti* (FTsz. vöröskörte).

Szintagmatikus szerkesztéssel keletkezett. Az első névrész a gyümölcs színére utal. Színnevet tartalmazó gyümölcsneveink között sok régi, középkori adatolású van, vö. *piros szilva*, *sárkörte*, *sárszilva*, *vörös alma*. Rapaics szerint szinonimája a *piros körte* elnevezés (85). „Közép-ízerű, kerekdéd kővés, valamenyire leves, nem fokáig tart: hamar meg-lágyúl” (Lippay 3: 151).

Sz.: **piros körte**.

vörös nyárikörte 'piros héjú, apró, hosszúkás alakú nyári körte' 1667: *Vörös nyári-kőrtvély* (Lippay 3: 151).

Szintagmatikus szerkesztéssel keletkezett, vö. *apró pirosalma*, *telelő édesalma*. Az első névrész a gyümölcs színét, a *nyári* névelem a gyümölcs érési idejét jelöli meg. Lippay leírása alapján „apró hozfűkás” (3: 151).

zelenka 'gömbölyű, zöld, édes, leves, őszi körtefajta' 1643: *Zelenkát* (Mednyánszky 775), 1667: *Zelenka* (Lippay 3: 151).

Talán névátvétel. Szláv jövevényszónak tűnik, és valószínűleg a 'zöld' jelentésű szó-

val hozható kapcsolatba. Rapaics szerint esetleg egy Zelenika nevű balkáni város lehet a névadója, szerinte maga a körte is balkáni eredetű (106). Ma kiveszőfélben lévő fajta, Mátyusföldön még megtalálható példányai (Surányi 14). „Zöld kerekded, jó édes leves: el-tart csak nem Karácsonig, őfzi körtvély, nem igen nagy” (Lippay 3: 151).

zöld muskotály 'korai, a búzaaratás idején érő körtefajta' 1667: Búzával erő ávagy *zöld muskatal* (Lippay 3: 151).

Szintagmatikus szerkesztéssel alakult elnevezés. A *zöld* színnév és a *muskotály* szó minőségjelzős kapcsolatából alakult. Az elnevezés a gyümölcs színére és ízére utal, névrészfunkciók szempontjából vö. *apró muskotály, fehér muskotály, zöld muskotály*. Lippay a *búzával erő* szinonimájaként írja le: „hozzukás körtvély, jó édes, leves-is” (3: 151).

Sz.: **búzával erő**.

PELCZÉDER KATALIN

Irodalom

- AkH.¹¹ = *A magyar helyesírás szabályai*. Tizenegyedik kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1984.
- ANDRÁSFALVY BERTALAN (2001): Gyümölcskultúra. In: PALÁDI-KOVÁCS ATTILA főszerk.: *Magyar néprajz 2*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 493–527.
- Angyal = *Angyal Dezső kertészeti munkái. 4. Gyümölcsismeret (Pomologia)*. Összeválogatta és sajtó alá rendezte MAHÁCS MÁTYÁS. Budapest, Pátria Kiadó, 1926.
- ÁSz. = FEHÉRTÓI KATALIN (2004): *Árpád-kori személynévtár. (1000–1301)*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Bereczki = BEREZCKI MÁTÉ (1877–1884): *Gyümölcsészeti vázlatok*. 1–3. Arad.
- BesztSzj. = Besztercei Szójegyzék. 1395 körül. Kiadva: FINÁLY HENRIK: *A beszterczei szószedet. Latin-magyar nyelvemlék a XV. századból*. Budapest, 1892.
- Cal. = Ambrosii Calepini Dictionarium decem linguarum. Lvgdvni, 1585. Kiadva: *Calepinus latin-magyar szótára 1585-ből*. Sajtó alá rendezte MELICH JÁNOS. Budapest, 1912.
- Entz = ENTZ FERENC (1854–1859): *Kertészeti füzetek*. Pest.
- EtSz. = GOMBOCZ ZOLTÁN–MELICH JÁNOS (1914–1930): *Magyar etymologiai szótár*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- EtSzt. = ZAICZ GÁBOR főszerk. (2006): *Etimológiai szótár. (Magyar szavak és toldalékok eredete)*. Budapest, Tinta Kiadó.
- FNESz. = KISS LAJOS (1988): *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. 1–2. Negyedik, javított és bővített kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- FTsz. = IMRE SAMU (1973): *Felsőöri tájszótár*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- FűvK. = DIÓSZEGI SÁMUEL–FAZEKAS MIHÁLY (1807): *Magyar Fűvészkönyv. Melly a két magyar hazabann találtatható növényeknek megesmerésére vezet, a' Linné alkotmánya szerint*. Debrecen. Reprint: Budapest, Múzsák Kiadó, 1988.

- HOFFMANN ISTVÁN (1993): *Helynevek nyelvi elemzése*. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 61. Debrecen. Újra-kiadása: Budapest, Tinta Könyvkiadó, 2007.
- JUHÁSZ DEZSŐ (1988): *A magyar tájnévadás*. Nyelvtudományi Értekezések 126. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KISS JENŐ (1984): *Magyar madárnevek. (Az európai madarak elnevezései)*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KMHsz. = HOFFMANN ISTVÁN szerk. (2005): *Korai magyar helynévszótár 1000–1350. 1. (Abauj–Csongrád vármegye)*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 10. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- KMNySz. = LIZANEC PÉTER főszerk. (2000–2004): *A kárpátaljai magyar nyelvjárások szótára*. 1–4. Ungvár, Szpektral Kiadó.
- KNIEZSA ISTVÁN (1965/2003): A magyar és szlovák családnevek rendszere. In: KNIEZSA ISTVÁN: *Helynév- és családnévvizsgálatok*. Budapest, Lucidus Kiadó. 255–349.
- Lippay = LIPPAY JÁNOS (1664–1667): *Posoni kert*. 1–3. Nagyszombat, Bécs. Faksimile kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1966.
- Mednyánszky = B. MEDNYÁNSZKY DÉNES (1880): Régi magyar kertészet. In: *Történelmi Tár 3: 772–775*.
- Melius = MELIUS PÉTER: *Herbárium. (Az fáknak, füveknek nevekről, természetekről és hasznairól)*. Bevezető tanulmánnyal és magyarázó jegyzetekkel sajtó alá rendezte SZABÓ ATTILA. Bukarest, Kriterion Kiadó, 1979.
- MTsz. = SZINNYEI JÓZSEF (1893–1901): *Magyar tájszótár*. 1–2. Budapest. Reprint: Budapest, Nap Kiadó, 2003.
- Murm. = Lexicon Joannis Murmellii ... Krakó, 1533. Kiadva: *A Murmelius-féle latin–magyar szójegyzék 1533-ból*. Közzétette, bevezetéssel és magyarázatokkal ellátta SZAMOTA ISTVÁN. Budapest, 1896.
- NySz. = SZARVAS GÁBOR–SIMONYI ZSIGMOND (1890–1893) *Magyar nyelvtörténeti szótár*. 1–3. Budapest.
- OkI Sz. = SZAMOTA ISTVÁN–ZOLNAI GYULA (1902–1906): *Magyar Oklevél-szótár*. Budapest.
- Orbst. = *Obstarten aus Niederösterreich — Bestimmen, Erhalten, Genießen*. URL: <http://www.arche-noah.at/etomite/index.php?id=157> (2009. 12. 20.).
- OrmSz. = KISS GÉZA–KERESZTES KÁLMÁN szerk. (1952): *Ormánysági szótár*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- PELCZÉDER KATALIN (2007): A gyümölcsfajtanevek történeti vizsgálata. *Magyar Nyelvjárások 45: 39–51*.
- PÉNTEK JÁNOS–SZABÓ ATTILA (1985): *Ember és növényvilág. (Kalotaszeg növényzete és népi növényismerete)*. Bukarest, Kriterion Kiadó.
- PP. = PÁPAI PÁRIZ FERENC: *Dictionarium manuale Latino–Ungaricum et Ungarico–Latinum. Dictionarium Latino–Hungaricum. Dictionarium Hngarico–Latinum*. Lőcse, 1708. Változatlan kiadása: Nagyszombat, 1762. Szeben, 1782.

- Priszter = PRISZTER SZANISZLÓ (1986): *Növényneveink (Magyar–latin szógyűjtemény)*. Budapest, Mezőgazdasági Kiadó.
- Rapaics = RAPAICS RAYMUND (1940): *A magyar gyümölcs*. Budapest, Királyi Magyar Természettudományi Társulat.
- RMCsSz. = KÁZMÉR MIKLÓS (1993): *Régi magyar családnevek szótára. (XIV–XVII. század)*. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- RMGI. = BERRÁR JOLÁN–KÁROLY SÁNDOR szerk. (1984): *Régi magyar glosszárium. Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- ROLFF, JOHANN HEINRICH (2002): *Obstarten. Sortennamen und Synonyme. Band 2. Die Birne*. Kiefersfelden. Books on Demand GmbH.
- SchlSzj. = Schlägli Szójegyzék. 1405 k. Kiadva: SZAMOTA ISTVÁN: *A schlägli magyar szójegyzék. A XV. század első negyedéből*. Budapest, 1894.
- Surányi = SURÁNYI DEZSŐ (1988): *Régi magyar ellenálló gyümölcsfajták*. Budapest, Mezőgazdasági Kiadó.
- SzamSz. = CSÜRY BÁLINT (1935–1936): *Szamosháti szótár*. 1–2. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság. Reprint: Budapest, Nap Kiadó, 2004.
- SziksZF. = Szikszai Fabricius Balázs: *Nomenclatura seu dictionarium latino-ungaricum*. Debrecen, 1590. Kiadva: *Szikszai Fabricius Balázs Latin–magyar szójegyzéke 1590-ből*. Közzétette, bevezetéssel és magyarázatokkal ellátta MELICH JÁNOS. Budapest, 1906.
- SzlavSz. = PENAVIN OLGA (2000), *Szlavóniai (kórógyi) szótár*. Második kiadás. Budapest, Nap Kiadó.
- SzM. = SZENCZI MOLNÁR ALBERT: *Dictionarivm Latinovngaricvm. Dictionarivm Vngarico–Latinvm*. Nürnberg, 1604.
- SZMORAD FERENC összeáll. (1998): *Az év fája — 1998: A vadkörte (Pyrus pyraster)*. URL: <http://www.nyme.hu/fileadmin/dokumentumok/emk/novenytan/novenytan/kiadvanyok/evfa/EVFA1998.pdf>. (2009. 12. 20).
- SzT. = SZABÓ T. ATTILA szerk. (1975–): *Erdélyi magyar szótörténeti tár*. 1–. Bukarest–Budapest–Kolozsvár, Akadémiai Kiadó.
- TESz. = BENKŐ LORÁND főszerk. (1967–1984): *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. 1–3., 4. Mutató. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Tomcsányi = TOMCSÁNYI PÁL szerk. (1979): *Gyümölcsfajtáink. (Gyakorlati pomológia)*. Budapest, Mezőgazdasági Kiadó.
- ÚMTsz. = B. LÖRINCZY ÉVA főszerk. (1979–): *Új magyar tájszótár*. 1–. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- VÖRÖS ÉVA (2008): *A magyar gyógynövények neveinek történeti-etimológiai szótára*. A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 85. Debrecen.

A kárpátaljai Gyula helynevei

Bevezető

Kárpátalja magyar településeinek földrajzi névanyagát az eddigi helynévkutatások már jórészt felszínre hozták. Igaz ez főként a magyarság központi térségére, Beregszászra és környékére. Ami Ugocsa, Ung és a szórvány magyar települések névanyagát illeti, a helynévkincs lejegyzése, nyelvészeti feldolgozása folyamatban van.

Két éve kapcsolódtam be a helynévkutatás munkájába. Kutatási területem Ugocsa megye mai kárpátaljai része. Természetesnek tűnt annak a térségnek a névanyagával nyelvészetileg foglalkoznom, melynek jómagam is szülőtte vagyok, így részese lehetek az újjáéledő kárpátaljai magyar helynévkutatásnak. Folyamatban lévő kutatásom célja az Ugocsa megye mai kárpátaljai területén található magyar, illetve vegyes lakosságú falvak település- és mikronévanyagának nyelvészeti vizsgálata, különös tekintettel a 20. század elejétől napjainkig terjedő időszakra.

Gyula

A település nevének hivatalos megnevezése és ejtése *Gyula* (*-n, -ról, -ra; gyulai*). Ukrán nyelvi hivatalos névváltozata: *Дюла*. A helybeli és környékbeli lakosság *Szólősgyula* néven is említi.

Gyula magyar település Ukrajna kárpátaljai területén, az Északkeleti-Kárpátokban lévő Avas-hegység nyugati lejtőjének lábánál. Közigazgatásilag Ugocsa megye Nagyszőlősi járásához tartozik. A járási központtól, Nagyszőlőstől kb. 20 km-re délkeletre fekszik Újakli és Hömlőc községek szomszédságában. Lakossága a 2001-es népszámlálás adatai alapján 1421 fő (MOLNÁR–MOLNÁR D. 2005: 84). Hegyaljai falu lévén, s mivel a főútvonaltól több kilométerre kerül el, Gyula elzárt településnek is tekinthető, amint az egyik megyei magyar lap 2005. május 7-i kiadványának egyik cikkírója is megjegyzi: „Ha azt mondom, Kárpátalja legeldugottabb magyar községei? — Én erre azt válaszolom: Palló, Bátfa, Kuklya, Akli, Gödényháza, Szólősgyula” (KOVÁCS 2005).

A falu lakosságának kb. 96%-a református, 3%-a görög katolikus és 1%-a az Evangéliumi Keresztyén Egyház tagja. Kb. hatszáz éves templomát 1580-tól a reformátusok birtokolják.

Gyula megtelepülése feltehetően 1337–1396 között történt. „Az Akli és Feketeardó között 1337-ben megvont határ leírásában még nincs említve, jöllehet ez a határ ma gyulai földön húzható meg, ami arra mutat, hogy Gyula csak ezután keletkezett. Nevével először 1396-ban találkozunk (...) A nyalábi urada-

lom tartozéka volt, s területe Akliéből, nagyobb részben pedig az uradalomhoz tartozó Feketeardóéból szakadt le, ennek dacára lakossága, mely kezdettől fogva magyar volt, s általában kevés hullámvásznak volt kitéve, közösséget délkeleti szomszédja, a Káta nemzetség által telepített Tamásváralja lakosságával sejtet ... Gyula a nyalábi uradalom birtokosai, előbb Drág vajda, majd a Perényiek kezén tűnik fel, a hagyomány, illetve a Gyula és a Káta birtokok jobbágyságában korán felismerhető névegyezések arra mutatnak, hogy megtelepítésében elsősorban a Káta-jobbágyoknak volt részük. A falu fölött emelkedő szőlőhegyen más községbelieknek is voltak szőlőik.” (SZABÓ 1937: 359). A község hegyére és erdejére a Perényiek törvényei vonatkoztak.

Az 1717-es tatárjárás a falut is érintette. Déli részén az ún. Vérvölgy (Kövesút) a tatár betörés színhelye.

A 20. század elejéről fennmaradt írásos emlék így számol be Gyuláról: „Mintegy 198 házból álló s 719 főnyi nagyobbbrészt református vallású lakossággal bíró falucska a névtelen patak két partján a Kupabatarcs patak közelében fekszik” (ACZÉL 1908: 60). 1919–1938 között a falu csehszlovák uralom alá tartozott, majd Magyarország fennhatósága alá került.

A falu nevének első adata 1396-ból való: *Gywla*, később is *Gyula* alakban szerepel (amely török eredetű személynévből származik, ennek eredeti jelentése ’fáklya’), az 1898–1907 közötti helynévrendezés során *Szöllősgyula*, a csehszlovák uralom alatt *Dula* néven volt ismert. 1938–1944 között *Szöllősgyula*, 1946-tól ukránul *Julivci*-nek nevezik, majd 1995-től hivatalosan is újra *Gyula*. A hatósági úton megállapított ukrán *Julivci* [többes sz.] ’Szőlősgyula’ a magyar helynévből való (FNESz).

Gyula határának helyneveiről a PESTY FRIGYES gyűjtését közlétező helynévtárban (MIZSER 1999, 59 gyulai helynév), valamint SZABÓ ISTVÁN monográfiájában olvashatunk (1937: 359–363).

Az alábbiakban a 2009-ben végzett gyűjtésem eredményeit bocsátom közre. Az adattárban szereplő címszavak után a népi kiejtésnek megfelelő alakot tüntetem fel, s mivel ez utóbbi több esetben megegyezik a köznyelvi alakkal, így azt tildével (~) jelölöm. Ezt követik a helynévhez illeszkedő *hová?* kérdésre felelő helyhatározóragok, majd zárójelben található a térszíni formára és a művelési jellegre vonatkozó rövidítés. Ezek után gondolatjellel elválasztva a denotátum leírását adom meg a lokalizációjával együtt, valamint közlöm az adatközlőktől hallott névmagyarázásokat. Ahol az adat szerepel a PESTY-féle gyűjtésben is, utalok rá. Egy esetben fordul elő poliszém helynév, melyet indexszámmal különböztetek meg (*Almás¹*, *Almás²*). Az adattár összeállításának mintájául CSOMORTÁNI MAGDOLNA munkáját (2004) vettem alapul.

Adatközlőim Barta Katalin (1960), Barta Mária (1927), Hevesi Margit (1954), Hevesi Tibor (1978), Kis Ferenc (1968), id. Nagy Lajos (1937), Nagy Mária (1977) voltak. Segítségüket ezúton is hálásan köszönöm.

Gyula határának és belterületének helynevei

Alsó-láz *Āso-láz, -ba* (Vö, e) — A Kémény-kő és a Hármashatár közötti völgy bejáratának kezdete. A szláv eredetű m. *láz* 'ösvény, csapás; kis darab szántóföld a hegyekben; irtvány az erdőben; az erdőnek az a helye, ahol a vihar kidöntötte a fákat' jelentésű földrajzi köznévv. még ukr. N. *лаз* 'erdei tisztás' (TESz., FNESz., ÚMTsz.). Korrelatív névpárja: **Felső-láz**.

Akác hossza ~, *'ba, -ra* (Ho, e) — A Csető-bánya déli részétől kezdődő erdőszerű, akácfaikkal benőtt terület, mely magában foglalja az Akácost is.

Akácos ~, *-hoz, -ba* (Ho, e) — A keleti részen a Baglyos és a Csepei-bánya közötti akácfaikkal beültetett terület. Az Akác hossza megnevezésű terület déli része.

Akli út *Aklisi út, -ra* (Úsz) — A Fő út (v. Kossuth út) folytatása a falun kívül. A Gyula és Újakli közötti útszakasz.

Almás¹ ~, *-ba* (Ha, gy) — Keleti irányban elterülő gyümölcsös a Hosszú-hát és a Polák-erdő között.

Almás² ~, *-ba* (Ha, gy) — Délkeletre, a Vértölgyétől Újakli határáig elterülő gyümölcsös.

Alsó-erdő ~, *-re, -n* (S, e) — A falu nyugati határában levő vasút melletti különálló erdőség, mely a falut körülölelő hegyvonulathoz képest alacsonyabban fekszik.

Alvég ~, *-re* (Fr) — A falunak a központi útelágazástól délre elterülő lakott része. Korrelatív névpárja: **Felvég**.

Antal-tag ~, *-ba* (S, sz) — A Batár-folyó és a Vasút közötti nagy kiterjedésű mezőréssz a gyulai és feketeardayi földek határában.

Antal tagja ~, *'ba*. L. **Antal-tag**.

Ardai-hegy ~, *-re* (Ho, e) — A mai Gyulai-hegy 1945 előtt használatos megnevezése.

Avas-hegység *-be* — Hegység a Tisza és a Túr között. A m. *avas* 'makkoltásra szolgáló erdő; nagy fákból álló, öreg erdő, rengeteg; tilalmas erdő' egyszerű földrajzi köznévből keletkezett (FNESz., TESz.). E hegység nyugati lábánál terül el Gyula. E helynév használati köre eléggé szűk, főként a helybéli értelmiségiek szókincsében aktív.

Baglyos *Bagjos, -ba* (Ha, e) — Az Akácostól a falu temetője feletti térségig terjedő, fákkal sűrűbben benőtt erdőrész. Névváltozata: **Mély út**.

Bakó-kút ~, *kuttya, kuttyához, -ra* (F) — Kútként használt mezei forrás a Bakó-tanya közelében.

Bakó-tanya ~, *'ra* — Az északkeleti faluhatárhoz közel esik, a Bakó család lakja.

Balázs-forrás ~, *-ra, -hoz* (F) — Az Akácos fölött, a Lajos útja kezdeténél levő közkedvelt forrás.

Bánya L. **Csető-bánya**.

Barta-tanya ~, *'ra* — A falu keleti részén elterülő domb tetején levő sorház összefoglaló neve. Főként Barta nevű családok lakják jelenleg is.

Barta-tag ~, *-ba* (S, e, sz) — A Popovicstól északkeletre a Hömlőci-tóig elnyúló földterület. Előtagja családnév.

Batár ~, *-hoz, -ra* (Fo) — A falu északi, északnyugati határán keresztülfolyó vízfolyás, melynek egykor bővizű medre napjainkra sekélyesebbé vált. A *Batár* víznév bizonyára török eredetű, s az ótörök *bat-* 'elmerül, elsüllyed; lenyugszik, lemegy (égitest)' ige *-ar* képzős származéka; vö. ótörök *batar* 'nyugat'. Az ukr. *Бпamове* 'Batár' 1946-ban keletkezett tudatos szlávositással (FNESz.). Névváltozata: **Batár-folyó, Kanális.**

Batár-folyó ~, *-hoz, -ba*. L. **Batár.**

Béke út *-ra* (Ú) — Mellékutca a falu délkeleti részén.

Cinterem ~, *-hez*. — A régi iskola egykori épületének helye. A református templomtól déli irányban. Ma a területén a református egyház kisebb építménye és egy félkész fundamentum áll.

Csepei-bánya ~, *'ra, 'hoz* (Ho) — A keleti részen, az Alsó-láz és az Akácok közötti egykor bányaként használt köves hegyoldal. A közelben elterülő Csepe község egyik tehetős lakosának tulajdonában volt egykor.

Cseresznyés ~, *-hez, -be* (Do, gy) — A temető mellett délre elterülő, főleg cseresznyefákkal beültetett gyümölcsös földterület.

Csető ~, *-höz, -re* (Ho, e) — A Csető-bánya fölötti erdőréz.

Csető-forrás ~, *-ra, -hoz* (F) — A Csető-bánya aljában levő forrás.

Csető-bánya ~, *'ra, 'hoz* (Ho) — A keleti részen a falu fölött magasló kőbánya. Névváltozata: **Bánya, Nagy-bánya.**

Csóbán-tag ~, *-ba, -hoz* (S, sz) — Az Alsó-erdő és a Pusztaráta közötti terület, a Batár-folyó partján. Egykori tulajdonosáról kapta a nevét.

Csalános *Csonaras, Csonáras, -ba, -hoz* (S, sz) — 1864: *Csanálos* (P). A falutól nyugatra az Ócska-Batár partján elterülő mezei rész a Furdi-tag és a Nyáras között. Alapja a köznyelvi *csalán* szó nyelvjárási *csonár* változata (ÚMTSz.).

Diós ~, *-hoz, -ba* (Ho, e) — A Köves-mál-háttól délebbre elterülő, diófákkal sűrűn benőtt erdőréz.

Dobonyos *Dabanyas, Dabonyos, Dobonyas, -ba* (S, sz) — 1864: *Dobonyos* (P). Személynévi eredetű helynév.

Domokos-birtok ~, *-ra* (Ho, e) — A Gazdák erdejének középső szakasza. Előtagja családnév, mely ma is él a falu névhasználatában.

Doromboló-forrás ~, *-ra, -hoz* (F) — Délkeleti irányban, az Orbányos és a Macska-hát között levő forrás.

Égerfás ~, *-ba* (S, sz) — A falu délnyugati részén elterülő egykor mocsaras térség a főút és a Kis-Láz között.

Éger-forrás ~, *-ra, -hoz* (F) — 1864: *Egerforás* (P). A falutól délkeletre az erdő alján, az Úrbéres és az Almás közötti területen levő forrás.

Egyház erdeje *Etyház erdője, Etyház erdejébe, 're* (Ho, e) — A falutól délkeletre a Lajos útja és a Sági Berti erdeje közötti erdőréz, a Baglyostól délebbre eső terület.

Egyház forrása ~, *Egyház-forrás*, ~, *-ra*, *-hoz* (F) — Az Egyház erdejében lévő kisebb forrás megnevezése.

Erdei út *-ra* (Ú) — Mellékutca, mely a Kerti útról nyílik.

Farkas-gödör ~, *-höz* (G) — A Vaskapu mellett lévő, fáktól erősen árnyékolt kisebb árok megnevezése.

Felnyúló *Fēnyulló*, *-hoz* (Do, sz) — 1864: *Felnyúló* (P). A Fő úttól nyugati irányban, a kertek alatt elterülő dombos mezőrész, mely ma kifarcellázott földrészekből áll.

Felső-láz *Fēső-láz*, *-ba* (Vöf, e) — A Hármashatár előtti erdőrész a falutól „feljebb” lévő része, melynek kiterjedése az Alsó-lázénál nagyobb. Korrelatív névpárja: **Alsó-láz**.

Felvég *Fēvég*, *-re*, *-ről* (Fr) — 1864: *Felső faluvég* (P). A falunak a központi útelágazástól északra elterülő lakott része. Korrelatív névpárja: **Alvég**.

Ferma ~, *-hoz*, *-ra* (É) — A falu mellett délkeleti irányban elterülő nagyobb terület, mely alig másfél évtizede még állattartásra és takarmányfeldolgozásra használt épületegyüttesből állt.

Ferma út ~, *útja*, *-ra* (Úsz) — A Fő úttól elágazó kikövezett mellékút, mely a Fermára visz.

Fő út ~, *-ra* (Ú) — Az Új-Akli és Hömlóc közötti út. A Gyulát átszelő része a *Kossuth út* megnevezést viseli.

Fogarasi-birtok *Fogarasi-erdő*, *erdeje*, *erdejére*, *-ra*, *-hoz* (Ho, e) — Az Akác hossza fölötti hosszabb erdei szakasz a Hosszú-háttól egészen az Egyház erdejéig. Egykor a Fogarasi-grófok gyulai birtokának erdei része volt.

Furdi-tag ~, *-ba*, *-hoz* (S, sz) — 1864: *Furdi* (P). A falutól délnyugatra az Ócska-Batár partján, a Furdi-tag és a Csalános közötti térség. Az előtag az egykori tulajdonosára utal, vagyis személynévi eredetű.

Fülöp-tag *Fülep-tag*, *-ba*, *-hoz* (S, sz) — A Felnyúlótól északra lévő, a Korsenszki-taggal határos laposabb mezőrész a Fő út mentén. Feltehetően egykori tulajdonosáról kapta a nevét, de jelenleg Fülep nevűek nem élnek a községben.

Gazdák birtoka ~, *-ra* (Ho, e) — A falutól délkeletre a Macska-hát és az Úrbéres közötti hosszabb erdőrész. Összefoglaló megnevezése a *Sápi*-, *Szabó*-, *Domokos*-, *Oroszi*- és *Fogarasi-birtokok*nak.

Gazdák erdeje ~, *-be*. L. **Gazdák birtoka**.

Gesztenyés ~, *-be* (Ha, e) — A falutól délre az Úrbéres területén lévő, gesztenyefákkal sűrűn benőtt erdőrész.

Gyulai-hegy ~, *-be*, *-re*, *-hez* (H, e, k, l) — Az Avas-hegység nyugati lábánál elterülő hegyrész. Botanikailag védett terület, 176 hektáron terül el a Vihorlat-Gutini gerincen, a Nagyszőlősi járásban. A mai Akli-hegy egykori megnevezése, ahol gyulai lakosok egykor állatokat legeltettek.

Gyümölcsös utca *-ra* (Ú) — Mellékutca, mely a Kerti útról nyílik keleti irányban.

Hajó-szikla ~, *-hoz*, *-ra* (Szi) — Hömlóc és Gyula határrészén található, hajóorrhoz hasonló, nagy méretű sziklatömb.

Halastó ~, *-ra, -ba* — 1864: *Halastó alja* (P). A temető és az Erdő utca között lévő természetes tó, melynek egykor tiszta vize halban bővelkedett. Alig néhány évtizede még télidőben a helyi gyerekek, fiatalok körében közkedvelt kocsolyapálya volt. Mára sással benőtt, vize elszíneződött.

Halastó-forrás ~, *-ra, -hoz* (F) — A Halastótól keletre található forrás, mely nevét a közelében lévő tóról kapta.

Hármas-határ ~, *-ra* (Ht, e) — A falut félkörben átölelő hegyláncnak a falutól legtávolabbi, még határon inneni erdőrésze. Nevét a folyton változó „tulajdonosokról” kapta, hisz az itt húzódó határ magyar–ukrán–román elkülönülést is jelentett.

Hegyfar ~, *-hoz* (Ho, e) — Új-Akli és Gyula határán elterülő hegyoldal.

Hideg-forrás ~, *-ra, -hoz* (F) — Az Almás mellett, a Hosszú-hát tövében lévő forrás a szokottnál is hidegebb és kristálytisza vizéről nevezetes a lakosok körében.

Homokbánya ~, *'hoz* (S, sz) — A Nyáras és a Sápi Berti-tag közötti homokos talajú sík terület.

Hosszú-föld *Hosszuföld, -re* (S, sz) — A Vince-dombtól nyugati irányban húzódó mezei rész az Ócska-Batár mentén.

Hosszú-hát ~, *-ra* (Ho, e) — 1864: *Hosszú hát* (P). Az Almástól a Hármas-határig húzódó nagyobb erdőrész, nyugatra a Nagybányánál ér véget. Névváltozata: **Landó erdeje**.

Ifjúság út *-ra* (Ú) — Mellékutca, mely a Gyümölcsös utcáról nyílik.

Jánvári-forrás ~, *-ra, -hoz* (F) — Az egykori Polák-erdő területén, ma felparcellázott földek határán található e forrás. A leglátogatottabb források egyike. Nevét a néhány évtizeddel ezelőtti birtokos vezetéknevéről kapta. Jelenleg nem élnek Jánvári nevűek a településen.

Jégverem ~, *Jégvérem, -hez* (S, sz) — 1864: *Jégverem* (P). A Kossuth úttól a Batár-folyóhoz vezető mezei út bal oldalán elterülő mezőrész. A megáradt folyó kiöntött vize télvíz idején jéggé fagyott, megnevezését tehát innen kaphatta.

Kanális ~, *-ba, -hoz*. L. **Batár**.

Kanális út ~, *útja, -ra, -hoz* (U) — A Kanálishoz vezető mezei út.

Kanyar ~, *-ba, -hoz* (Úsz) — A falu központjának is nevezett terület; a Kossuth út és az abból elágazó Kerti utca kezdete; útelágazás.

Kavicsbánya ~, *'hoz* (S, k) — A Nyáras keleti részén levő kavicsos, egykor dombszerű magaslat, mely mára sík területté vált. Névváltozata: **Porond-bánya**.

Kémény-kő ~, *Kéménykü, -höz* (Szi) — A Csepei-bánya fölötti erdőrészben lévő nagyobb szikladarab formájáról kapta megnevezését. Mára mohával benőtt, formáját veszített kődarab, mely egykor még ép barlang, az ún. Török-pince bejáratául szolgált. Nevének alaprésze a N. *kő* 'kiemelkedő szikla' egyszerű földrajzi köznévi (ÚMTsz.).

Kerti út *-ra* (Ú) — Mellékutca, mely a Kossuth útról nyílik, s mely egyben a község iskolájának és rendelőjének az utcája is.

Kisasztal ~, -hoz (Ha, e) — A Balázs-forrás közvetlen közelében elterülő kisebb erdőrészt, mely névátvitel útján kapta nevét. Alig tíz évvel ezelőtt egy fából készült „kis asztal” várta itt a kirándulókat. Forrás melletti pihenőhelynek számított.

Kis-erdő ~, -be, -re (S, e) — Nyugatra az Ócska-Batár és az Alsó-erdő közötti kisebb erdőség. Egykor az Alsó-erdő része volt. Erdőirtás során szakadt le, és vált különállóvá.

Kis-híd ~, -hoz, -ra (Hí) — A Homokbánya és a Fő út közötti kisebb árok egykori hídja, melynek megnevezése még ma is él a köztudatban.

Kis-láz ~, ba, -hoz (S, k, sz) — 1864: *Kis Láz* (P). Az Ócska-Batár partján, az Éger-fástól nyugatra elterülő mezőrész.

Kis út *Kis ucca*, -ra, -ba (Ú) — A Petőfi utca népi megnevezése. Nevét rövidségéről kapta.

Korsenszki-tag ~, -ba, -hoz (S, sz) — Földbirtok a Fő út mentén, a falutól északra, a Fülep-tag mellett. Nevét egykori tulajdonosáról kapta.

Kossuth út -ra (Ú) — Fő út, mely a falut teljes hosszában átszeli.

Köves-mál-hát ~, -ra (Ho, e) — 1864: *Köves mál hát alja* (P). A falutól délkeleti irányban a Gyulai-hegy határrészén elterülő nagyobb kiterjedésű erdőrészt. A hegyoldal kavicsos, kisebb kiálló szikladarabokkal. A helynév középső eleme a N. *mál* ’zömmel déli, napsütötte hegyoldal’ jelentésű földrajzi köznévtől (TESz.). A *hát* névelem szintén ’hegyoldal’ jelentésű földrajzi köznévtől (ÚMTsz.).

Kövesút ~, -ra, -hoz (Úsz) — A Gazdák erdeje és a Ferma között lévő területen két domb közötti erőteljesen kavicsos út, melyhez legenda is fűződik: az egykor élt Gyula nevű gazda és Tamás, tamásváraljai gazda családi viszálykodás miatt csatát vívtak, s ennek emlékére őrzik a Kövesút névváltozata és egyben gyakrabban használt megnevezése a **Vér völgye**. Ténylegesen viszont a tatár betörés színhelye volt.

Laci-forrás ~, -ra, -hoz (F) — A falutól délre, a Hegyfarhoz közeli területen, a Veres völgyében található. A névadó személye napjainkban már ismeretlen.

Lajos út ~, -ra, -hoz (Ú) — A Gyulát Aklihegygel összekötő erdei út. Az Akácós fölötti részen, a Balázs-forrás mellett veszi kezdetét, s tart egészen a Köves-mál-hátig. A leggyakrabban használt erdei utak egyike. A névadó pontos kiléte ismeretlen.

Lajos útja ~, *uttya*, -ra. L. **Lajos út**.

Landó erdeje ~, -be, -re. L. **Hosszú-hát**.

Legelő ~, -re (S, l) — A falu nyugati határában, a Kanálistól a Felnyúló melletti árokig terjedő mezőrész, szarvasmarhák legeltetésére használt legelő. A Kanálishoz vezető út mentén e mezőrészből elkerített kisebb területet lovak legeltetésére használják.

Lénárd-forrás ~, -ra, -hoz (F) — Az Orosz-kert és az Almás határán, az erdő aljában lévő forrás. Nevét az adott földterület egykori tulajdonosának keresztnévéről kapta.

Lóga-barlang ~, -ba, -hoz (B) — A Kémény-kő bejáratától kezdődő barlang, melyet a falu lakossága veszélyessége miatt betemettette. Nevadója egy Lóga nevű partizán volt.

Macska-hát ~, -hoz (Ha, e) — Délkeleti irányban, az Orbányos és a Gazdák erdeje közötti erdőség. Nevének eredete ismeretlen.

Meleg-oldal ~, *ódal*, -ba, -ra (Ho, e) — A Kémény-kő déli, napsütötte oldala.

Mély út ~, -ra (Ú) — Az erdő mentén húzódó útszerű erdei járat. A *Baglyos* egy részének megnevezése.

Mező utca *'ra* (Ú) — Mellékutca, mely a Kossuth útról nyílik.

Mogyorós ~, -ba, -hoz (Ho, e, gy) — 1864: *Mogyorós* (P). A temető és a Vér völgye közötti erdőszéli terület.

Mogyoró-forrás ~, -ra, -hoz (F) — 1864: *Mogyorós forrás alja* (P). A Gazdák erdejének szélén, a Vér völgye melletti forrás.

Morvai-föld *Morvai-föld*, -re (S, ke) — Kisebb földterület a Wágner-tag és a Simon-tanya között. Tulajdonosáról nevezték el. Jelenleg nem él családnévként a falu névhasználatában.

Nagy Anna-domb ~, *dombjára* (D, k, sz) — 1864: *Nagy Anna* (P). A falutól nyugatra, a Batár-folyó partján, a Tibák-tanyától keletebbre levő dombnak már csak kisebb maradványa. Az 1950-es években mezőgazdasági okokból szántófölddé alakították. A névadó személye napjainkban már ismeretlen.

Nagy-bánya ~, *'ba*, *'hoz*. L. **Csető-bánya**.

Nagy-Csető ~, -höz, -re (Dt, e) — A Csető-bánya tetején levő, fákkal, bokrokkal sűrűn benőtt erdő rész.

Nagy-kert ~, -be (Ha, e, ke) — A Lénárd-forrás fölötti erdőszéli rész a Veres völgyétől északra.

Nyáras ~, -ba, -hoz (S, sz) — A falutól nyugati irányban, az Ócska-Batár partján levő, egykor nyárfával benőtt mezei terület, a Csalános és a Sági-tag között terül el.

Nyáراسi-híd ~, -ra, -hoz (Hí) — Az Ócska-Batáron átívelő kisebb híd, mely a patak partján elterülő Nyáras mezőrésze-ről kapta a nevét.

Nyíres *Nyíres*, -re (Ha, gy, ke) — A falu déli részén szőlővel beültetett erdőszéli terület.

Ócska-Batár ~, -hoz, (P) — Nyugat–délnyugat irányba folyó kisebb patak, a Batár-folyó mellékága. Előtagját feltehetően a folyó szabályozása után kaphatta a régi vízszakaszra utalva. Az új Batár-folyóhoz képest elhanyagolható, kisebb méretű, sekélyebb vizű.

Orbányos ~, -ba (Ho, e) — A falutól délkeletre a Lajos útja és a Macska-hát közötti erdő rész. Elnevezése feltehetően egykori tulajdonosának vezetéknevére vezethető vissza.

Oroszi-birtok ~, -ra, -hoz (Ho, e) — A Szabó-tag melletti erdő rész, a Gazdák erdejének része. Előtagja személynév, egykori tulajdonosának vezetékneve. Ma az egyik leggyakoribb családnév a településen.

Orosz-kert ~, *-be* (Ha, gy) — A falutól délre az Úrbéres és a Hegyfar közötti gyümölcsösökkel benőtt erdőszéli és mezei rész egészen a főútig. Feltehetően a szovjet érában való létrejöttével magyarázható az *orosz* előtag.

Pap tagja ~, *'ba* (S, sz) — A falutól délre elterülő nagy kiterjedésű mezőrész a Sápi-tag és az Alsó-erdő között. A református egyház tulajdona volt, a község mindenkori református papjáról nevezték el.

Parókia ~, *'hoz, 'ra* — Az Alvégen lévő épület a református templommal szemben helyezkedik el. 1946–1964 között iskolaként funkcionált, majd 2000-ig óvodaként. Jelenleg a református lelkész és családja lakja.

Petőfi utca *'ra* (Ú) — Mellékutca, mely a Kossuth útról nyílik. Népi megnevezése: Kis ucca.

Péter út ~, *-hoz, -ra* (Ú) — A Picskor-forráson túl, az Almástól kiinduló erdei út. A névadó személye napjainkban már ismeretlen.

Péter útja ~, *uttya, 'ra*. L. **Péter út**.

Picskor ~, *-ra, -hoz*. L. **Picskor-forrás**.

Picskor alja ~, *ajja, aljára, -ba* (Vö) — A Picskor-forrástól nyugatabbra eső völgyes terület, amely egykor vályogkészítés helye volt.

Picskor-forrás ~, *-ra, -hoz* (F) — 1864: *Piczkor Fórasz* (P). A falutól délkeletre, az Úrbéres erdőrésszel szélén levő kristálytisza forrás. A falu legnagyobb és egyik legkedveltebb forrása. A pontos névadó kiléte immár ismeretlen.

Picskor út ~, *útja, -ra, -hoz* (Ú) — A Picskor-forráshoz vezető erdőszéli út az Almás és a megművelt földterületek között.

Polgár-forrás *Pógár-forrás, -ra, -hoz* (F) — A Köves-mál-háttól nyugatra elterülő Diós erdőrésszel aljában levő forrás. Az egykor a Polgár család tulajdonában levő erdőrészen található.

Poláké ~, *-ba* (Ha, e, k, l, sz) — A falutól keletre a Hosszú-hát megnevezésű erdőrésztől lenyúló erdősáv. Egykori tulajdonosáról kapta nevét. Névváltozata: **Polák-erdő, Polák-hegy**.

Polák-erdő ~, *erdeje*. L. **Poláké**.

Polák-hegy ~, *-re, -be*. L. **Poláké**.

Pona ~, *'ra, 'hoz* (S, ke, l) — Az Akácostól dél-délnyugati irányban elterülő mezőgazdasági földterület. Az Erdei utca korábban lakatlan bal oldali része, melyet napjainkban házakkal építenek be. Nevét feltehetően egykori tulajdonosáról kapta.

Porond-bánya L. **Kavicsbánya**.

Popovics ~, *-hoz* (Ho, e, ke) — A Hömlőc és Gyula határán levő, fákkal benőtt terület az ottlakó családról kapta a nevét.

Popovics-kút ~, *-ra, -hoz* (F) — A Popovics földterületen levő forrás, melyet kúttá alakítottak.

Popovics kútja ~, *kuttya*. L. **Popovics-kút**.

Pusztá-ráta ~, *ra*, *-hoz*, *-ba* (S, l) — A Batár-folyó jobb partján a Csepe és Gyula közötti határtól a vasútig húzódó nagy kiterjedésű mezei terület, mely terméketlen földjéről kapta nevét.

Rákos ~, *-ba*, *-hoz* (S, sz) — A Csalános mellett, az Ócska-Batár partján lévő kisebb mezei rész.

Rekettyés ~, *-be*, *-hez* (S, sz) — 1864: *Rekettye* (P). A Felnyúlótól déli irányban lévő földterület, mely egészen a kertek végéig tart; egykor rekettyefákkal benőtt mezei rész volt.

Ritus ~, *-ba* (Ho, e) — A Köves-mál-háttól északra elterülő erdőréssz, a Vida és a Felső-Láz között.

Ritus-forrás ~, *-ra*, *-hoz* (F) — A Ritus erdőrésszben lévő kisebb forrás.

Rózenfeld-forrás *Rózenfelt-forrás*, *-ra* (F) — A Smilku-akácos fölött, a Popovics-birtok és a Bakó-tanya közötti földterületen lévő forrás. Megnevezése személynévi eredetű, az adott terület egykori birtokosáról kapta.

Sápi-tag ~ *-ba*, *-hoz* (S, sz) — A Tibák-tanyától keletre levő földterület, a Homokbánya és a Nagy Anna-domb között. Megnevezését a mezőrészt hosszú ideig birtokló tulajdonosáról kapta. A Sápi családnév ma is élő név, sőt az egyik leggyakoribb a településen.

Sápi Berti-tag L. **Sápi-tag**.

Sápi Berti erdeje ~, *-be* (Ho, e) — A falutól délkeletre, az Orbányos és az Egyház erdeje közötti erdőréssz. Tulajdonosáról nevezték el.

Sápi-birtok L. **Sápi-tag**.

Sáros-patak ~, *-ba*, *-hoz* (Psz) — 1864: *Sáros patak* (P). Az Ócska-Batárnak a Nyárási-hídtól egészen a Kanálisig húzódó szakasza. A bal partján, a Jégverem közeli zizenyősebb földtől sárgás, sárosabb vizéről kapta megnevezését.

Setét-bükk *Setédbükk*, *-be* (Ho, e) — A Nagybányától dél-délkeleti irányban elterülő, fákkal sűrűn benőtt erdőréssz.

Sikátor ~, *-ba* (Úsz) — A Kossuth út és a Temető út közötti szakasz kezdetének megnevezése.

Síkos-híd *Sikos-híd*, *-ra*, *-hoz* (Hi) — A Batár-folyó alsó szakaszán egykor jó állapotban levő híd. Napjainkban már használhatatlan.

Simon-forrás ~, *-ra*, *-hoz* (F) — A Polák-hegytől nyugatra, a Simon-tanyán található magántulajdonban levő forrás.

Simon-tanya ~, *-ra* — A Polák-hegytől nyugatra, a Morvai-föld és a Barta-tanya közötti földterület. Egykori tulajdonosáról kapta nevét.

Smilku-akácos ~, *-ba*, *-hoz* (Do, e) — A falutól északkeletre, a Fő út mentén meghúzó akácos a Popovics és Vermestán között terül el. Nevét egykori tulajdonosáról kapta.

Szabó-tag ~, *-ba*, *-hoz* (Ha, e) — A Gazdák erdeje összefoglaló elnevezésű erdőréssznek déli irányban, a Picskor-forrás fölötti része. Nevét tulajdonosáról kapta.

Szabó-birtok L. **Szabó-tag**.

Száldapos ~, -ba, -hoz (I) — A Batár partján és a Kanális út mentén elterülő mezőrész, mely még ma is lovak legeltetésére használatos.

Szilágyi-híd ~, -ra, -hoz (Hi) — Az Ócska-Batár középső szakaszán lévő egykor ép állapotban levő híd a Szilágyi-tagot kötötte össze. A *Szilágyi* család-név és a *híd* főnév összetétele.

Szilágyi-tag ~, -ba, -hoz (S, sz) — Az Ócska-Batár középső szakaszának két oldalán elterülő mezőrész. Megnevezését tulajdonosáról kapta.

Temető alja *Temető ajja*, -hoz (S, sz) — 1864: *Temető alja* (P). A falu délkeleti részén levő köztemetőtől nyugati irányban elterülő mezőrész, mely ma kisebb magántulajdonú földekből tevődik össze.

Temető út ~, -ra (Ú) — A Kossuth útról nyíló földesút, mely egyben a község temetőjéhez vezet.

Tibák-tanya ~, -ra (É) — A Batár-folyó és az Ócska-Batár összefolyásának közvetlen „háromszögében” elterülő lakott térség, mely az öröklődő gátörök és családjuk lakhelye. A Tibák családról kapta nevét, mely család leszármazottai öröklik a gátőri tisztséget.

Töltés ~, -re — A Batár-folyó partján lévő töltés, földmagaslat, melynek mentén hamarabb jutottak el az emberek gyalogosan Feketeardóba vagy Csepébe.

Török-barlang ~, -ba, -hoz (B) — A Setét-bükkben lévő járhatatlan barlang, melynek bejáratául egy szűk sziklahasadék szolgált. Névváltozata: **Török-pince**.

Török-pince ~, *Törökpincébe*, -hez. L. **Török-barlang**.

Úrbéres ~, -be, -hez (Ha, e) — A falutól délkeleti irányban, a Gazdák erdeje és a Veres völgye közötti nagy kiterjedésű erdőrésszel.

Vas-forrás ~, -ra (F) — Az Almás¹-től déli, a Barta-tanyától keleti irányban, a Polák-erdő fölötti völgyes részben lévő „vasízű” forrás.

Vaskapu ~, -hoz (Vö) — A Fermán túl, a Kövesút és az erdő közötti, dombokkal szegélyezett kisebb völgyhöz hasonló terület.

Veres völgye ~, -be, -hez (Vö, ke, I) — A falutól délre, az Úrbéres szélétől egészen a Hegyfarig húzódó völgy, mely egykori tulajdonosáról kapta megnevezését.

Vermestán *Vermestány*, -ba (Do, ke) — A Főút mentén, a Smilku-akácós és a Bakó-tanya közötti terület.

Vér völgye *Vérvögye*, -re, -hez — 1864: *Vérvölgy* (P). L. **Kövesút**.

Vida ~, -ra, -hoz (Ho, e) — A falutól keletre a Ritus és a Diós közötti fenynyókkal benőtt sötétebb erdőrésszel. Határában özetetők találhatók.

Vince-domb ~, -ra, -hoz (D) — 1864: *Vincze domb* (P). A Fő úttól nyugati irányban, a Mező utcáról nyíló mezei út melletti kisebb domb. Nevét a földet birtokló családról kaphatta.

Vince dombja ~, -dombára, -hoz. L. **Vince-domb**.

Wagner-birtok ~, *Vágner-tag*, -hoz (D, ke, I, sz) — A Bakó-tanya és a Morvai-föld közötti részen elterülő földbirtok. Egykor egyetlen tulajdonosa volt (róla kapta elnevezését), ma több család megosztott tulajdonában van.

Rövidítések

A hely fajtájára, jellegére utaló rövidítések

B	barlang	Fo	folyó	S	sík
D	domb	Fr	falurész	Szi	szikla
Do	domboldal	G	gödör	U	utca
Dt	dombtető	Ha	hegyalja	Ú	út
É	épület, építmény	Hí	hid	Úsz	útszakasz
F	forrás, kútként használt forrás	Ho	hegyoldal	Vö	völgy
		Ht	hegytető	Vöf	völgyfő

A művelési ág rövidítései

e	erdő	k	kaszáló	l	legelő
gy	gyümölcsös	ke	kert	sz	szántó

Egyéb rövidítések

N. népnyelvi, nyelvjárási

~ a szócikkben a köznyelvvel megegyező népnyelvi adat jelölésére

BARTA VIKTÓRIA

Irodalom

- ACZÉL LÁSZLÓ (1908): *Ugocsa megye népoktatásügye 1900–1902*. Budapest, Franklin Nyomda.
- CSOMORTÁNI MAGDOLNA (2004): Karcfalva helynevei 1. *Magyar Nyelvjárások* 42: 180–203.
- FNESz. = KISS LAJOS (1988): *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. 1–2. Negyedik, javított és bővített kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KOVÁCS ELEMÉR (2005): A vendégmarasztaló Szőlősgyula — számóca és gyermek-áldás. *Kárpátinfo Hetilap* 9/18 (2005. május 7.): 4.
- MIZSER LAJOS (1999): *Ugocsa és Ung megye Pesty Frigyes 1864–66. évi helynévtárában*. Nyíregyháza, Stúdió Kiadó.
- MOLNÁR JÓZSEF–MOLNÁR D. ISTVÁN (2005): *Kárpátalja népessége és magyarsága a népszámlálási és népmozgalmi adatok tükrében*. Beregszász, Kárpátaljai Magyar Pedagógusszövetség Tankönyv- és Taneszköztanácsa.
- SZABÓ ISTVÁN (1937): *Ugocsa megye*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- TESz. = BENKŐ LORÁND főszerk. (1967–1984): *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. 1–3., 4. Mutató. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- ÚMTsz. = B. LŐRINCZY ÉVA főszerk. (1979–): *Új magyar tájszótár*. 1–. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Nyelvjárási szövegmutatvány Kaposkelecsényből

Kaposkelecsény (mai szlovák nevén: Kapušianské Kľačany) Ung megyében a Latorcától északra fekszik. Eredetileg három faluból állt: Kelecsény (1903-tól Magyarkelecsény, 1920–1938: Kelečín), Mocsár (1903-tól Magyararmocsár, 1920–1938: Močiar) és Nyarád (1904-től Ungnyarád, 1920–1938: Ňarád). A három községet 1943-ban egyesítették Nyarádkelecsény néven. Ma magyarul Kaposkelecsényként emlegetik.

A felvétel 2007. október 24-én készült. Adatközlőm Üveges János (1934, nyugdíjas vasutas) mocsári lakos volt.

(Beszéljen a régi dolgokról!)

Ez a Kaposkelecsény három kössígbül tevődik össze. Vam Mocsár, Nyarád és Kelecsény. Ezelőt régen, emlékszek rá, mer én harmincnégybe születtem, ugyi, akkor it csehek alat vótunk. Maj harmicnyódzba bejöttek a magyarok ide, mán Kárpátajját, ezeket Ungvárt, Natykapost¹ visszavették, akkor lettünk magyarok. Negyvennégy október, november huszonegyedikin bejöttek az oroszok, akkor lettünk oroszok, utánna lettünk cseszlovákok, mos megint vagyunk szlovákok. Útyhogy mán nekem ez, ez a, mostanáig, én mán vótam, ahogy mondom, cse, mer akkor Cseszlovákija vót, akkor vótam magyar, asztán vótam orosz, asztán vótam megin cseszlovák, mos mek szlovák. Útyhogy ötödik nemzetet szolgálom mint hazafi magyar littemre. Mint magyar, ugye, mer azér a magyarságunkot nem aggyuk fel, ameddik csak lehet, útyhoty a nevem átal is már nem lehet elárulni, hogy én szlovák vagyok. Nálunk nem vót magyar iskola. Maj ötvenbe nyilott meg, ezerkilencázötvenbe, mer negyvenígyig magyar iskola vót. De elvonút a második vilákháború, akkor is csak szlovákul tanútunk. Útyhogy én negyvenígyig jártam négy osztájt magyar iskolába, és négy osztájt megint szlovák iskolába. Hát, úk, ezek a tanítók sokszor gyakorolták lefordítani mind-egyiknek a nevit szlovákra, ijen, vótak itt Asztalosok, Üvegesek meg Pekárok meg ijen hasonló neüek, hoty hogy neveznék meg szlovákul Üvegest, hát mindik Szklenárnak irták, mer a Szklenár, az ugye Üveges.

(Pár szót Mocsárról is...)

Eltértünk ettül a Mocsártul. Ez a Mocsár körülbelül arrul kapta a nevit, hogy a három kösségbe ja legalacsonyap területen fekszik ez a mocsári rész. Itt, én emlékszek rá, abba jaz időbe, pláne jit, mer it minygyán itt erdő terül el a Latorca menten, az az fojik itt a Latorca leközzelebb. Erdők. Igen, a pruksi, natyszelmenci, dobóruszkaji² és a mocsári. It nem vót kerecsenyi erdő, mer most Kaposkelecsény, még kaposkelecsenyi erdő nem vót. A maji napig is a kataszteri bejeddzés Mocsár, mocsári kataszterbe van az egész kaposkelecsnyi határ.

¹ Velké Kapušany.

² Ptruksa ~ Szirénfalva, Ptruksa; Nagyszelmenc, Velké Slemence; Dobóruszka, Ruská.

(Voltak itt tavak?)

Hogyne. It vót öt tó, úty hitták, hogy itt a mocsári határral beszélek, most errül a ódalrul. Mer az én apám gazdálkodó, s it vótak a főggyeji naggyábul. It vót Hosszu-tó, Zsombékos-tó, Fecske-tó, Barti-tó, Kertajjasi-tó és Disznó-tó. Ennyirül tudok én. Ez itt ez a legalacsonyab rísz vót, ezek majnem összekötöttek, csak egy ojan főthosszal, egy lápfőthosszal osztotta jel egymástul ezeket a tavakat. Ez mindig egész nyáron tele vót vatkacsával, hallal, akkor még a Latorca nem vót tőtis közzé szoritva, mer aszt a hatvanas évek elején csináták. A Latorcát tőtiszbe fokták azér, mer mindik kijáratt, és eszt az ódalt mindik tavasszal, mikor, ugyi, a Kárpátogbul is lejömlött a hó, jött, a Tisza megduzzatt. Ez a Latorca is megint onnat jön, Ukrajnába ered valahol, és ugyi, keresztülszelte itt a határunkot, hát mindig előntötte ja viz. Utyhogy elig nagy mezőgazdasági károkat okozott, és akkor it leszabájoszták, kijegyenesítették a Latorcát, és tőtis közzé fokták. Tehát azóta it már termikenyeb vót ez a rísz, ahol ezek a tók terülnek el, amit én ide lediktáltam. Ezek a tavak, na.

(Ezek a tavak ki vannak száradva?)

Hát ki, ki vannak száradva, mert ezek le lettek alapcsövezve is. Teccik érteni, mi jaz alapcsövezis? Csinátak, kivájtak ijen cserép, cserépcsöveket raktak le. Szlovákul úgy nevesztik, hogy renázsolás. De az alapcsövet is, és akkor mind belement ojan gyűjtőkanálizsba. Monygyuk, minden parcellának vót egy gyűjtőkanálizsba, és ekkor ety főcsatornába eszt bevezették. Hát, Magyarba is csináltak ijesmit, én úgy gondolom. (...)

(A Ticcéről mit tud mondani?)

A Ticce? Az ety holtága, hát én nem tudom, hogy a Latorcának, vatypedig, az jön egísszen a Ticce onnat, ni ja Tisza alul, Tárkánytul³, és végződik valahol, valahol Zétenynél⁴ egísszen. Bekacsaringózza egéz Bodrokkösz. Ticcének hívják. Hát, az nagyon hasznos vót, mer az tartalékolta mindig a vizet. A talajvizet az magába foglalta mindig, és hamaráp szikkattak a fődek, de viszont nyáron vót neki mindig egy bizonyos szint, és asz táplálta. Jó termő vidék vót a Ticce köze.

(A falu címerében teknősbéka van. Ették-e?)

Én erre nem emlíkszek, hogy az én koromba esztet itkezésre fokták vóna úgy, mint a halat vagy a csikot, mék csikot én is foktam, de hát teknősbéka vót itt, mer hát a címert is, eggyik ódalát képezi. No, útyhogy erről nem tudok mit mondani, mer én nem hallottam. (...)

(A házat körülkerítették-e élősövényel?)

Hát, valamikor hozattak a mi apájink, nagyapájink valahonnat, Krisztus koszorujának hitták. Ijen tövises vót az, és ha megnőtt, mer asz fának is megnőtt, azon vótak ojan gyümölcsök, mint valami déligyümölcs, hogy is hifták asztat, nem datoja, szentjánoskenyér, ahosz hasonló, de jaszt nem ette senki. Hát ém

³ Nagytárkány, Velké Trakany.

⁴ Zétény, Zatin.

magát aszt nem tudom, nem tudom ezeket, de tudom, hogy itt-ot még most is látni azokból a hozatottagból, mert ugyi akkor még nem keritetteg drótkerítéssel, vas-oszlopokkal, mer asz kőccsígés vót. Mos mán ojasmit nem használnak, mer annak kellet legalább ety fél miter, hotyha aszt lekerekítette, körülkerítette ja portáját vagy a kertyit, kellet legalább ety fél miter elhagyni, mer akkor aszt nem lehetet művelni. Tehát akkor ez má kijesett a kerbüil. Maga a sövény lehetett ojan harminc-ötven centi sziles. (...)

(Miből éltek itt az emberek?)

Hát, akkor monygyuk, ez a mi vidékünk ezír állattenyésztíssel is foglalkozik, mer it sok legelő van. A Latorca mentén az, ami nem vót bejerdősítve, az legelő vót. Utyhogy vót a lekközelebbi legelő, ami a faluhosz közel vót, hát a gazdáknak vót két, három, négy tehén, attul füg, hogy mijen gazda vót, kinek mennyi vót a szántóföggye. Azután hatyta a jószágot meg. Vót ojam, mondom, két, három, néty tehén is vót ety portán. Azok ide jártak a lekközelebbi legelőre, monygyuk, kihajtottak május elejin, és bekötöttek ijenkor mán, ijen Erzsébet-napkor vót a bekötís. Tizennyócadikán utyhogy bekötöttek, és a többi meg ojan kinálló vót májuzsba, asz csak ijenkor jöt haza, mikor mán derek vótak, hüvös éjszakák vótak, azokat nevesztík kinállónak. Ezeknek még a legelőn kívül a mi japájink még hatytak meg ijen kaszálórízeket, hogy ezek még a szénát kéccer is mek tutták kaszálni évente. Ezzel led biztosítva a téli takarmány, szárasz szálas takarmány a jószágoknak. Hát evel foglalkosztunk, földművelís, állattenyésztís.

(Milyen gyümölcsök teremtek itt?)

Hát, it mekterem körte, jalma, szilva. Átalában vót ez a berbenci szilva, akkor nálunk madárkaszilvának hifták, ez lekvárnak igen jó vót, eszt kimondottan lekvárnak használták. Asztán még vótak ijen ringlőszilvák, ez mán nemeseb vót, amit hozattak, de jitt, a mi vidékünkön vót az aszalószilva, mán ez a berbenci szilva meg az a madárkaszilva. Azonfelül, ugyi, mindem porta körül, hát látni, itt is még ez a régi porta, mán nem ez a ház vót it, szőlő vót mindenütt, alma vót, körte vót.

(Milyen almafajta volt?)

Sóvári, delicesz, a borizű is vót, hát méj kerbe mijen vót, janatán, ezek mekhonosottak itt, útyhogy birták esztet a talajt. Körte? Vót vérbélű, őszi körte, asztán szőke körtéj, kormos körtéj, ezek vótak.

(Búzás körte?)

Az nem vót. Árpaeérő, az vót, aszt kásás alma is vót. Ez jó, monygyuk, a mijénk elík savanyú talaj, mer ez ojan hamar fejjön a talajviz, de mán fejjebb inset a Latorcátul felfele, a falvagban ot mán jop talaj van, engedelmesep talaj, hamaráp felmelegedet, mijénk ez elék kötöt talaj. It kimondottan jó buza termett, acilos.

ISMERTETÉSEK, BÍRÁLATOK

PESTI JÁNOS: **Alsómocsoládi tájszótár.** Alsómocsolád,
Alsómocsolád Község Önkormányzata, 2008. (432 lap)

A kötet bevezetésében a község vázlatos történetéről ezt olvashatjuk: „Alsómocsolád község Baranya megyében, a Mecsek hegység előterében, a Zselic és a Völgység között fekszik. Kelet felől dombok és részben erdőségek, nyugatról halastavak határolják. A Hegyhát nevű történeti-néprajzi tájegységünk jelentős múltú települése légvonalban mintegy 25 km-re esik a megyeszékhelytől, Pécs-től és 15 km-re Dombóvártól.” (15). Megtudhatjuk azt is, hogy az Árpád-kori település lakossága a török hódoltság alatt kicserélődött: átmenetileg szerbek is lakták, majd az ismételt elnéptelenedés után a 18. századtól ismét magyarok lakják, akikhez a század végén német telepesek csatlakoztak. Arányuk sokáig a lakosság egynegyede, egyharmada körül volt, közülük 1948-ban 100 főt kitelepítettek. Nyelvi nyomuk a tájszókincsben ma is megtalálható. A főleg hagyományos paraszti foglalkozású lakosság lélekszáma 2006-ban 373 fő volt (az 1973-as helységnévtár még 606-ot jelez). Óvodája, iskolája nincs. Ennek ellenére a faluban be van vezetve a gáz, működik a kábeltévérendszer, kész a csatornázás, faház, teleház, idősek otthonát építettek, felújították a község főterét, baráti társaság keretében kutatják a település múltját, nyelvét, művelődéstörténetét: lassan tucatnyira nő a megjelentetett kötetek száma. Ezeket olvasva az ember csak ámul és bámul: hogy lehet ez ma, amikor mindenki a vidék halálán kesereg? Mégis lehetséges, hogy rajtunk múlik? Hogy nem sokaság, hanem lélek? Hogy ha van összefogás, összefogó (a kötethez az előszót Dicső László polgármester írta), ha vannak lelkes lokálpatrióták, akik között bizonyára az élen jár Pesti János, nagy dolgok szülehetnek? Igen, a bizonyíték a kezünkben van.

Az *Alsómocsolád* helységnév országszerte ismert: olyanok is akadnak, akik csak valami humoros hangzású, képzeletbeli településnévnek gondolják. NAGY FERENC a helységnevek humoráról szólva azt írja, hogy a falu nevét furcsa hangzása miatt érzik humorosnak (1971: 197). PESTI JÁNOS részletes tanulmányt szentel a név eredetének (1970): kimutatja, hogy végső soron a szláv *mocsilo* ’mocsár, pocsolya’ kifejezés a név alapja, amelyhez a régi feljegyzések tanúsága

szerint különböző helynévalkotó képzők járultak (*Mocsoláj, Mocsolág, Mocsolák, Mocsolád*) stb. Bizonyára a népnyelvi *mocsolya* szó hangulata ('bűzös kenderáztató hely, holt víz' jelentésben ma is országszerte ismert, bár köznyelvi értelmező szótáraink már nem veszik számba) okozza, hogy a falu és a környék lakossága nem szívesen használja a helynév erre utaló változatait. PESTI JÁNOS erről így ír: „Úgy véljük, a név ma is élő konkrét jelentéstartalma ('mocsár, pocsolya') miatt kezdték szégyellni az idevaló lakosok mocsoládi voltukat, s ezért is szorulhatott vissza a falu nevének népnyelvi ejtészváltozata” (1970: 223). A helységnév eredeztetését éppen PESTI tanulmánya nyomán KISS LAJOS is elfogadja (FNESz.).

Mindezt nemcsak azért teszem szóvá, mert a szerző a bevezetésben olvasható vázlatos falutörténetben erre a kérdésre nem tér ki, hanem mert az egyik szótári szócikkben ehhez képest egy teljesen új falunév-eredeztetést vet fel. Ugyanis az *ág* címszó alatt ezt olvashatjuk: „valószínű, hogy a *Mocsolád* helységnévben az eddig képzőnek vélt -g morféma helyén korábban az *ág* 'vízfolyás' köznévi állott. A falu neve így alakulhatott: *Mocsila* 'mocsár, pocsolyás hely' + *ág* 'vízfolyás' > *Mocsilág* > *Mocsilág* > *Mocsolág* > *Mocsolád*. A névben szereplő *ág* az egykori falu alatt elfolyó természetes vízfolyás, amelynek ma *Bikal-árok* vagy *Kanális* a neve”.

Alsómocsolád tájnyelvi szókincsének összegyűjtésére és feldolgozására keresve sem találhatnánk PESTI JÁNOSnál alkalmasabb tudóst. Személyében együtt van minden feltétel, amelyet a sikeres tájszótáríró elődökről CSÚRY BÁLINT óta (1935–1936) megfigyelhetünk. PESTI JÁNOS Alsómocsolád szülötte, a falu nyelvét anyanyelvjárásként sajátította el és használja. A vidék tájnyelvét, helynévkincsét középiskolás kora óta kutatja. Nem kívülről jött gyűjtő: legjobb adatközlői a családból, a rokonságból kerültek ki: céljait, szándékát ismerték, támogatták. Az egész falu személyes ismerőse: a megfigyelői paradoxon fel sem vetődik. Tanárként, egyetemi oktatóként, tudományos kutatóként évtizedeken át folyamatosan hazajárt, gyűjtött, jegyzetelt: népnyelvi, névtani, néprajzi, művelődéstörténeti tanulmányok, kötetek sorát tette le a tudomány és szülőfaluja, megyéje asztalára (az általa szerkesztett Baranya megyei helynévgyűjtemény két kötete egyenként meghaladja az ezer oldalt). Nagy szerencse, hogy a téma és kutató ilyen ritka találkozását a helyi és országos körülmények is segítettek sikerre vinni: amikor kellett, megvolt a tudományos és anyagi támogatás, ahogyan erről a tájszótár előszavából, KISS JENŐ ajánló soraiból értesülhetünk (6–7).

A nyelvjárási szókészlet vizsgálatára vonatkozó tudnivalókat legátfogóbban a KISS JENŐ szerkesztette Magyar dialektológia című egyetemi tankönyv egyik fejezeteként HEGEDŰS ATTILA fejtette ki (2001). PESTI JÁNOS itteni tájszótára HEGEDŰS tipizálása szerint „helyi tájszótár”, mert egy településnek a köznyelvben nem használatos szavait dolgozza fel. Ezt látszik megerősíteni a kötet címe is. Némileg ellentmond ennek a szerző bevezetése: „az Alsómocsoládi tájszótár

egyúttal a Hegyhát északnyugati részének is szógyűjteménye, ugyanis a benne található szavak nagy részét ismerik Bános, Orfű vidékén ugyanúgy, mint Sásd, Vázsnok, Felsőegerszeg és Baranyajenő térségében” (9). Ezen az alapon a munka minősítése tágabb értelmű „regionális tájszótár” is lehetne. Hasonló problémával már CSŰRY BÁLINT Szamosháti szótáránál is találkoztunk: tudvalevő, hogy az ő adattára csaknem kizárólag szülőfalujának, Egrinek a szókincsét leltározza, címét mégis a régió, a Szamosház nevéből kölcsönzi. A probléma nyilvánvalóan csak mesterséges: minden település szókészlete nagy átfedésben van a szomszéd településekével, illetőleg a másik oldalról nézve: aligha van olyan szótár, amely egy adott település minden (táj)szavát tartalmazná, még ha szerzőjének szándéka arra irányult is.

A gyűjtés történetéről és módszeréről részletes leírást kapunk a szerző bevezetéséből. A céltudatos gyűjtés 1963-ban kezdődött családi, majd egyre tágabb körben, előbb az érdekes, „régies” kifejezések feljegyzésével, részben passzív, részben aktív, indirekt módszerrel. A falusi életvitel másfél tucatnyi tárgykörét külön is figyelemmel kísérte, felderítve a hozzájuk kapcsolódó mai és régi, tárgyi és szellemi néprajzi hátteret is. A hiteles hangzást és példamondatokat magnetofon-felvételek is segítik. Természetesen számon tartja a községre vonatkozó korábbi szakirodalmi adatokat, például Kulcsár József 19. század végi műveit is. Egyedi mozzanat, hogy a szerző kérésére anyai nagyanyja kéziratos önéletrajzot készített, számos helyi kifejezéssel: ezek is bekerültek a szótárba.

Az évtizedek szorgalmas munkájával összegyűjtött értékes nyelvi, néprajzi, művelődéstörténeti anyag szótárba rendezése nem egyszerű feladat. Mintául az Új magyar tájszótár szolgálhat: ennek szerkesztői rendelkeztek a legszélesebb területi és tartalmi rálátással. Igaz, némely gyakorlati megoldását már kezdettől érte kifogás (vö. SEBESTYÉN 1980). Az azóta megjelent tájszótárok anyagelrendezései meglehetősen változatosak, ami megnehezíti az összehasonlítást. Ezért is volt nagyon időszerű és hasznos KISS JENŐ kitűnő tanulmánya a nyelvjárási lexicográfiáról, illetőleg a tájszótárírás elméleti és gyakorlati kérdéseiről (1995, 2002). Ez utóbbi helyen pontokba is foglalja, hogy egy tájszótárbeli szócikknek mit kell és lehet tartalmaznia, illetőleg hogyan kell anyagát elrendeznie, hogy az az érdeklődő olvasónak és a nyelvésznek vagy más szaktudomány művelőjének egyaránt hasznára lehessen. Az aktív nyelvjáráskutatók, köztük PESTI JÁNOS megkérdésével készült összeállítás tanácsainak követése garantálja az igényes lexicográfia elveinek érvényesülését az ilyen jellegű szótárakban.

Érthető, hogy PESTI JÁNOSnak ez a tájszótára teljes mértékben megfelel az említett követelményeknek. Szerkesztői gyakorlatának néhány pontjához szólva az alábbiakban a megoldás elméleti vonatkozásaira is reflektálunk, amelyet az adott kérdésben követ.

Ilyen elvi és gyakorlati kérdés például a nyelvjárás hangzásának tükröztetése a tájszótárban. Természetes, hogy a fonetikai hűség csak viszonylagos lehet:

nemcsak az olvasók „kímélése” céljából, hanem a nyomdatechnika lehetőségeinek okán is. Az viszont a szerzőn múlik, hogy a nyelvjárásra jellemző sajátságok közül mit jelöl a hangzásból, hogy a beszéd helyi ízei folyamatosan az olvasók szemébe, fülébe idéződjenek. Ilyen szempontból igen helyes eljárás, hogy a szerző külön fejezetként tömör összegezést ad a falu nyelvjárásáról (12–13). Jelenek között, hogy a nyelvjárási adatokban nem jelöli az *á* hang zártabb hangzását, mivel ez a szójelentéseket nem befolyásolja, jelöli viszont az *ö* hang illabiálisabb ejtésmódját a betű alá tett ponttal, mivel ez a korábbi, erősebb *ö*-zésből az illabiális zárt *e*-zésbe való nyelvhasználatbeli, ma zajló átmenetet érzékelteti. Nehezebb egyetérteni a szerzőnek azzal a hangjelölési eljárással, hogy a hátrább képzett, palatoveláris *n* hang betűjelét (*ŋ*) nemcsak a szokásos helyeken, *k* és *g* előtt alkalmazza, pl. *Kisasszonykor*, hanem a depalatalizáció jelölésére: *kislányt* vagy csak a magánhangzó nazoorális jellegének érzékeltetésére is: *asszony*, *asszonyép* stb. Lehet, hogy ezt a megfelelő jelek hiánya magyarázza. Ízlés dolga, de nekem nemigen tetszik az sem, hogy a határozott névelő mássalhangzóját a fonetikus átírásban átvonja az utána következő magánhangzós kezdetű szó elejére: *A zajtőfőfára... a zagárca... a zakadál... a zélettömbe* (29) stb. Ezek hiába tükrözik jobban a kiejtést, zavarnak a következő szó felismerésében. Arra, hogy az alkalmi átvonódás egyes nyelvjárásokban „törvényesülhet” is, elég a *zacska* *acskó*, *zászló* *ászló* példáira emlékeztetni. Ebbe a kérdéskörbe vág a szépirodalmi Zenga zének kötet cím, illetőleg a politikai szlengben szokásos „a zemberek” kifejezés használata is. A népnyelvi átírásról még egy mondatot: azzal természetesen teljesen egyetértek, hogy a tájnyelvi adatok dölt betűs szedésűek. Bár az új fonetikai divat csak az álló betűs transliterációt ismeri (vö. KASSAI 1998: 38–40), az évszázados kurzív hagyománnyal hiba lett volna szakítani. A dölt betűs formát ajánlja KISS JENŐ is (2002: 409).

A szócikkek szerkesztésében megjelenő újításokról, amelyek jelentős része nemcsak az Új magyar tájszótár köteteiben, hanem az azóta megjelent tájnyelvi szótárakban sem szerepel, külön is szólnunk kell. Ilyen először is a tájszó típusának a címszó után való jelzése rövidítés formájában: Vt: valódi, tulajdonképpeni tájszó, Vn: valódi, névbeli tájszó stb. E fogalmak magyarázatát megadja a bevezetés (13–14), de a rövidítések feloldása kimaradt a megfelelő listáról (18–19). Szerencsére a jelzések és feloldásuk megtalálhatók a KISS JENŐ fentebb említett iránymutatásában is (2002: 408–409). E jelölések főleg a szakemberek számára hasznosak, az „amatőr” tájszótárolvasó nemigen tud velük mit kezdeni.

Talán legértékesebb információ egy-egy tájszó kapcsán a használati kör jelölése, a szociális érvényesség jelzése, az előfordulás gyakoriságára való utalás. Sok korábbi tájszótárunk megelégedett a régi vagy az új (archaizmus, neologizmus) jelzésével. A modern szociolingvisztika az ilyen minősítésekhez nagyszámú adatközlő megkérdezése alapján statisztikai pontosságot kívánna meg. Világos,

hogyan egy ilyen tájszótár csak a helyszíni benyomások, alkalmi rákérdezések alapján tud jelzéseket adni, de ez is több, mint amit eddig kaptunk. Ötletes és helytakarékos az elévülési fokozatok jelölése: a kihaltságot jelölő kereszt régóta ismerős, új viszont a lefelé mutató nyíl egyedül vagy megkettőzve, a visszaszorulás fokozata szerint, illetőleg ennek felfelé irányuló változata a neologizmus jelölésére.

A szerző hozzáértését és precizitását mutatja a jelentések tagolása, árnyalása, pontos megfogalmazása: látszik, hogy PESTI JÁNOS teljes birtokában van a nyelvjárás és a vele kapcsolatos tárgyi és tudati valóság ismeretének. Tetszik az is, ahogyan sorszámozva bemutatja a tájszó jelentéseit, majd ugyanúgy sorszámozva közli az egyes jelentéseket illusztráló példamondatokat: így könnyű őket összekapcsolni. Ez az eljárás az eljárásmód a történeti-etimológiai szótárban eddig is hasznosnak bizonyult. A példamondatokról zajló vita kapcsán azt jegyzem meg — jórészt egyezve KISS JENŐ véleményével (1984–1985) —, hogy ha művi jellegű, vagy nem árnyalja a jelentést, akár el is hagyható. Viszont ha helyszüke nincs, még a fölöslegesnek látszó példamondat is segít a helyi nyelvi miliő tükröztetésében. Egyébként jól szolgálja a szócikkek tagolását az egyes részeknek függőleges vonallal, virgulával való tagolása is.

Egy megjegyzésem lenne a szófaji minősítések, illetőleg stílusminősítések jelzéséhez. Ezekre nézve KISS JENŐ ezt írja: „Javaslom az ÉKsz. bevált helytakarékos gyakorlatának a követését: nem kell jelentésjel, s nem kell pont a rövidítések után” (2002: 409). Nem teljesen értek egyet e felfogással a stílusminősítések esetében. A *finom* = *finomkodó*, *gúny* = *gúnyos*, *kedv* = *kedveskedő*, *rossz* = *rosszalló*, *szép* = *szépítő* stb. esetében a betűtípus azonossága miatt nem tudatosul az olvasóban, hogy rövidítéssel áll szemben, nem alapjelentésében kell vennie a szót. Két megoldás is lehetne: a szóként is értelmezhető rövidítés végére pontot tenni: *finom.*, illetőleg zárójellel elkülöníteni az ilyen eseteket: (*finom*). A helyesírási szabályzat ide vonatkozó pontja (278) rugalmasan kezeli a kérdést, egyik megoldás sem hibáztatható. Jellemző, hogy másik kiváló tájszótárunk mind a szófaji, mind a stílusminősítések rövidítését ponttal zárja (SZABÓ 2000: 12). Megjegyzem egyébként, hogy az imént KISS JENŐTŐL idézett stílusminősítések közt akad egy kakukktójás: *tréf.* = *tréfásan* (2002: 409), de lehet, hogy ez csak nyomdahiba: PESTI tájszótárában ez a rövidítés is pont nélkül szerepel (18).

A szótár címszókészletének gazdagsága nemcsak a szerző „élethossziglani” gyűjtőmunkáját tükrözi. Mint közli, felhasználta a jeles elődök munkáit, például KULCSÁR JÓZSEF 1896-os hegyháti tanulmánykötetét, BANÓ ISTVÁN, ZENTAI JÁNOS és mások huszadik századi szövegeit (11). A szótár megformálásában KISS JENŐ tanácsait követte, a jelentésdefiníciókban mások mellett SZABÓ JÓZSEF (2000), VÁRKONYI IMRE (1988) szótára adott mintát (12). Nem mulasztotta el adatainak szembesítését a többi dunántúli regionális szótárral, ami nagyban növeli adattára értékét. Esetenként él a több szavas címszó formájával: *naponsült málé* (az ÚMTSz. a *naponsült* címszó alatt említi az adatot). A címszók töm-

bősítésének eszközét ritkán használja: ez inkább a tömörítésre kényszerülő köznyelvi értelmező szótárok adatkezelési módja, tájszótárok adatait nem célszerű összetolni. A szócikkek végén félkövér szedésű Szerk. rövidítés után utal a címszó összetételekben szereplő származékaira. Olykor a származékok jelentését itt adja meg, ha utótagról van szó. A szócikkek végén még egy fontos információt találunk: a fogalomkörileg összetartozó szavakat (homonimákat, szinonimákat, paronimákat) is felsorolja kiskapitális betűtípussal elkülönítve. Ez valóban csak néhány újabb értelmező szótárunkban figyelhető meg. Igaz, a hagyományhoz szokott olvasót meghökkenti, hogy a betűtípus itt nem a szerzői nevekre való hivatkozás eszköze, így kettős funkciót hordoz, de valóban nehéz lenne más módot találni a megkülönböztetéshez.

Minden elismerést megérdemel a szócikkekbe beépített „háttérismeretek” mennyisége és sokszínűsége: szinte burjánzanak a szerző egész életművéből, illetőleg a szakirodalomból idézett néprajzi, tárgy- és művelődéstörténeti adatok, leírások, nyelvhasználati megjegyzések. Sok szócikk szinte tanulmányzámba megy: például a kenderrel kapcsolatos féltucat ilyen kezdetű szócikk, meg a kétszer annyi kapcsolt címszóra utalás szinte az egész ide vonatkozó népi kismesterség enciklopédiáját felvázolja. A köhögéssel kapcsolatos jelenségkört is szépen ábrázolja a *kehe, kehel, kehelés, kehes, kehicel* szócikksorozat. Látható élvezettel taglalja a szerző a népi ismereteket a *babona, boszorkány, búcsújárás, Luca napja, lucaszék* szócikkeiben. Vérbeli filológus voltára jellemző, hogy igen gyakran utal a tudományos szakirodalomra, névvel, pontos forrásjelzéssel (kár, hogy a bevezetés végén található irodalomjegyzékben nem mindig találjuk meg a hivatkozás feloldását).

Összegezve elmondhatjuk, hogy PESTI JÁNOS Alsómocsoládi tájszótára a műfaj hagyományos értékeit továbbfejlesztve, modernizálva új típust teremtett ezen a téren. A KISS JENŐ kezdeményezte modern lexikográfia alkalmazásával precedensül szolgáló tájszótárt alkotott: a hasonló feladatra vállalkozó jövőbeni szerzők (bárcsak lennének!) kitűnő mintát kaptak itt a követendő megoldásokra. Alsómocsolád neve mostantól kezdve sokunk számára már erről is emlékezetes lesz. Ez a kötet is arra ösztönöz, amit beköszöntőjében a táj jeles szülötte, a költő, író, könyvtártudós Bertók László mond: „ne szégyelljük, hanem büszkén őrizzük a gyermekkori nyelv kedves és sajátos ízeit, a szó szoros értelmében vett édesanyai nyelvünket” (8).

SEBESTYÉN ÁRPÁD

Irodalom

- CSÜRY BÁLINT (1935–1936): *Szamosháti szótár*. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- FNESZ. = KISS LAJOS (1988): *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. 1–2. Negyedik, javított és bővített kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- HEGEDŰS ATTILA (2001): A nyelvjárási szóképzés vizsgálata. In: KISS JENŐ szerk.: *Magyar dialektológia*. Budapest, Osiris Kiadó. 375–408.
- KASSAI ILONA (1998): *Fonetika*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- KISS JENŐ (1984–1985): Észrevételek tájszóközlések példamondatairól. *Magyar Nyelvjárások* 26–27: 141–148.
- KISS JENŐ (1995): Észrevételek a hazai regionális lexikográfiáról. *Magyar Nyelv* 91: 170–178.
- KISS JENŐ (2002): Tájszótárírás és tájszótárak. *Magyar Nyelvőr* 126: 391–416.
- NAGY FERENC (1971): A helységnevek humora. *Magyar Nyelv* 67: 195–203.
- PESTI JÁNOS (1970): Adalékok a *Mocsolád* földrajzi név eredetéhez. *Magyar Nyelvőr* 94: 219–225.
- SEBESTYÉN ÁRPÁD (1980): Új Magyar Tájszótár. *Magyar Nyelvjárások* 23: 165–169.
- SZABÓ JÓZSEF (2000): *Koppány menti tájszótár*. Szekszárd, Wosinsky Mór Megyei Múzeum.
- ÚMTsz. = B. LŐRINCZY ÉVA főszerk. (1979–): *Új magyar tájszótár*. 1–. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- VÁRKONYI IMRE (1988): *Büssüi tájszótár*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

SZABÓ JÓZSEF: A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, 2008. (201 lap)

1. A török hódoltság kora igen jelentős hatást gyakorolt a magyar népességre: az életformára, a kultúrára vagy akár a közigazgatás bizonyos területeire. Ezekről napjainkban egyrészt történeti forrásokból tájékozódhatunk (LÁSZLÓFALVI VELICS–KAMMERER 1886, 1890; GYÖRFFY 1956: 14–51 stb.), másrészt bizonyos elemek — például a népi színjátékok törökmaszkos alakoskodója — a legutóbbi időkig a népszokások, így a kultúra szerves részét képezik (UJVÁRY 1972: 419–436). Itt bemutatott kötetében SZABÓ JÓZSEF a török hódoltság nyomait a kultúra egy sajátos szegmensének, a földrajzi neveknek az oldaláról vizsgálta meg két szempontból: egyfelől néprajzi tekintetben a helynevekhez fűződő történetek, mondák egybegyűjtésével, másfelől nyelvészeti nézőpontból az oszmán-török eredetű helynevek összeállítása és elemzése révén (17–18). A helynevek vizsgálatának e kettős irányultsága tükröződik a kötet címében s szerkezetében egyaránt.

2. A könyv forrását a különféle modern kori névanyagot tartalmazó megyei, járási stb. gyűjtemények jelentették, amelyek közül két munka közzétételében maga SZABÓ JÓZSEF is közreműködött (SMFN., TMFN.). Minthogy a szerző az 1960-as évek végétől aktív résztvevője volt a helynévgyűjtő munkáknak, a helyi gyűjtéseknek, lényegében a legközvetlenebb forrásból tapasztalhatta meg, hogy a névhasználó közösség milyen sokszínű mondaanyagot kapcsol a földrajzi nevekhez.

A közlésmód alapjául — kisebb módosításokkal ugyan — a néprajztudományban kialakított mondatípusok szolgáltak, vagyis azok tartalom és témakör szerint rendeződnek típusokba: 1. Harc a törökkel, 2. Kincsmondák (A kincses-kőkecske), 3. Harangmondák, 4. Törökökkel kapcsolatos építmények és emlékek megőrződése. Ez utóbbin belül elkülönítve találjuk meg az alábbiakat: a) alagút, ház, híd, lyuk, pince, vaskapu (47–52), b) földhányás, mesterséges domb vagy halom, temető (53–58), c) forrás, fürdő, kút (58–60), d) mecset, templom (60–63), e) őrhely, őrtorony, sánc, vár (63–69). Az egyes kategóriákon belül a helynevek a magyarországi megyék szerint elrendezve betűrendben követik egymást, majd ezek után állnak a határontúli területek gyűjteményeinek a nevei ugyancsak betűrendben.

2.1. Ha a helynevekhez fűzött mondákat, történeteket közelebről szemügyre vesszük, akkor azt tapasztalhatjuk, hogy egy-egy helynévhez olykor két (vagy akár több) monda is köthető, s ezek közül csupán az egyik kapcsolódik a török időkhöz (vagyis az egy-egy névhez tartozó mondák valójában abban térnek el egymástól, hogy az adatközlők különböző történeti időkeretbe helyezték azokat), ahogyan azt például a tolnai Kakasd határában álló *Várhégy* (39–40), a Veszprém megyei Szentbékálánál *Palota* (40), a heves megyei Egerbakta határában *Török-réji-lápá* (54) vagy a Gamás határában említett *Vérgamás* név kapcsán láthatjuk (31). SZABÓ JÓZSEF az ilyesfajta helynevekkel kapcsolatban úgy járt el — a kötet alapvető céljainak megfelelően —, hogy a helynévhez fűződő mondák közül a török időkre vonatkozó tartalma alapján kategorizálta a megfelelő mondatípusba a nevet.

2.2. A törökkel kapcsolatos harcokról (és az ide tartozó helynevekről, mondákról) a következőképpen nyilatkozik a szerző: „A hódoltság idején a magyar csapatok — különösen a várak környékén — gyakran keveredtek harcba a portyázó törökökkel. Ezek a kisebb-nagyobb helyi csatározások nyomot hagyhattak a szóban forgó eseménnyel, történéssel kapcsolatos földrajzi nevekben.” (26). Ez a megállapítás azt sugallja, hogy az ilyesfajta események a helynevek struktúrájában valamilyen módon tükröződnek. Ugyanez a feltevés merül fel a helynevekhez fűződő történeti mondákat tartalmazó fejezet címadásában is („A török mondatkör típusai a helynevekben”) vagy a „Törökökkel kapcsolatos építmények és emlékek megőrződésé”-vel összefüggésbe hozható mondák kapcsán is, ahol

SZABÓ JÓZSEF a különféle alcsoportokat aszerint különítette el, hogy „ezekben a helynevekben milyen konkrét (egykori vagy valamilyen formában megmaradt) objektumok alkotják az elnevezés alapját” (47). Ám — ahogyan azt fentebb láthattuk — a helynevek csoportosítását alapvetően a hozzájuk fűzött népi közlések tartalma, témaköre határozza meg (23). A monda tematikája alapján sorolódott be például a kincsmondák közé a Baranya megyei Szigetvár határában lévő *Török-temető* [~ *Török-temető-dűlő*] helynév is (41), s nem a földrajzi köznévi alaptag szemantikai szerkezete volt a döntő tényező ebben a kérdésben, hiszen ez esetben a „Földhányás, mesterséges domb vagy halom, temető” mondatípusba tartozna (s ott nem szerepel). Olykor azonban arra gyanakodhatunk, hogy a helynév alaptagjának szemantikai struktúrája alapján történt meg a kategóriába sorolás: a törökökkel kapcsolatos építmények egyik altípusának („Alagút, ház, híd, lyuk, pince, vaskapu”, 47–52) helyneve, a Baranya megyei Abaliget határában lévő *Török-pince* e csoportba kerülését például a *pince* névrész indokolhatta, minthogy különben a névhez fűződő monda tartalma nem magyarázná az e típusba sorolását (eszerint ugyanis amikor innen a törököket elűzték, akkor azok itt rejtették el a fegyvereiket; más adatközlők szerint pedig „a látható nagy csúszási felület török templom padozata volt”, 47). A helynév az adatközlőktől feljegyzett történet témaköre szerint inkább más altípusba, a „Mecset, templom” mondái (60–63) közé tartozna. A helynevek és a velük kapcsolatos népi eredetmagyarázatok vonatkozásában efféle kettősséggel másutt is találkozunk.

2.3. SZABÓ JÓZSEF a munka első nagy egységét, a néprajzi szempontú fejezetet a további kutatások számára forrásként is meghatározza (18). A helynevek és az ezekhez kapcsolódó mondaanyag kitűnő terepet jelenthet például véleményem szerint az olyasfajta történettudományi-antropológiai vizsgálatokhoz, amelyek a történetmondás, az emlékezés, az egyéni és kollektív emlékezet mechanizmusai, az emlékezet és a hagyomány mibenlétével foglalkoznak, s azzal, ahogyan az adatközlők interpretálják az áthagyományozott történeteket (e kérdéskör elméleti alapjaihoz lásd ASSMANN 1999: 15–86).

A néprajztudomány klasszikus kutatási területe, a motívumkutatás ugyancsak eredményesen hasznosíthatja a munka igen gazdag mondaanyagát. E kutatási irány a 19. század végétől a 20. század első harmadáig formálódott ki, s a vizsgálatok ezt követő megakadását elsősorban a szintézis hiánya okozta (vö. ehhez KÓSA 2001: 139–141). A kötetet fellelőzve rendre olyan más-más mondatípusba sorolt s különböző helynevekhez fűződő történetekre bukkanhatunk, amelyekben azonos motívum jelenik meg: az alagút-motívum feltűnik például a kincsmondák között a somogyi Csurgó határában lévő *Vár-cser* kapcsán (39), a tolnai Kakasd határában álló *Várhégy* (39–40) egyik ehhez kapcsolódó mondájában; a törökkel kapcsolatos építmények és ezek emlékének megőrzése különféle típusaiban, így például a helesfai *Vár-högy* (~ *Várhej* ~ *Török-vár*, 63), a szigetvári *Török-rom* (63), a nagykorpádi *Várdomb* (66–67), a lippói *Török-domb* (53), az iharos-

berényi *Török-hányás* (55) stb. helynevekkel összefüggésben is. A denotátumok keletkezésével kapcsolatban a motívumok között önálló csoportot alkothat a sapka ~ sipka motívum (ti. ezzel hordták össze az adott területet, dombot, halomot). E mondákra ugyancsak a kötet különféle típusai között lelhetünk rá, például a kincsmondák között a pinchelyi *Kendérfődek* helynév kapcsán (42), a törökkel kapcsolatos építmények közül a „Földhányás, mesterséges domb vagy halom, temető” (53–58) csoportban (lásd ehhez például a szegvári *Sáp-halom* 53–54, a szakadati *Török-domb* 55, a bakonytamási *Hathalom* 56 stb. helyneveket), vagy az „Örhely, örtorony, sánc, vár” mondáiban (mint amit például a dusnoki *Cělina-hómka*, *Gęcina-hómka* [itt a sapka helyett turbán szerepel] 63, a bajóti *Berényvár* (~ *Babutkavár*) 64–65 és a szakadati *Török-domb* 68 magyarázataiban láthatunk).

2.4. Ha a fentebb említett helyneveket és a hozzájuk fűződő történeteket közelebbről megvizsgáljuk, azt tapasztalhatjuk, hogy olykor egy-egy név több mondatípusnál is előfordul: vagy a monda tartalma alapján sorolható be több helyre (például a szakadati *Török-domb* 55, 68), vagy pedig a helynévhez több mondatváltozat kapcsolódik, s így a mondatváltozatok tartalma alapján tartozhat a név a különféle típusokba (például a görcsönydobokai *Török-sánc* 39, 64). A mondatípusok e tipizálási problémáit talán úgy lehetett volna elkerülni, hogy elsődlegesen nem megyénkénti, járasonkénti sorrendben követik egymást a helynevek s a hozzájuk fűződő mondák, hanem a nyelvterület azonos lexikális szerkezetű nevei egy csokorba kerülnek: így például a *Török-temető* szócikk alá az összes ilyen lexikális struktúrájú adat beilleszthető lett volna, a szócikken belül meghagyva a megyénkénti közlésmódot. Noha az effajta közlésforma alapvetően a nyelvészeti vizsgálódások számára készített kötetek szerkesztési eljárásaira jellemző, úgy vélem, ez nemigen gátolta volna az újabb néprajzi, történettudományi vizsgálódásokat sem. Az ez irányú kutatásokat nagyban segíthetné továbbá a kötethez mellékelt helynév- és tárgymutató.

2.5. SZABÓ JÓZSEF a néprajzi szempontú elemzés különálló egységeként mutatja be a hódoltság idején elpusztult települések emlékeit (69–77). E csoport az alapján állt egybe, hogy az adatközlők a modern kori bel- és külterületi nevekhez a falvak pusztításának történeteit, mondáit kapcsolták.

A helynevek között nagy számban fordulnak elő olyanok, amelyek szemantikai struktúrája már önmagában is (tehát a népi közléseket figyelmen kívül hagyva) elpusztult településre vagy annak templomára utal, például *Pusztaszentegyház*, *Faluhely* (75) stb. Másrészt — ahogyan arra SZABÓ JÓZSEF maga is utalást tesz — a falvak emléke a határnevekben máig fennmaradhatott (70): egyfelől a lexikális-morfológiai struktúra azonossága révén (például a Tapolcafő határában fekvő egykori *Döbrés* neve a mai *Döbris* határnévben, 75), másfelől oly módon, hogy az egykori falunév névalkotóként tűnik föl a mai határnevek keletkezésé-

kor (lásd ehhez például a Kám határában föltűnő *Gyeli ~ Jeli, Nagy Gyeli, Gyeli malom* stb. neveket, 75 és Cs. 2: 752. *G[y]eli*). A kötet ezen egységében vannak azonban olyan helynevek, amelyekhez csupán a néphagyomány fűz a törökök falupusztításával kapcsolatos történetet (*Dobogó-part, Szólátyi ~ Szólátyi oldal*, 71). Azt, hogy e határnevek valóban összefüggésbe hozhatók-e egykori településekkel, csupán a későbbi kutatás és a történeti adatok egybeállítása tisztázhatja, csakúgy, mint azt a kérdést is, hogy azok a mai települések határában ténylegesen hol is helyezkedhettek el, mekkora lehetett a kiterjedésük, s milyen okok vezethettek az elpusztásodásukhoz. Ez utóbbi tekintetében nagy óvatossággal kell ugyanis eljárni, hiszen a településhálózat átalakulását, a falvak eltűnését a török-dúlás mellett sok más tényező is befolyásolhatta (lásd ehhez például TÓTH 2008: 28–29, KMTL. 667–668).

A kötet e részében felsorolt nevek közül jó néhány a munka más egységeiben is fölbukkan — például a Győr-Moson-Sopron megyei Babót határában említett *Faluhely* (71) —, mégpedig a törökkel kapcsolatos harcok mondái között szerepeltetve (ti. a lakosok ebbe a dűlőbe menekültek, miután a török elpusztította a falut, 28). Ám a „Harc a törökkel” típusú mondáknál olyan helyneveket és az ezekhez fűzött mondákat is felfedezhetünk, amelyek nagy valószínűséggel egykori falvak emlékeit őrzik, s azok mégsem szerepelnek az elpusztult településeket bemutató egységben: például a Zala megyei Alsópáhok *Némés* (~ *Boldogasszonyfa ~ Nemesboldogasszonyfa ~ Alsópáhok*) helyneve (37), amelyet a monda alapján a törökök pusztítottak el (az egykori falu adatait lásd Cs. 3: 90–91, *Páh*), vagy a Tolna megyei Pálfa határában feltűnő *Felsőrácegres* (további adatait lásd 32), amely talán az egykori *Egres*-sel azonosítható (Cs. 3: 423. *Egres*). A törökkel kapcsolatos építmények között szerepl, Sáska határában említett *Pusztatemplom* talán ugyancsak az elpusztult települések emlékeit felsorakoztató helynevek közé tartozhat, hiszen a név által megjelölt területen a néphagyomány is a törökök által feldúlt, elpusztított települést sejt (62). Azt a kérdést azonban, hogy ezen a területen egykor valóban település lehetett-e, és hogy az ténylegesen is a hódoltság idején pusztult el, csupán további, sok irányú és alapos kutatás derítheti fel jó eséllyel.

3. A kötetnek „A török hódoltság nyelvi nyomai a földrajzi nevekben” (79–167) című fejezete tartalmazza a nyelvészeti szempontú elemzést. SZABÓ JÓZSEF a helyneveket két fő csoportra bontva tárgyalja: egyrészt az oszmán-törökből közvetlenül vagy közvetve (szerb-horvát közvetítéssel) átvett helyneveket mutatja be, illetőleg azokat a „bel- és külterületi neveket, amelyek a maguk egészében vagy egyik összetevő elemükben oszmán-török eredetűek, egykor volt jelentésük azonban napjainkra szinte már teljesen elhomályosult, s legföljebb — esetenként kisebb-nagyobb mértékben megváltozott jelentésben — tájszóként vagy személynévként őrződött meg valamely vidéken vagy egy-két településen. Ilyenek például a következők: *Csezmei-erdő, Duttyán, Kara-homok.*” (93–94). A másik

típus olyan helyneveket foglal magában, amelyek napjainkban is ismert oszmán-török eredetű köznevekre vezethetők vissza (94). A két kategória elkülönítése mellett SZABÓ JÓZSEF azt is figyelembe vette, hogy a helynevek által megjelölt területek közvetlenül összefüggésbe hozhatók-e az oszmán-török népelemek tartózkodásával vagy sem (86, 87). E tényező szem előtt tartása leginkább a nyelvterületen nagy számban feltűnő *Tabán* típusú névformák kapcsán mutatkozik meg (az adatokat lásd 125–131; azt, hogy mely település bel- és külterületén bukkannak fel ilyesfajta nevek, a kötet végén álló térkép mutatja). SZABÓ JÓZSEF kiindulópontja szerint ugyanis az efféle helynevek alapjául szolgáló közszó az oszmán-török ’tímártelep’ (*tabakhana*) lexéma (133), s az e névformákkal (például *Tabán*, *Tobány*, *Tabányi köz* stb.) jelölt területek a települések szélein, vízfolyások közelében található (minthogy a cserzés kellemetlen szaggal járt és a bőrök feldolgozásához vízre volt szükség, 133). A szerző minden olyan területen, ahol ilyen nevek előfordulnak, a törökök hosszabb-rövidebb ideig való jelenlétét tételezi fel, s a tímármesterséget is közvetlenül a törökséghez kapcsolja (134, 135, 138, 139). Fontosnak tartom ugyanakkor azt is kiemelni, hogy a *tabán* földrajzi köznévként ’a falu legrégebb része’ jelentésben szintén előfordul a modern kori mikrotoponimák alaptagjaként (vö. NEMES 2005: 1. számú melléklet, 180). Ez pedig megítélésem szerint azt is jelenti egyúttal, hogy a *Tabán* típusú nevek egy része föltehetően nem hozható közvetlenül kapcsolatba a törökséggel.

3.1. SZABÓ JÓZSEF annak eldöntésére, hogy bizonyos helynevek valóban oszmán-török eredetűek lehetnek-e — ha azok „hódoltság kori meglétét semmilyen írásos adat nem támasztja alá” (87) —, többféle fogódzót is igyekezett keresni.

Ilyen körülmény lehet egyfelől az, hogy a „népi emlékezet hozzákapcsol-e a névhez valamilyen, a törökökhöz fűződő hagyományt, magyarázatot” (87). Úgy vélem, a nyelvészeti vizsgálódásokban csupán nagy óvatossággal használhatók fel a népi közlések, minthogy valóságalapjuk többnyire nem igazolható teljes bizonyossággal (ilyen irányú kételyeit SZABÓ JÓZSEF maga is több esetben hangsúlyozza: 15, 16, 21, 22, 23, 88, 172), noha akár őrizhetnek is reális, a valóságra vonatkozó eleme(ke)t. A kötet néprajzi fejezetében említett *Ígött-erdő* (~ *Nagy-Ígött-erdő*) helynév szemantikai struktúrája például az erdőirtásra utal (arra a mozzanatra, amikor a termőföld kialakítása érdekében felégették az erdőt), s ha a névhez fűzött történetet tekintjük, akkor ennek nyomait meg is találjuk a népi közlésben is (34). A névadás valós motívumai ugyanakkor legtöbbször igen távol állnak a népi magyarázatok által felvonultatott motívumoktól.

Az oszmán-török eredet azon nevek esetében lehet SZABÓ JÓZSEF szerint egyértelműbb (és ez jelentheti a megbízhatóbb fogódzót), „melyeknek meglétére — a hozzájuk fűződő néphagyomány mellett — már a XVIII. század elejéről és közepéről találunk adatokat”, s amelyekről ennek révén az feltételezhető, hogy esetleg már a 16–17. században is léteztek (92). A kötet forrásainak jellegéből adódóan ugyanakkor SZABÓ JÓZSEF csupán néhány esetben hasznosíthatta a va-

lóban nagy fontosságú történeti adatokat, hiszen a felhasznált modern kori névgyűjtések többnyire csekély történeti névanyagot tartalmaznak.

3.2. Az oszmán-törökből közvetlenül vagy közvetve átvett helyneveket tartalmazó egység (96–147) kapcsán problematikusnak tűnik a *Kara-homok* helynév esete (112). Nem egyértelmű ugyanis, hogy miért kerülhetett az oszmán-török eredetű helynevek közé, hiszen a szerző a *Kara* családnév és a *homok* 'a határ homokos területe' összetételének tekinti. A helynév hódoltság kori keletkezését mindössze azzal magyarázza, hogy „már 1719-től vannak rá írásos följegyzések”. Úgy vélem, ez a körülmény önmagában még nem igazolja a névnek a török hódoltság nyelvi nyomaként való szerepeltetését. Igaz ugyan, hogy SZABÓ JÓZSEF a *Kara* előtaggal összefüggésben utal KISS LAJOS vélekedésére, miszerint a *Kara* személynév előzménye az ugyancsak személynévi használatú török *qara* 'fekete' szó lehetett (FNESz. *Kára, Kara-homok*), az azonban, hogy a helynév alapjául szolgáló személynév közszoói előzménye török eredetű, a helynév szempontjából irreleváns. E probléma fölmerül a *Karahóma* helynévvel kapcsolatban is (110–112), amely szintén személynév + földrajzi köznévi struktúrájú, ahol a *hóma* a szerző szerint a *halma* nyelvjárási változata. Ezzel a névvel kapcsolatban azután fölvetődik egy másik kérdés is, ami ugyan szorosabban véve nem nyelvészeti-névtani vonatkozású, mégis érdemes róla említést tenni. A névhez fűzött megjegyzéseiben ugyanis SZABÓ JÓZSEF így vélekedik: „A Som községben gyűjtött *Karahóma* földrajzi névhez fűződő néphagyomány arra mutat, hogy a *halom* nemcsak a természetes módon keletkezett, enyhe hajlatú, kisebb dombok megnevezésére használatos, hanem (valamivel ritkábban) a mesterségesen létrehozott, kisebb-nagyobb földhányások megjelölésére is szolgál.” (111). (A néphagyomány szerint az itt lévő dombot csónakkal hordták össze, 110). Ehhez kapcsolódóan aztán még további példákat is említ a szerző: „Hasonlóképpen mesterségesen létrehozott halomra utalnak Fajsz község helynévanyagában a *Kovácshalma* ~ *Kovácsóma* földrajzi névhez kapcsolódó adatok: »1749: *Kovács-halma*, Kat. térp. 1888: *Kovács-alma*«.” (111). Úgy vélem, a mesterséges halmok kérdése aligha magyarázható csupán a néphagyomány közléseiből, illetve magányosan álló történeti adatokból, az effajta objektumok ugyanis a települések közötti határként is funkcionálhattak (lásd ehhez TAKÁCS 1987: 76–79).

Visszatérve a *Kara* személynév ügyére: e probléma bizonyos vonatkozásaiban a *Karkula* név kapcsán is megjelenik (114–115). SZABÓ JÓZSEF eképpen vélekedik a név eredetéről: „A föltehetően eredetileg *Karakula* hangalakú, majd ebből *Karkula* formát nyert helynév voltaképpen a 'fekete torony' szókapcsolatra vezethető vissza” (ti. előtagja az oszmán-török *kara* 'fekete', utótagja pedig a szintén oszmán-török *kula* 'torony', 114). E magyarázattal szemben én magam úgy látom, hogy az e csoportba sorolt nevek helyzetviszonyító előtagja (*Felső-Karkula, Középső-Karkula* és *Alsó-Karkula*), valamint a nevekhez fűzött megjegyzések (ti. e nevek a nyomásos gazdálkodás idején a nyomások nevei voltak,

114) más névkeletkezést támogatnak inkább. Fölmerülhet a gyanú, hogy e nevek *Karkula* névrésze esetleg a latin *calcatúra* 'taposás' szóra vezethető vissza, e kifejezést ugyanis igen gyakran használták például a kataszteri térképek készítésekor. Elképzelhetőnek tartom azt is, hogy, talán ezzel függhet össze, a *Karaula* név származása is (113–114), ám az efféle összefüggések pontos feltárásához további történeti források áttekintésével juthatunk csupán közelebb.

3.3. SZABÓ JÓZSEF az oszmán-török eredetű neveket — ahogyan azt fentebb láthatjuk — két csoportra osztotta. E tipizálás során a helyneveket alkotó közszavak aszerint különülnek el, hogy az adott közszó jelentése teljesen elhomályosult-e napjainkra vagy ma is ismertek (93–94). Ennek alapján azonban nem világos, hogy például „A *haramia* köznévvvel keletkezett helynevek” (107) és „A *basa* ~ *pasa* köznévvvel keletkezett helynevek” (147) miért kerülhettek más-más csoportba, hiszen a *haramia*, *basa* ~ *pasa* közszavakat ma is ismerik és használják (ÉKsz. *haramia*, *basa*, *pasa*). Másrészt ha az e típusokba tartozó neveket közelebbről megvizsgáljuk (például *Haramia-forrás*, *Haramia-erdő* 107; *Basa-tanya*, *Basa-rét* 148; stb.), akkor esetleg e helynevek előtagjaként személynévet is feltételezhetünk, ahogyan erre SZABÓ JÓZSEF is utal: „A XVI–XVII. századból KÁZMÉR több *Haramia* családnevet is említ (1993: 455). Valószínűnek látszik, hogy a felsorolt Somogy és Tolna megyei adatokban ez a családnév rejlik, amely a 'gyalogos katona' jelentésű *haramia* főnévből származtatható” (107), ugyanígy: a *basa* ~ *pasa* „már a hódoltság korában családnévvé is alakult” (149). A kőkúti *Jancsár-szőlő* (157) és a dunaszentgyörgyi *Janicsár-domb* (158) helynevekkel kapcsolatban, amelyek „A *jancsár* ~ *janicsár* köznévvvel keletkezett helynevek” (157–159) csoportjába tartoznak, így foglal állást a szerző: „Föltevésem szerint a *Jancsár* személynévvvel kapcsolatos helynevek valószínűleg már a hódoltság idején is létrejöttek. A fenti földrajzi nevek ide sorolását az indokolja, hogy egyrészt a *jancsár* ~ *janicsár* szó, noha a szerb-horvátból került a magyarba, végső soron oszmán-török eredetű, másrészt viszont az erre a könévre visszavezethető helynevek keletkezésében a török hódoltság korának lehetett meghatározó szerepe.” (159). Amennyiben az itt említett névformákban a *jancsár* ~ *janicsár* elem személynév, azok nem tekinthetők oszmán-török eredetű vagy oszmán-török nyelvi hatásra visszavezethető helyneveknek. A személynévek alapjául szolgáló közszó etimológiai háttere ugyanis a helynév eredete szempontjából nem meghatározó. Azt ugyanakkor, hogy valóban személynév áll-e a helynevek előtagjaként, csupán birtoklástörténeti körülmények ismeretében jellelhetnénk ki.

4. SZABÓ JÓZSEF az oszmán-török nyelvi hatásra visszavezethető nevek mellett a népetimológiával keletkezett nevek csoportját is külön egységben tárgyalja (160–166). A szerző népetimológia-felfogásában a névtörténeti szakirodalomban teljesen általános kettősséget tapasztaljuk: ezzel a terminussal illeti egyrészt azt

a jelenséget, melynek során a helynevek lexémáit a névhasználók mintegy „megértelmesítik”, másrészt azt is, hogy a nevekhez az adatközlők magyarázatot teremtenek (160). Az e helyütt szereplő helynevek ugyanakkor kivétel nélkül ez utóbbira adnak példákat (161–165), amely jelenséget az újabb szakirodalom viszont a *népi eredetmagyarázatok* terminussal illet (a fogalmak szétválasztásának fontosságához, illetve további terminológiai pontosításokhoz lásd TÓTH 2008: 170). A kötetben több esetben felbukkannak a néprajzi közlések, különféle mondatípusok között olyan a helynevekhez fűzött történetek, amelyek népi eredetmagyarázatok, ám a népetimológiai egységben nem szerepelnek, mint például az abasári *Harang-kút* (44), a nagycsepelyi *Jézus-káttó-domb* (32) vagy a Zselickisfalud határában álló *Kardosfa* (32) helynevekhez kapcsolódó mondák.

A népetimológiai fejezet mindamelllett kitűnő vizsgálati terepet szolgáltathat a további kutatások számára abban az irányban, amely a névhasználóknak a helynevekhez fűzött történeteiben mintákat keres. E névanyag kapcsán például igen szembeötlő, hogy az adatközlők a számukra nem vagy kevésbé transzparens helynevek lexémáiban — minthogy az ilyen nyelvi elemek a helynevekben igen gyakoriak — személyneveket vélnek felfedezni (lásd például *Izmény* 163, *Allig vár* ~ *Ali-vár* 162).

5. Összefoglalóan azt kívánom újfent hangsúlyozni, hogy SZABÓ JÓZSEF munkája gazdag forrásanyagot tartalmaz, amelyet a nyelvészet, a néprajz, a helytörténet kutatói, sőt — a szerző szándéka szerint — az iskolák tanárai, diákjai is jól hasznosíthatnak (11). A későbbiekben a modern kori névkincs jól kiegészíthető lesz majd történeti névanyaggal, s az így egybeállított adatok még jobb lehetőséget teremtenek aztán a kérdés még alaposabb feltárásához.

PÁSZTOR ÉVA

Irodalom

- ASSMANN, JAN (1999): *A kulturális emlékezet. (Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban)*. Budapest, Atlantisz.
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ (1890–1913): *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. 1–3., 5. Budapest.
- ÉKsz. = Pusztai Ferenc főszerk. (2008): *Magyar értelmező kéziszótár*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- FNESz. = KISS LAJOS (1988): *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. 1–2. Negyedik, javított és bővített kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- GYÖRFFY LAJOS (1956): *Adatok az Alföld törökkori településtörténetéhez. (Az 1571-es szolnoki török defter fordítása)*. Jász-kunsági Füzetek 4. Szolnok, Damjanich János Múzeum–Megyei Tanács Népművelési Osztályának Néprajzi Munkaközössége.

- KMTL. = KRISTÓ GYULA főszerk. (1994): *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó
- KÓSA LÁSZLÓ (2001): *A magyar néprajz tudománytörténete*. Budapest, Osiris Kiadó.
- LÁSZLÓFALVI VELICS ANTAL–KAMMERER ERNŐ (1886, 1890): *Magyarországi török kincstári defterek*. 1–2. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága.
- NEMES MAGDOLNA (2005): *Földrajzi köznevek állományi vizsgálata*. (Doktori értekezés). Debrecen.
- SMFN. = PAPP LÁSZLÓ–VÉGH JÓZSEF szerk. (1974): *Somogy megye földrajzi nevei*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- TAKÁCS LAJOS (1987): *Határjelek, határjárás a feudális kor végén Magyarországon*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- TMFN. = ÖRDÖG FERENC–VÉGH JÓZSEF szerk. (1981): *Tolna megye földrajzi nevei*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- TÓTH VALÉRIA (2008): *Településnevek változástipológiája*. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- UJVÁRY ZOLTÁN (1972): A török alakja a magyar dramatikus népszokásokban. In: *A debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1971*. Debrecen.

Regestrum Varadinense (1208–1235). Arcanum CD.

Szerkesztette és a szöveget gondozta SOLYMOSI LÁSZLÓ és SZOVÁK KORNÉL.
2009.

Az 1990-es évektől fellendülő hiteleshelyi kutatások kezdete a 19. század közepéig nyúlik vissza. A történészek és levéltárosok tolla alól kikerülő munkák elsősorban a hiteleshelyi oklevelek vizsgálatára — mint elsődleges forrásokra — támaszkodva mutatják be ezt a speciálisan magyar jogintézményt. Ezek az iratok a történettudomány mellett a nyelvtudománynak is becses forrásai, annál is inkább, mert a honfoglalást követő évszázadok nyelvi állapotára vonatkozó ismereteinket nem kis mértékben a szórványemlékekben található magyar nyelvi elemekre (többnyire hely- és személynevekre) alapozhatjuk. Ennek ellenére a nyelvészek mindezülig nemigen voltak figyelemmel ezekre a nyelvemlékekre, ami bizonyára az oklevelek jelentős részben kiadatlan voltával is összefüggésben lehet. Az okmánytárak ugyanis az egyes hiteleshelyekhez köthető okleveleknek csak egy igen kis részét teszik közzé, arról nem is szólva, hogy a csupán az iratok hosszabb-rövidebb magyar nyelvű tartalmi összefoglalását, azaz regesztáját tartalmazó oklevéltárak anyaga — bár azok feltüntetik a tulajdonneveket (a helyneveket többnyire betűhíven) — a latin szövegekörnyezet hiánya miatt csak korlátozottan hasznosítható a nyelvészeti kutatásokban. Visszatartó erő lehet továb-

bá az is, hogy az említett okmánytárak többnyire kritikai apparátus nélkül közlik az oklevelek szövegeit. Ez a körülmény nagy körültekintést kíván az okleveleket vizsgálat alá vonó kutatóktól, ugyanis a hamisításnak, illetve interpolációnak áldozatul esett iratoknak éppen azok a részei: a hely- és személynevei torzulhattak, amelyek a nyelvészeti vizsgálódások alapját képezik. Ezt az akadályt igyekszik feloldani DRESKA GÁBOR kezdeményezése, aki arra vállalkozott, hogy a panonnhalmi konvent hiteleshelyi tevékenységéhez köthető valamennyi oklevelet in extenso formában, illetve kritikai kiadásban adja közre. A négykötetesre tervezett forrásközlés jelenleg a második köteténél tart (DRESKA 2007–2008), a harmadik kötet pedig közvetlenül a megjelenés előtt áll.

Napjainkban a források hagyományos, papír alapú közzététele mellett egyre nagyobb szerephez jut a digitális közlésmód is. Az efféle forrásközléseknek óriási előnye a nyomtatásban megjelentekkel szemben az, hogy a keresőprogramok segítségével bármely szóra könnyedén rákereshetünk. Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy a digitális kiadványok fölöslegessé tennék, vagy akár csak háttérbe szoríthatnák a nyomtatott könyveket. Megítélésem szerint e két forrásközlési mód a jövőben jól kiegészítheti egymást. A váradi káptalan hiteleshelyi tevékenységének egy szeletét reprezentáló Váradi regestrum legújabb kiadását nemrégiben ilyen digitális adathordozón vehettük a kezünkbe. A digitális kiadás — mondja a bevezetőben SOLYMOSI LÁSZLÓ — több irányban is kitágíthatja Árpád-kori forrásunk vizsgálati lehetőségeinek körét: a segítségével például a váradi káptalannak mint hiteleshelynek a történetét, működését, írásbeliségét egyaránt tanulmányozhatjuk, még akkor is, ha ez a nyelvemlék a hiteleshely tevékenységének egy rövid, kezdeti korszakához nyújt csupán fogódzókat.

A 13. század első felében rendszeressé váló hiteleshelyi gyakorlat elsőként a székes- és a jelentősebb társaskáptalanokban bontakozott ki. Ezek az intézmények a 12. század vége óta állítottak ki hiteleshelyi okleveleket. A csak a 13. század folyamán hiteleshelyekké váló konventekkel szembeni előnyük azzal magyarázható, hogy Könyves Kálmán király törvényének értelmében a 11. század óta ezek az intézmények adtak helyet az istenítéleteknek, így a magánemberek magánjogügyleteik írásba foglalását kérve is bizalommal fordultak hozzájuk. A Váradi regestrum az isteni beavatkozást segítségül hívó peres eljárások emléket őrizte meg 389 bejegyzésben. Az irat kivételes értékét az adja — azon túl, hogy az istenítéletet végző káptalanok jegyzőkönyvei közül ez az egy maradt fenn —, hogy az egyetlen hiteleshelytől, a váradi káptalantól származó, szűk intervallumot (1208–1235) felölelő bejegyzések mintegy 2500 személy- és 700 helynevet említenek. Ennek fényében nem meglepő, hogy ez a mű az Árpád-korral foglalkozó történeti és nyelvészeti munkák alapvető forrásának mutatkozik. (Az előbbihez lásd például BOLLA 1957, az utóbbira pedig FEHÉRTÓI 1983, illetve 2004 munkákat.)

A Várad regestrum nyelvtörténeti és történettudományi hasznosíthatóságát az sem csökkenti jelentősen, hogy nyelvemlékünket nem az eredeti, 13. századi formájában, hanem 16. századi nyomtatásban ismerjük. A székesegyház sekrestyéjében megtalált feljegyzéseket 1550-ben Hoffgreff György kolozsvári nyomdájában nyomtatta ki Fráter György várad püspök (ennek a nyomtatványnak a címlapja szerepel a CD borítóján). KNEZSA ISTVÁN az emlék magyar nyelvű elemeinek a helyesírását vizsgálva úgy tartja, hogy az esetleges sajtóhibák és modernizálások ellenére a 16. századi másolat „híven adja vissza az eredeti helyesírását” (1952: 33). K. FÁBIÁN ILONA — aki a Várad regestrum helyneveinek forrásértékével több munkájában is foglalkozott — ugyancsak azon a véleményen van, hogy a nyelvemléknek „300 évvel későbbi kiadása megbízható alapot nyújt a XIII. század első fele magyar nyelvi jelenségeinek vizsgálatához” (1989: 351). A 16. századi nyomtatvány kritikai kiadása a 20. század elejéig váratott magára. 1903-ban KARÁCSONYI JÁNOS és BOROVSZKY SAMU vállalkozott arra, hogy az 1550-es mű faksimile kiadása mellett időrendbe állítva, illetve kritikai megjegyzésekkel ellátva jelentesse meg a jegyzőkönyv szövegét.

Az Arcanum kiadványai között szép számmal találunk középkori forrásokat bemutató adathordozókat. A legújabb darab — a Várad regestrumnak a középkori oklevelekkel való rokonsága révén — a 2005-ben megjelent, Magyarország középkori digitális okmánytára címet viselő kiadvány mellé illeszthető. Ez a CD a Hazai okmánytár 8 kötetét és a Veszprémi regesztákat tartalmazza, illetve további, digitálisan már korábban is megjelent okmánytárakat: a Codex Diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis 11 kötetét, az Árpád-kori új okmánytárat, a Hazai oklevéltárat, és ezek mellett ZÁVODSZKY LEVENTE A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok című műve is helyet kapott a CD-n a középkori okleveleinket közlétező okmánytárak között.

Amíg azonban a Magyarország középkori digitális okmánytára az imént felsorolt művek nyomtatott változatának a digitális formáját tartalmazza csupán (ennek a kiadványnak a második kiadása a levéltári forrásanyag és a kiadott középkori oklevelek konkordanciája megteremtésének a jegyében az oklevelek egy része mellett feltünteti a jelenlegi levéltári jelzeteket is, vö. RÁCZ 2008), addig a Várad regestrumot sokoldalúan bemutató CD messze meghaladja a digitális forrásközlést.

A lemez törzsanyagát a KARÁCSONYI–BOROVSZKY-féle nagyívű munka képezi. Megtalálható rajta tehát az 1550. évi kiadás hasonmása (Reprint), egy archontológia (Archontologia aetatis Regestri Varadinensis [1205–1235]), az időrendbe sorolás megokolása latin (Demonstratio specialis chronologiae testimoniorum Regestri Varadiensis), illetve magyar (A Várad regestrum időrendjének részletes megokolása) nyelven. Ezek után következik a jegyzőkönyv immár időrendbe állítva (Testimonia Regestri Varadinensis ordine chronologico) és végül egy bibliográfia (Notiones bibliographicae), illetve a kötetet záró — személyek,

helyek és dolgok nevét felsorakoztató — mutató (*Index nomina personarum, locorum et rerum in Registro Varadinensi memorata complectens*).

Az a gondolat, hogy a nyelvtörténeti kutatásokhoz szorosan hozzátartozik a vizsgált helynevek helyhez kötése, régóta jelen van a nyelvtörténetírásban (vö. pl. BÁRCZI 1944: 315). A Várad-i regestrum helyneveinek lokalizálására elsőként KANDRA KABOS vállalkozott (1898). Ezeket az eredményeket fejlesztette tovább aztán KARÁCSONYI JÁNOS (1903), amikor az időrendbe állított szöveg lábjegyzeteiben a nevek jelentős részét azonosította, valamint megközelítőleg lokalizálta. Ehhez a munkához azonban nem készült mutató, ami meglehetősen megnehezíti az eredmények felhasználását. A 21. századi kiadás egyik nagy érdeme, hogy pótolta az 1903-as kiadásnak ezt a hiányosságát. A szerkesztők elkészítették ugyanis egyrészt az azonosított és lokalizált helynevek mutatóját (*Index nominum locorum in notis editionis KB allatorum*), másrészt Az időrendbe szedett várad-i tüzesvaspróba-lajstrom című mű tartalomjegyzékét (*In editione KB continentur*), csatoltak továbbá a munkához egy eddig szintén hiányzó rövidítésjegyzékét (*Abbreviationes in notis editionis KB allatae*) is.

A fentiek mellett az istenítéleti eljárások témájához kapcsolódó további három tétel (1. a nyelvemlék korabeli Magyar Királyságot bemutató térkép, 2. a téma legfontosabb szakirodalmát felsorakoztató bibliográfia, 3. két eredeti oklevél szövege és fényképe) ugyancsak helyet kapott a lemezen. Az 1211-es budai káptalan oklevele és az ugyanebből az évből származó érseki ítéletlevél a pannonhalmi apátság birtokperének ügyében keletkezett. A társaskáptalan oklevele a tüzesvaspróba végrehajtását és eredményét örökíti meg, az érseki oklevél pedig az eljárás lefolyásának részleteit ismerteti. Ebből az oklevélből értesülünk például arról, hogy az eljárás megkezdése előtt sorshúzással döntöttek afelől, hogy a felek közül ki legyen az, aki tüzesvaspróbával igazolhatja állításának jogosságát. Az oklevelek fényképeit tanulmányozva pedig módunk nyílik arra is, hogy ismereteket szerezzünk a Várad-i regestrum korának írásképéről.

A munka kétségtelenül legértékesebb része a SZOVÁK KORNÉL gondozásában megjelent új szövegkiadás. Annál is inkább, mert ez a közlés az istenítélet egyes tételei előtt feltünteti az arra a szövegegységre vonatkozó, korábban már napvilágot látott kiadásokat, illetve fordításokat is. A digitális forma lehetőségeit kihasználva az 1550-es, illetve a KARÁCSONYI–BOROVSKY-féle szöveget egy-egy kattintással összevethetjük az új kiadással. Bár a szövegközlés végén az egyes tételekhez kapcsolódó jegyzék (*Annotationes [Orthographica, typographica, annotationes criticae et menda typographi correcta vel corrigenda]*) feltünteti a javított szóalakokat, az esetleges összehasonlítást talán jobban megkönnyítette volna az, ha a lemezen megtalálható három szövegkiadás egymás mellé állítva, párhuzamosan is vizsgálható lenne.

A középkorral foglalkozó történészek körében közkedvelt téma a hiteleshelyek történetének a kutatása, amint arra már az ismertetés elején is utaltam. Az

egy-egy intézmény tevékenységével foglalkozó hosszabb-rövidebb tanulmányok megjelenése mind nagyobb reménnyel kecsegtet egy e problémakörrel foglalkozó majdani monográfia megszületését illetően. A 20. század elején ECKHART FERENC ugyan megírta az intézmény történetét német nyelven (1914), az újabb kutatások azonban — amelyek ECKHART munkájával ellentétben alapvetően nem a nyomtatásban megjelent oklevelekre támaszkodnak — rávilágítottak arra, hogy a munka több ponton is felülvizsgálatra és módosításra szorul. Úgy gondolom, a közhitelű intézményt bemutató leendő monográfia nem nélkülözheti majd a nyelvészeti vizsgálatok eredményeit sem, mellyel azonban a nyelvtudomány jelenleg még adós.

A nyelvtörténeti vizsgálatok egy lehetséges irányaként az egyes hiteleshelyeknek a helynevek beillesztésére irányuló tevékenységét összehasonlító kutatásokat jelölhetjük meg. A hiteleshelyi okleveleket ilyen szempontból vallatóra fogó munka leginkább talán ahhoz a vizsgálati irányhoz kapcsolódik a legszorosabban, amelynek fontosságát újabban BENKŐ LORÁND több alkalommal is hangsúlyozta. Arra hívta fel ugyanis a nyelvészek figyelmét, hogy a szórványokat nem a latin szövegből kiragadva, hanem azzal együtt célszerű elemezni (vö. például 2003: 70). Egy ilyen vizsgálat — azon túl, hogy mód nyílik általa az egyes beillesztési eljárások mögött esetlegesen meghúzódó szabályok megfogalmazására, illetve az egyes nyelvi eszközök kronológiai vetületének a elemzésére — tágíthatja az oklevelek kiállításával foglalkozó személyek iskolázottságára vonatkozó ismereteinket is. Valószínű ugyanis, hogy a hazai és a külföldi iskolák hatásaként az egyes oklevélírók munkáiban egyéni jegyeket is felfedezhetünk, ahogyan gyanította ezt az oklevéltan jeles képviselője, SZENTPÉTERY IMRE is: „az egy-egy helyről, jelesebb káptalani iskolából vagy egyetemről kikerülő tanítványok egyforma mintákat tanultak el s vittek magukkal” (1930: 130). A hiteleshelyek írásbeliségének jellemzőit kutatva megtámogathatjuk vagy esetlegesen megcáfolhatjuk továbbá azt a KNIEZSA ISTVÁN által hangoztatott tételt, miszerint a királyi kancellária és a hiteleshelyek közti szoros kapcsolat „minden téren nagyfokú egyöntetűséget eredményezett” (1952: 13).

Az előzőekben vázlatosan bemutatott kutatási irányból természetesen nem hiányozhat a Várad-i regestrum vizsgálata, hiszen a mintegy 700 helynév — K. FÁBIÁN ILONA 711 települést azonosít benne (1997) — szövegkörnyezetét szemügyre véve egy fontos szereppel bíró hiteleshely, a várad-i káptalan Árpád-kori „normáiról” és ezáltal a hiteleshelyi működés kezdeti időszakának beillesztési módozatairól alkothatunk képet. Az sem elhanyagolható továbbá, hogy a magyar nyelvű szórványokban igen gazdag nyelvemlékünk feldolgozása a nyelvtörténeti ismereteinket is számos adalékkal gazdagíthatja.

A Várad-i regestrum a bejegyzések tárgyát tekintve nem egységes: a tételek nagyobb része istenítéletekről szól, de találhatók köztük eskükről, illetve magánjogügyletekről beszámoló bejegyzések is. A fontosabb nyelvemlékeinket rövi-

den ismertető tankönyvek a jegyzőkönyvnek csupán a magánjogügyletekkel foglalkozó részéről mondják azt, hogy azokat hiteleshelyként jegyezte le a váradi káptalan (pl. MOLNÁR–SIMON 1980: 39). A káptalanok és konventek három minőségben adtak ki okleveleket: 1. hiteleshelyként, 2. egyházi intézményként és 3. egyházi földesúrként. A három típusú oklevelet összeköti az, hogy ugyanazok a személyek vettek részt az oklevelek fogalmazásában és lejegyzésében, illetve ugyanaz a pecsét került rájuk. A különbség az oklevelek tartalmában keresendő (vö. SOLYMOSSI 2006: 84). Az elmondottakból pedig világosan következik, hogy a Regestrumnak mind a 389 tételét hiteleshelyi iratnak minősíthetjük. A tételek szerkezete sem azonos: egy részüket oklevél formájában fogalmazták meg, nagyobb részük azonban a jogi tényt röviden összefoglaló bejegyzésekből áll, amelyekből — ha az később szükségessé vált — oklevelet állíthattak ki.

A korábbiakban már részletesen kifejtettem, hogy a szöveg egészére kiterjedő nyelvészeti vizsgálatokat milyen nagy mértékben befolyásolják maguk a forráskiadványok és legfőképpen azok minőségi jellemzői. Minthogy a Váradi regestrum megbízható, 21. századi szövegkiadása immár a rendelkezésünkre áll, a szövegének a teljeskörű nyelvészeti feldolgozása elől az akadályok is elhárultak.

SZŐKE MELINDA

Irodalom

- BÁRCZI GÉZA (1944): A tihanyi alapítólevél hangjelölése. *Magyar Nyelv* 40: 313–330.
- BENKŐ LORÁND (2003): *Beszélnék a múlt nevei. (Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről)*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BOLLA ILONA (1957): *Az Aranybulla-kori társadalmi mozgalmak a Váradi Regestrum megvilágításában*. Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae, Sectio Historica, Tomus I. Budapest, Tankönyvkiadó. 84–105.
- DRESKA GÁBOR (2007–2008): *A pannonthalmi konvent hiteleshelyi működésének oklevéltára. Monumenta credibilia conventus de monte Pannoniae*. 1. (1244–1398). 2007. 2. (1399–1438). 2008. A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai, Források, feldolgozások. Győr, Győr Egyházmegyei Levéltár.
- ECKHART FERENC (1914): *Die glaubwürdigen Orte Ungarns im Mittelalter*. Innsbruck.
- FEHÉRTÓI KATALIN (1983): *Árpád-kori kis személynévtár*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- FEHÉRTÓI KATALIN (2004): *Árpád-kori személynévtár. (1000–1301)*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- K. FÁBIÁN ILONA (1989): Megjegyzések a Váradi Regestrum neveinek ortográfiájához. In: BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC szerk.: *Névtudomány és művelődéstörténet. (A IV. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai Pais Dezső születésének 100. évfordulóján)*. Zalaegerszeg. 349–351.

- K. FÁBIÁN ILONA (1997): *A Várad Regestrum helynevei*. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely.
- KANDRA KABOS (1898): *A Várad Regestrum*. Budapest.
- KARÁCSONYI JÁNOS–BOROVSKY SAMU (1903): *Az időrendbe szedett várad tüzesvas-próba-lajstrom. (Az 1550-iki kiadás hű másával együtt)*. Budapest.
- KNIEZSA ISTVÁN (1952): *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- MOLNÁR JÓZSEF–SIMON GYÖRGYI (1980): *Magyar nyelvemlékek*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- RÁCZ GYÖRGY szerk. (2008): *Collectio Diplomatica Hungarica. (Arcanum DVD)*.
- SOLYMOSI LÁSZLÓ (2006): Az esztergomi káptalan legrégebbi pecsétjei. In: SOLYMOSI LÁSZLÓ szerk.: *Írásbeliség és társadalom az Árpád-korban. (Diplomatikai és pecsét-tani tanulmányok)*. Budapest, Argumentum Kiadó. 79–104.
- SZENTPÉTERY IMRE (1930): *Magyar oklevéltan*. Budapest, Magyar Történelmi Társulat.

A nyelvészetről — egyes szám első személyben 2.

Szerk. KONTRA MIKLÓS–BAKRÓ-NAGY MARIANNE. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, 2009. (223 lap)

Egy-egy magyar nyelvész munkásságával viszonylag könnyen megismerkedhetünk a köteteiből, tanulmányaiból, különböző bibliográfiákból. Egy nyelvészt mint embert azonban nehezebb megismernünk, még akkor is, ha számára már állítottak össze emlékkönyvet, ünnepi vagy köszöntő kötetet. Segítenek bizonyos sorozatok (Arcadia Bibliographica Virorum Eruditorum. Bloomington; Magyar nyelvész pályaképek és önvallomások. ELTE Fonetikai Tanszék; stb.), vagy az önvallomáskötetek, naplók, riportkötetek (Futaky 2003, B. Lőrinczy Éva 1980, 1996, Fülel-Szántó 1993, Bereczki 1994, Lőrincze 1993 stb.). Bár ezekből is sokat megtudunk az illetőnek a nyelvhez, nyelvészeti kutatásokhoz, a nyelvészekhez való viszonyáról, de korántsem kaphatunk olyan széles körképet, mint a KONTRA MIKLÓS és BAKRÓ-NAGY MARIANNE által szerkesztett ismertető kötetből. A hasonló, első — még sorszámítás nélküli kötet — 1991-ben jelent meg. Akkor 270 oldalon harminc nyelvész szerepelt, itt 223 oldalon huszonegy: Balogh Lajos, Bánréti Zoltán, Békési Imre, Csúcs Sándor, †Décsy Gyula, Fodor István, Kara György, Kassai Ilona, Keresztes László, Keszler Borbála, Kiss Jenő, Kiss Sándor, Klaudy Kinga, Kocsány Piroska, Mátai Mária, Nyomárkay István, Péntek János, Sebestyén Árpád, Szende Tamás, Szépe György és Varga László. A legidősebbek még az 1920-as években születtek, a fiatalabbak — a felsoroltaknak több mint a fele — az 1940-es évek első felében. A határ 1946

volt, s bizony egy egyetemi hallgató nyugodtan sorolhatja a legfiatalabbat is napjaink „nagy öregjei” közé.

Mint az előző kötet „nagy öregjeinek”, nekik is hat kérdésre kellett válaszolniuk: 1. Mitől nyelvész a nyelvész? Vannak-e olyan egyéniségjegyek, amelyek a nyelvészt jellemzik? 2. Ön hogyan vált nyelvésszé? Nyelvésszé válásában volt-e valakinek, valaminek döntő hatása? 3. Mely intézményekben talált kedvező körülményeket nyelvészeti kutatásaihoz? 4. Hogyan alakultak ki és hogyan változtak nyelvészeti nézetei? 5. A nagy egyéniségek milyen szerepet játszottak pályáján, a tudományterület alakításában? 6. Véleménye szerint milyen irányzatok hatottak, hatnak a magyar nyelvészetre?

A kötetet mindenképpen érdemes elolvasni, hiszen nem lehet részletesen bemutatni, hogy a különböző életpályát bejárt, a nyelvtudomány különböző területeit művelő, más-más munkahelyen dolgozó, különböző korú (és vérmérsékletű) önvallomástevők az egyes kérdésekre milyen sokféle választ fogalmaztak meg. Az olvasást kétféleképpen is végezhetjük: 1. vagy sorban olvassuk az egyes nyelvészek önvallomásait, 2. vagy sorba vesszük az egyes kérdésekre adott válaszokat. Ez utóbbi esetben például az első (kettős) kérdésre adott válaszoknál azt látjuk, hogy öten (többnyire önéletrajzukba belefeledkezve) nem válaszoltak a kérdésre. Általában arról olvashatunk, hogy „Nyelvészalkat nincsen. A nyelvész jellemző tulajdonságai olyanok, mint bármilyen más tudományág művelőié.” (99), „nincsenek olyan egyéniségjegyek, (...) amelyek kizárólag a nyelvészt jellemeznék” (105), a nyelvész „egyéniességjegyei, ha vannak, azonosak akármely tudomány művelőinek bélyegeivel” (79). Vannak olyanok, akik hosszabban vagy rövidebben részletezik is ezeket az általános egyéniségjegyeket: logikus gondolkodás, objektivitásra törekvés, a tények tiszteletben tartása, személytelenység (9), vagy: megbízhatóság, alaposág, körültekintés, érthető és világos fogalmazás (147) stb. Olyan is van, aki a saját véleményének kifejtése során mások megfogalmazását is segítségül hívja, például Hermann Józsefnek az első kötetben megfogalmazott válaszát idézi (161). Egyesek szerint a „nyelvész nem úgy beszél, olvas, ír és hallgat, ahogy általában a normális emberek. A nyelvész gondolatban, szóban és cselekedetben állandóan reflektál saját és mások beszédtevékenységére” (121). Még furcsább képet kapunk, ha nem nyelvészeknek a nyelvészekről szóló tréfás véleményét mutatják. Idézzünk két részletet: „triviálisan van a nyelvészben bizonyos hajlam a pizsmogásra, továbbá kevésbé idegesíti, ha olyasmivel foglalkozik, aminek gyakorlati haszna garantáltan nincs még a ködös jövőben sem” (187), vagy: a nyelvészet „olyan embernek való, akiben a matematikához szükséges pedantéria megvan, az intelligencia azonban nincs” (138). A különböző válaszokból végül csak kirajzolódik egy nyelvész „prototípus”, amely természetesen sok nyelvészben felismerhető. Csak egy válaszoló nevesítette ezt a prototípust. Ő Lazicziust említette (175).

Az egyes nyelvészpályák indulását, alakulását tekintve meglepően sokszor olvashatunk a kutatómunkát akadályozó vélt vagy valós tényezőkről (háború, fi-

zikai munka, munkaszolgálat, kisebbségi lét, általános vagy középiskolai tanárkodás, kutatóhelyek vagy témák kényszerű váltása, közéleti terhek stb.) még azoknál is, akiknek pályája egyenesnek tűnik: tanulmányaik befejezése után mindjárt az egyetemen maradhattak, vagy a Nyelvtudományi Intézetben kaptak állást, oktatói vagy kutatói státusba kerülhettek.

Érdekes a kötet végi Névmutató (211–218), amely csaknem ötszáz nevet tartalmaz. Közöttük harminchárman vannak olyanok, akiket ötnél többször említettek, s tizenheten olyanok, akiknek a neve tízszer vagy annál többször fordul elő. A leggyakoribb nevek: Szépe György (32) — ő már az első kötetben is a gyakrabban említettek közé tartozott —, Bárczi Géza (27), Pais Dezső (14), Antal László, Papp Ferenc és Noam Chomsky (13), Hermann József és Laziczius Gyula (12), Benkő Loránd, Fónagy Iván, Kálmán Béla, Kniezsa István és Lakó György (11) stb. Ha a nevek melletti oldalszámok távol esnek egymástól, az azt jelentheti, hogy az illető széles körben hatott, ismert személy, ha pedig az oldalszámok közeli, az azt mutathatja, hogy az illető nagy hatással volt egy önvalomás írójára. Szépe neve Bánréti Zoltánnál tizenkilencszer fordul elő, Bárczit Sebestyén Árpád 12 esetben említi, Kálmán Bélát pedig négyszer volt tanítványa, Décsy Gyula, háromszor aspiránsa, tanártársa, Sebestyén Árpád, és ugyancsak háromszor volt tanítványa, Keresztes László.

A kötetnek — úgy gondolom — két nagy tanulsága van: 1. a nyelvész is (érző) ember. Szerencsére egyes nyelvészekkel kapcsolatos — csupán bennfentesek által ismert — „emberi gyarlóságok” (77) és egyéb — szakirodalmi utalással is ellátott — felesleges dolgok emlegetése csak ritkán fordul elő. 2. A céltudatos, kitartó munka előbb vagy utóbb legyőz minden akadályt, szép eredményre vezet.

A kötetben szereplők kiválasztásáról semmit sem mondhatunk, hiszen nem tudjuk, ki az a harminc személy (vö. Előszó, 7), akiket a kötet szerkesztői felkértek, s kik ezek közül azok, akik ezt a felkérést elfogadták, „majd később udvariasan visszakoztak”, s kik azok, akik „negatív választ küldtek”. Sajnálkozva tudnánk 10-15 olyan, a jelen kötetből hiányzó (mert valóban nagyon érezzük a hiányukat!) professzort vagy professzori szintű más oktatót vagy kutatót említeni, akiknek a számára tanítványaik, kollégáik, tisztelőik már állítottak össze köszöntő kötetet 60. vagy 70. születésnapjuk alkalmából. Érdeklődéssel olvasnánk azoknak a — sokszor már iskolateremtő — fiatalabb professzoroknak, kutatóknak az önvalomásait is, akik 1946 után születtek, és már eddigi munkásságuk, életútjuk is ösztönző példa lehet a nyelvészet iránt érdeklődő egyetemi hallgatók és a fiatal nyelvészgeneráció számára. Reméljük, a szerkesztők már foglalkoznak a III. kötetrel, s hogy ennek megjelenésére nem kell tizennyolc évet várni.

KISS ANTAL

Irodalom

- Futaky István (2003): *Szalka, Szalka... (Egy göttingeni magyar professzor önéletrajzi regénye)*. Budapest, Noran Kiadó.
- B. Lőrinczy Éva (1980): *Meddig még?* Budapest, Magvető Kiadó.
- B. Lőrinczy Éva (1996): *Vigyázó, mit mondasz az éjszakáról?* Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet.
- Fülei-Szántó Endre (1993): *Fortélyos fogságban (Egy vendégtanár pszichológiai kalandjai a Balkánon)*. Pécs, Baranya Megyei Könyvtár.
- Berezki Gábor (1994): *A Névától az Urálig*. Szombathely, Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola.
- Lőrincze Lajos (1993): *Megnől az ember szíve (Barátok — emlékek — találkozások)*. Veszprém, Új Horizont Alapítvány.

V. RAISZ RÓZSA: **Szövegszerkezet és stílus Márai Sándor kisprózai műveiben**. Pandora Könyvek 11. Eger, Líceum Kiadó, 2008. (138 lap)

Márai Sándor halála óta számtalan tanulmánykötet és monográfia született az író életéről, munkásságáról. V. Raisz Rózsa, a szövegtani és stilisztikai kutatók szakembere is több dolgozatot szentelt az író műveinek. Ezek kötetbe rendezve „Szövegszerkezet és stílus Márai Sándor kisprózai műveiben” címmel 2008-ban jelentek meg az Eszterházy Károly Főiskola oktatóinak kutatási tevékenységét támogató Pandora Könyvek sorozat egyik darabjaként.

Ebben a kötetben V. Raisz Rózsa rövid Márai-szövegek szerkezeti egységeinek szövegszerkezeti- és stílussajátságait elemzi. Kutatása forrásul három könyv („A négy évszak. Költemények prózában”, az „Ég és föld. Maximák és reflexiók”, a „Füves könyv. Maximák és reflexiók”) szolgál alapul és az „Egy polgár vallomásai” című regény két részlete.

A választott művek szövegszerkezetét több szempontból közelíti meg a kutató: az elbeszélő, „a beszélő én” nézőpontja, az időviszonyok, a tematikus, a szemantikai és a grammatikai struktúra felől. A felsorolt szempontokon kívül funkcionális módszerű vizsgálata retorikai, stilisztikai és pragmatikai aspektusokra is kiterjed (7).

A szerző öt fejezetre osztja könyvét. A szöveg mikroszerkezeti egységeinek stiláris lehetőségeit kutatva a téma kibővült a mezo-, valamint a makroszerkezet vizsgálatával is. A fejezetek közül a mikro- és a mezoszerkezeti szintekkel foglalkozók a legterjedelmesebbek.

A könyv első fejezete (A szöveg szerkezetéről, 8–19) a szövegszerkezet elméleti kérdéseit tárgyalja. A makro- és szuperstruktúrára vonatkozó felfogások szakszerű feldolgozását a mikro- és mezoszerkezeti egységek, a mondattömb, a

konstrukciótípus és a bekezdés kérdésének körültekintő ismertetése követi. V. Raisz Rózsa azokat a szövegtagolásokat tartja használhatóknak, amelyek a mondatot tekintik a szöveg legkisebb elemének. Kiegészítéssel és megszorítással elfogadja a mondattömb mikroszerkezeti, a konstrukciótípus és a bekezdés mezoszerkezeti egységként való kezelését is. Szövegtagolási nézetét egy szövegrészlet szerkezeti elemzésén mutatja be.

Nagyon hasznos még a fejezet végén a lehetséges kritériumok pontokba foglalásával a mikro- és a mezoszint elhatárolása:

„A mikroszint jellemzői:

1. Egyetlen mondatból (akár egyszerű mondatból) is állhat.

2. Ha több mondat (mondategység) alkotja, szoros szemantikai kapcsolatban állnak egymással.

3. Az egységek között tematikailag azonosság vagy folyamatosság áll fenn.

4. Az utalások közeli, általában pontszerűek.

5. Az egységek egyszerű, természetes logikai kapcsolódással tartoznak össze.

A mezoszint jellemzői:

1. A téma továbbvitele.

2. Bonyolult logikai kapcsolások (konstrukciótípusok).

3. Tömbösödés.

4. Nézőpontváltás.

5. Tér- és időviszonyok váltása” (19).

A második fejezet (A választott szövegekről, 20–36) elején a szerző a vizsgált szövegekről Márai-kutatóktól, valamint magától az írótól származó műfajmegjelöléseket ad meg, majd a „rövid szöveg” fogalmát műfajelméleti és szövegtani oldalról világítja meg (21–24). A továbbiakban a „Füves könyv” bizonyos szövegeinek élvezetes stilisztikai-retorikai, szövegszerkezeti elemzését nyújtja (24–36). A kötet retorizáltságának legjellemzőbb vonásai V. Raisz szerint a párhuzam, az ellentét, az ismétlés, és ezek nemegyszer szövegszervező elvvé is válnak. Különben a szövegek leggyakoribb strukturális jellemzője az „ismétlődő-visszatérő” szerkezet, azaz „egy-egy — azonos vagy többé-kevésbé változott alakú — mondat vagy szintagmacsoport több alkalommal, így változott kontextusban jelenik meg, s így szövegmondatként új értelmet kap(hat)” (34). Ez a struktúra nemcsak a „Füves könyv” egyes darabjait jellemzi, hanem a kötet egészében szintén vannak vissza-visszatérő mondatok, amelyek a mű megkomponáltságát jelzik.

A harmadik nagyobb fejezetben (A szöveg mikroszintjének vizsgálata, 37–70) V. Raisz Rózsa a szöveg mikrostruktúrájával foglalkozik. Ebben a négy alfejezetre osztott részben a Márai-kötetek szövegmondat típusait, egymondatos szövegeit, halmozásfajtaikat és körmondatait vizsgálja. A szövegmondat típusok szerkezeti jellemzésén belül a mondathosszúságra, az átmeneti mondatformákra és a mondatrendre irányítja figyelmét. Az egymondatos szövegek elméleti bevezetőjében azt tisztázza, hogy a több mondatból állás definitív vonása-e a szövegnek.

Azután a mondásnak, a rövid szövegek sajátos, egymondatos típusának elméleti síkon történő megközelítésére tér át. A mondat fogalmának a megítélésében így foglal állást: „az »egy mondat« fogalmát mint lezárt grammatikai mondatot értelmezem, tehát az (akár sokszorosan) összetetteket is ide számítom” (46). Megállapítja, hogy az egymondatos szövegek legtöbbször a kiválasztott kötetekben mondás típusú. Beható elemzésüket követően kijelenti, hogy ezek nem kontextus nélküliek, mert „igazi értelmüket a megszerkesztett kötetek részeként, saját címüket, illetve a kötet- és cikluscímek figyelembevételével teljesítik ki” (54).

A halmozástípusok kifejtését PETHŐ JÓZSEF halmozástipológiájának bemutatásával kezdi V. Raisz rámutatva arra, hogy a szerzőnek érdemes lett volna figyelembe vennie a szinteződést és a tömbösödést is. Felosztását azzal egészíti ki, hogy a halmozás elemei közé az összetett mondatokat, a mikro- és mezoszerkezeti egységeket is besorolja (56). Ezeket a halmozástípusokat néhány Márai-szövegrész vizsgálatával szemlélteti. Az ezt követő alfejezetben — a körmondat-meghatározásokat az antik retorikáktól napjaink szakirodalmáig ismertetve — amellet érvel, hogy a körmondat szövegszerkezeti jelenség, átmenet a mikro- és a mezoszint között (64).

A kötet negyedik részét (A mezoszerkezeti szint elemzése, 71–109) a szerző „A négy évszak” című könyv szentenciáinak és aforizmáinak vizsgálatával kezdi. Ezután néhány szöveg szerkezeti egységeinek logikai viszonyait, tömbösödését szerkezeti ábrákkal illusztrálja. Helyet kap a fejezetben az „Egy polgár valomásai” című regényrészlet több szempontú analízise is. A GENETTE nyomán TÁTRAI SZILÁRDTól kialakított narratív módszerű vizsgálattal a nézőpont, az időviszonyok feltérképezését végzi el V. Raisz, majd pedig az aktuális mondat-tagolás szempontjából elemzi ugyanazt a szövegrészt.

Az utolsó fejezetben (A szerkezeti egységek érintkezése, 110–128) a szerző elsőként arra kérdésre keresi a választ, hogy mindig a makroszerkezet tényezője-e a cím. Megállapítja, hogy a cím makro- és mikroszinten is része a szövegnek. Továbbá arra a következtetésre jut, hogy a „Füves könyv” szövegcímei nyelvi formájukban egységesek, a szöveghez többnyire globálisan kapcsolódnak, és rendszerint a szövegtémát határozzák meg. Ezt követően a cím és a szöveg viszonyát tárja fel három azonos című maximában. A fejezetet Krúdy Gyula „Őszi versenyek” című kisregényének elemzésével zárja. Ezzel elemzési szempontjainak szépirodalmi (elbeszélő) művekre való alkalmazhatóságát igyekszik bizonyítani.

A befejezésben (129–130) a szövegszerkezet tagolódásának általános vizsgálata kapcsán összegzi a szerző a nézeteit, majd Márai Sándor szövegépítéséről tesz összefoglaló megállapításokat.

V. Raisz Rózsának ez az újabb könyve alapos vizsgálatok eredménye. Szakszerű feldolgozásaiból a magyar nyelv szövegtanának mély ismerete érződik. Külön érdeme, hogy az esszéisztikus szövegek szövegszerkezeti egységeinek és stilisztikai jegyeinek bemutatásán túl a szövegszerkezeti fogalmak megértését is segíti.

Beszámoló a 2008/2009. tanévről

A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke e tanévben is az előzőével azonos személyi összetételben működött. A tanszék oktatói az alábbiak voltak: dr. Nyirkos István professor emeritus, Szikszainé dr. Nagy Irma, dr. Hoffmann István és dr. Kis Tamás egyetemi docensek, dr. Tóth Valéria és dr. Rácz Anita egyetemi adjunktusok, valamint dr. Póczos Rita, dr. Gyórfy Erzsébet, Szilassy Eszter, Fehér Krisztina tanársegédek. A gyermekgondozási segélyen lévő dr. Dobi Edit állását továbbra is dr. Reszegi Katalin töltötte be tudományos segédmunkatársként. A tanszék könyvtárosa (a Finnugor Tanszékkel közösen) Hoffmann Istvánné, az intézet titkára pedig Kecskemétiné Legoza Eszter volt. A szakmódszertani képzésbe óraadóként kapcsolódott be a gyakorlóiskola tanára, Sápiné Bényei Rita.

Hoffmann István mint egyedüli pályázó 2008. július 1-jétől öt évre szóló tanszékvezetői megbízást kapott a Magyar Nyelvtudományi Tanszék élére.

A doktori képzés a korábban kialakult keretben folyt: a magyar nyelvtudományi alprogram a Kertész András professzor vezette Nyelvészeti Doktori Iskola részeként működött. A doktori program hallgatói a 2008/2009. tanévben az alábbiak voltak: III. évfolyam: Nagy Judit, II. évfolyam: Bába Barbara, Szőke Melinda, valamint levelező státuszból nappali hallgatóként felvételt nyert Kovács Éva és Pásztor Éva. Mindnyájan bekapcsolódtak a tanszék oktatómunkájába is. Határon túli hallgatóként Kárpátaljáról Bak Renáta, Balla Erika és Bartha Viktória vett részt a képzésben.

A doktori alprogram a szokásos éves témabemutató konferenciáját 2008. szeptember 23–27. között rendezte meg Síkfőkúton, amelyen minden hallgatónk előadást tartott. Az alprogramban a megalakulása óta titkári feladatokat ellátó Tóth Valériát Fehér Krisztina váltotta e poszton.

A doktori program keretében került sor a tanszék oktatójának, dr. Tóth Valériának a habilitációs eljárására, aki Településnevek változástipológiája címmel nyújtott be habilitációs értekezést. A habilitált címet 2009 tavaszán sikeresen megszerezte. Dolgozata A Magyar Névtudományi Kiadványai sorozatának 14. köteteként látott napvilágot (Debrecen, 2008. 283 lap).

A tanév során 2009-ben néhány héten belül három kollégánk is sikeresen védte meg doktori értekezését. Gyórfy Erzsébet Folyóvíznevek a korai ómagyar korban, Reszegi Katalin Hegynevek a középkori Magyarországon című értekezéssel szerzett fokozatot. Mindkettőjük témavezetője dr. Tóth Valéria volt. Póczos Rita Nyelvi érintkezés a helynévrendszerekben című értekezésének megvé-

dését követően — a témavezető dr. Hoffmann István volt — 2009 júniusában születési szabadságra vonult.

A tanszéken folyó tudományos kutatómunkát e tanévben is jelentős pályázati támogatások segítették. A Nyirkos István által vezetett nemzetközi uráli névtani kutatási program keretében az OTKA támogatásával jelent meg az *Onomastica Uralica* sorozat 7. kötete, amely a korábbi döntésnek megfelelően az 5. kötethez hasonlóan folyóiratszerű szerkezetben látott napvilágot (szerk. Hoffmann István és Tóth Valéria. Debrecen–Helsinki, 2008. 168 lap).

Hoffmann István ugyancsak az OTKA által támogatott Helynévtörténeti vizsgálatok az ómagyar korból című kutatási pályázatának keretében A Magyar Névarchívum Kiadványai sorozatának újabb két kötete jelent meg, Tóth Valéria fent említett könyve, valamint a Helynévtörténeti Tanulmányok alább részletezendő kötete.

Továbbra is a tanszék fogadja be A. Molnár Ferencnek A szövegnyelvtudományozás kérdései a magyar nyelvtörténetben című OTKA pályázatát.

Az onomasztikai kutatási program a Magyar Nyelvtudományi Társaság Névtani Tagozatával karöltve a tanév folyamán immár negyedik alkalommal rendezte meg a helynévtörténeti szemináriumot. A tanácskozásra ezúttal a szemináriumok rendszeres résztvevőinek, Zágorhidi Czigány Baláznak és Kiss Gábornak, a Vasvári Múzeum történész igazgatójának, illetőleg régészének a kedves meghívására Vasváron került sor. Ezúton is köszönjük a szíves vendéglátást, amelyhez Vas megye anyagi támogatást is nyújtott. A június 2–5. között megrendezett tanácskozás igen sűrű programot bonyolított le: a 30 előadás mellett szakmai kirándulásra is sor került. 2009-ben jelent meg a jórészt a harmadik névtani szeminárium előadásainak írott változatát bemutató Helynévtörténeti Tanulmányok 4. kötete is (szerk. Hoffmann István–Tóth Valéria. A Magyar Névarchívum Kiadványai 15. Debrecen. 193 lap).

A Kis Tamás által szerkesztett Szlengkutatás sorozat 6. darabjaként jelent meg a sorozatszerkesztő nagy sikerű munkájának, A magyar katonai szleng szótárának második, javított, bővített kiadása (Debrecen, 2008. 320 lap). Nyirkos Istvánnak az ugyancsak kiemelkedő népszerűségnek örvendő finn–magyar–finn zsebszótárát immár ötödik alkalommal adták ki Finnországban (Suomi–unkari–suomi taskusanakirja. Werner Södeström Osakeyhtiö, Helsinki, 2009. 963 lap). E tanévben jelent meg Szikszainé Nagy Irmának az akadémiai doktori értekezését közzétevő könyve A kérdéshalakzatok retorikája és stilisztikája címmel (Debrecen, 2008. 408 lap), valamint Györffy Erzsébetnek a korábbi, Uppsalai Egyetemen töltött ösztöndíjas időszak termékeként a *Similarities and dissimilarities between Swedish and Hungarian hydronyms* című munkája (Namn och samhälle 22. Uppsala Universitet, 2008. 50 lap).

A tanszék oktatói a fentiek mellett számos tanulmányt tettek közzé, és tartottak tudományos előadásokat különböző rendezvényeken. A Magyar Nyelvtudo-

mányi Társaság debreceni csoportja a tanév során ugyancsak gazdag programot bonyolított le. Az őszi félévben Fehér Krisztina, Nyirkos István, Hoffmann István, Tóth Valéria, Póczos Rita tartott előadást, valamint felolvasó ülés keretében köszöntötték 70. születésnapján Kornyané Szoboszlay Ágnes, a tanszék nyugalmazott oktatóját is. A tavaszi félévben pedig Györffy Erzsébet, Nyirkos István, Reszegi Katalin, Fehér Krisztina és Boros Katalin szerepelt előadással társasági ülésen. Az oktatóink által különböző konferenciákon megtartott előadások közül kiemelendő, hogy Tóth Valéria és Györffy Erzsébet 2008-ban előadással vett részt a Torontóban megrendezett XXIII. Nemzetközi Névtani Kongresszuson.

A tanszék oktatóinak munkáját különböző elismerések odaítélésével is méltányolták. Rácz Anita 2009-ben elnyerte a Debrecen Város Kultúrájáért Alapítvány alkotói ösztöndíját. Fehér Krisztina három ösztöndíjas elismerésben is részesült: 2008-ban a Tehetséges Debreceni Fiatalokért Közalapítványtól, 2009-ben pedig az Universitas Alapítványtól, illetve az MTA DAB-nak a tudományért a régióban alapítványától kapott támogatást. Tóth Valéria 2009-ben megkapta a Debreceni Egyetem Tudományegyetemi Karok elnökének elismerő oklevelét.

A tanszékről további információk találhatóak a <http://mnytud.arts.unideb.hu> honlapon.

HOFFMANN ISTVÁN

A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének megvásárolható kiadványai

Magyar Nyelvjárások (A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének évkönyve) 1., 7–13., 15., 17–24., 26–31., 33–37., 39–46. 1951–2008.
500–2000 Ft/kötet

A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai

2. *Csűry Bálint*: A szamosháti nyelvjárás felső nyelvállású magánhangzóinak története. Debrecen, 1939. (17 lap) 150 Ft
5. *Kovács István*: Szógyűjtemény a visszatért Óbástról. (Ezelőtt Nógrád, ma Gömör megye). Debrecen, 1939. (28 lap) 150 Ft
13. *Bárczi Géza*: A városi népnyelv kérdéséhez. Debrecen, 1941. (18 lap) 150 Ft
14. *Kovács István*: Igekötőink fejlődése és használata a medvesalji népnyelvben. Debrecen, 1941. (35 lap) 150 Ft
15. *Szabó István*: Az *i*-zés esetei a békési nép nyelvében. Debrecen, 1941. (32 lap) 150 Ft
17. Népnyelvi szövegmutatványok. Közli: *Bakó Elemér, Deák Györgyné, Bartha Katalin, Imre Samu, Keresztes Kálmán, Kovács István, Pető József, Szerdahelyi István, Szilágyi László, Szűts Ferenc, Varga Lajos, Végh József*. Debrecen, 1941. (39 lap) 150 Ft
21. *Kniezsa István*: Az Ecsedi-láp környékének szláv eredetű helynevei. Debrecen, 1943. (42 lap) 150 Ft
22. *Bakó Elemér*: Egy magyar szócsalád: *hop, hoporcs, hömpölyög, hederít*. Debrecen, 1943. (22 lap) 150 Ft
23. *Bárczi Géza*: Jegyzetek a budapesti népnyelvről. Debrecen, 1943. (21 lap) 150 Ft
24. *Szilágyi László*: A rokonságnevek a hajdúnánási nép nyelvében. Debrecen, 1943. (28 lap) 150 Ft
25. *Varga Lajos*: Igealakok és igeragozás a szuhogyi népnyelvben. Debrecen, 1943. (19 lap) 150 Ft
26. *Végh József*: A békési népnyelv névszótövei. Debrecen, 1943. (156 lap) 150 Ft
29. *Papp László*: Az *ú* és *ű* hangok a hosszúpályi népnyelvben. Debrecen, 1949. (60 lap) 150 Ft
30. *Benkő Loránd*: A Nyárádmente földrajzinevei. Adattár. Debrecen, 1950. (19 lap) 150 Ft
32. *D. Bartha Katalin*: A szlavóniai nyelvjárás szóképzése. Debrecen, 1952. (30 lap) 150 Ft
38. *Sulán Béla*: Adalékok az argó szókincsének tanulmányozásához. Debrecen, 1961. (20 lap) 150 Ft
40. *Sulán Béla*: Magyar *-ó* < szláv *-ou ~ ov*? Debrecen, 1962. (13 lap) 150 Ft

42. *Imre Samu–Kálmán Béla*: Módszertani tanulmányok a nyelvjáráskutatás köréből. Debrecen, 1962. (25 lap) 150 Ft
43. *Papp István*: A szóalkotás problémái. Debrecen, 1963. (29 lap) 150 Ft
44. *Sulán Béla*: A kétnyelvűség néhány kérdéséhez. Debrecen, 1963. (15 lap) 150 Ft
45. *Jakab László*: A felszólító módjel kérdéseiről. Debrecen, 1964. (16 lap) 150 Ft
48. *Jakab László*: Az ingadozó igei végződések használata. Debrecen, 1969. (20 lap) 300 Ft
51. *Jakab László–Keresztes László*: Finnugor nyelvészet a debreceni egyetemen. Debrecen, 1979. (25 lap) 300 Ft
52. *Sebestyén Árpád*: Kálmán Béla hetvenéves. *Kiss Antal*: Kálmán Béla tudományos és publicisztikai munkássága (1934–1982). Debrecen, 1983. (43 lap) 300 Ft
54. *Kálmán Béla*: Vértés Edit 70 éves. *Jakab Edit*: Vértés Edit tudományos munkásságának bibliográfiája. Debrecen, 1989. (17 lap) 300 Ft
56. *Hlavacska Edit*: Névtani tárgyú kéziratok a KLTE Magyar Nyelvtudományi Intézetének Könyvtárában (Annotált bibliográfia). Debrecen, 1990. (44 lap) 500 Ft
57. *Sebestyén Árpád*: A szociolingvisztika elemei Csúry Bálint néprajzkutató iskolájában. Debrecen, 1990. (19 lap) 300 Ft
58. *Kiss Antal*: Andrásyné Kövesi Magda 80 éves. Debrecen, 1991. (14 lap) 300 Ft
59. *K. Szoboszlai Ágnes*: Mutató a Magyar Nyelvjárások 11–25. kötetéhez. Debrecen, 1991. (85 lap) 500 Ft
62. *Vértés Edit*: Vélemények és ellenvélemények. Debrecen, 1995. (35 lap) 150 Ft
63. *Kálnási Árpád*: Népi beszélgetések Szatmárból. Debrecen, 1995. (140 lap) 800 Ft
66. *Hoffmann István–Kis Tamás*: Pesty Frigyes kéziratok helynévtárából. Bihar vármegye II. Debrecen, 1998. (314 lap) 1000 Ft
67. *Kálnási Árpád*: Szatmári helynévtípusok és történeti rétegződésük. Debrecen, 1996. (274 lap) 1200 Ft
68. *Kis Tamás*: A magyar szlengkutatás bibliográfiája. Debrecen, 1996. (99 lap) 500 Ft
69. *Vörös Éva–Priszter Szaniszló*: Márton József Természethistóriai képek könyvének névénynevei. Debrecen, 1997. (61 lap) 250 Ft
71. *Kis Tamás*: Szempontok és adalékok a magyar szleng kutatásához. Debrecen, 1997. (57 lap) 500 Ft
72. *Kálnási Árpád*: Fejezetek a Csúry-iskola történetéből. Debrecen, 1998. (95 lap) 800 Ft
77. *Kenéz Tünde*: A debreceni könyvkötészet szókincse. Debrecen, 2002. (77 lap) 500 Ft
79. *Domonkosi Ágnes*: Megszólítások és beszédpartnerre utaló elemek nyelvhasználatunkban. Debrecen, 2002. (248 lap) 1200 Ft
80. *Sebestyén Árpád*: A névutók állománya és rendszere a Jókai-kódexben (1372 u.). Debrecen, 2002. (190 lap) 1000 Ft
81. *Boda István Károly–Porkoláb Judit*: A hipertext alkalmazása a szövegek értelmezésében. Debrecen, 2003. (145 lap) 1000 Ft
82. *Zaicz Gábor–Csepregi Márta*: Vértés Edit emlékezete. Debrecen, 2004. (36 lap) 300 Ft
83. *Kálnási Árpád*: Debreceni civis szótár. Debrecen, 2005. (830 lap) 3000 Ft
84. *Szikszainé Nagy Irma* szerk.: József Attila, a stílus művésze. Tanulmányok József Attila stílusművészetéről. Debrecen, 2005. (137 lap) 2000 Ft

85. *Vörös Éva*: A magyar gyógynövények neveinek történeti-etimológiai szótára. Debrecen, 2007. (500 lap) 2500 Ft
86. *Takács Judit*: Keresztnevek jelentésváltozása. Egy tulajdonnévtípus közszóvá válásának modellje. Debrecen, 2007. (170 lap) 1800 Ft
87. *Szikszainé Nagy Irma* szerk.: A Nyugat stílárú sokszínűsége. (A Nyugat születésének 100. évfordulója alkalmából a 2008. május 28-án Debrecenben tartott tudományos emlékülés anyaga). Debrecen, 2008. (166 lap) 1200 Ft
88. *Hoffmann István* szerk.: Szülőföld és nyelvi hagyomány. Válogatás Sebestyén Árpád írásaiból. Debrecen, 2009. (279 lap) 2000 Ft

Számítógépes Nyelvtörténeti Adattár

4. *Jakab László–Bölcskei András*: A XVI. századi orvosi könyv szóalakmutatója. Debrecen, 1988. (594 lap) 800 Ft
5. *Jakab László–Bölcskei András*: Csokonai-szókincstár 1. Debrecen, 1993. (591 lap) 1200 Ft
6. *Jakab László–Kiss Antal*: A Guarj-kódex ábécérendes adattára. Debrecen, 1994. (367 lap) 800 Ft
7. *Jakab László–Kiss Antal*: Az Apor-kódex ábécérendes adattára. Debrecen, 1997. (451 lap) 800 Ft
8. *Jakab László–Bölcskei András*: Balassi-szótár. Debrecen, 2000. (623 lap) 2000 Ft
9. *Jakab László–Kiss Antal*: A Festetics-kódex ábécérendes adattára. Debrecen, 2001. (343 lap) 1500 Ft
10. *Jakab László*: A Jókai-kódex mint nyelvi emlék. Debrecen, 2002. (527 lap) 2000 Ft
11. *Jakab László–Bölcskei András*: Egy XVI. századi emlékirat szókincstára. Zay Ferenc: Az Landor feyrwar el wezessenek oka e woth es igy essewth (1535 k.) Debrecen, 2003. (261 lap) 1200 Ft

A Magyar Névarchívum Kiadványai

1. Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 1. Abaúj–Csongrád vármegye. (Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza című műve alapján). Közéteszi: *Hoffmann István–Rácz Anita–Tóth Valéria*. Debrecen, 1997. (156 lap + 33 térkép) 1200 Ft
3. Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 2. Abaúj–Csongrád vármegye. (Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza című műve alapján). Közéteszi: *Hoffmann István–Rácz Anita–Tóth Valéria*. Debrecen, 1999. (123 lap + 16 térkép) 1200 Ft
4. *Tóth Valéria*: Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára. Debrecen, 2001. (304 lap) 2000 Ft
5. *Póczos Rita*: Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése. Debrecen, 2001. (190 lap) 2000 Ft
6. *Tóth Valéria*: Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban (Abaúj és Bars vármegye). Debrecen, 2001. (245 lap) 2000 Ft
8. *Hoffmann István–Tóth Valéria* szerk.: Helynévtörténeti Tanulmányok 1. Debrecen, 2004. (207 lap) 1600 Ft

9. *Rácz Anita*: A régi Bihar vármegye településneveinek nyelvészeti vizsgálata. Debrecen, 2005. (235 lap) 2000 Ft
10. *Hoffmann István* szerk.: Korai magyar helynévszótár 1. Abaúj–Csongrád vármegye. 2005. (449 lap) 4500 Ft
11. *Hoffmann István–Tóth Valéria* szerk.: Helynévtörténeti Tanulmányok 2. 2006. (224 lap) 1600 Ft
12. *Rácz Anita*: A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára. (372 lap + 1 térkép) 2300 Ft
13. *Hoffmann István–Tóth Valéria* szerk.: Helynévtörténeti Tanulmányok 3. Debrecen, 2008. (193 lap) 2000 Ft
14. *Tóth Valéria*: Településnevek változástípológiája. Debrecen, 2008. (285 lap) 2000 Ft
15. *Hoffmann István–Tóth Valéria* szerk.: Helynévtörténeti Tanulmányok 4. Debrecen, 2009. (193 lap) 2000 Ft

Onomastica Uralica

- 1a–b. Selected Bibliography of the Onomastics of the Uralian Languages. Edited by *István Hoffmann*. Debrecen–Helsinki, 2001. (469 lap). 2000 Ft
2. History of the Study of Toponyms in the Uralian Languages. Edited by *István Nyirkos*. Debrecen, 2002. (275 lap) 1500 Ft
3. Settlement Names in the Uralian Languages. Edited by *Sándor Maticsák*. Debrecen–Helsinki, 2005. (182 lap) 2500 Ft
4. Borrowing of Place Names in the Uralian Languages. Edited by *Ritva Liisa Pitkänen–Janne Saarikivi*. Helsinki, 2007. (223 lap) 3000 Ft
5. Onomastica Uralica 5. Edited by *István Hoffmann–Valéria Tóth*. Debrecen–Helsinki, 2007. (172 lap) 2500 Ft
7. Onomastica Uralica 7. Edited by *István Hoffmann–Valéria Tóth*. Debrecen–Helsinki, 2008. (168 lap) 2400 Ft

Officina Textologica

3. *Sziksainé Nagy Irma* szerk.: Szövegmondat-összetevők lehetséges lineáris elrendezéseinek elemzéséhez (Magyar nyelvű szövegek elemzéséhez). Debrecen, 1999. (147 lap) 1000 Ft
4. *Dobi Edit–Petőfi S. János* szerk.: Koreferáló elemek — koreferenciarelációk (Magyar nyelvű szövegek elemzése. Diskusszió). Debrecen, 2000. (223 lap) 1000 Ft
5. *Petőfi S. János–Sziksainé Nagy Irma* szerk.: Grammatika — szövegnyelvészet — szövegtan. Debrecen, 2001. (147 lap) 1000 Ft
6. *Sziksainé Nagy Irma* szerk.: Szövegmondat-összetevők lehetséges lineáris elrendezéseinek elemzéséhez. (Magyar nyelvű szövegek elemzése. Diskusszió). Debrecen, 2002. (140 lap) 1000 Ft
7. *Petőfi S. János–Sziksainé Nagy Irma* szerk.: A kontrasztív szövegnyelvészet aspektusai. (Linearizáció: téma–réma szerkezet). Debrecen, 2002. (166 lap) 1000 Ft
8. *Dobi Edit*: Kétlépcsős szövegmondat-reprezentáció szemiotikai textológiai keretben. Debrecen, 2002. (200 lap) 1000 Ft

9. *Petőfi S. János–Szikszainé Nagy Irma szerk.*: A kontrasztív szövegnyelvészet aspektusai. (Linearizáció: tematikus progresszió). Debrecen, 2003. (119 lap) 1200 Ft
10. *Petőfi S. János–Szikszainé Nagy Irma szerk.*: A szövegorganizáció elemzésének aspektusai. (Fogalmi sémák). Debrecen, 2004. (141 lap) 2000 Ft
11. *Petőfi S. János szerk.*: Adalékok a magyar nyelvészet szövegtani diszkurzusához. Debrecen, 2005. (123 lap) 2000 Ft
13. *Csűry István*: Kis könyv a konnektorokról. Debrecen, 2005. (196 lap) 2000 Ft
14. *Dobi Edit szerk.*: A forgatókönyv mint dinamikus szövegszervező erő. Debrecen, 2008. (123 lap) 1200 Ft
15. *Petőfi S. János*: Egy poliglott szövegnyelvészeti-szövegtani kutatóprogram 2. Debrecen, 2009. (124 lap) 1200 Ft

Egyéb kiadványok

- Bakó Elemér*: Az amerikai magyarok nyelvének kutatásáról. Szerk. *Kálnási Árpád*. Debrecen, 2002. (91 lap) 640 Ft
- Kálnási Árpád*: A Fehérgyarmati járás földrajzi nevei. (Szabolcs-Szatmár megye földrajzi nevei 2.) Debrecen, 1984. (508 lap) 1200 Ft
- Kálnási Árpád–Jakab László*: A Nyírbátori járás földrajzi nevei. (Szabolcs-Szatmár megye földrajzi nevei 3.) Debrecen, 1987. (431 lap) 1200 Ft
- Kálnási Árpád–Sebestyén Árpád*: A Csengeri járás földrajzi nevei. (Szabolcs-Szatmár megye földrajzi nevei 5.) Debrecen, 1993. (549 lap) 800 Ft
- Nyirkos István*: Az inetimologikus mássalhangzók a magyarban. 1987. (184 lap) 800 Ft
- Sebestyén Árpád*: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). Debrecen, 1994. (220 lap) 800 Ft
- Zay Ferenc*: Az Landor Feyrwar el wezessenek oka e woth es igy essewth (1535 k.) Hasonmás és kritikai szövegkiadás. Jegyzetekkel és tanulmánnyal közléteszi *Kovács István*. Debrecen, 1982. (227 lap) 800 Ft

TARTALOM

Tanulmányok, cikkek

CSERESNYÉSI LÁSZLÓ: Poliszémia és jelentéskiterjesztés. Az elveszett kontextus nyomában	5
RESZEGI KATALIN: A kognitív szemlélet lehetőségei a helynévkutatásban. A metonimikus névadás	21
TÓTH VALÉRIA: Adalékok személynévi eredetű településneveink nyelvi kérdéseire	43
BÍRÓ FERENC: Helynévhasználat Bél Mátyás Heves megye-ismertetésében	61
RÁCZ ANITA: Nyugati népek megnevezéseinek változásai a magyar nyelvben	81
KENYHERCZ RÓBERT: A szókezdő mássalhangzó-torlódások vizsgálatának néhány kérdéséről	99
NYIRKOS ISTVÁN: Kivétel nélküli volt-e ősi szavainkon a tövéghangzó?	111
PETTERI LAIHONEN: A finn nyelvpolitika	119
MÁSZLAINÉ NAGY JUDIT: A jászapáti roma és magyar kisiskolások fogalmazásainak kulturaközi elemzése	145
LAKATOS KATALIN: Kárpátaljai magyar iskolások vélekedése környezetük anyanyelvhasználatáról	171
BÜKY LÁSZLÓ: Betegségállapotok Füst Milán költői nyelvében	181

Nyelvjárási adatok

PELCZÉDER KATALIN: Gyümölcsfajták neveinek történeti-etimológiai szótára (részlet)	189
BARTA VIKTÓRIA: A kárpátaljai Gyula helynevei	213
MIZSER LAJOS: Nyelvjárási szövegmutatvány Kaposkelecsényből	225

Ismertetések, bírálatok

<i>Pesti János</i> : Alsómocsoládi tájszótár. (Ism. SEBESTYÉN ÁRPÁD)	229
<i>Szabó József</i> : A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben. (Ism. PÁSZTOR ÉVA)	235
<i>Solymosi László és Szovák Kornél</i> , szerk.: Regestrum Varadinense (1208–1235). (Ism. SZŐKE MELINDA)	244
<i>Kontra Miklós–Bakró-Nagy Marianne</i> , szerk.: A nyelvészetről — egyes szám első személyben 2. (Ism. KISS ANTAL)	250

<i>V. Raisz Rózsa: Szövegszerkezet és stílus Márai Sándor kisprózai műveiben.</i> (Ism. BALLA ERIKA)	253
HOFFMANN ISTVÁN: Beszámoló a 2008/2009. tanévről	257